OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

604059

PINTÉR
MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNET
3

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE.

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS.

HARMADIK KÖTET:

A MAGYAR IRODALOM A XVII. SZÁZADBAN.

BUDAPEST, 1931.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG KIADÁSA.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE.

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS.

HARMADIK KÖTET:

A MAGYAR IRODALOM A XVII. SZÁZADBAN.

BUDAPEST, 1931.

604.059

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
B 4737
LELTÁRI SZÁM 67

Stephaneum nyomda r. t. Budapest. — Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

A MAGYAR IRODALOM
A XVII. SZÁZADBAN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BEVEZETÉS.

Történeti mozzanatok.
Általános műveltség.
Irói törekvések.

TÖRTÉNETI MOZZANATOK.

Az ellenreformációs törekvések a XVII. század első felében lángba borítják Közép-Európát, a Habsburg-ház szembeszáll a protestantizmussal, Németország belső nyugalmát harminc esztendeig tartó háború dúlja fel. A német protestánsokkal szövetkezett csehek, dánok, svédek, franciák és erdélyiek küzdelmeinek vallásos lángját eleinte az osztrák-spanyol katolikus szellem iránt érzett elkeseredés szítja, később a háború politikai jellegű mérkőzéssé alakul át a Habsburg-ház és a Bourbon-dinasztia között. A westfaliai békében a franciák és a svédek szava dönt, a Habsburgok német-római császári hatalma súlyos sebeket kap, Németország nagy területeket veszít és kisebb-nagyobb államok laza és gyönge szövetségévé hanyatlik. Amilyen anyagi pusztulással kerül ki a háborúból a németség, annyira megerősödik Franciaország. A XVII. század második felében mindenki XIV. Lajos katonai erejétől retteg; Anglia és Hollandia, a német és a spanyol Habsburgok mind ellene szövetkeznek; így is csak nehezen tudnak megállni a francia túlerő ellenében.

Az államok kormányformája az abszolutizmus. A királyok önkényes uralkodását csak Anglia nem tudja elviselni, ismételten detronizálja a Stuartokat, közben az angol köztársaság feje, Cromwell, diktátori hatalommal

intézi nemzete sorsát. Az angolok az abszolutizmus ellenében megalapítják az alkotmányos királyságot és a parlamentáris kormányformát, míg Európa nemzetei a korlátlan királyi uralom igáját kénytelenek hordani. Nagybritannia már ebben az időben félelmes biztossággal uralkodik a tengereken s van ereje ahhoz is, hogy részt vegyen az európai kontinens minden olyan ügyének irányításában, mely az angol nemzeti tervek jövőjét érinti.

I. Lipót uralkodása alatt a XVII. század második felében a Duna mellékén kialakul a Habsburg-nagyhatalom. Különböző fajok és országok sorakoznak itt egymás mellé egy erős központi hatalom katonai szigora alatt. Bécs nem tudja korlátok közé szorítani XIV. Lajos önkényes támadásait, annál szivósabb kitartással szorítja vissza a török uralmat Magyarországon.

A magyar Alföldet a törökök hadjáratai a XVII. század folyamán lassankint pusztasággá teszik; súlyosan megszenvedi a török hűbéruraságot Erdély is, a királyi Magyarország területén viszont minduntalan megújulnak a nemzetet gyöngítő vallási villongások és alkotmányos küzdelmek. A Habsburg-ház nemcsak a törökökkel harcol, hanem Erdéllyel is. Bocskai István erdélyi fejedelemnek a Habsburg-ház ellen intézett bátor támadása az 1606. évi bécsi békében megnöveli az erdélyi fejedelemség hatalmát, orvosolja a nemzeti sérelmeket, biztosítja a protestánsok vallásszabadságát. Később újból megkezdődnek a vallási és alkotmányos küzdelmek. Erdély fejedelmei szövetségre lépnek a királyi Magyarország elégedetlen nemeseivel s

ki-kicsapnak országukból a bécsi udvar megfélemlítésére. De hiába támadják meg ismételten is Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek a Habsburg-házat, győzelmeik a bécsi udvart csak kevéssé gátolják abban, hogy a katolikus hitegység visszaállítására és az abszolutizmus megteremtésére irányuló célja felé egyre hevesebben ne törjön.

Az I. Lipót királlyal beköszöntő alkotmányellenes kisérleteknek már nem akad Erdély részéről ellensúlyozója. II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata tönkreteszi a kis országot, a török szultán Apafi Mihályt ülteti Erdély trónjára s az óvatos fejedelem visszahuzódik minden kockázatos vállalattól. Magyarországnak a westfaliai béke óta akként kellett volna szolgálnia a Habsburgok nagyhatalmi céljait, hogy teljesen beleolvadjon az osztrák örökös tartományokba; ez ellen ismételten fölzúdul a magyar nemzeti önérzet; több nagytekintélyű főúr titkos szövetséget köt az idegen uralom lerázására. A Wesselényi-féle összeesküvés vége tragikus. Az összeesküvők vezetői vérpadon fejezik be életüket, a protestánsok üldözése megindul, a nemzetre az abszolutizmus bilincsei nehezednek.

Megkezdődik a kurucvilág kora. Az erdélyi fejedelemség és Török-Magyarország menedéket ad az üldözötteknek; ezek folytonos támadásokkal háborgatják a királyi Magyarország területét. Thököly Imre, a bujdosók vezére, XIV. Lajos francia király támogatásával hatalmába keríti Felső-Magyarországot s a török szultánnal szövetkezve I. Lipót ellen indul. De terveit meg-

hiúsítja Bécs felszabadítása és Buda visszafoglalása. Thököly Imre kiszorul az országból; a Habsburg-ház megindítja a tizenhat évig tartó fölszabadító török háborút. A hosszú küzdelem az 1699. évi karlovici békével ér véget: Magyarország legnagyobb része visszakerül birtokunkba.

A vallás ebben az időben nagyobb szakadék az emberek között, mint a nyelv, rang, vagyon. Itt-ott vér patakzik a hitbuzgalomért. Háború idején a jobbágynak és a papnak különösen nehéz a helyzete; a jobbágy házi tűzhelyét feldúlják, a papot elkergetik, a Habsburg-ház zsoldosai a protestánsok ellen fordulnak, az erdélyi fejedelem hadai a katolikusokat sanyargatják. Sem az uralkodó, sem hadvezéreik nem tudnak gátat vetni a katonai garázdálkodásnak; a fegyelmezetlen tisztikar és a szilaj legénység ott dúl-rabol, ahol tud. Bocskai István hadai megszállják Sopront, berontanak a katolikus templomba, az oltárokat lerombolják, a szentképeket szétvagdossák, az orgonát és a zászlókat összetörik; hiába tiltakozik a templom meggyalázása ellen még a protestáns polgárság egy része is. Bethlen Gábor első támadása idején Kassa városában a szilaj kálvinista hajdúk három katolikus papot ölnek meg kegyetlen kínzások között s a szennybe vetik a három ártatlan ember holttestét. Másutt a protestáns prédikátorokat kergetik helységről-helységre a katolikus földesurak. Akié a hatalom, az parancsol a vallásban; a gyöngébb fél védelemért kiált; de ha ő lesz a hatalmasabb, nem ismeri el az istentisztelet szabadságát.

A királyi Magyarországon a katolikus császári hatalom, Erdélyben a református államvallás támad időnkint a máshitűekre. Csepreg elpusztításakor 1621-ben a császári csapatok ezerkétszáznál több védtelen evangélikus magyart és németet ölnek meg, közöttük Zvonarics Imre esperest, a tudós hitvitázót. A jámbor életű lelkipásztort a templom karzatán gyilkolják le; itt imádkozott diákjaival, mikor látta, hogy a város békés polgárai hasztalan esdekelnek irgalomért a Bethlen Gábor ellen hadakozó császári hadvezér előtt. A Habsburg-tájakon az evangélikusok lakolnak, Erdélyben az unitáriusok és a szombatosok. Keserüi Dajka János erdélyi református püspök fegyveres erővel megy végig az unitárius községeken; utóda, Geleji Katona István, nemcsak szónoklataiban, hanem nyomtatott könyveiben is amellett érvel, hogy az államfőnek joga és kötelessége eltiporni az eretnekeket. A szászokat nem bántják ágostai hitvallásukért, de az unitáriusokat megtörik, a szombatosokat megtizedelik. A katolikusság a maga csekély számában moccani sem mer. A katolikusokban annyira nem bíznak, hogy a fontosabb erdélyi ügyek tárgyalásából még azt az egy-két katolikus nemest is kizárják, akik tehetségük és rokonságuk révén valamiképen mégis csak előkelőbb tiszthez jutnak a fejedelmi udvarban.

Az országgyűléseken a vallási ügyek és nemzeti sérelmek tárgyalása nem egyszer hallatlanul felizgatja a rendeket, sőt olyasmi is megtörténik, ami teljesen szokatlan a haza dolgában tanácskozó magyar urak között. Az 1625. évi pozsonyi országgyűlésen Horvátország egyik kikül-

dötte, Vinkovics Benkő zágrábi nagyprépost, a horvátok számára követeli a Muraközt s örömének ad kifejezést azért, hogy a zágrábi püspök kiűzte a Mura vidékéről a protestáns lelkipásztorokat; a beszéd hallatára a protestáns rendek elvesztik a fejüket, rárontanak a nagyprépostra, haját és szakállát tövestül kitépik. A horvátok elégtételt kapnak a szörnyű sérelemért; a tetteseket megbüntetik, a személyi sérthetetlenséget törvénybe iktatják s ugyancsak törvényben mondják ki, hogy a zágrábi nagyprépost engesztelésül örök időkre helyet kap a magyar országgyűlés felsőtábláján; azonkívül II. Ferdinánd király és VIII. Orbán pápa még külön egyházi rangemeléssel is vigasztalják a nagyprépostot és a zágrábi káptalant. Ez a vallási összeütközés már többé-kevésbé nemzetiségi összezördülés is; további elfajulását azonban a közös rendi szellem megakadályozza: a horvátok is mind magyar nemesek, hívei Szent István koronájának, hűséges alattvalói a Habsburgháznak.

A reformátusok nemcsak a katolikusokkal és az unitáriusokkal harcolnak, hanem az evangélikusokkal is. Kálvin János és Luther Márton hívei általában megférnek ugyan egymás mellett, de amikor időnkint felvetődik egyesülésük gondolata vagy egyik-másik papjuk be akarja bizonyítani a maga dogmájának igazságát a másik protestáns vallásfelekezettel szemben, akkor kitör közöttük az egyenetlenkedés. «Hogy lehetnénk mi — mondja a reformátusokról Lethenyei István csepregi evangélikus prédikátor — ővélek atyafiságos és barátságos egységben, holott ők is, mint a pápások, szinte úgy ostromolják a mi ek é-

zsiáinkat. Valakik az igaz és tiszta Augustana Confessiót megváltoztatják és szédelgő lélekkel különböztetik és magyarázzák, azok annak nem társai és nem atyjafiai. De a kálvinisták ezt megváltoztatják és szédelgő lélekkel különböztetik és magyarázzák, hát a kálvinisták annak nem társai, sem atyjafiai.»

Az ellenreformáció tömérdek villongást és erőszakosságot von maga után. Ahol a katolikusok az erősebbek ott ők sanyargatják a protestánsokat; ahol a protestánsoké a hatalom, ott ők hágnak a katolikusok nyakára. Akié a föld, azé a vallás; az úr rákényszeríti a maga hitét parasztjaira. A XVII. század elején Thurzó Ádám, a nádor fia, börtönbe veti evangélikus lelkipásztorát, mert a prédikátor áttér a katolikus hitre; mikor azonban később ő is katolikussá lesz, akkor előzi valamennyi ágostai hitvallású papját, azok kivételével, akik katolikusokká lesznek. A földbirtokosoknak az a felfogása, hogy annak a papnak adnak megélhetést, akinek akarnak. Mind a két részről ragaszkodnak ahhoz, hogy a földesúr, az országos törvények szelleme szerint, a maga jószágain nem tartozik templomot engedni a más vallásuaknak.

A török hódoltság területén is megesik, hogy az egyik protestáns vallásfelekezet elfoglalja a másik templomát. Ilyenkor a török csinál rendet a civakodó papok közt. A vasmegyei Mártonhely község ágostai hitvallású lakói 1652-ben nem akarják megtűrni a helvét hitvallású prédikátort, az ügy a kanizsai török agák elé kerül, ezek megparancsolják a falunak, hogy minden ember tartsa meg a maga hitét, a kálvinista gyülekezet kálvinista prédikátort

tartson, a luteránus egyházközség luteránust és mindenik a maga prédikátorának fizessen. Mivel az egyik pap továbbra is nyugtalanságban tartja a lakosságot, a vidék török földesura, Muszel aga, rendbeszedi az egymással villongó keresztény jobbágyokat s hevesen ráförmed levelében az izgága protestáns papra: «Pap vagy-e vagy ördög vagy? Vagyon híremmé, hogy a polgárokat űzöd, kergeted, magad pedig széjjel ide s tova jársz. Mihelyt ezen levelemet látod, ha az én falumban akarsz lakni, hát megbecsüljed a polgárokat, mert ha úgy cselekszel, mint ekkoráig cselekedtél a polgároknak: az én igaz török hitemre mondom, hogy bizony megbánkódol róla. Az én falumban pedig ne lakjál, mert ha meghallom, hogy ott lakol, bizony mindjárt odamegyek s a házadat meggyujtom».

A vallásos küzdelem lángja a királyi Magyarország területén az 1670-es években csapkod legmagasabbra. Egy katolikus papi és katonai bizottság a bécsi udvar védelme alatt végigjárja a Felvidéket s a protestáns városokban királyi jogon visszaveszi az egykori katolikus templomokat és iskolákat. A polgárok ellenállnak, de a Bécsből lehozott katonaság megtöri ellenszegülésüket. A protestáns istentiszteletű városokban megkezdődik a katolikus istentisztelet, a térítés előmozdítására szerzetesek jelennek meg a polgárok között s a városi hatóságokat és a céheket rákényszerítik a körmenetekben való részvételre. Az 1673. év őszén és az 1674. év tavaszán a császári és királyi vádtanács maga elé rendeli az evangélikus és református papokat s kötelezvényt

követel tőlük, hogy nem hirdetik tovább eddigi vallásuk tanításait. A kötelezvényt kétszáznál több megrettent lelkipásztor aláírja, de negyvenegy prédikátor inkább a nápolyi gályákra megy, hogysem megtagadja hitét. Előbb ütlegelik, azután börtönben sanyargatják, végül Morvaországon, Alsó-Ausztrián, Stájerországon és Krajnán keresztül úgy hajtják őket a tenger felé, mint a barmokat. Mire Nápolyba érkeznek, már csak harmincketten vannak, élükön Sellyei Balog István dunántúli református püspökkel. A gályára-szállás előtt megnyírják valamenynyit, tüzes vassal bélyeget sütnek a nyakukra, szájukat durva készülékkel kifeszítik, hogy kínjaikban ne jajgathassanak; azután hatosával egymáshoz láncolják és az evezőpadokra korbácsolják őket, hogy a megadott jelre ütemesen evezzenek. Három gálya hallgatja a messze magyar földről odahurcolt rab prédikátorok imádságát: a Szűz Mária, a Szent Klára és a Szent Januárius.

Ezeknek a hitbuzgó papoknak szenvedései hallatlan mértékben felizgatják a protestáns külföldet; végül maguk a hollandiai katolikusok kezdenek könyörögni a bécsi udvarnál: bocsássa szabadon a magyar gályarabokat, mert a protestáns államokban rosszra fordult a katolikusok sorsa. De történik egyéb is. Ruyter Mihály holland tengernagy a franciákkal harcoló spanyolok segítségére siet, diadalmas tengeri csatában szétszórja XIV. Lajos flottáját, dicsőséggel vonul a spanyol uralom alatt álló Nápoly felé; itt boldogan tiszteleg előtte a spanyol alkirály s virágos beszédben üdvözli a hősök hősét. A holland tengernagy indulatosan hallgatja az alkirályt s hirtelen

félbeszakítja beszédét: «Őszintén be kell vallanom Nagyméltóságodnak, hogy nem örvendhetek. Mit örvendjek ennek a megtiszteltetésnek addig, míg az én testvéreim, a lelkipásztorok, a gályákon ülnek és ott verik őket». Az alkirály mentegetődzni kezd, királya parancsa nélkül nem bocsáthatja szabadon a papokat, de a tengernagy nem enged: a szabadonbocsátásnak meg kell történnie! A boldogtalanok kiszabadulnak. Zsoltárokat énekelve szállnak fel az egyik altengernagy hajójára; ez leírhatatlan örömmel fogadja őket, öleléssel és csókokkal halmozza el mindnyájukat; másnap az admirális hajójára viszik valamennyit s Ruyter Mihály hasonló elragadtatással látja vendégül a meggyötört embereket. Az egyik megszabadított prédikátor írása szerint: «Hogy mily nagy örömmel örvendezett ezen a szabaduláson, mily nagy szeretetet, ritka kegyességet és emberséget mutatott, kimondani nem lehet. Mindeneknek jelenlétében mondja vala, hogy életének minden rendében sok győzedelmei voltak ellenségei ellen, de minden victoriáinál nagyobbra becsüli ezt, amellyel Krisztusunk ártatlan szolgáit az elviselhetetlen teher alól kiszabadította». Ekkor már csak huszonhat prédikátor él a gályákra hurcoltak közül.

Igy sanyargatja egymást a magyar, de mi ez a török pusztítás borzalmaihoz mérten! A középkor végén Bács-Bodrog vármegyében tizenkét vár, huszonnyolc mezőváros és több mint félezer község volt; a törökök kiűzése után alig lehet néhány ezer embert összeszedni a hajdan virágzó vármegye lakatlan pusztaságairól. Somogy vármegyében Mohács előtt tizenegyezer portát

számláltak közel hatvanezer tiszta magyar lakossággal; ez a szám a XVII. század végén száz portára és alig ezer lakóra olvad le. A kipusztult magyar területekre így települnek azután könnyű szerrel szerbek, oláhok, cigányok. Ezeknek nincs semmi vagyonuk, a primitív vándorok állattenyésztő életét élik s könnyebben el tudnak rejtőzni a tatárok elől, mint a házakban lakó, földművelő magyarok.

Százötven év nagy idő egy nemzet életében, a török uralom huzamos nyomását a magyarság keservesen megérezte. Az alföldi parasztság lelkébe ekkor gyökeresedik bele a konok nyerseség és a sorsba való beletörődés, a hatalom birtokosai iránt érzett gyűlölet s az önvédelem nehézségeivel járó mindenre-elszántság. A XVII. században a paraszt már minden emlékével együtt a török birodalom légkörében él, az ozmán hódítók szokásaihoz idomul, apja-nagyapja is a muzulmánt szolgálta, legfőbb urának és parancsolójának Murad, Mohammed, Ahmed, Musztafa szultánokat ismerte, nem a magyar királyokat vagy az erdélyi fejedelmeket.

Ha békesség van, valahogyan megél a jobbágy, de ha kiüt a háború, jobb lett volna a parasztnak meg sem születnie.

Olykor még a nagy kiterjedésű alföldi mezővárosok közül is eltűnik egyik-másik, vagy annyira leolvad bennük a lakosság száma, hogy maguk a törökök is megdöbbennek embervadászataik szörnyű mértékétől. Hódmezővásárhely és Makó már a XVI. század végén porrá ég, azután lassan visszaszállingózik a lakosság egy része;

de Makót a tatár kán vérszomjas népe a XVII. század végén annyira elpusztítja, hogy a város gazdátlan puszta lesz; a hódmezővásárhelyiek pedig Szegedre és Halasra menekülnek a muzulmánok és a velük szövetkező szerbek kegyetlensége elől. Nem csoda, ha ez a szerencsétlen lakosság a művelődésnek magasabb fokára nem tud eljutni s még rendes iskolát sem tarthat fenn.

A nagy alföldi mezővárosokban kicsiny a lakosság száma a későbbi polgárság számarányához képest. Halas városának a XVII. század végén ezer főre sem tehető a lakossága, ez is úgy verődött össze az ország különböző részéből, leginkább Baranya vármegyéből. Halas határain túl nyoma vesz a sok virágzó középkori falunak, a községek jobbágysága a városba menekül, itt pusztul el azután évtizedről-évtizedre a többi halasi családdal együtt. Igy marad meg néhány száz család a török uralom végén: kifosztva, megalázva, örökös rettegés között. A történetírás méltán dícséri ezeket az ezer veszélyben megedzett alföldi magyar parasztokat. Tíz-tizenkét alföldi mezőváros magyarsága minden rablás és gyilkolás ellenére is kitart ősei földjén. «A nemesurak otthagyták őket védtelenül — írja Szekfü Gyula — s ők megmutatták, hogy a szülőföldet Verbőczy nélkül, nemesi privilégiumok, sőt fegyver nélkül is meg lehet védeni s ki nem engedni a kézből.»

Az ország a mocsarak, lápok, posványok hazája. Napi járóföldre lakatlan a tájék, a levegőt megmérgezi az állóvizek kigőzölgése. A szegény emberek nem törődnek ezzel. A nádasok világa halat és vadat tartogat számukra,

ellenséges támadás idején jó menedéket nyujt, jószágukat is jobban el tudják rejteni a zsombékok birodalmába. A külföldről ide rendelt zsoldos katonaság csapatosan hull el a mocsaras tájak és gyilkos járványok miatt, az itthoniak jobban bírják a rossz vizet, a mérgezett levegőt. A csatahelyek környéke is melegágya minden betegségnek. Százával, ezrével hevernek a holttestek; nem temeti el őket senki.

Az utazás tele van veszedelmekkel. Az erdőkben szökött katonák ütnek tanyát, a hegyekben martalócok leselkednek, a pusztaságon szegénylegények támadnak az utasokra. Csak az utazhatik biztonságban, aki fegyveres kíséretet vehet maga mellé. Igy van ez Erdélyben, így van a török hódoltság területén, még inkább a királyi Magyarországon. Az emberek nem mozdulnak ki lakóhelyükről, annyira félnek a veszedelmektől. Ha vásárra mennek, százával állnak össze, mert így legalább kikerülhetik a támadásokat. A sok erdő, mocsár, pusztaság temérdek veszedelmet rejt; a megbízható utakat csak azok az emberek ismerik, akiknek mesterségük a földesurak, vásárosok, követek vezetgetése. Még a katonaság is kalauzokat vesz maga mellé, ha elindul útjára.

A nagyobb háborúk után a törökök újból és újból nekifognak az ország rendezésének; egybegyüjtik a szétszaladt lakosságot, új községeket alapítanak, védik az adózókat a végvárak magyar katonaságának rablásai ellen, azután újabb háború tör ki s ismét megsemmisíti a békés erőfeszítéseket. Még ha nincs háború, akkor is kétségbeejtő a nép helyzete, mert a portyázó magyar katonaság

százával, ezrével hajtja el a jószágot a hódoltsági magyar falvakból; ugyanakkor a bosszútól lángoló török csapatok kegyetlenül fosztogatnak és gyilkolnak a királyi Magyarország területén.

A törökök állandóan panaszkodnak a magyar urak fosztogatásai és embertelensége miatt, a kegyetlenebbeket feljelentik a bécsi udvarnál s védelmet kérnek a nyomorgatott magyar nép számára. «A szegénység megmaradására — írja Mehemed budai basa Bécsbe 1593-ban — mindenkor szívünk szerint törekedtünk, mióta ez országban jöttünk, kit mind Isten s mind világi emberek jól tudnak.» És Haszán basa 1610-ben: «Ez ideiglen csak egy jobbágy is, ki mihozzánk jövén és panaszt tevén, igazság szerint, hogy dolgát meg nem láttuk volna, el nem ment tőlünk».

Hogy a magyar föld a maga nyomorúságában is milyen varázserejű, erre számos esetet lehetne felhozni. Az itt harcoló német kapitányok közül sokan itt maradnak, megtanulnak magyarul, magyar nevet vesznek fel; egy alkalommal a budai basa vitézei lázadnak fel azért, mert a szultán el akarja őket vinni Magyarországról; ezek a török vitézek kijelentik, hogy akkor sem mennek el Magyarországról, ha megölik őket.

A tisztességesebb gondolkodású török basák, bégek és földesurak tervszerűen védik a magyar parasztot s béke dején rendet tartanak a hódoltság területén. Ezek a belátóbb mohamedánok nem zaklatják alattvalóikat sem a városokban, sem a falvakban; a földművelők nyugodtan dolgoznak a földeken, a kereskedők bántódás nélkül jár-

nak-kelnek. Ha azonban háború üt ki, a török seregek mellett megjelennek a tatárok, a magyar-német csapatok mellett megindulnak a hajdúk, útjukat kirabolt házak és felégetett falvak jelzik. Mindenünnen elhajtják a jószágot, megszalasztják vagy rabságba hurcolják a lakosságot.

A török birodalom tele van magyar rabszolgákkal. A Balkán-félszigeten és Kis-Ázsiában magyar rabszolgák dolgoznak a muzulmánok földjein; ott is maradnak örökre Törökországban. Ha a török földesúr megunja rabszolgáját, tovább adja a szerencsétlen magyart s az egyre távolabb kerül hazájától. Magyarország területéről évről-évre egymáshoz láncolva hajtják Konstantinápoly felé a nemeseket, parasztokat, nőket és gyermekeket. Budán a tatárok olykor olyan nagy rabszolgavásárt tartanak, hogy táborhelyük körül ezrével jajveszékelnek a szerencsétlen magyarok. A rabszolgavásáron megnézik a rabok testét, megvizsgálják fogait s harminc-negyven aranyért tovább adják őket, mint az igavonó állatokat. Egybeterelik az elfogott katonákat is; a vitézebbeket lemészárolják, társaikat pedig elhajtják Belgrád, Stambul, Angora, Arábia és Egyiptom felé. Nagy részük elpusztul már a szörnyű úton, a többi messze földön siratja nyomorult sorsát.

Mikor a Dunán le-leúszik egy-egy rabszolgagyüjtő hajó s találkozik más hajókkal, kétségbeesetten hangzik fel az égig a hajókban vergődő, megbilincselt magyarok egyházi éneke, mint ahogyan ugyanebben az időben felfelveri az óceánok csendességét a fehér emberek gályáin rabszolgaságba hurcolt négerek üvöltése.

A keresztény nem tarthat házában keresztet, nem énekelhet hangosan, nem harangoztathat falujában. A török hatóságtól előírt öltözetben kell járnia, hogy hitetlen eb-voltát össze ne tévesszék a muzulmán igazhitűséggel. Fegyvert nem tarthat, nyerges lovon nem ülhet, a török ember előtt fel kell állnia. Borzalmas megalázása ez annak az uralkodásra termett népnek, amelytől egykor minden szomszédja rettegett.

A törökök egyébiránt nem törődnek alattvalóik magyar érzésével és keresztény vallásával. Azért, hogy magyar, nem üldöznek senkit; azért, mert keresztény, nem gázolnak bele alattvalóik lelkiismeretébe. Lenézik a nemzeti érzést, megvetik a keresztény vallást. Sokkal alacsonyabb teremtménynek tartják a gyaurt, hogysem törődnének nemzeti öntudatukkal vagy vallásos felfogásukkal. Szemükben a nép igavonó barom: maradhat a földjén, csak dolgozzék és fizessen. A törököt még az sem bántja, hogy alattvalói adót küldenek a királyi Magyarországban lakó régi földesuraiknak. A török földről elmenekült nemesség vármegyéi nem szűnnek meg, működésüket tovább folytatják a Felvidéken és a Dunántúl s rendületlenül számontartják a törökök kezében levő magyar birtokokat; a magyar paraszt pedig megküldi, legalább jelképes formában, földesúri adóját is, állami adóját is. Ezt annál inkább kénytelen megtenni, mert a nemesurak háború idején keményen megtorolják feledékenységüket irgalmat nem ismerő huszárjaikkal és hajdúikkal.

A török hódoltság területén elviselhetetlen az adózás. A levegőn és vizen kívül fizetni kell mindenért. Meg

kell adni a fejadót, adózni kell a termés és az állatok után. Pénz jár minden lépésért. Ha valaki javítani akarja házát, ha civakodik valakivel, ha összetűzés történik családjában, ha házasodni akar: mindezekért ajándék vagy bírság jár. A török hatóságok hivatalnokai és a muzulmán földesúr szolgái csak olyan kérlelhetetlenül hajtják be az adókat, tizedeket, vámokat, büntetési pénzeket, mint amilyen vadul sanyargatják a háborúban portyázó katonák a falvak és tanyák szerencsétlen népét.

Időnkint Erdélyen is végiggázol a török és a tatár. Erdély nyugodtan élhetne a török uralom idején; ha megfizeti adóját, nem bántja a török; ha nincsenek esztelen fejedelmei, békében él lakossága; de olykor elbizakodott uralkodó kerül a trónra, nem engedelmeskedik a török szultánnak, függetlenségre tör, a szultántól meg nem engedett hadi vállalatokba fog s akkor a török lángba borítja és vérbe fojtja az országot. Mikor II. Rákóczi György a szultán parancsa ellenére hadat visel Lengyelország ellen, s mikor ereje fogytával is makacsul ragaszkodik fejedelmi trónjához, az Erdélybe rontó győztes török vezér úgy rendelkezik az országgal, mint egy hitvány játékszerrel. «Nektek a szemetekből is kiismerszik — förmed a basa a székelyekre — hogy hamisak vagytok, a mentétekbe bevonjátok az orrotokat, félre nézve, félvállra mondjátok, hogy a császárhoz hívek vagytok, de hamis a szívetek.» Barcsai Ákos, az új fejedelem, nem tud eleget tenni a törökök követeléseinek, láncot vernek a lábára s kedvük szerint dobnak oda Erdélynek új fejedelmet. Az uralkodók és

a fejedelmi tanácsurak esztelensége így teszi tönkre Erdélyt.

Magyarország és Erdély lakosságának túlnyomó nagy része parasztember; milyen ezeknek a helyzete? A belátóbb földbirtokos-nemesurak megelégednek azzal, hogy a jobbágy a maga igás állatjaival évenkint ötvenkét napig ingyen dolgozik urának vagy száznégy napig ingyen jár gyalognapszámba az urasághoz; azonkívül a maga jobbágytelkének terméséből fizeti az adót, tizedet ad papjának, kilencedet földesurának, végül ura részére ajándék címén különböző terményeket szállít és nehéz szolgálatokat végez. A kegyetlenebb földesurak úgy zsarnokoskodnak a parasztokon, hogy ezek gyakran inkább a török területre menekülnek s a mohamedán földesúr szolgálatába állottak, semhogy elviseljék a földesuraknak és gazdatisztjeiknek zsarnokságát. A szabad költözködés joga megvan ugyan elvben, a valóság azonban egészen más. Ha a jobbágy el akar költözni földesura birtokáról, ebbe a szándékába beleszól nemcsak a nemesúr, hanem a vármegye is. Ilyenkor különböző címeken kifizeti a paraszt a földesura vagy gazdatisztje által régebben kiszabott büntetéseket, le kell ülnie tömlöc-járandóságát s be kell várnia a felsőbb hatóságok engedélyét. Mivel az urasági és hatósági hozzájárulás nélkül távozó jobbágyot régi helyére visszatoloncolják és kegyetlenül megbotozzák, mindenki fél attól, hogy szembeszálljon földesurával vagy a vármegyével.

Kevés olyan földesúr van, mint Thököly Imre. Kemény parancsban hagyja meg gazdatisztjeinek, hogy ne

kínozzák a jobbágyokat, hanem ellenkezőleg: hallgassák meg a szegény ember szavát, oltalmazzák őket tehetségük szerint, bánjanak vele emberségesen s ne szitkozódjanak, ha meglátják őket. A nemesember oktalan barmot és szófogadatlan ellenséget lát a parasztban, a paraszt félelemmel és gyűlölettel tekint urára. Nem egyszer csakugyan bajos is lett volna igazságot tenni közöttük. A szegény emberekkel sok helyen még a papok is durván beszélnek, mert az az általános vélemény, hogy a parasztok megrögzött gonosztevők.

A jobbágyot mélységesen megvetik, még öltözködésének rendjét is szabályozzák. A parasztembernek és parasztasszonynak bocskorban vagy saruban kell járnia, hogy össze ne tévesszék a csizmás nemesemberrel. Külön posztót és ruhát szabnak a jobbágyra, mert éreznie kell alárendeltségét. Fövege is más, mint a nemesemberé. Van olyan vármegye, ahol a parasztnak nem szabad lóra ülnie. Amint a középkorban sárga foltot varrtak a zsidó kaftánjára, úgy választják el most a magyar nemest a nem nemes magyartól. A gyűlölet tüze elevenen parázslik a jobbágy szívében.

Majd a Tisza mentén, majd a Tiszán túl, majd a Dráva vidékén csapkod fel a zendülés lángja. A parasztság feldúlja a nemesek házait, a nemesség kerékbe töreti a lázadókat. Elképesztő, mikor azt olvassuk, hogy olykor egyes török basák emelnek szót a magyar jobbágyok érdekében a magyar hatóságoknál. A népet a jámbor protestáns prédikátorokon és a ferencrendi barátokon kívül senki sem védi, de a papság is inkább az urakkal

tart, mert veszedelmes dolog a nemesek haragját érezni a jobbágy védelmezése miatt.

Mikor I. Lipót király 1672-ben a magyar határ közelében vadászik, az egyik grófi uradalomból másfélezer magyar paraszt sereglik köréje s letérdepelve sírva rimánkodik: segítsen rajtuk a császár, mert kénytelenek lesznek átszökni a török területre, annyira elviselhetetlen az életük.

A tizenhat éves felszabadító török háború idején pusztaság lesz az ország nagy részéből. Dúlnak, rabolnak, gyilkolnak a Habsburg-ház csapatai; rombolnak, gyújtogatnak a törökök. Azokon a vidékeken, ahol a hódoltság népe a török földesurak védelme alatt elviselhető helyzetben élt, a felszabadítás után csak felperzselt házak, lakatlan omladékok, sivár pusztaságok maradnak. Mire a török kivonul, az ország nagy része ősvadonná lesz. Nincs nagy öröm a felszabadulásban: a Duna-Tisza vidéke farkasok tanyája. Baromi zsoldos csapatok gyötrik a lakosságot. Azelőtt a tatár csapatok elől szökött a nép, most a császári katonaság kínozza a parasztságot. Ahol a középkorban falvak emelkedtek, ott a XVII. században lakatlan pusztaságok terülnek el. Kivágják az erdőket, eltűnnek a kertek, beomlanak a kutak, mocsarassá lesznek messze vidékek. Ahonnan hiányzik a homok vagy a láp, ott elvadult bozót burjánzik fel.

A felszabadító török háború valósággal újjáéleszti az európai rabszolgakereskedelmet. A császári hadak börtönbe hurcolják az elfogott törököket és családjaikat,

a bécsi kormány pedig eladatja őket olasz emberkereskedőknek. Bécs városának börtöneiben annyira kínozzák és koplaltatják a török foglyokat, hogy a meggyötört emberek egy része áttér a keresztény vallásra. Az olasz rabszolgakereskedők a török katonákat megvasalják s eladják őket evezős-rabszolgáknak.

Az ország védelmére tartott magyar katonák ugyanolyanok vagy még rosszabbak, mint a németek, horvátok, törökök. Ó átkozott nemzetség — mondja krónikájában a hajdúkról Hidvégi Mikó Ferenc — így kell-e bánnod felebarátoddal, így kell-e fosztogatnod javait, elégetned falvait, levágnod a védtelen embereket és ártatlan gyermekeket? Eltöröl e földről Isten, prédád nem lesz maradékodé, elpusztulsz, mert másokat megrontottál! «Sokakat tüzes vassal égettenek — írja kegyetlenkedéseikről Szamosközy István — parázsával, tüzes hamuval hátukat, hasukat égették, szíjat metszettenek játékból soknak a hátukból, sokat hajuknál fogva felakasztottak, szalmatüzet raktanak reájuk, ezt ők nevették, kacagták; sem papjuk, sem istenük nincsen, vérszopásban nőttek vala fel.»

A Habsburg uralkodó-család rosszul gondoskodik magyar katonaságáról. Mivel megbízhatatlannak tartja a nemzetet, a magyar huszárok és gyalogosok helyett inkább idegen zsoldosokat alkalmaz. A magyar katonaság elviselhetetlen nyomorúságban él, betegek az éhségtől, nincs ruhájuk, zsoldot nem kapnak. Míg a török végvárakban jól gondozzák a legénységet, a magyar végházak hadi népének sokszor száraz kenyere sincs. A kanizsai

magyar őrség az 1670-es években öt év alatt csak kéthavi zsoldot kap a császártól. Közel hatezer embernek parancsol a kanizsai pasa, míg a Kanizsa-vidéki tizenhat magyar végházban mindössze nyolcszáz magyar vitéz teng-leng. Ez a nyolcszáz ember védi a Balaton déli tájait egészen a Dráváig; s ha a török ki-kicsap várából, ez oltalmazza Stájerországot is. Ennek ellenére I. Lipót tanácsosai egyre izgatják az uralkodót: szállítsa le még jobban a magyar katonaság számát, mert sohasem biztos, hogy a nemzeti felkelések idején hova csatlakoznak a magyar vitézek. Ha pedig már megvannak a magyar katonák, akkor — úgymond a császári haditanács — a magyar katonaságot a veszedelmes támadásokra kell alkalmazni, mert nem érdemelnek kíméletet. Békében az ilyen rebellis katonaságnak elég, ha zsold helyett kenyeret és vizet adnak.

Nem csoda, ha az ilyen katonaság szívesen hajlik minden gonosz dologra. Vitéz csapatokból rablóbandák lesznek s a szerencsétlen lakosság egész csatákat vív a végházak fosztogató népével. 1682-ben még Nagyszombat környékét is megtámadja negyven éhező magyar huszár és harminc nyomorgó német zsoldos; a városi lakosság egyesül a falvak népével, rátámad a fosztogatókra s véres küzdelem után megszalasztja a kósza hadat.

Milyen ebben az időben a városi élet? A török Magyarország területén Buda a legjelentékenyebb város. Törökök, bosnyákok, zsidók, magyarok és más nemzetiségű emberek vegyesen laknak benne; a basák között a legtöbb délszláv és török, van azonban arab, persa, ör-

mény, gruz, orosz, olasz és magyar származású is. A város elhanyagolt külsejű keleti fészek, de mohamedán templomai, kolostorai és fürdői messze földön híressé teszik. A városban erős az ipari és kereskedelmi élet, környékén gondosan ápolt kertek és szőlők terülnek el. A várat övező hegyvidék nem egy helyütt valóságos paradicsom; de a gyönyörű tájat valóságos sivatag övezi, mert a katonai érdekek azt követelik, hogy a várat könnyen áttekinthető pusztasággal kell védeni a keresztény csapatok támadásaival szemben. Mikor I. Lipót király seregei 1686-ban visszafoglalják ezt a rendkívül megerősített tartományi középpontot s Pestet is elveszik az izlámtól, kietlen puszta mind a két vár, mind a két város. A romok közé földönfutó császári telepesek költöznek, ez az idegen nyelvű proletárcsoport fölépít néhány száz szalmafödeles kunyhót, így indul meg az új élet az ország egykori és későbbi fővárosában.

Buda mellett Pécs a török hódoltság területének legvirágzóbb városa; az egykorú források kétszerte népesebbnek állítják Pozsonynál. Több ezer ember lakik benne: magyarok, törökök és más nemzetiségűek. Van néhány szép épülete, számos malma, sok boltja. Mikor Zrínyi Miklós, a költő, 1664-ben megostromolja a várat, nem tudja megtörni a török védőcsapatok erejét, ezért felgyujtja a várost s az összefogdosott lakosságot magával hurcolja a Muraközbe. Pécs városa ebben az időben unitárius és mohamedán hely; katolikus és református igen kevés benne. De alig vonulnak be falai közé 1686-ban a Habsburg-ház csapatai, megkezdődik a lakosság áttérí-

tése: aki meg akar maradni a város falai között, annak katolikussá kell lennie.

A felvidéki és erdélyi lakosság szerencsésebb helyzetű, mint az alföldi és a dunántúli, de a nemzeti fölkelések és a vallási torzsalkodások viharai szörnyű károkat okoznak itt is. Kassa város falain belül a XVII. század végén háromszáz ház sincs, pedig ezt a várost nem dúlja fel a török s ez a legjobban fejlődött telepek egyike a Felvidéken. Egyedül Debrecenben, egész Magyarország legnagyobb városában, van harmadfélezer ház és kunyhó s ezekben mintegy tízezer lakos. A többi lakott hely apró városka néhány ezer, olykor csak néhány száz lakossal.

A német városi polgárság ellenségesen érez a nemesség és a magyarság irányában. Az erdélyi szász városokban a nemesúr nem vehet házat, a magyarokat nem veszik föl a céhekbe, a tanács engedélye nélkül idegen ember nem házasodhatik be a szász polgár-családokba. A nemzetiségi ellenérzésnél és a nemességtől való idegenkedésnél csak a vallásos gyűlölködés nagyobb.

Irodalom. — Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Két kötet. Budapest, 1876. — Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest, 1879—1896. — Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. 2. kiad. Budapest, 1886. — Acsády Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886. — Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1886. — Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre. Két kötet. Budapest, 1886—1889. — Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György. Budapest, 1893. — A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. V. köt. Budapest, 1897. — Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Acsády Ignác: A magyar jobbágyság

története. Budapest, 1906. — Marczali Henrik: Magyarország története. Budapest, 1911. — Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Három kötet. Budapest, 1915—1917. — U. az: A régi Magyarország jókedve. Budapest, 1921. — U. az: Régi idők, régi emberek. Budapest, 1922. — U. az: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1923. — U. az: A magyar mult tarlójáról. Budapest, 1926. — U. az: Magyar nagyasszonyok. Budapest, 1926. — U. az: A török hódoltság korából. Budapest, 1927. — U. az: Szegény magyarok. Budapest, 1927. — U. az: Magyar küzdelmek. Budapest, 1929. — Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. — U. az: Magyar történet. V. köt. Budapest, 1929.

ÁLTALÁNOS MŰVELTSÉG.

A XVII. SZÁZADBAN a jezsuiták kezén nagyot lendült a katolikus iskolázás. A század vége felé a jézustársasági atyák már körülbelül harminc magyarországi városban tanítottak s gimnáziumaik falai közé messze földről egybegyüjtötték a katolikus ifjúságot. Vezetésükre bízta Pázmány Péter esztergomi érsek az általa 1635-ben alapított nagyszombati egyetemet is, melynek filozófiai és teológiai fakultásához érsek-utódai még ebben a században hozzácsatolták a jogtudományi kart. Az egyetemet Pázmány Péter a magyar nemzet tekintélyének emelése és a katolikus vallás terjesztése végett alapította; szervezetét szorosan egybefűzte a nagyszombati jezsuita rendházzal; a tanárokat is a jezsuiták közül választotta.

A jezsuiták jól ismerték annak a tételnek az igazságát, hogy akié az ifjúság, azé a jövő. Olyan katolikusokat akartak nevelni, akik az egyházi és világi elöljárók szavának minden ellenmondás nélkül engedelmeskedjenek. A jezsuiták maguk is minden felülbírálat nélkül teljesítették elöljáróik parancsait s egész lelkükkel arra törekedtek, hogy a protestánsoktól minél több hívőt hódítsanak el. Iskolaügyi szabálykönyvük, a Ratio Studiorum, egész Európában egységessé tette közoktatásukat: tanításuk Spanyolországban éppen úgy folyt, mint Lengyelországban; szel-

lemük és tananyaguk egyforma volt világszerte. Tanítványaik hat év alatt jól megtanultak latinul s aki közülük elvégezte a három éves filozófiai és természettudományi tanfolyamot is, az előtt nyitva állott a hittudományi tanfolyam. Tanulmányi anyaguk voltaképen nem sokban tért el a protestáns iskolák tanulmányi anyagától, csak néhány ókori klasszikus olvastatására, így különösen Cicero munkáira, helyeztek nagyobb súlyt s a katolikus vallást bensőségesen átéreztették. A tanulók anyanyelvét éppen úgy nem tűrték meg iskoláikban, mint a protestánsok. Kitűnő nevelésük és oktatásuk segítségével sikerült elérniök, hogy növendékeik hitbuzgó katolikusokká lettek s pompásan megtanultak latinul beszélni.

Az erdélyi református oktatás ügyét különösen Bethlen Gábor fejedelem támogatása vitte előbbre. Erdély fejedelmei egyenlő rangúvá akarták tenni a gyulafehérvári iskolát a külföld jobbhírű felső tanintézeteivel; ezért német tanárokat hívtak Erdélybe. A gyulafehérvári akadémián a herborni református egyetem tanárai közül 1630-tól kezdve Alstedt a bölcseleti, Piscator a teológiai, Bisterfeld a természettudományi tárgyakat adta elő. A három német tanár előkelő állást foglalt el, fényes fizetést húzott, nagy kedvvel dolgozott. Comenius az európai hírű morva pedagógus is négy esztendőt töltött Magyarországon. Vezetése alatt felvirágzott a sárospataki református kollégium. Egyébiránt a protestánsok lassankint szorongatott helyzetbe kerültek. A császári katonaság erőszakosan lépett fel ellenük, iskoláikat sok helyen elvették, tanulóikat szétkergették.

A katolikus könyvnyomtatásnak Nagyszombat volt a székhelye. Az esztergomi prímás és az esztergomi főkáptalan védelme alatt itt működött a Telegdi Miklóstól megalapított érseki tipografia s ebből a műhelyből sarjadt a pozsonyi érseki nyomda. A nagyszombati könyvsajtót később Pázmány Péter a jezsuitáknak ajándékozta s a nevezetes műhely az érseki katolikus egyetem megalapítása után az egyetlen magyar katolikus főiskola nyomdája lett. Az egyetemnek is, az egyetemi nyomdának is az volt a célja, hogy a katolikus vallást védelmezze és terjessze. Munkásai és munkavezetői nagyobbára németek és tótok, de igazgatói többnyire magyar jezsuiták voltak. Latinnyelvű hitbuzgalmi kiadványait egész Európában vásárolták, míg a magyarnyelvű könyveknek csekély volt a vevőközönsége, mert könyvkedvelő katolikus ember ekkor még kevés volt az országban, a protestánsok pedig óvakodtak attól, hogy nagyszombati nyomtatványt vegyenek a kezükbe. Mindegyik vallás csak a maga íróit olvasta s valójában néhány műveltebb nemesúron kívül csak a papok olvastak. A nép nem tudott írni és olvasni, a nemesek és városi polgárok megelégedtek a kalendáriummal és imádságoskönyvükkel.

Amilyen buzgón dolgozott a nagyszombati nyomda a katolikus ügy javára, olyan gondosan őrködtek Debrecenben azon, hogy a tiszántúli nyomtatványok meg ne sértsék a helvét hitvallás szellemét. Mikor a városi tanács egy-egy megbízható tipografusnak bérbe adta a debreceni nyomdát, a szerződésbe belevette azt a pontot is, hogy a vállalkozó sem paszkvillust nem fog nyomtatni műhelyé-

ben, sem teológiai munkát nem bocsát ki a tanács és a prédikátorok híre nélkül. A debreceni nyomda kiadványai között sok a tisztességesen kiállított könyv, de van elég gyarló nyomtatású munka is: aszerint, hogy a nyomda bérlője jó szakember volt-e vagy kontár. Az elkopott betűk pótlására 1679 táján Hollandiából új betűket kapott a nyomda, jobb papírost szereztek be, feketébb festéket készíttettek, egy ügyes fiatalembert Amsterdamba küldtek tanulmányútra; ezek után mindjárt jóval szebben dolgozott a műhely. Sok nagyhatású magyarnyelvű vallásos könyv került ki innen s a tiszavidéki és erdélyi papság szívesen hozta ide kéziratait, mikor egy-egy gazdagabb magyar úr megígérte a nyomdaköltségek kifizetését.

A török hódoltság területén nem volt nyomda, a Dunántúl kisebb-nagyobb helységeiben és városkáiban vándorműhelyek dolgoztak, a Felvidéken Bártfa, Lőcse és Kassa könyvsajtói emelkedtek hírre. Bártfának Klösz Jakab, Lőcsének Brewer Lőrinc és Brewer Sámuel voltak ügybuzgó könyvnyomtató mesterei, Kassán sokszor változott a nyomdász, de mindezekben a felvidéki műhelyekben az ágostai hitvallású evangélikus szellem megőrzése féltetten gondozott hagyomány volt.

A református vallás védelmére I. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye, Lorántfy Zsuzsánna, alapított nyomdát Sárospatakon 1650-ben. Negyedszáz évig dolgoztak itt a sárospataki kollégium tipografusai, míg végre kénytelenek voltak elmenekülni a császári zsoldosok embertelensége elől. A váradi nyomdát Szenczi Kertész Ábrahám emelte nagy hírre Hollandiából hozatott szép betűi-

vel. 1640-ben már Nagyváradon dolgozott s csak akkor hagyta el a várost, mikor a török 1660-ban elfoglalta az egész vidéket. Erdélybe ment, itt halt meg. Munkásságát az egykorúak annyira megbecsülték, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem nemességgel tűntette ki.

Az erdélyi nyomdák közül a nagyszebeni és a brassói jó szolgálatokat tett a szász kultúrának. Kolozsváron a Heltai Gáspártól alapított műhely beleolvadt a református kollégium tipografiájába. Rövidebb ideig az ország más részéből jött könyvnyomtatók is helyet kaptak a városban; így az 1660-as években a váradi törökök elől menekülő Szenczi Kertész Ábrahám, az 1670-es években a Sárospatakról elűzött Rozsnyai János. A reformátusok nyomdáján kívül az unitáriusoknak is volt itt könyvsajtója. Gyulafehérvárt Bethlen Gábor állított nyomdát, ezt a fejedelmi műhelyt a tatárok tették tönkre 1658-ban. A ferencrendi szerzetesek a csíki kolostorban állítottak fel egy sajtót; itt nyomtatták a legszükségesebb katolikus vallásos könyveket.

A század utolsó negyedében tűnt fel a régi magyar nyomdászat legkiválóbb mestere: Tótfalusi Kis Miklós. Amsterdami és kolozsvári könyvnyomtató működése dicsőséget szerzett a magyar névnek, mert az erdélyi tipografus nemcsak nagy becsvággyal dolgozott, hanem ritka hajlama és finom érzéke is volt a nyomdászat valamennyi ágához. Tudós kortársa, Pápai Páriz Ferenc, a hírneves szótáríró és orvos, versben énekelte meg érdemeit, elmondván róla, hogy ő a könyvnyomtató mesterségnek nemcsak külsőségein kapott, hanem mély tit-

kaiba is behatolt; hozzá hasonló mester nem akadt sem Erdélyben, sem a szomszédos országokban; még az amsterdamiak is csodálták munkáját, sőt meghívta könyvnyomtatójának a római pápa is: «Mindenféle nyelvben és minden formában, Betűt metszhet vala nagyobban s apróbban, Úgy jár vala tudós keze az acélban, Mint másnak a könnyen engedő viaszban».

A török kiűzése után egy német nyomdász Budán is állított fel egy kisebb könyvnyomtató műhelyt, de vállalata nem erősödött meg. Buda is, Pest is sokkal jelentéktelenebb hely volt, hogysem egy nyomda megélhetett volna benne. A császári katonai kormányzat nem adott neki munkát, a két helység földművelő és iparos lakói műveletlen jövevények voltak, a lakosságot évtizedről-évtizedre pestis tizedelte.

A Habsburg-uralom nem tűrte a királyi szabadalom nélkül működő nyomdákat s a kéziratokra nézve megkövetelte a kinyomtatásnak előzetes jóváhagyását. Szelepcsényi György esztergomi érsek, mint királyi helytartó, 1673-ban különösen szigorú rendeletet adott ki: megparancsolta a könyvnyomdászoknak és könyvárusoknak, hogy senki se merészeljen kéziratot kinyomtatni vagy máshol kinyomtatott könyvet árusítani, mielőtt ő át nem vizsgálja az engedélyezés végett hozzá beküldött kéziratot vagy könyvet. Az érsek az átvizsgálás munkáját Szentiványi Márton jezsuita tanárra bízta; a nagyhírű hittudóst később I. Lipót király magyarországi főcenzorrá nevezte ki. A főcenzor a maga segédcenzoraival szorgosan ügyelt arra, hogy mind a katolikus,

mind a protestáns nyomdák alkalmazkodjanak a katolikus államhatalom kívánságaihoz.

I. Lipót király 1688. évi rendelete nagy hatalmat adott Szentiványi Márton kezébe: az uralkodó nevében ő gyakorolta az állami cenzurát Magyarországon. «Tudomásukra adjuk jelen iratunkkal mindazoknak, akiket illet — mondja a királyi rendelet — hogy mi meggondolván azt, hogy sok veszedelmes, gyanús és a közügynek sokat ártó könyv jelenik meg vagy a máshol kiadottak szabadon árusíttatnak és Magyarországban terjesztetnek, leginkább azon oknál fogva, mivel a kinyomatás előtt nem vizsgáltatnak meg vagy máshol kinyomatva nem nézetnek át. Azért a közjóról ez ügyben is gondoskodni akarván, azt a fölhatalmazást, melyet egykor helytartónk, Szelepcsényi György esztergomi érsek, majd nádorunk, Esterházy Pál szintén helytartói tekintéllyel adott, Szentiványi Márton jezsuitának, a nagyszombati egyetemen a teológia tanárának adjuk, amennyiben Szentiványi Márton, mint megbízott könyvvizsgáló vagy akire ő átruházza hatalmát, nemcsak bárkinek műveit és kinyomatandó iratait átvizsgálhatja és jóváhagyhatja, hanem, ha ő vagy megbizottjának beleegyezése nélkül valaki bármiféle iratot, művet vagy könyvet kinyomatni merészelne, az összes könyvek elkobzásán kívül a nyomdászokat is kellően megbüntetheti.» Ezt a rendeletet a megyékhez és városokhoz sorra eljuttatták s az egyháziaknak és világiaknak egyformán kötelességükké tették, hogy teljes erejükből támogassák a cenzori hivatalt.

A protestánsok sem tűrték a sajtó szabadságát. A debreceni nyomdász a városi tanács és a református papok tudta nélkül semmiféle kéziratot sem vállalhatott el kinyomtatásra. Ezt a rendelkezést olyan szigorúan vették, hogy a főbíró a legügyesebb könyvnyomtatót is bebörtönözte, ha valamiképen áthágta a tilalmat.

Mikor valamelyik munka kikerült a sajtó alól, a kétszáz-háromszáz példányban kinyomtatott könyvet a szerző vagy pártfogója kiosztotta barátai és ismerősei között, azután többnyire feledésbe merült a mű. Az egy-általában nem érdekelte az olvasókat, vajjon eredeti-e vagy fordítás-e a nyomtatvány vagy kézirat; a fordító gyakran meg sem említette az igazi szerző nevét; ha mégis megemlékezett forrásáról, ezt inkább azért tette, hogy az eredeti szöveg tekintélyével a maga fellépésének súlyát növelje. A szellemi tulajdont nem tisztelték sem az írók, sem a nyomdászok; inkább csak azon gondolkodtak, hogyan terjesszék minél szélesebb körökben a kiadásra került munkát. A szegény pap alázattal fordul a gazdag emberhez — az író a mecénáshoz — könyvének első lapjain őt dicsőíti; boldognak vallja magát, hogy a hatalmas férfiú megengedte alázatos szolgájának szerény közeledését. Néha még a nyomdász is ír ajánlólevelet ahhoz, aki a könyv nyomdai költségeit kifizette. A tekintélyes mecénás nemcsak az anyagi gondoktól szabadítja meg a szerzőt és a könyvnyomtatót, hanem védelmül szolgál az irígy kritikusok — a Zoilusok és Momusok — ellen. Ha kivételesen maga a szerző is tehetős és nagyobb rangú ember, munkáját minden

anyagi ellenszolgáltatás nélkül ajánlja valamelyik hatalmas úrnak, esetleg magának a felséges Atyaúristennek, a Szentháromság egy örök Istennek, az Úr Jézus Krisztusnak. A könyvek első lapján olvasható hosszadalmas címek is az olvasók csalogatására szolgáltak, jórészt ez volt a céljuk a bőbeszédű előszavaknak és ajánlásoknak is. Az író alázatos hangú, magát kicsinylő, a könyve kiadásában megnyilatkozó merészségét szerénykedve mentegeti, de mecénásának kiválasztásában aggódva gondol arra, hogy minél tekintélyesebb és gazdagabb férfiú nevével díszítse könyvének ajánló levelét. A dedikáció a hála megnyilvánulása, egyben a könyv tekintélyének emelője.

Könyvesboltok ebben az időben még nem voltak. A nagyobb városokban — egy-két helyen az országban — a könyvkötők árultak imádságoskönyveket és kalendáriumokat, egyébiránt a könyvek eladása és megvétele az országos vásárok sátraiban és ponyváin történt. A nyomdászok ládákba csomagolva szekereken szállították könyveiket a nagyobb vásárokra; ide sereglettek messze vidékekről az újabb kiadványok iránt érdeklődő papok és földbirtokosok is.

A gazdagabb egyházi férfiak és a műveltebb világi urak szívesen gyüjtöttek kisebb kézikönyvtárat. Elsősorban a latinnyelvű hittudományi, történeti és jogi munkákat és ókori latin írókat kedvelték; a magyarnyelvű könyvek inkább csak a protestáns papság házában találtak szívesebb fogadtatásra.

A protestáns papok között buzgó könyvgyüjtő volt Alvinczi Péter. Végrendeletében is szeretettel emlékezett

meg könyveiről: «Sok pénzben került, fáradsággal naggyal összeszedegetett kedves szép bibliotecámat írásaimmal, leveleimmel együtt hagyom a nemes városnak, úgyhogy senkinek azok közül semmit elidegeníteni ne engedjenek, hanem örök emlékezetre minden leveleimmel megtartsák: tanulhatnak belőle.» (1634.) Alvinczi Péter könyvtárának magyarnyelvű darabjai vallásos vonatkozású munkák, hitvitázó iratok, prédikációs könyvek.

A század elején az eperjesi evangélikus egyházközségnek közel 200 munkából álló könyvtára volt; a latinnyelvű hittudományi könyveken kívül német, görög és héber könyvek is helyet kaptak benne. A sárospataki és marosvásárhelyi református iskola könyvtárában már magyarnyelvű hittudományi könyv is akadt, így Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György és mások munkái.

A szakolcai ferencrendi könyvtár 1662. évi jegyzéke 1009 mű emlékét őrizte meg. Ezek között a magyarnyelvű nyomtatványok száma 75, mind vallásos munka: Pázmány Péter, Monoszlai András, Veresmarti Mihály és más hitvitázók könyvei.

Már 1658-ban 2000-nél több munka volt a pannonhalmi főapátság könyvtárában. Ez annál meglepőbb, mert mikor a török 1594-ben elfoglalta Pannonhalmát, Szent Benedek rendjének élete közel félszázadra megszűnt Magyarországon s a bencések csak 1638-ban tértek vissza főmonostorukba. Húsz esztendő alatt annyi könyvet szedtek össze, hogy kevés hasonló gyüjtemény volt az országban. A szépirodalom — mint minden komoly helyről —

innen is hiányzott, annál gazdagabb tartalommal jelent meg a tudomány számos ága. A hazai és külföldi latinnyelvű vallásos irodalom legjelesebb katolikus termékein kívül jelentékeny számban voltak a könyvtárban filozófiai, történeti, filológiai, matematikai és orvosi művek; magyarnyelvű könyv volt vagy félszáz, németnyelvű is közel ötven, olasznyelvű ugyanannyi. A magyarnyelvűek között különös gondot fordítottak a szónoki gyüjteményekre: Telegdi Miklós, Pázmány Péter, Káldi György prédikációira. Egyéb szerzőik: Lépes Bálint, Malomfalvai Gergely, Nádasi János, Sallai István, Vásárhelyi Gergely, Veresmarti Mihály.

A világi urak közül Zrínyi Miklós könyvtára volt a leggazdagabb. Közel félezer könyv foglalt helyet benne, ezek között számos magyarnyelvű munka. Az ókori, középkori és újkori latin történetírókon, politikai, katonai és földrajzi írókon kívül a latin és olasz költők munkái is jelentős számmal sorakoztak fel ebben a könyvtárban. A magyarnyelvű könyvek között megvoltak Balassa Bálint, Rimay János és Listius László munkái és Pethő Gergely krónikája.

Értékes könyvtára volt gróf Nádasdy Ferencnek is. Több száz kötetből állott. Mikor a könyvtárat elkobozták, a könyvek részint a bécsi császári könyvtárba, részint a lorettói szervita könyvtárba kerültek. Ebben a gyüjteményben a hittudományi, jogtudományi és történettudományi könyveken kívül orvosi, természetrajzi, matematikai, csillagászati, földrajzi munkák is voltak. Mind latin mű.

A városi polgárok közül Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő olyan könyvtárat szerzett, amely vetekedett Zrínyi Miklóséval. Hagyatéki leltára 406 könyvet sorol fel. (1687.) Minden szakból voltak benne latinnyelvű könyvek; helyet foglaltak benne az ókori klasszikusok is.

Az egyháztól és iskolától függetlenebb szellemi élet csak félénken kezdett csirázni egyik-másik városban. Sopron polgármestere, Lackner Kristóf, 1604-ben tudománypártoló társaságot alapított s ez a kis szövetség évtizedeken keresztül éldegélt. Tagjai csak egyetemi végzettségű emberek vagy nemesek lehettek, azonkívül felvették a tekintélyesebb tanácsbeli polgárokat is. A társaságba való belépéskor mindenki köteles volt egy jeles írótól származó értékesebb könyvet adni a könyvtár számára. Az évi tagsági díjat könyvek szerzésére, külföldön tanuló diákok segélyezésére és a szegények támogatására fordították. Időnkint társalgásra, éneklésre, lakomára gyűltek egybe a tagok s elhúnyt társaik emlékét versben és prózában örökítették meg.

Az első magyarországi hírlapot Szentiványi Márton, hírneves jézustársasági atya, indította meg. A hazai időszakos sajtónak ez a latin őse, az Ephemerides Latinae, 1675-től 1703-ig jelent meg Nagyszombatban, utóbb Bécsben.

Színház és színészet — az iskolai játékokon kívül — nem volt. Csak 1696-ban kapott engedélyt Felvinczi György, a kóbor életű unitárius tanár, arra, hogy Erdélyben komédiákat adhasson elő. Az akkori kezdetleges

viszonyok közt bizonyára semmi hasznát sem vette I. Lipót király kegyességének.

Irodalom. — Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878. — Koncz József: A marosvásárhelyi helvét hitvallású főtanodai könyvtár ismertetése. Magyar Könyvszemle. 1879. évf. — Pauler Tivadar: A budapesti tudományegyetem története. I. köt. Budapest, 1880. — Majláth Béla: A szakolcai ferencrendi könyvtár XVII. századi történetéhez. Magyar Könyvszemle. 1882. évf. — Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. II. köt. Sárospatak, 1887. — Majláth Béla: Zrínyi, a költő, könyvtára. Akadémiai Értesítő. 1891. évf. — Kanyaró Ferenc: Bibliotheca Zrinyiana. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1893. évf. — Erdélyi Pál: Bibliotheca Zrinyiana. Magyar Könyvszemle. 1893. évf. — Kollányi Ferenc: Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban. U. o. 1895. évf. — Márki Sándor: Az egyetem eszméjének s a kolozsvári egyetemnek története. Kolozsvár, 1896. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. — Dézsi Lajos: Misztótfalusi Kis Miklós. Budapest, 1899. — Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Budapest, 1899. — Békefi Remig: A sárospataki ref. főiskola 1621-iki törvényei. Budapest, 1899. — U. az: A marosvásárhelyi ref. iskola XVII. századi törvényei. Budapest, 1900. — Révész Kálmán: Alvinczi Péter könyvtáráról. Protestáns Szemle. 1900. évf. — Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. Magyar Könyvszemle. 1901. évf. — Récsei Viktor: A pannonhalmi főapátság könyvtárának jegyzéke 1658-ban. Budapest, 1902. — Sitte Alfréd: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára. Magyar Könyvszemle. 1902. évf. — Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. IV. köt. Budapest, 1906. — Iványi Béla: Egy eperjesi polgár könyvtára a XVII. században. Magyar Könyvszemle. 1907. évf. — Zoványi Jenő: Egy református pap könyvtára a XVII. században. U. o. 1907. évf. — Zsilinszky Mihály, Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József: A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907. — Csürös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. Debrecen, 1911. — Hajnóczy Iván: A 300 éves lőcsei nyomda. Közlemények Szepesmegye Multjából. 1914.

évf. — Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete. 2. kiad. Nagyvárad, 1915. — Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár katalogusa. Budapest, 1917. — Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története. Pozsony, 1917. — Kemény Lajos: Az eperjesi egyház könyvtára 1606-ban. Magyar Könyvszemle. 1918. évf. — Teutsch Frigyes: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Két kötet. Nagyszeben, 1921—1922. — Lukinich Imre: Bethlen Elek könyvtára 1683-ból. Magyar Könyvszemle. 1922. évf. — Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. U. o. 1923—1924. évf. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Harsányi István: A sárospataki nyomda leltárai. Magyar Könyvszemle. 1926. évf. — Lukinich Imre szerkesztésében: Nagyenyedi album. Budapest, 1926. — Finánczy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. — Iványi Béla, Gárdonyi Albert és Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577—1927. Budapest, 1927. — Novák László: A nyomdászat története. III. köt. Budapest, 1928. — Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzura történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Budapest, 1928. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Wolkenberg Alajos: A budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem rektorai. Budapest, 1929. — Máté Károly: A könyv morfológiája. Minerva. 1930. évf. — Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Budapest, 1930.

IRÓI TÖREKVÉSEK.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ vérontásai, a Habsburg-ház és a Bourbon-dinasztia küzdelmei, az angol forradalom és a török veszedelem hallatlan szenvedéseket és károkat okoztak Európában, de a művész, a költő és a tudós nem vett részt a harcban, hanem békés helyre menekülve áldozott hivatásának.

A Francia Akadémia megalakulása idején a francia nyelv már alkalmas a legfinomabb stílus-árnyalatok kifejezésére is; XIV. Lajos kora a klasszikus dráma felvirágzásának fényes időszaka; Corneille és Racine tragédiái a drámai emelkedettség és költői kifejezőművészet remekei, Molière vígjátékai az emberi természet nagy megfigyelőjének és fényes szellemű gúnyolójának mesterművei; Lafontaine meséiben ma is csodáljuk a gall szellem csillogását; Boileaunak a költészetről szóló tanítóköltemányéből emberöltőkön keresztül tanult az újabb költői és kritikusi nemzedék. Ebben a században írja gazdag fantáziájú és ragyogó nyelvű munkáit a spanyolok mélykedélyű katolikus drámaírója, Calderon; vele egyidőben ad kifejezést a protestans angol szellemnek halhatatlan vallásos eposzával Milton. Sok, egykor tündöklő írói és tudós név tűnt el azóta nyomtalanul, de az irodalomtörténet mérlegén ma is eleven erejű Descartes, Pascal,

Bossuet, Fenelon, La Rochefoucauld, Mme Sévigné, Lope de Vega, Moreto, Kepler, Spinoza, Leibnitz, Verulami Baco, Hobbes, Locke. Az élő szó és a nyomtatott betű iránt tanusított érdeklődés mindenfelé rohamosan terjed: Londonban 1603-ban tizenkét szinház működik, ugyanott 1693-ban tizennyolc hirlap jelenik meg.

Hogyan lépjenek a magyarok a nyugateurópai nemzetek nyomába, hogyan teremtsenek maguk között irodalmat és tudományt, mikor államuk legvirágzóbb részét megszállta, többi részét pedig újból és újból vad erővel rohamozza a török? Az izlámtól elfoglalt alföldi és dunántúli tájakon nincs egyetlen nyomda, Erdélynek remegnie kell a szultáni udvar parancsai miatt, a Felvidéken a katolikusok és protestánsok dolgaiba hol az erdélyi fejedelmek, hol a Habsburgok csapatai avatkoznak be. Még ebben a veszedelmes világban is dolgoznak a magyar írók: a jobbágysorsukból Isten szolgálatába emelkedett papok és a szüleik áldozatkészségéből gondosabban nevelt földbirtokos-nemesurak.

Az általános érdeklődés: a vallásos irodalomé. Rövid az élet, tele szenvedésekkel és katasztrófákkal, mi lenne a lélekből és erkölcsből, ha nem volna meg az emberekben a túlvilági élet hite? A földi lét mulandósága után a mennyei üdvösséget várja a keresztény, ezért fordul érdeklődése az egyházi szónoklatok és hitviták felé: senki sem akarja kockáztatni, téves hit követésével, a maga örök boldogságát. A hívők majd mindegyike megelégszik az élő szóval, a könyveket a papok egymásnak és a nagyobb tanultságú nemesuraknak írják, szóval néhány

ezer embernek, ezek is csak fölötte ritka esetben adnak pénzt a betűért, csak az ajándékozott könyvet veszik szívesen. A katolikusok papjai termékenység és írói készség dolgában most már a protestáns lelkipásztorok mellé kerülnek, Pázmány Péter példájára sok katolikus hiterősítő és hittérítő könyv indul útnak, az egyházi költészet mind a két táborban virágzik.

Más a nem vallásos irodalom helyzete. Ez inkább csak olyan tűrt irodalom. A világi költészet művelőit nem tekintik tiszteletet érdemlő íróknak, mert ők nem a keresztények üdvösségéért fáradoznak, hanem hiú dolgokkal töltik idejüket. A profán lírikus és elbeszélő csak tetszeni akar; még jó, ha némi erkölcsi tanulság meríthető verseiből vagy mesemondásából.

Ez az általános felfogás. A világi költészet ennek ellenére is jól fejlődik, sőt Zrínyi Miklós munkássága nyomán már a hősi eposz, az idill és az epigramma is megjelenik irodalmunkban. A műfajok közül az elbeszélő költészet szembeszökően erősödik. Ha Gyöngyösi István verses elbeszéléseit egybevetjük a XVI. század históriás énekeivel és széphistóriáival, akkor látjuk csak azt a bámulatos haladást, melyet a magyar költői nyelv és verselés száz esztendő alatt megtett.

Nemcsak a nemzeti öntudat erős ebben a században, hanem a magyar nyelv is becsültebb. Rendíthetetlen ugyan a latin nyelv uralma, de a deákos szellem itt-ott mégis enged a magyaros iránynak. A nemzeti nyelvű könyvek száma megszaporodik, bár egyesek méltán fájlalják, hogy a magyar nem becsüli meg a maga anya-

nyelvét. Más nemzetek — írja Laskai János nyirbátori református prédikátor 1644-ben, egyik fordításának előszavában — fáradhatatlanok, mikor arról van szó, hogy önön nyelvükön való könyveiket forgassák s íróik nem szűnnek meg nemzetüket tulajdon beszédükön írott munkáikkal segíteni. «A magyar nemzet pedig oly rest a maga nyelvén való könyveknek olvasásában, hogy igen kevesen találtatnak, kik egész életükben is egy avagy két magyar könyvecskét átolvastak volna. Kinek vagyon is látatja. Mert mivel sokan deákul sem tudnak s a magyar írásokat sem akarják olvasni: amikor csak alávaló dologról kívántatik is valakivel beszédbe eredni, mint a némák hallgatnak avagy szégyennel kell elindított beszédüket félbeszakasztani. Némelyek a restség mellé negédességet is toldanak. És amit effélék deák nyelvben kapnak, immár szégyenlik olvasni a magyar írásokat. Aki akarja, próbálja meg: kérjen némelyektől magyar könyveket olvasni; azt felelik néki, hogy könyvtartójukból is kivetnek inkább, hogysem mint magyar könyvet tartanának avagy olvasnának.» *(Hittől szakadásnak teljes megorvoslása.* Vedelius Miklós után deákból. Várad, 1644.)

«Európában — írja Riedl Frigyes — minden században van bizonyos közös szellemi éghajlat, melynek hatása mindenkor a mi irodalmunkra is kiterjed, úgy mint az időjárás rendkívüli tüneményei is nemcsak egy-egy országban, hanem kontinensek nagy részében mutatkoznak: ha például hosszú, igen meleg a mi őszünk vagy korai a tavaszunk, ez többnyire nem pusztán magyarországi, hanem európai jelenség: magas éjszakon elvonuló ciklonok következtében meleg levegő-áramlatok terjednek szét az egész kontinensen. A XVII. század elején a Spanyolországból kiinduló ellenreformáció az uralkodó szellemi

irány európaszerte. Nálunk is az: élén a korszak legnagyobb íróját, Pázmány Pétert, látjuk. Az ő vezetése alatt visszahódítja a katolicizmus jó részét azoknak a pozicióknak, melyeket oly meglepő gyorsan elveszített volt. Nem nagy túlzással mondhatni: Pázmány protestáns Magyarországon születik és katolikus Magyarországban hal meg. A XVII. század második fele a barokk ízlésnek hódol. A képeken, szobrokon, az épületek idomain, az irodalmi művekben, a divatban, a kertek berendezésében mindenütt valami természetellenes cikornyát találunk, mely a renaissance eszményeinek túlhajtásaiból származik. Az épületek, meglágyítva a renaissance nemes vonásait, vájt idomokat, kagylókat, áttört és meggörbített párkányokat mutatnak. A szobrok, képek nyugtalanokká lesznek: mintha valami vihar tépdelné az alakok ruházatát és valami érthetetlen, meg nem okolt indulat dulná lelköket. A divatban a természetellenes paróka, a kertekben a fák és cserjék természetellenes négyszöge: ez mind a barokk szellem kifejezője. Az irodalomban az allegória és a metafora túlzása dívik; a költők általán mindent túlhajtanak e korban, amit az ókortól tanultak: az eposz hagyományos kompozíciója eldurvul, mert a költők nagyon is kiemelik, nagyon is megkülönböztetik az egyes szerkezeti részeket, a mitológiai apparátus pompázó és tolakodó, az istenek, kiket az apparátus segítségével bemutatnak, kicsinyesek és édeskések. E barokk ízlés áramlata a XVII. század második felében hozzánk is eljut és benne úszik a kor legkedveltebb költője: Gyöngyösi, a Marssal Társalkodó Murányi Venus szerzője.» (A magyar irodalom főirányai. Budapest, 1896.)

Irodalom. — A XVII. század magyar irodalmának fejlődését a következő irodalomtörténeti munkák tárgyalják legbehatóbban: Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. Pest, 1864. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. Budapest, 1877. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt. I. köt. Budapest, 1895. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Különösen értékes monografiák és biografiák: Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Fraknói Vilmos: Pázmány Péter. Budapest, 1886. — Széchy Károly:

Gróf Zrínyi Miklós. Öt kötet. Budapest, 1896—1902. — Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Budapest, 1897. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — A szövegkiadások közül: Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1880—1896. VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1912—1926. VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1930. — Régi magyar könyvtár. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, 1894-től. — Pázmány Péter összes munkái. A budapesti egyetem hittudományi karának kiadása. Hét kötet. Budapest, 1894—1905. — Négyesy László: Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Badics Ferenc: Gyöngyösi István összes költeményei. Két kötet. Budapest, 1914—1921. — Az írói lexikonok közül: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Gulyás Pál: Magyar életrajzi lexikon. Budapest, 1925-től.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A XVII. SZÁZAD KÖZÉRDEKŰ IRODALMA.

Pázmány Péter.
A katolikus vallásos irodalom és egyházi szónoklat.
A protestáns vallásos irodalom és egyházi szónoklat.
Apáczai Csere János.
Krónikások, önéletírók, levélírók.
Az irodalomtörténet előzményei.
Nyelvújító kísérletek.

PÁZMÁNY PÉTER.

A PROTESTÁNS túlsúllyal szemben a XVII. század elejétől kezdve megindult a katolikus ellenhatás. A bécsi udvar által szívósan támogatott katolikus egyházi férfiak megkezdték térítő munkájukat. Hitvitázóik élénk harci kedvvel rontottak a protestánsokra. Vég nélkül folyt a vita arról, melyik Jézus Krisztus igazi egyháza. Ebből a szellemi küzdelemből emelkedett ki országos hatású munkásságával és hatalmas írói erejével a magyarországi katolikus egyház újjáalapítója s a magyar katolikus hitvitázó irodalom legkiválóbb művelője: PÁZMÁNY PÉTER.

Első hitvitázó munkája 1603-ban jelent meg: *Felelet az Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére.* Magyari István azt hirdette, hogy Magyarország romlását a magyarság tömérdek bűne okozta s e bűnök között nem utolsó a római katolikus vallás követése, holott ez a vallás kárhozatos balgaságokat és gonosz babonákat tanít. Forgách Ferenc nyitrai püspök felszólította Pázmány Pétert, cáfolja meg a rágalmakat s Pázmány Péter a nyitrai püspök egyik kastélyában néhány hónap alatt megírta feleletét. Azt a vádat, hogy Magyarország pusztulásának a katolikusok az okai, felháborodva utasította vissza. Hatásosan érvelt amellett, hogy a katolikusok vallása az ősrégi romlatlan hit, nem

pedig a protestánsoké; hogy Róma hívei nem bálványozók s nem országrontók, hanem igenis azok a luteránusok, akiknek minden szerencsétlenség köszönhető: «Addig volt az Istennek áldása rajtunk, addig volt országunk, míg a mi hitünk virágjában volt; akkor kezdett romlani, mikor ti támadtatok Lajos király idejében. Mert amint megmutatám a könyvnek első részébe, soha senki az apostolok idejétől fogva egész ezerötszáztizenhét esztendeig azt nem vallotta, amit akkor kezde Luther tanítani... Ha azért a mi hitünk volna ennek a veszedelemnek oka, nyilván Szent István királytól fogva lött volna veszedelmünk, mert azóta soha egyéb hit és vallás nem volt a mi vallásunknál Magyarországban».

Az egyház nem szorul rá — úgymond — hogy Luther Márton állítsa helyre az igazi kereszténységet; erre nem volt semmi szükség, mert a katolikusok sohasem szakadtak el Jézus Krisztus valódi tanításaitól. A római pápák úgynevezett találmányai a Szentírásban és az ősi egyház hagyományaiban gyökereznek. A katolikus egyház az evangélium folytonosságában él, ezt a történelem ezer példájával lehet bizonyítani. A pápát és a papságot különböző vétkekkel vádolják, de ki lehet mutatni, hogy ezek a hiresztelések legnagyobb része alaptalan rágalom. Nézzenek csak körül a protestánsok a maguk portáján, majd meglátják, vajjon előbb állnak-e erkölcs dolgában, mint a katolikus egyháziak? Ha valaki abból az okból akar elszakadni a régi vallástól, hogy papjai között latrok is akadnak, addig ne szakadjon el, míg olyan vallást nem talál, melyben csupa szent ember él. Milyenek

a protestáns prédikátorok? Tanításaikban mind szentek, de életükben csalárdak, részegesek, paráznák. S miért mondják a katolikusokra, hogy üldözik az eretnekeket, mikor a protestánsok sokkal türelmetlenebbül és vérengzőbben ontották Angliában és Franciaországban az ellenkező hitűek vérét. «Noha pedig — fordul Magyari Istvánhoz — megbüntethetnék efféle tévelygő tanítókat, mint te vagy, halállal is a fejedelmek, mindazáltal kérlek, mondd meg, hány embert öltek meg Magyarországban avagy Németországban a ti hitetekért? Bizonnyal nem oly kegyetlen a mi evangéliumunk, mint a tietek.»

Régente boldogabb volt a magyar, mióta azonban az új tanítás elterjedt, a nemzet ereje megfogyatkozott, az ország nagy része pogány kézre jutott, a nép megromlott. Az új tanítások megrontották az emberek erkölcsét. Ma a tíz esztendős gyermek is több gonoszságot cselekszik, mint régente a negyven esztendős ember. «A mi nemzetségünk azelőtt oly tökéletes, együgyű, ájtatos nemzetség volt, hogy hozzá foghatót nagy földig nem találtak volna. A lopás és ragadmány, a fajtalan és feslett élet, a szitok és átok csak hírrel is alig hallatott közötte; de mióta ti támadátok, nemcsak azokat, akik titeket követnek, olyanokká tevétek, mint a zabla nélkül való vadlovakat, de még azokat is, kik tőletek különböznek, a veletek való társalkodással, mint a baziliskus az ő látásával, ugyan eltávoztattátok, úgy hogy akit most legjámborabb és legtökéletesebb erkölcsűnek tartunk, azelőtt száz esztendővel igen gonosz embernek látszott volna.»

Első könyve után Pázmány Péter számos hitbuzgalmi és hitvitázó munkát bocsátott közre, hogy minél sikeresebben küzdhessen a protestáns papok tanításai ellen. 1603-tól kezdve harmincnégy esztendőn keresztül állandóan résen állt. Tolla rendkivüli nyereséget jelentett a protestantizmussal szemben élet-halál-harcot vívó magyarországi katolikus egyháznak. A széles látókörű, nagytanultságú, éles elméjű jezsuita kifáraszthatatlan ellenfélnek bizonyult; ez nagy dolog volt abban az időben, mikor az ország lakosságának legnagyobb része a református és evangélikus vallást követte. Pázmány Péter figyelme mindenre kiterjedt. Fejlesztette a papnevelést, előmozdította a nemesitjak tanítását, Nagyszombatban katolikus egyetemet alapított. Egyedül a főúri rendből harminc családot térített vissza az anyaszentegyházba. De ha előkelő helyzete nagyra növelte is tekintélye sulyát, elméje fényességének igazi emlékét mégis csak irásai őrzik.

Termékeny iró és fáradhatatlan hitvitázó volt. Gráci tanársága idején *Az mostan támatt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyságá*ban (1605) a hitújítás dogmáit általánosságban ostromolta. Tudományos készültséggel és szónoki hévvel irt, az erősebb hangtól sem óvakodott. Ellenfeleit keményen korholta. Megfelelt Gyarmathi Miklós helmeci prédikátornak Monoszlai András veszprémi püspök ellen irt vitairatára is: *Keresztyéni feleleté*ben (1607) Gyarmathi Miklósnak száz tételét cáfolta. Stiláris ereje és drasztikus humorizálása ebben a vitairatában mindjárt szembeötlik.

Midőn Grácból végleg visszatért hazájába, *Az nagy Calvinus János Hiszek-Egy-Istenéről* írt könyvében (1609) oly élesen támadta a kálvinizmust, hogy az 1609. évi országgyűlés protestáns rendjei a jezsuiták kiüzetését és a könyv szerzőjének példás megbüntetését követelték. A luteránusok vezére, Thurzó György nádor, csak nehezen tudta lecsillapítani a forrongó nemeseket. Pázmány Péter szerint Kálvin János eretneksége borzalmas istentagadás s amilyen volt a mester, olyanok követői, a kálvinista prédikátorok. Nagy izgalmat keltett *Az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz iratott öt szép levél* is. (1609.) A könyvben egy református pap írja leveleit a híres kassai prédikátorhoz, felvilágosítást kér tőle különböző vallási dolgokban. Az alakoskodás arra szolgált, hogy a katolikus szerző annál sikeresebben ostromolhassa a református tanokat. Alvinczi Péter válaszára adta ki *Alvinczi Péternek megrostálását* (1609), szemére vetve ellenfelének, hogy válasza szitkozódás, ellenben nem találta meg benne a vallástudománynak egy szalmaszálnyi erősségét sem.

Mint esztergomi érsek is kitartóan folytatta polémiáit. A *Kalauz* (1613) megjelenése országos esemény volt. Utána több munkát írt Szyl Miklós és Lethenyei István álnév alatt, bár mindenki tudta, hogy a szerző Magyarország prímása. *Csepregi mesterségé*ben (1614) és *Csepregi szégyenvallásá*ban (1616) gúnyos hangon dorgálta Zvonarics Imre csepregi evangélikus prédikátort, aki Nagy Benedek kőszegi iskolamester társaságában felszólalt a Kalauz ellen. A reformátusokkal igen hevesen vitatko-

zott. *Az calvinista prédikátorok tüköre* (1614) ismét olyan elkeseredett harcba keverte Alvinczi Péterrel, hogy *Az igazságnak győzedelmé*ben (1614) már a leggorombább hangon viszonozta a kassai lelkész sértegetéseit. E haragos röpirata után még több könyve jelent meg. Legtartalmasabb volt közöttük a Balduinus Frigyes Kalauz-cáfoló könyvére adott válasza: *A setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője.* (1627.)

A katolikus hitbuzgalmi irodalmat több értékes könyvvel gazdagította. Lefordította *Kempis Tamásnak Krisztus követésérül négy könyveit* (1604), arra iparkodván, hogy fordítása olyan legyen, mintha «először magyar embertül magyarul iratott volna». Munkájával századokon keresztül nem versenyezhetett egyik magyar Kempis-fordítás sem. A katolikus imádságos irodalom terén új korszakot nyitott *Keresztyéni imádságos könyvé*vel. (1606.) Ennek száz év alatt nyolc kiadása jelent meg. Hatását nagy kelendőségén kívül legjobban az bizonyítja, hogy egy evangélikus pap mindjárt az első kiadás után kinyomatta az imádságoskönyv nagy részét a maga neve alatt. A katolikus egyházi beszéd fejlődésében iskolát teremtő hatást tettek *Prédikációi.* (1636.) Életének tapasztalatait ebben a könyvében foglalta össze, irodalmi pályáját ezzel a művével koronázta meg,

Legnevezetesebb hitvitázó munkájában, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz*ban (1613), a katolikus vallás főbb hitágazatait nemcsak behatóan tárgyalta, hanem minden oldalról cáfolta a protestáns hitelveket is. Első részében azt bizonyította, hogy a világnak egy teremtő Istene van, akit

a keresztény vallás szerint tartozunk tisztelni, aki előtt azonban a római gyülekezettől elszakadt vallások éppen nem kedvesek; második részében azt igazolta, hogy egyedül a római gyülekezet az igaz gyülekezet, melynek tanításai ellen senkinek sem szabad tusakodni; harmadik részében azt fejtegette, hogy a Szentírás semmit sem kedvez az újítóknak, sőt minden sora a római katolikus egyház tanításait erősíti.

Igaz hit csak egy lehet — úgymond a nagy hittudós — s az igaz hit nélkül nem üdvözülhet senki. A luterista és kálvinista prédikátorok kölcsönösen eretneknek nevezik egymást s csak akkor békülnek meg civódásaikban és fordulnak az igaz hit ellen, mikor a katolikusok szemükre hányják egymás ellen intézett szitkaikat. Ki az eretnek? Mindenki eretnek, aki bármiben egyebet hisz a katolikus anyaszentegyház tanításainál.

A keresztény hittel való hivéshez két dolog szükséges: az ember higyje Istennek a Szentírásban tett kinyilatkoztatását s erről a kinyilatkoztatásról a római anyaszentegyház bizonyságát fogadja el. A római anyaszentegyházon kívül nincs más igazság, csak tévelygő vélekedés. «Az elidegenült atyafiak szeme eleibe rakogatván igazság ösvényeiről elhanyatlott ügyüket, nem valami erőtlen és újonnan gondolt és csinálgatott argumentumoknak nyilával lövöldözünk reájuk; sem valami kákából szőtt pajzzsal oltalmazzuk ügyünket; sem elmefuttató okoskodásokkal mutogatjuk magunkat: hanem ugyanazon erősségeket hányjuk eleikbe, amelyekkel a régi anyaszentegyház nevezetes fődoktori, pásztori, tanítói és vezéri,

kiket velünk egyetemben ők is igaz és szent pátereknek neveznek, dícséretesen meggyőzték és teljességgel meghamisították azokat a dögleletes tudományokat, melyek az ő idejükben szarvat emeltek vala.» Csak nem gondolja valaki, hogy a régi szentatyák pokolra taszítandó eretnekek voltak? Ellenkezőleg: a luteristáknak és társaiknak hazug a hite és nem isteni a tudománya.

A hitújítók szerint semmit sem kell elhinni, ami a Szentírásból világosan ki nem tetszik; de vajjon magából a Szentírásból kimutatható-e ennek a műnek isteni eredete; nem szükséges-e elfogadnunk az anyaszentegyháznak erre vonatkozó tanuságát és igazolását. A Szentírás isteni eredetének vallói egyedül a római anyaszentegyház tekintélyében hihetnek. Megmaradhat-e ilyenformán a reformátorok tanítása, hogy a Szentírás szövegén kívül semmit sem kell hinni? És mi jogon magyarázza Luther és Kálvin a Szentírást a maga tetszése szerint? A vallást nem lehet véleményre, okoskodásra, elmélkedésre építeni; lelkünk üdvösségét nem bízhatjuk egyes hitújítók akaratára. A tévelygő lelkipásztorok azt hozzák ki a bibliából, amit akarnak; a maguk belátása szerint forgatják a szent szövegeket; megvetik a zsinatokat; míg végül sokféle külön értelmezgetésük egymás ellen fordítja őket. A római anyaszentegyházban — ebben az egyetlen igazi ítélőmesterben — nincs bizonytalanság, ingadozás, tévelygés; nincs is a hívők közt zavar, közömbösség, hitetlenség. A hitújítók okozták, hogy az emberek közül ma már sokan nem is hisznek Istenben a nagy bizonytalanság miatt.

Könnyű a tévelygésre okot adni, de nehéz az eltévelyedetteket igazságra hozni; egy bolond olyan követ vethet a kútba, hogy tíz eszesnek is gond azt onnan kivonni. Nádszálként ingadozik minden eretnekség, kőszikla-lán áll a római anyaszentegyház. Senki sem szökik itt szembe a hittel; senki sem zajong, mint a szelektől háborított tenger; senki sem tántorog, mint az útját vesztett ember. Miért állt a hitújítás idején a főrangúak nagyobb része a reformációhoz? Mert meg akart gazdagodni, szomjazta a kincset, irígyelte az egyház jószágait. Míg az ókori pogányok között csendes prédikálással, szent erkölcsök példájával, vértanuság elszenvedésével és csodatételekkel terjedt a keresztény vallás, a mostani reformációt pártoskodásokkal, vérontással, török segítséggel erősítették meg. Hogyan csúszott be Magyarországba a luteristaság? A sok hadakozás közben megfogyatkozott a papok száma, feslett életű barátokból eretnekek váltak, a nép lelkipásztor nélkül maradt, az emberek lassankint tévelygésbe estek.

Egyébként miért tartanak papot a protestánsok? Ha mindenki maga értelmezheti a bibliát, ha a bűntől senkit sem kell feloldani, ha a lelkipásztor nem különbözik a hivőtől, minek akkor a prédikátori tiszt? S mit dicsekesznek azzal, hogy ők az apostolok igazi utódai, ők a régiség őrei, ők az egyháznak az eretnek tanításoktól való megtisztítói? Ki lehet mutatni, mennyire különböznek tanításaikban a régi keresztényektől; ezzel szemben be lehet bizonyítani, hogy a római pápák az isteni igazság őrei. S miért fáj nekik a katolikus papok erkölcse? Vajjon a

prédikátorok között nincsenek gonosz életűek? Az új hit igenis nagyobb bátorságot ad az embereknek a gonosz életre, mint a római vallás. A gyónásról, purgatoriumról tudni sem akarnak, a jócselekedetek érdemét hallani sem akarják, sokan közülük disznókhoz illendő förtelmességekben élnek. Bornemisza Péter nevezetes prédikátor az ő gaz prédikációinak az ördögi kísértetekről szóló részében olyan mocskos dolgokat írt, hogy az ördög sem írhatott volna szemérem nélkül ilyen mosdatlan ocsmányságokat. Ebben megemlékezik az ő felekezetén való prédikátorok latorságairól is: az ezekhez hasonló tömérdek esetből mindenki levonhatja a következtetést. Ha valamelyik katolikus pap hitehagyottá lesz, miért teszi? «Most, mihelyt valamely pap, barát, apáca kiszökik, első dolga az, hogy igyék és nősszék; sőt mikor az új evangélikusok valakit magukhoz hitegetnek az egyházi személyek közül, szép menyecskével fenyegetik. És soha nem beszélik, hogyha közükbe mégyen, testi sanyargatásban, böjtölésben, alázatosságban kell élni, hanem minden buzdítás és hitegetés csak asszony-emberen fordul meg, mintha az evangélium nem terjedhetne kerítés nélkül.»

Ez a hatalmas munka mintegy gyüjteménye Pázmány Péter többi polemikus iratának. Védő és támadó dogmatika. A szerző a középkori és újkori katolikus teológiai irodalom legnevezetesebb termékeit sorra felhasználja s a legtekintélyesebb katolikus egyházi szerzők nyomán száll szembe a protestáns hitvitázókkal. Legerősebben Bellarmin Róbert bíbornok latinnyelvű Disputatiói hatottak fejtegetéseire; ez érthető, mert a katolikus hit-

tudósok ezt a hitvédelmi munkát tartották a legalaposabb protestáns-cáfoló alkotásnak. Ha Pázmány Péter a maga fejével gondolkodott is, kénytelen volt alkalmazkodni a katolikus egyház általánosan elfogadott tanításaihoz. Anyagát a legkülönbözőbb teológiai könyvekből hordta össze, de a csoportosítás és szövegezés az ő érdeme volt. «Uj találmányokat és magam fejéből költött dolgokat tőlem senki ne várjon. Mert tudom, hogy a pókháló nem jobb a lépes-méznél, noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját, a méh pedig virágokról szedegeti mézét.»

Mint szónoknak nagy sikerei voltak. A szószéken beszédeinek tartalmasságával hatott elsősorban. Nem törekedett felkorbácsolni az indulatokat, hanem azt akarta, hogy hallgatói higgadt megfontolással hódoljanak meg érvelései előtt. Inkább az értelemre kívánt hatni, semmint költői részletekkel ragyogni. Halála előtt néhány hónappal jelentek meg *Prédikációi.* (1636.) Ezeknek gyüjteményében száznál több szentbeszéd található, megannyi gyöngye a katolikus vallásos irodalomnak. Prédikációinak kiadását sokan szorgalmazták az egykorúak közül; kevés volt az egyházi ember, papot nem adhattak minden helyre; ha volt is pap a népesebb egyházközségekben, hiányzott forrása: a megfelelő prédikációs gyüjtemény. Pázmány Péter nagy gonddal dolgozta ki prédikációit. Szebbnélszebb képekkel és hasonlatokkal ékesítette fejtegetéseit, mesteri leírásokat és bölcs tanácsokat szőtt tanításaiba. Az erkölcsi életre intő oktatásokban kifogyhatatlan volt, oktatásait az idézetek és példák egész tömegével erősítette. Mivel régebbi könyveiben már eleget harcolt a pro-

testáns hitelvek ellen, ezúttal tartózkodott a vallásos polémiáktól.

Prédikációs könyve elején a Szentháromság egy Istenhez intézett ajánló levelében lélekemelő fohászkodással fordult a Teremtőhöz: «Örök mindenható, felséges Isten, uraknak ura, királyoknak királya, emberi erőtlenségnek kegyes gyámola és minden igyekezetek gondviselő vezérlője: hálákat adok szent felségednek, hogy engemet kegyelmességedből az igaz hit zászlója alatt egyházi állapotban köteles szolgáddá fogadtál, áldásaidat reám árasztottad, lelki és testi ajándékiddal szívemet magadhoz szelidítetted, akaratomat szolgálatodhoz édesítetted, késedelmességemet serénységre sarkantyúztad, gyarlóságomat érdemem szerint nem ostoroztad». Tiéd, Uram, ami jó van a te méltatlan szolgádban, azért méltó, hogy amit tőled vettem, szent neved tisztességét szolgáljam azzal. Ifjúságomtól fogva arra függesztettem szemem világát és elmém futását, hogy a te neved dicsőségét terjesszem: fogadd el tehát ezt a munkámat, mert ebben is egyedül a te szent neved tisztességét vettem célul. Kisded ajándék ez, hiszen a te szép tanításod megmagyarázásán rajta maradt az én tudatlanságom keze-szennye; talán méltatlan dolog is, hogy akadozó nyelvem dísztelen rebegéseit bemutassam szent felséged előtt; de két ok mégis arra unszol, hogy egyedül neked ajánljam, édes Uram Istenem, sok esztendei fáradságom gyümölcsét: az első az, hogyha van prédikációmban valami jó, azt tőled nyertem s háládatlanság volna a tőled plántált fácska gyümölcsével másnak kedvesked-

nem vagy a dicsőséged öregbüléséért felvállalt munkám jutalmát kívüled mástól várnom; a második az, hogy bízom kegyelmességedben: talán nem útálod kicsiny szolgádnak vékony ajándékát. Tudom, hogy kedves előtted a legkisebb ajándék is, ha jóakaratból származik, mert te az emberek szívét nézed s előtted több az özvegy asszony fillérje, mint a gazdag nagy adománya. «Azért, én Uram Istenem, a te végtelen jóvoltodnak és mindenható kegyelmességednek alázatosan ajánlom munkás fáradságokkal egybeszerzett írásomat. Ó én lelki szemeim világosítója, tudatlanságom oktatója, igyekezetem segítője; térdreesve, sőt földre borulva, szemem könnyhullatásival kérlek: nyisd meg lelki szemeimet, hogy szemlélhessem a te parancsolataid csudálatosságát. Igazgasd értelmemet mennyei bölcsességeddel, gerjeszd kívánságomat tökéletes szerelmeddel, vezéreld pennámat Szentlelkeddel, hogy hamisság elegyítése nélkül hirdessem igaz tanításodat. És, mint Izsaiás próféta ajkait, úgy az én nyelvemet is oltárodról vett tűzzel hathatósan tisztítsad, élesítsed, tüzesítsed, hogy foganatos legyen tanításom.» Teljék meg szájam dícséreteddel, hadd hirdessem nagyságodat. «Ah, mely boldog volt ama szentatya, ki halála óráján azt mondotta, hogy soha mást olyra nem tanított, melyet elébb maga nem cselekedett. Megvallom te előtted, édes Uram Istenem, hogy én ilyen nem vagyok: szegény, gyarló vagyok; mert sokat írok vagy tanítok, amit restségem vagy rosszaságom miatt nem cselekszem. Mindazáltal te tudod Uram, hogy csak azt írom, amit szolgáid üdvösségére hasznosnak, előtted kedvesnek is-

mérek; sőt amit magam is kívánva igyekezem teljesíteni. És a pogány bölccsel azt mondom: mikor a vétkeket feddem, először is a magam fogyatkozásait dorgálom. Dícsérem azt az életet, melyet tudom, hogy kell viselnünk; és noha távol, de csúszva-mászva is azt követem, arra vergődöm.»

Pázmány Péter a magyar értekező prózának és szónoki stílusnak kétségtelenül kiváló mestere. A gondolatoknak és kifejezéseknek olyan erejével írt, mint — Magyari Istvánon kívül — senki más ebben a korban. Az előadás kellemét hiába keresnők írásaiban, de nem is akart másként szólni, mint alapos tudománnyal, velős magyarsággal, értelmesen és világosan, hogy fejtegetéseit még az egyszerűbb papok és nemesurak is megérthessék. Példáit, hasonlatait, képeit a mindennapi élet köréből merítette. Tősgyökeres magyarsága, eredeti szólásformái, találó közmondásai a tiszántúli népnyelv kitűnő ismerőjének mutatják. Mindig eleven, sohasem kesernyés. Önbizalom és jókedv csillog ki sorai mögül, legkomolyabb fejtegetései között is elmond egy-egy adomát. Szívesen alkalmazkodik vitázó ellenfelének modorához; a rágalmakat ráfogásokkal, a mocskolódást szidalmakkal, a gúnyolódást csúfondáros megjegyzésekkel viszonozza; az érvek mellett tág teret enged a pörölésnek. Rendkívüli vitatkozó tehetsége és nagy olvasottsága lépten-nyomon föltetszik. Tömérdek kútfő összehordásával vívja csatáit. Az európai hírű katolikus egyházi szónokok közül egy sem használja olyan nagy mértékben a Szentírást, mint ő; teljesen tájékozott az

egyetemes történet kútfőiben, jártas az egyháztörténetben, a katolikus és protestáns egyházi irodalomban; kitűnően ismeri az ókori latin és görög irodalmat. Ott, hol az idézetek vagy a személyeskedések nem gátolják, előadása arányos körmondatokban hömpölyög és ünnepies hangulatot gerjeszt.

Mi a jelentősége Pázmány Péternek a magyar próza fejlődésében? Erre a kérdésre föntebbi fejtegetéseinkkel voltaképpen már megadtuk a választ: Pázmány Péter értekező prózája és szónoki stílusa a reformáció és ellenreformáció korának legjobbjai közül való, munkásságának terjedelme versenytárs nélkül áll. Nem helyes azonban az a tétel, hogy ő a mai könyvnyelv megteremtője, hogy az addig uralkodó dunántúli nyelvjárás helyett ő juttatta diadalra a tiszai nyelvjárást s hogy a nép nyelvét tősgyökeres és nyers közmondásaival és szólásformáival ő vitte bele először az irodalomba. A magyar irodalmi nyelv — a könyvnyelv — évtizedről-évtizedre észrevétlenül alakult, korszakos lökést nem adott fejlődésének egyik régebbi írónk sem; a nyelvjárások sem küzdöttek egymással, a kiegyenlítődés itt is észrevehetetlen vagy legalább is nem szembetűnő; gyökeres magyar szólásformákat pedig már a XVI. század prédikátorai is bőven alkalmaztak munkáikban, ez nem ujság, hanem többeknél feltűnő közös jellemvonás. Meg kell még jegyeznünk, hogy katolikus szerző nyelve és stílusa a protestánsok nyelvére és stílusára nem is hathatott, amint Károlyi Gáspár bibliafordításának sincs semmi közvetlen kapcsolata a magyar katolikusság nyelvének vagy stílusának fejlődésével, módosulásával vagy árnyalásával: a vallásfelekezetek óvakodtak egymás könyveinek olvasásától és hatásától. Pázmány Péter mindenesetre tanulsággal forgatta Telegdi Miklós könyveit, katolikus hitvitázó kortársai és utódai viszont az ő munkáit iparkodtak követni, az ilyen értelmű fejlődés és hatás nyilvánvaló. A vallásos irodalmon, egyházi szónoklaton és hittudományon kívül fekvő közérdekű és tudományos műfajok nyelve és stílusa csak nagyon kevéssé érezte meg ennek az egyházirodalmi iskolának törekvéseit; itt bizonytalanabb is a nyelv, tapogatódzóbb a stílus, mind ezektől függetlenül fejlődött a

szépirodalmi műfajok, elsősorban az elbeszélés és dráma nyelve és stílusa.

Toldy Ferenc szerint Pázmány Péter a Kalauzzal és főképpen egyházi beszédeivel a magyar nyelvnek nem várt kiképzést adott. Ő a mai magyar könyvnyelv teremtője. Az irodalomban az addig uralkodó dunántúli nyelvjárás helyett a tiszait érvényesítette, a nyelvvel grammatikai szabatossággal élt, a magyar prózát a nép szájából vett szebbnél-szebb szólásformákkal és közmondásokkal gazdagította, stílusának pedig olyan kerekdedséget kölcsönzött, hogy új korszak szerzőjének tekinthető. Méltán vívta ki magának a «magyar bíboros Cicero» nevet. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868.) — Fraknói Vilmos rámutatott arra, hogy Pázmány Péter egész lényét és minden írását a katolikus restauráció gondolata hatotta át. Géniuszának legfőbb hajtóereje az volt, hogy nemzetét visszavezesse a szerinte egyetlen helyes útra, a katolicizmusra. Az egyén üdvöt, a társadalom rendet és jólétet csak a katolikus egyházban találhat; Isten csak a katolikus egyházba visszatért országot fogja megszabaditani nyomorától és megmenteni ellenségeitől. Katolizáló törekvéseibe vegyülhetett túlzás, de szenny soha. (Pázmány Péter és kora. Három kötet. Pest, 1868—1872. Pázmány Péter. Budapest, 1886.) — Pázmány Péter hatása, úgymond Beöthy Zsolt, rendkívüli vitatkozó tehetségében, nagy tudományában és nyelve erejében rejlik. Igazi észokokat és felületes szócsavarásokat, egyházi tekintélyeket, világi tudományt és maró gúnyt egyaránt fölhasznált, hogy ellenfeleit teljesen megsemmisíthesse. Nem bölcselkedik szárazon, hanem a nép nyelvén szól, melyet tősgyökeres és nyers közmondásaival és szólásformáival ő vitt be először az irodalomba. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — A Kalauz, Bodnár Zsigmond szerint, nemcsak mint irodalmi mű legkitűnőbb a maga nemében, hanem a katolikus vallás győzelmében is nevezetes históriai tény. A könyv megjelenését döntő ütközetnek mondhatni; tudományosságával a század legjelesebb teológiai terméke. Óriási terjedelme tiszteletet keltett, tartalma izgatta az olvasók érdeklődését, goromba nyelve megfelelt az akkori ízlésnek. A század nyersebb fia nem élvezhette volna az előkelő államférfi és nyájas főpap választékos nyelvét; neki a nyers magyar ember kemény és paraszt beszéde tetszett. Ezt a

beszédet egy hatalmas szellem hajthatatlan makacssága diktálta. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — A Kalauz, írja Horváth Cyrill, egy egész korszak jellemző eszméit és érzéseit egyesíti magában: az első magyar munka, mely mindenki előtt érdekes eszmék kidolgozott rendszerét nyujtotta s úgyszólván mindazt felölelte, ami Magyarországon kilencven év óta izgatta az elmélkedő értelmét. Pázmány Péter belenyúlt a gondolatok zürzavarába. Magyarázott és cáfolt, hogy rendet és világosságot teremtsen. Öntötte az érveket, áradat gyanánt tört előre. Türelmetlen és erőszakos, mint kora; lelkében forr a harci kedv szilajsága; minden szavában duzzad az erő. Érezzük, hogy nagy és kemény magyar beszél a könyvben azon a gyökeres, hatalmas, bő ázsiai nyelven, amelynek minden fordulata eredeti és megkapó. Egy magyar író sem beszélt így, egy sem találta el jobban a korhoz illő hangot, egynek sem volt a szerzőhöz fogható hatalmas egyénisége. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Igazi turáni jellem, olvassuk Ravasz László könyvében, csupa ös erő, nyers, hetyke, eleme a harc, a portyázás, de azért a maga portáján derült, szives házigazda, jókedvü, szines kedélyü bölcs. Meggyőződésében hajthatatlan, indulataiban lobogó, igazáért tüzbe menő ember, nem annyira azért, mert igaz az ő igazsága, hanem azért, mert az az igazság az ő becsületének kérdése. Filozófiai szárnyalás, misztikus mélység, költői ihletettség majdnem idegen nála; a józan belátás, a logikai elem uralkodik lelkében. Nem próféta, nem vátesz, nem titokfejtő bölcs, hanem nagy prókátor egy százados pörben, amelyet a formai jog szerint meg is nyert. A vitatkozás virtuóza. Érveit özönnel árasztja, fejtegetéseit a példák, képek és ötletek zuhatagával ékesíti, ma is alig lehet írásait letenni kezünkből. Irodalmi munkásságának kettős csúcsa: a Kalauz és a Prédikációk. Amabban dogmatikai tudását építette hatalmas alkotmánnyá, emebben etikai világfelfogását. Legcsodálatosabb a nyelve. «Ez az ősi szinmagyar beszéd titokzatos, buja rengetege egy olyan kifejező és nyelvformáló erőnek, amelyhez újra meg újra vissza kellene térnünk, valahányszor meghervadoznak és elfakulnak a mi magyar beszédünk üvegházi csemetéi. Új fordulatok, törülmetszett magyaros szólások, közmondások, bibliai rövidségü példák, új látásokon nyugvó szemléletek, meglepetésszerü hasonlatok, egymást kergető és viharos feszültségüvé fokozott elllentétek olyan változatos és gazdag képet

nyujtanak, aminőre csak a természet képes vagy az istenáldotta géniuszok. Nyelvtehetsége nem dekoratív, hanem logikai; hasonlataiban a találóság a fő s nem a szemlélet esztétikai hatása; nem festői, hanem jelentős; numerusa sem az ezer változatú orgona muzsikája, hanem a hadikürt szaggatott riadozása vagy a pusztai szelek szabad és éppen ezért örök természetességü hangjátszása.» (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.) — Prózája, mondja Várdai Béla, nyelvünk gazdag szókincsének és szólamkincsének első nagyszabású bevonulása az irodalomba, a magyar stílus olyan színvonalának megalapítása, melyhez képest minden előző csak szegényes részlegességet jelent. Századában ő tudott legjobban magyarul s ha mondatszerkesztéseiben elkerülhetetlenül akad latinosság is, az bizonyos, hogy legnagyobb tanítványához, Zrínyi Miklóshoz, mérten magát a nyelvtisztaságot jelenti. Legtemperamentumosabb, legtökéletesebb, legváltozatosabb a Kalauzban; legnumerózusabb, legegyenletesebb, legbensőségesebb a Prédikációkban. Nincs igazuk azoknak, akik egyházi szónoklataival kapcsolatban bensőség hiján való fényes ékesszólásáról beszélnek; ilyet csak az mondhat, akinek maga a katolikus hitvallás ellenszenves. Nem egyedül egyházát védte, mikor a protestantizmus ellen harcolt; lelkében ott élt a hazafi-bánat a magyarság egységének megbontottsága miatt; egységesnek akarta látni nemzetét nemcsak lelki üdvösségéért, hanem a törökkel való helytállás érdekében is. (Pázmány Péter negyedfélszázad távlatából. A Szent István Akadémia Értesítője. 1920. évf.)

Pázmány Péter ősnemesi magyar család sarjadéka volt. 1570 október 4-én született Nagyváradon. Atyja Pázmány Miklós biharmegyei alispán, anyja Massai Margit: mindketten református magyarok. Pázmány Péter szüleinek református hitéről tizenkét éves korában áttért a római katolikus vallásra. Ez a lépése mostohaanyjának és Szántó Istvánnak, az akkor Nagyváradon serénykedő első magyar jezsuitának, befolyása alatt történt. Mint katolikus tanuló a jézustársasági atyák kolozsvári iskolájába került, tizenhét éves korában a jezsuitarend tagjai közé lépett. Tanulmányait Krakkóban, Bécsben és Rómában végezte; a hittudományt az akkori katolikus világ első mestereitől sajátította el. Miután teológiai doktori fokozatot nyert és áldozópappá szenteltetett, jezsuita elöljárói Grácba küldték egyetemi tanárnak. Itt három évig a filozófiát adta elő (1598—1601), négy éven

keresztül a teológiát tanította (1603—1607). Közbül esett magyarországi hithirdető útja. Ekkor lépett szoros összeköttetésbe az ellenreformáció egyik lelkes harcosával, Forgách Ferenc nyitrai püspökkel; ekkor kezdte meg hitvitázó irodalmi munkásságát. Mint gráci tanár egész Magyarország figyelmét magára vonta sűrű egymásutánban kibocsátott könyveivel. A katolikusok csodálták, a protestánsok gyülölték. Mikor Forgách Ferenc, az erőskezű főpap, az esztergomi érseki székbe emelkedett, első dolga volt, hogy magához vegye térítő társának. Ez időtől, 1607 őszétől, kezdve Pázmány Péter mint író, szónok, egyházszervező és politikus nagy sikereket ért el. Érdemeinek jutalmául Forgách Ferenc halála után, 1616-ban, elnyerte az esztergomi érseki széket s bámulatos éleslátással vezette tovább egyháza ügyeit. Bethlen Gábor kora volt ez, a Habsburg-házra és a magyar katolikusságra nézve a legnehezebb idő, a harminc éves háború vészes viharaiban nem egyszer minden kockán forgott. A Habsburg-háznak alig volt Pázmány Péternél hívebb tanácsadója, a protestánsoknak alig akadt nála félelmesebb ellensége. Az 1619. évi országgyülés ki is mondta örökös számüzetését, mert magatartásában hazaárulást látott. De a Habsburg-ház megvédte, erélyesen támogatta, kitüntetésekkel halmozta el s 1629-ben megszerezte számára a bíborosi méltóságot is. Hatvanhét éves korában, 1637 március 19-én, hatalmának és dicsőségének tetőpontján halt meg Pozsonyban.

Adatok Pázmány Péter életéhez:

X. század. — Géza vezér meghívására két vitéz sváb lovag megtelepszik Magyarországon: a Hunt és Pázmán testvérek. (Szent István uralkodása kezdetén ők a vezérei a Koppány pogány törzsfő lázadását leverő királyi seregnek. Nevük egybeforr a magyar kereszténység megalapításával. Az első magyar királytól és utódaitól nagy földbirtokokat kapnak, nevezetes magyar családok ősei lesznek. Pázmán ágából származnak le többek között a Pázmányok.)

XIII. század. — A Pázmány-család Bihar vármegyében terjedelmes birtokok ura. (Ősi jószágaikat tetemesen gyarapítja az a XIV. századi Pázmán István, akinek I. Károly király három falut ad kárpótlásul, mert kiütötte három fogát lovagi mérkőzésben.)

1570. — Október 4: Pázmány Péter születésének napja. Bihar vármegyében, Váradon születik. (Atyja, Panaszi Pázmány Miklós bihar-

vármegyei alispán és földbirtokos, a Várad közelében fekvő Panasz községből a törökök dúlásai elől menekül Váradra, abban az időben Magyarország egyik legnépesebb városába. Anyja, nemes Massai Margit, gazdag biharvármegyei földbirtokos-család gyermeke, nemzetségére olasz eredetű. A szülők református vallásúak.)

1580 körül. — Pázmány Péter szülővárosának református iskolájában tanul. Anyja halála után atyja nőül veszi nemes Toldi Borbálát, egy biharvármegyei földbirtokos-család gyermekét. Pázmány Péter ezidőtájt tíz esztendős. Míg vallásának papjai és tanítói nem tudnak lelkében ragaszkodást ébreszteni a kálvinizmus iránt, mostohaanyja megszeretteti vele a katolicizmust. (A katolikusok ekkor, az erdélyi törvény értelmében, még papot sem tarthatnak Váradon. A katolikus töredéket a városban időnkint megjelenő szerzetesek erősítik meg hitükben.)

1582. — Pázmány Péter tizenkét éves korában áttér a katolikus vallásra. (Mostohaanyján kívül nagy hatással van reá a Váradon prédikáló Szántó István jezsuita atya. Ez a kiváló tehetségű vitázó olyan hatással működik Váradon, hogy a protestánsok távozásra kényszerítik.)

1585. — Pázmány Péter a jezsuiták kolozsvári gimnáziumába megy. (Többé nem látja szülővárosát.)

1587. — Tizenhét esztendős korában a jezsuita rend tagja lesz. Kolozsvárról Krakkóba küldik, innen Bécsbe helyezik át kétévi próbaidőre. (A jezsuita növendékek a kétévi próbaidő alatt imádsággal, elmélkedéssel és más vallásos gyakorlatokkal foglalkoznak. Még tanulni sem engedik őket.)

1589. — A próbaidő után a bécsi jezsuita-rendházban elvégzi a három éves filozófiai tanfolyamot. (Aristoteles magyarázata, vallásos gyakorlatok, vitatkozások.)

1593. — A négy évre terjedő teológiai tanfolyamra Rómába küldik. (A római jezsuita kollégium élén az akkori idők legnagyobb katolikus hittudósa, Bellarmin Róbert, áll. A protestánsok ellen írt nagy könyve meglepő hatást tesz egész Európában. Mint ember vonzó egyéniség: szerény magatartású, tiszta életű, maga iránt szigorú, másokkal szemben elnéző. Pázmány Péter őt választja példaképül.)

1597. — Áldozópappá szentelik s a gráci jezsuita nevelőinté-

zetbe rendelik. (Studiorum praefectus: felügyel a tanulók magaviseletére és szorgalmára.)

1598. — A gráci jezsuita egyetem tanára. Huszonnyolc éves. A filozófia tanszékén működik: három éven át a logikát, etikát és fizikát tanítja. (Addigi olvasmányai alapján megírja tantárgyainak kéziratos tankönyveit. Elöljáróinak véleménye szerint kiváló tanár.)

1601. — Elöljárói a jezsuiták sellyei rendházába küldik, a Vág mellé, Nyitra megyébe. (Innen mennek ki időnkint a jezsuita igehirdetők a protestánsok visszahódítására.)

1602. — Forgách Ferenc nyitrai püspök megbízza azzal, hogy feleljen Magyari István sárvári evangélikus prédikátor katolikus-ellenes könyvére. (A Felelet a következő évben megjelenik s gyökeres magyar nyelvével és hatalmas dialektikájával feltűnést kelt. A jezsuiták közül legelőször Pázmány Péter ad ki magyarnyelvű könyvet.)

1603. — A gráci egyetemen a hittudomány tanára: négy évig működik a skolasztikus teológia tanszékén. (Aquinói Szent Tamás és Bellarmin Róbert rendszere alapján tanít, de lelkiismeretesen felhasználja az akkortájt megjelenő legújabb szakirodalmat is. Előadásait kéziratos tankönyvekbe foglalja.)

1604. — Megjelenik Kempis-fordítása. (Ez a második magyarnyelvű könyve. A fordítás jelességét mindjárt felismerik az egykorúak.)

1606. — Megjelenik Imádságos Könyve. (Ezt a munkáját is lelkesen fogadják. Legtöbb kiadása ennek a könyvének van.)

1607. — Távozik gráci egyetemi katedrájáról. Forgách Ferenc esztergomi érsek kieszközli a Jézus-társaság elöljáróságánál, hogy maga mellé rendelheti a nagyszombati érseki udvarba. (A primás a király helytartója; a hatalmas közjogi méltóság bizalmi szolgálatában bepillanthat az ország kormányzásába és az egyházpolitikai ügyekbe.)

1608. — Első politikai fellépése. Rendje megbízza azzal, hogy az országgyűlésen a jezsuiták ügyeinek szószólója legyen. A protestáns többség visszautasítja előterjesztéseit s fenntartja a jezsuitákra vonatkozó súlyos határozatokat. (Az országgyűléshez intézett emlékiratában a bécsi béke sérelmes intézkedésének érvénytelenítését s a szabad vallásgyakorlatot kéri. A protestánsok bizonyára a vallásszabadság ellen intézett merényletnek fognák fel — úgymond — ha idegen

származású lelkészeiket és tanítóikat a király száműzné; így gondolkodnak a katolikusok is; rájuk nézve is sérelem, ha gyermekeik nevelői, a jezsuiták, száműzetnének vagy birtokaikból kiforgattatnának.)

1609. — A protestánsok körében országos mozgalmat kelt Kálvin János tanításairól szóló könyvével és Alvinczi Péter ellen intézett vitairataival. A protestáns követek az országgyülésen a jezsuiták számüzését követelik s felháborodva panaszolják, hogy «egy istentelen jezsuita, Pázmány Péter, istenkáromló könyvet szerkesztett a kálvinisták ellen». Thurzó György, az evangélikus nádor, alig tudja lecsillapitani a rendeket. A nádor az országgyülés elé idézi Pázmányt, de ő visszautasítja a világi emberek bíráskodását. (Thurzó Györgyhöz irt válasza szerint: «A vallás ügyében felmerülő viták és tévedések az egyházi törvényszék, nem pedig a világi bírák hatásköréhez tartoznak;» ezért ő csak főpásztora vagy a pápa követe előtt igazolhatja eljárását.)

1613. — Megjelenik Isteni Igazságra Vezérlő Kalauza. (Hitvitázó tevékenységének az 1609—1616. évkör a virágkora: nyolc év alatt tizenkét könyvet bocsát közre.)

1616. — II. Mátyás király szeptember 28-án esztergomi érsekké nevezi ki, a római szentszék megerősíti, november 29-én bevonul érseki székhelyére Nagyszombatba. (Bár mindenki érezte versenytárs nélkül álló kiválóságát, kinevezése nem ment könnyen. Előde, Forgách Ferenc bíbornok, továbbá a római szentszék követe s a császári és királyi udvar több tagja őt ajánlotta, de a kalocsai érsek is folyamodott a királyhoz, a váradi püspök Bellarmin Róbert bíbornokot nyerte meg pártfogójának, a hatalmas Pálffy-nemzetség a maga rokonságának egyik prépost-tagját iparkodott érsekké tenni. Pázmány ügye győzött, a katolikusok örvendtek. Lépes Bálint nyitrai püspök az általános katolikus felfogásnak adott kifejezést, mikor 1616-ban megjelent könyvében lelkesen üdvözölte őt, «kinek törekvéseitől és fáradozásaitól a katolikus egyház a világosságnak, hazánk a békességnek diadalát várja». Maga Pázmány Péter egyes gyanakvó protestánsokkal szemben éppen ez évben hivatkozott magyarságára Thurzó György nádorhoz irt levelében: «Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint bárki más. Hazámnak, nemzetemnek böcsületét, csendességét szeretem és Istentől óhajtva kérem. Az nemességnek is privilégiomit szeretem s tehetségem szerint oltalmazom. Mert noha most a sok hadak közt

megaprósodott a Pázmány-nemzetség, azt megbizonyíthatom, hogy Szent István király ideitől fogva jószágos nemes emberek voltak az eleim. Azért bizony az nemességnek privilégiomi ellen nem törekedtem, ne is adja Isten, hogy törekedjem».)

1619. — Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a külföldi protestánsok és a törökök szövetségében hadat indít II. Ferdinánd német-római császár és magyar király ellen. A felvidéki rendek nagy része hozzácsatlakozik. Pázmány Péter és a jezsuiták Bécsbe menekülnek. Bethlen Gábor bevonul Nagyszombatba, megszáll az érseki palotában. (A fejedelem megbízásából Alvinczi Péter kassai református prédikátor latin-magyar röpiratot nyomat ki Magyarország Panasza címmel. Ebben az esztergomi érsek ellen azt a vádat emeli, hogy üldözi a protestáns prédikátorokat, elfoglalja a protestáns templomokat, az országgyülésen megakadályozza a protestánsok sérelmeinek orvoslását. Pázmány Péter névtelen magyar röpiratban utasítja vissza a vádakat.)

1620. — A besztercebányai országgyülés Bethlen Gábort Magyarország királyává kiáltja ki, az országból kimenekült Habsburg-párti főpapoknak és főuraknak határnapot szab a visszatérésre, Pázmány Pétert azonban, mint a haza ellenségét, örökre száműzi. (A primásról tudják, hogy a királyi udvarban ő irányítja a magyar ügyeket s minden fontosabb intézkedés, utasítás, levél az ő közreműködésével készül.)

1622. — A király és az erdélyi fejedelem megkötik a nikolsburgi békét. Pázmány Péter hazajön. (Kibékül Bethlen Gáborral. «Felségedet kérem — írja a fejedelemnek — hogy az elmult dolgokat feledékenységben hagyván, tartson engemet jóakarójának, bizonyos lévén abban felséged, hogy valameddig az én kegyelmes uram és koronás királyom megnyugszik az felséged jó forgódásában, én is igyekezem azon, hogy az én vékony értékem és tehetségem szerént kedveskedjem mindenben felségednek. Viszontag felségednek hasonló jóakaratját várván, tartsa és áldja meg Isten felségedet sok jókkal.»)

1623. — Bethlen Gábor újabb fölkelése. Pázmány Péter a királypárti katolikus főurakat tanácskozásra hívja nagyszombati palotájába. (Bethlen Gáborhoz levelet ír s keserűen panaszolja benne, milyen súlyos felelősséget vett lelkére, hogy a török szövetségében ismét a kereszténységre rontott. «Viselje felséged szeme előtt, mivel ad számot az

Istennek ítélőszéke előtt annyi sok ezer keresztyénnek testébe-lelkébe való rabságáért. Nem kétlem, hogy felséged lelkiismerete gyakran nyugtalankodhatik ezekért. Nem tudom azt is, ha felségednek hasznos mindenkor beretva élén hordozni szerencséjét. Én elégséges nem vagyok, hogy ily nagy tüzet megolthassak, de ha lehetne, tudja Isten, véremmel is eloltanám.»)

1624. — A király és az erdélyi fejedelem megkötik a bécsi békét. Az érsek politikai érzékének nagy része van a kielégítő megoldásban. (Pártja egyre erősödik, mert ebben az időben a felvidéki és dunántúli főuri családok fele már katolikus. A túlnyomóan protestáns többségű nemesség, polgárság és jobbágyság sorában is egyre gyakoribbak az áttérések. Az érsek bőkezűségéből 1624-ben megnyílik a bécsi magyar papnevelőintézet is: a Pazmaneum. Hatása évről-évre nagyobb, csakúgy mint a jezsuiták nagyszombati latin iskolájának Itt a tanulók száma ebben az időben már megközelíti az ezret. Számos protestáns szülő is itt nevelteti gyermekeit.)

1626. — Bethlen Gábor a külföldi protestánsok és a törökök szövetségében újból hadat indít II. Ferdinánd ellen. Pázmány Péter, Esterházy Miklós nádor és Wallenstein császári hadvezér a nagyszombati érseki palotában tanácskoznak. Több ütközet után megkötik a pozsonyi békét. (A primás több levelet vált Bethlen Gáborral s bánatos hangon kérleli, hogy ne fogyassza tovább a nemzet vérét. «Iszonyodom megmondani, de azt hiszem, kétszázezer magyar híjával vagyon ez Magyarország tizenhárom esztendő alatt, úgy hogy felséged eddig úgy viselte a magyar nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna a fejedelemségre. Ezt én, látja Isten, nem idegenségből, sem gyülölségből nem irom, hanem kívánnám azt, hogy felséged immár valahára magába szállván, engesztelné Istenét, eddig való dolgairól és azután jobban kiméllené a magyar vért és országot.»)

1627. — Meghal egyetlen testvére, Pázmány György. (Öccse biharmegyei földbirtokos volt, később a nagyszombati érseki udvarba került. Halála után fiát, Pázmány Miklóst, a primás nevelte. A Pázmány-családnak ez az utolsó sarja nagybátyja halálakor tizennégy éves volt. Mint magyar és cseh gróf és morvaországi nagybirtokos fiúgyermek nélkül halt meg, anélkül, hogy beváltotta volna a neveléséhez fűzött reményeket. Még a primástól kapott földbirtokait is elpazarolta.)

1629. — Pázmány Péter bíbornoki kinevezést nyer VIII. Orbán pápától. (II. Ferdinánd király sajátkezüen írt levélben üdvözli, hívei lelkes feliratokban ünneplik.)

1630. — Levelezni kezd I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel. Védi az új uralkodót a királyi udvarban Esterházy Miklós nádor ellenségeskedésével szemben. («Én, uram, egyházi ember vagyok — írja az erdélyi fejedelemnek — minden tehetségemmel a békességet promoveálom, csak Kegyelmed meg ne fogyatkozzék.»)

1632. — Pázmány Péter a római pápa udvarában. II. Ferdinánd felkérésére mint rendkívüli császári követ VIII. Orbán pápához megy, hogy a római szentszéket elvonja Richelieu bíbornok politikájától és a francia érdekek támogatásától. Február 14-én indul el Pozsonyból s március 7-én ér Rómába. A három hétig tartó szárazföldi úton negyvennyolc főből álló személyzet kíséri. Rómában fényes ünnepléssel fogadják, de a császári óhajtásokat nem teljesítik. Május végén a velencei köztársaság gályáján Fiumén keresztül hazatér. (Bár a francia befolyást nem tudta leküzdeni a pápai udvarban, mind az osztrák, mind a spanyol Habsburg-ház melegen méltányolta diplomáciai magatartását. Fölmerült az a terv, hogy a prímást állandó császári követül küldik Rómába. Ez esetben azonban le kellett volna mondania esztergomi érsekségéről.)

1633. — Villongása Esterházy Miklós nádorral. A főpapokkal együtt tanácskozik Nagyszombatban, hogy mit tegyenek a nádor ellenséges magatartásával szemben. Kölcsönös tárgyalások után nagy nehezen kibékülnek. (A nádor türelmetlen katolikus és tekintélyére féltékeny nagyúr. Protestáns jobbágyait arra kényszeríti, hogy vagy legyenek katolikusokká vagy távozzanak el birtokairól; jobbágyai közül csak azok házasodhatnak, akik előbb katolikusokká lesznek; a temetőbe csak a katolikusok eltemetését engedi meg; másrészt a protestáns Rákóczi-háznak is elkeseredett ellensége; örökösen Erdély megtámadására unszolja az udvart; s ezen a ponton már összeütközik a prímással, aki teljes erővel védi I. Rákóczi Györgyöt és nem akar magyar vért ontani. A nádor a király előtt azzal vádolja a prímást, hogy jogkörét a nádori méltóság rovására megnöveli s a király után az első helyet óhajtja magának, holott a király távollétében a nádor az ország helytartója. A hatalmi kérdésnek ez a vitatása 1627 óta állandóan

folyik s keserű nyilatkozatokat von maga után. «Nem gyűlölködöm ő kegyelmével — írja a nádorról egyik levelében a prímás — de azért soha bizony nem szenvedem, hogy szinte mint kocsisát úgy traktáljon.» Időnkint békét kötnek: «Kérem az Úristent — írja egyik levelében a prímás — hogy megbocsássa azt is palatinus uramnak, amit én ellenem is vétett és nekem is, amivel ő kegyelmét megbántottam, noha tudva s akarva nem vétettem.»)

1635. — Nagyszombatban tudományegyetemet alapít. Hatalmas összegeket ad át a Jézus-társaságnak s rájuk bízza az érseki katolikus egyetem fölállítását. II. Ferdinánd király megerősíti az alapítást s magasztaló hangon szól a prímás hallatlan bőkezűségéről. «Hasonlót Magyarország soha sem látott.» Mint római császár és magyar király olyan kiváltságokkal ruházza fel az egyetemet, amilyenekkel a német birodalom terén működő univerzitások rendelkeznek. A teológiai és filozófiai karral ellátott egyetem ünnepélyes megnyitása 1635 november 13-án történik, a tanítás 1636 elején indul meg. (Az érsek által adományozott százezer forint olyan nagy összeg volt, hogy évi hozadékából az egész egyetemet fenn lehetett tartani. A jezsuitákban kitünő képzettségű és szerény igényü tanári kar állt az egyetem rendelkezésére, az épület kérdése és a tanuló ifjúság eltartásának gondja sem okozott leküzdhetetlen nehézséget. A halhatatlan alapító még a tanítás munkájának megfigyelésében is résztvett: időnkint megjelent a tanárok és az ifjúság között s belevegyült a nyilvánosan megtartott tudományos vitatkozásokba.)

1636. — Éveken keresztül jó tanácsokkal látja el I. Rákóczi Györgyöt s meghiúsítja Esterházy Miklós nádornak a fejedelem elűzésére vonatkozó terveit. I. Rákóczi Györgyöt nemcsak a magyar királyi udvar részéről, hanem a törökök ellenségeskedései miatt is veszély fenyegeti. A prímás bátorítja a fejedelmet s figyelmezteti, hogy árulók lappanganak körülötte. («Az Istenért kérem a fejedelmet, vigyázzon magára, ott bent valami árultatás ne legyen; mert ha úgy leszen, sokkal kell inkább attól tartani, hogy nem mint a budai basától. Pénzét ne kímélje, mert fejedelemnek mindenkor lehet pénze. Szerettesse magát alattvalóival.» Máskor: «Kegyelmed meg ne ijedjen, mert Isten az, aki a pogány ellen megsegíti a keresztyéneket. Nem kell, uram, a keresztyénségnek ilyen szép bástyáját, mint Erdély, po-

gánynak hagyni». Megküldi a fejedelemnek egyházi beszédei díszes példányát: «Azt hiszem, hogy kegyelmed pápista prédikációt nem is hallott». A fejedelem válasza: «Úgy vagyon, pápista prédikációk hallgatására nem érkezhetünk, de kegyelmednek ilyen sok munkáját olvassuk és kegyelmed jó emlékezetére több könyvünk között megtartjuk.»)

1637. — Március 19-én meghal Pozsonyban. Halálos ágyát világi papok, jezsuiták és ferencrendiek veszik körül. Hatvannyolc éves. Április 3-án temetik a pozsonyi káptalani templomba. (Képviselteti magát III. Ferdinánd király is, Esterházy Miklós nádor vezetésével megjelennek a katolikus főrendek, ott vannak a főpapok. Szelepcsényi György esztergomi kanonok latinnyelvű szónoklatban, Forró György jezsuita atya magyar gyászbeszédben dicsőítik. A sírja fölé helyezett egyszerű márványlapra három szót vésnek: Petrus Pazmany Cardinalis.)

1859. — Knauz Nándor történettudós, később pozsonyi nagyprépost és címzetes püspök, felásatja Pázmány Péter sírját. Ettől kezdve a kegyeletnek egyre több megnyilvánulása fűződik nevéhez. (Simor János esztergomi érsek 1882-ben egy olasz művésszel, Della Vedova torinói szobrásszal, carrarai márványból elkészitteti s az esztergomi bazilikába helyezteti szobrát; a budapesti királyi magyar tudományegyetem megbízásából az egyetem hittudományi kara 1894-ben megindítja a teljes Pázmány-kiadást; a katolikus írók és hírlapírók Országos Pázmány-Egyesülete 1908-ban megkezdi működését; az I. Ferenc József királytól Budapestnek ajándékozott tíz szobor közül az egyiket, Radnai Béla alkotását, az ő emlékére állítják fel 1914-ben. Egyéniségének és korának remek ábrázolása Lotz Károly egyik freskója a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében.)

1921. — A budapesti királyi magyar tudományegyetem a kormány hozzájárulásával 1921-ben felveszi címébe Pázmány Péter nevét s 1925-ben szobrot emel alapítója emlékének. Ez a nagy férfiú harmadik szobra. (A szoborleleplező ünnepélyen Zubriczky Aladár rector magnificus rámutatott többek között Pázmány Péter mecénási nagylelkűségére. Az egyetem alapítására adott százezer forint rendkívül nagy összeg volt abban az időben, mikor néhány száz forintért Nagyszombatban már házat lehetett vásárolni, néhány ezer forintból Bécs-

ben palotát lehetett építeni. Pedig ez a százezer forint csak tizedrésze az érsek fejedelmi adományainak. Húsz éves primássága alatt körülbelül egy millió forintot adott közcélokra. A nyomába lépő magyar mecénások közül egy sem áldozott ennyit iskolai és tudományos alapításokra, még Széchenyi István sem. Eleinte nehéz volt pénzt gyüjtenie, mert érseksége nem sok jövedelmet hozott. 1620-ban a két magyar érseknek és a tizenkét magyar püspöknek mindössze hatvanezer forint évi jövedelme volt, holott ugyanekkor Spanyolországban egyedül a toledói érsek hatszázezer forint évi jövedelmet, a hatvanhat spanyol érsek és püspök együttesen évenkint huszonnégy millió forintot élvezett. Mikor a prímás jövedelmei később, fáradhatatlan gazdálkodása következtében, megnövekedtek, minden nélkülözhető összeget félretett s megtakarított pénzét iskolákra, templomokra, szegényházakra, alapítványokra fordította.)

Kiadások. — Felelet a Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól irt könyvére. Nagyszombat, 1603. (A szerző és a nyomda helyesirásával: Felelet az Magiari Istvan sarvari praedicatornak, az orzag romlasa okairul, irt köniuere. Iratot Pazmani Peter altal. Nagyszombatba. Anno MDCIII. Pázmány Péter ezt az első magyarnyelvű könyvét Magyari István pártfogójának, Nádasdy Ferencnek, ajánlotta, öt kérve fel a vitatkozás bírájául. A könyv elején figyelmeztette olvasóit a nyomtatásban esett fogyatkozásokra; a könyv végén pedig egy latin levelet intézett Nádasdy Ferenchez, ebben hevesen támadta a protestáns tanitások mestereit, egyben felhivta az evangélikusokat a katolikus egyházba való visszatérésre. Hat latin epigramm és anagramm is van könyvében Magyari István nevére. Magyari István viszonválasza elveszett. Nádasdy Ferencről szóló, 1604-ben kinyomtatott halotti beszédében említi: «Vetekedésem vagyon Pázmány Péter jezsuitával, kinek rágalmazó irásaira való feleletem is készen vagyon, csak költség héjával vagyok még». Pázmány Péter a vita hevességében gúnyos hangon irt ellenfeléről, de néhány évvel később igy nyilatkozott róla: «Azok közül, kik Magyarországban a régi keresztyén vallás ellen irtak, alig olvastam, ki mértékletesebbnek tétetné magát Magyari Istvánnál»: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tiz nyilvánvaló bizonysága. 1605.) — Kempis Tamásnak Krisztus követéséről négy könyvei. Melyeket magyarra fordított. Bécs, 1604. (Ujabb

kiadásai: 1624, 1638; azonkívül még hét kiadása. «Ezt a könyvet — írja előszavában a fordító — régen minden keresztyén nyelvekre, sőt még török nyelvre is fordították; de én ez ideig nem láttam, hogy valaki azt magyarul kinyomtatta volna; noha én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem ítéltem volna fordításra méltónak. Azért a hívek vigasztalására magyarra fordítám e könyvecskét.») — Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysága. Grác, 1605. (Ez a vitairat szűkebb keretben ugyanazt a célt szolgálja, mint később a Kalauz: a hitújítás dogmatikus rendszerének cáfolata volt. Az író nagy tudományos készültséggel, szónoki lendülettel és kemény személyeskedéssel ostromolta a protestánsok tanításait. Az idézetek jó részét Luther, Kálvin és a többi reformátor irataiból meríti, hogy bebizonyíthassa állításait: a hitújítók első mestere a pokolbeli ördög volt; tanításaik szabadságot adnak minden gonoszságra; a régi, igaz katolikus vallást hazugságokkal teszik gyülöletessé; a kereszténység alapvető tanításait felbontják; a Szentírás igaz értelmét megfertőztetik; személyük szerint a reformátorok egymás között iszonyúan civakodnak; magaviseletük a hamis pásztorok erkölcse; új tudományuk hirdetését saját lelkiismeretük ellenében kezdték; végül sem ember, sem Isten előtt okát nem adhatják annak, hogy elszakadtak a római katolikus gyülekezettől.) — Keresztyéni imádságos könyv, melybe szép ájtatos könyörgések, hálaadások és tanuságok foglaltatnak. Grác, 1606. (Ujabb kiadásai: 1610, 1625, 1631; azonkívül még tizenhat kiadása. Az első kiadást a szerző két ízben is átdolgozta. Imádságait meleg hang, mély ájtatosság, helyenkint magyarázó hajlam jellemzi.) — Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről, értünk való könyörgésükről és segítségül hívásukról. Az Gyarmathi Miklós helmeci prédikátornak a boldog emlékezetű Monoszlai András veszprémi püspök és pozsonyi prépost könyve ellen írt csacsogásira. Grác, 1607. (Monoszlai András 1589-ben adta ki a szentek tiszteletéről szóló könyvét, kilenc év mulva jelent meg Gyarmathi Miklós felelete, újabb kilenc év mulva Pázmány Péter cáfolata.) — Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-Egy-Istene azaz az Calvinus értelme szerint való igaz magyarázatja az Credónak. Mely az Calvinus tulajdon könyveiből híven és igazán egybeszedettetett az calvinista atyafiaknak lelki épületükre és vigasztalásukra. Nagyszombat, 1609. (A könyvből a kor

általános vitázó szokása szerint a gyülölködés és gúny hangjai áradnak. A szerző szerint Kálvin János eretneksége borzalmas istentagadás; amilyen a mester, olyanok követői a kálvinista prédikátorok, akik méltán mondhatják, hogy ők latrabbak az előttük valóknál és utánuk még maguknál is latrabbak születnek.) — Egy keresztyén prédikátortól S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz iratott öt szép levél. Pozsony, 1609. (Ujabb kiadásai: 1741, 1761. Az S. T. D. P. P. jelzés értelme: Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pázmány. Még ez évben megjelent Alvinczi Péter felelete. Az egykori iskolatársak ingerülten támadnak egymásra. Harminc évvel azelőtt még együtt tanultak a váradi református iskolában, most az ország két széléről szórják villámaikat egymás ellen.) — Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletének rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása. Pozsony, 1609. (Könyvében megmagyarázza, hogy miért irta névtelenül előbbi könyvét: a protestánsok gyalázatos rágalmaikkal úgy elidegenitették a népet a katolikus egyháztól, különösen a jezsuitáktól, hogy iszonyodnak mindentől, ami katolikus, mintha mindjárt reájuk ragadna a pápistaság, ha kezükbe vennék az igazhitü könyveket. Alvinczi Péternek szemére veti, hogy válasza szitkokban merül ki, nincs meg benne a vallásnak egyetlenegy szalmaszálnyi erőssége sem. «Egy tiszteletlen szóval sem illettelek személyedben, te pedig minden mocskodat reám akartad kenni.») — Isteni igazságra vezérlő kalauz. Melyet irt Pázmány Péter jesuiták rendin való tanító. Pozsony, 1613. (A 816 lapra terjedő ivrétü kötet újabb kiadásai: 1623, 1637, 1766, 1897. Munkáját Istvánffy Miklós és Draskovich János előkelő magyar uraknak ajánlotta. A könyvet a protestánsok latinra fordították s elküldték a vittenbergai egyetem hittudósainak. Itt Balduinus Frigyes professzor tiz évig dolgozott a válaszon: Phosphorus veri catholicismi. Vittenberg, 1626. Ez is nagyterjedelmü munka: 1304 lap. A kiváló evangélikus tudós dicsérte Pázmány Péter éles elméjét, helyeselte a reformátusok, unitáriusok és mohamedánok ellen irt fejezeteit, egyben erősen cáfolta azokat az érveket, melyeket az evangélikusok ellen támasztott.) — Az kálvinista prédikátorok egyenes erkölcsü tökéletességének tüköre. Bécs, 1614. (Ezt a támadó iratát Lethenyei István álnéven bocsátotta ki. Álnevet később is használt. «Sajátszerü — irja Fraknói Vilmos

1886. évi Pázmány-életrajzában — hogy kedve telt ezen eljárásban; habár tudhatta, hogy mindenki fölismeri az igazi szerzőt és később maga is sajátjának vallotta azon munkákat. Talán azt akarta elhitetni, hogy nem áll elszigetelten a harctéren és hatalmas szövetségesek vannak oldala mellett. Vagy elöljárói vélték ily módon elháritani rendjökről a gyülöletet, melyet heves támadásaival fölidézett.») — Az igazságnak győzedelme. Melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter. Pozsony, 1614. (Röpiratában a hittudományi érvelés mellett haragosan szidja ellenfelét, mivel ez is gorombán támadt rá Tükör cimü könyvében. A kor harcias világa az egyház nyers katonájává tette a legtudósabb papot is. «Vajjon Alvinczi, neveztelek-e én valaha tégedet disznónak?... Pellengér alá valónak, paráznának, világ latrának, verő-ártánynak?... Részeg voltál, mikor irni kezdettél, oly nem okosan viseled mindenütt magadat... Gaz ember, eredj disznóságoddal a vályura, zabáljál moslékoddal.» Mivel Pázmány Péter sürgös római út előtt állott, ezt a könyvét Balásfy Tamás boszniai püspök rendezte sajtó alá. A püspök hosszabb leckéztető levelet csatolt barátja könyvéhez Alvinczi Péter ellen. Ebből a levélből is látható, milyen nagy tekintélye volt az egyszerü jezsuitának a tudományát csodáló magyar katolikus papság előtt.) — Csepregi mesterség. Azaz Hafenreffernek magyarrá forditott könyve eleiben függesztett leveleknek cégéres cigánysági és orcaszégyenitő hazugsági. Melyet az igazságnak oltalmára irt Szyl Miklós. Bécs, 1614. (A csepregi vita úgy keletkezett, hogy Zvonarics Imre csepregi evangélikus prédikátor lefordította és kinyomatta Hafenreffer Mátyás tübingai tanár Loci Theologici cimü munkáját s ehhez a forditáshoz Sármelléki Nagy Benedek köszegi iskolamester hatlapos előszót, Klaszekovich István szuperintendens és négy szeniortársa egy protestációt csatolt; mindkét irat hevesen támadta Pázmány Pétert. Az érsek Szyl Miklós néven válaszolt, bár az egész ország tudta, hogy az álnevü szerző Magyarország primása. Gúnyosan irja a köszegi iskolamester rövid lélekzetü támadásáról: «Nem mertek maguk az Luther-prédikátorok az Kalauzban harapni, hanem egy csácsogó nyalka mesterkét taszitottak elő és ez által turkálnak három vagy négy cikkelykét az Kalauzban, azaz egy nagy erdőben két vesszőszálat akarnak levágni... Ha lehet, eszére hozom a nyavalyást». Ez a lenéző hang bántotta a csepregieket. Igy jelent meg Zvonarics Imre és Nagy

Benedek nagyobb terjedelmű könyve: Pázmán Péter pironsági. Keresztúr, 1615.) — Csepregi szégyenvallás. Azaz rövid felelet, melyben az csepregi hiúságoknak köszegi toldalékit verőfényre hozza. Prága, 1616. (Most is kicsinylően szól csekély tudásúnak ítélt ellenfeleiről, «kik az hit dolgához csak úgy szólnak, mint egy ökörpásztor az ország dolgához». Viszont ő a csepregvidéki lutheránusok szemében: «szirénes szavú, de áspis mérgű» ember.) — A setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője. Mely útban igazítja a vitebergai akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletét a Kalauzra. Bécs, 1627. (A 481 lapra terjedő könyv új kiadása: 1774. A szerző a Kalauzt cáfoló vittenbergai latin feleletre magyar nyelven válaszolt: «Mert ha másnak szabad magyar könyvre deákul felelni, engem sem tilthat senki, hogy magyarul ne írjak a deák könyvre. Szerinte: «Balduinus könyve három részre oszlott: egyikben szitok, másikban hazugság, harmadikban tudatlan balgaság foglalatik... Azért ne menjetek, édes magyarim, oktalanul, mint a szarvon kötött marha, az örök kárhozatnak mészárszékébe».) — Bizonyos okok, melyek erejétől viseltetvén egy fő ember, az új vallások tőréből kifeslett és a római ecclesiának kebelébe szállott. Pozsony, 1631. (Még hét kiadása. A könyvben egy protestáns nemesúr megokolja, hogy miért hagyta oda régebbi vallását és miért tért a katolikus egyházba.) — A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány ünnepekre rendelt evangeliumokról prédikációk. Melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter esztergami érsek. Pozsony, 1636. (Az 1248 lapra terjedő ívrétű kötet új kiadásai: 1695, 1768, 1903. Ez az utolsó könyve. Megemlékezett benne elgyöngüléséről: «Alítom, hogy ez lészen vége a negyven esztendőtől fogva való prédikálásomnak, mert mellem fuladási, hurutok szaggatási, emlékezésem fogyatkozási, fogaim kihullási, egyéb minden napi sok nyavalyákkal egyetemben, alkalmatlanná tettek a prédikálásra».) — Halála után régebbi munkáiból több újabb lenyomat jelent meg, később gyüjteményes és magyarázatos kiadások is készültek. Leveleinek gyüjteményét először Miller Jakab Ferdinánd bocsátotta közre: Epistolae, quae haberi poterant cardinalis archiepiscopi Strigoniensis et Hungariae primatis Petri Pázmány ad pontifices, imperatores, reges, principes, cardinales, aliosque illustres aevi sui viros, datae et vicissim ab illis acceptae. Két kötet. Buda, 1822. (A Magyar Nemzeti Múzeum nagy-

tudományú igazgatójának úttörő Pázmány-kiadása.) — Pázmány Péter levelezése. Közzéteszi Frankl Vilmos. I. köt. Budapest, 1873. (Fraknói Vilmos gyüjteménye: Pázmány-levelek: 1605—1625.) — Pázmány, Lippay és Esterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel. Közzéteszi Beke Antal. Budapest, 1882. (A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárból és káptalani levéltárból.) — Pázmány válogatott egyházi beszédei. Magyarázatokkal és szótárral Bellaagh Aladártól. Budapest, 1889. (Szemelvényes kiadás a Jeles Írók Iskolai Tárában.) — Pázmány Kalauzának I. és II. könyve. Magyarázatokkal és szótárral Bellaagh Aladártól. Budapest, 1893. (Szemelvényes kiadás ugyanott.) — Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása összes munkái. A budapesti tudományegyetem megbízásából sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. Hét kötet. Budapest, 1894—1905. (Sajtó alá rendezték: Bognár István, Breznay Béla, Kanyurszky György, Kisfaludy Árpád, Kiss Ignác, Kiss János, Rapaics Rajmond. Teljes tudományos kiadás.) — Petri cardinalis Pázmány opera omnia. Series latina. Hat kötet. Budapest, 1894—1904. (Pázmány Péter összes latinnyelvű munkáinak gyüjteménye a budapesti egyetem hittudományi karának munkájával. Sajtó alá rendezték: Bita Dezső, Bognár István, Breznay Béla, Demkó György, Kiss János.) — Kempis Tamás: Krisztus követése. Ford. Pázmány Péter. Sajtó alá rendezte Bellaagh Aladár. Budapest, 1899. (Magyarázatos kiadás a Magyar Könyvtárban.) — Pázmány Péter munkáiból. Sajtó alá rendezte Fraknói Vilmos. Budapest, 1904. (Szemelvények válogatott munkáiból a Franklin-Társulat Magyar Remekíróiban.) — Pázmány Péter válogatott munkái. Szerkesztette Bellaagh Aladár. Budapest, év nélkül. (Szemelvények a Lampel-féle Remekírók Képes Könyvtárában.) — Pázmány Péter összegyüjtött levelei. Sajtó alá rendezte Hanuy Ferenc. Két kötet. Budapest, 1910—1911. (Az egyetemi teljes Pázmány-kiadás kiegészítése. Ezerszázhat levél: az akkori politikai levélírás klasszikus példányai.)

Irodalom. — Podhradczky József: Pázmány Péter esztergomi érseknek és a római közönséges anyaszentegyház cardinálisának élete. Buda, 1836. — Greguss Ágost: Pázmány Péter. Pesti Napló. 1854. évf. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban, I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora. Három kötet. Pest, 1868—1872. — Szilágyi Sándor: Rákóczi

és Pázmány. Pest, 1870. — Kiss Ignác: Pázmány nyelve. Nyelvtudományi Közlemények. 1879. évf. — Zádori János: Pázmány Péter szobra Esztergomban. Esztergom, 1883. — Bita Dezső: Beszéd Pázmány Péter érdemeiről. Budapest, 1885. — Kiss Ignác: Kempis Tamás magyar fordításai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1885. évf. — Fraknói Vilmos: Pázmány Péter. Budapest, 1886. — Pulszky Ágost: Pázmány Péter. Budapest, 1887. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Szlávik Mátyás: Képek Pázmány és elleneinek polemiájából. Protestáns Szemle. 1893. évf. — Áldásy Antal: Pázmány Péter élete. Budapest, 1898. — Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I. köt. Budapest, 1900. — Mihálovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon. II. köt. Budapest, 1901. — Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902. — Payr Sándor: Pázmány és Lamormain titkos tanácsa. Protestáns Szemle. 1903. évf. — Rézbányay József: Az egyházi szónoklat egyetemes története. I. köt. Esztergom, 1904. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. X. köt. Budapest, 1905. — Lakatos Vince: L. Annaeus Seneca Pázmány prédikációiban. Keszthelyi kat. gimn. értesítője. 1906. — Kovács Lajos: Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói. Kassa, 1908. — Horváth Cyrill: Pázmány és Bellarmin. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. — Patai József: Pázmány Péter egyetemes történelmi fölfogása. Kolozsvár, 1909. — Bendi Nándor: Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok. Székesfehérvár, 1910. — Szirmai Erika: Pázmány Péter politikai pályája. Budapest, 1912. — Ravasz László: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. Teológiai Szaklap. 1913. évf. — Biró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erdélyi Múzeum. 1914. évf. — Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Budapest, 1913. — Bangha Béla: Jellemrajzok a katolikus egyház életéből. Budapest, 1914. — Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. — Istók József: Mit tett Pázmány Péter a magyar katolikus egyház érdekében. Igló, 1918. — Várdai Béla: Pázmány Péter negyedfélszázad távlatából. A Szent István Akadémia Értesítője. 1920. évf. — Timon Ákos: Pázmány Péter a jog és igazság védelmében. Budapest, 1921. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyház-

kerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet. 1924. évf. — Czobor Alfréd: Lósy püspök levele Pázmány postilláiról. Magyar Könyvszemle. 1926. évf. — Finászy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Budapest, 1927. — Brisits Frigyes: A XVII. század magyar irodalma. Debreceni Szemle. 1930. évf. — Tóth László: Pázmány Péter ismeretlen levele a pálosok reformja ügyében. Magyar Könyvszemle. 1930. évf.

A KATOLIKUS VALLÁSOS IRODALOM ÉS EGYHÁZI SZÓNOKLAT.

A legképzettebb vallásos írók és a leghatásosabban beszélő egyházi szónokok ebben az évszázadban a jezsuiták voltak. Míg a falusi plébánosok tudása éppen hogy megközelítette a legszerényebb mértéket, a jezsuiták a gimnázium elvégzése után háromévi filozófiai és négyévi teológiai tanfolyamot hallgattak s ha elöljáróságuk úgy rendelkezett, még tovább is folytatták tanulmányaikat. A jezsuita hitszónokok mellett a katolikus prédikáció terén a ferencrendiek munkálkodtak leglelkesebben. Erdélyben ők tartották fenn, ha mindjárt romjaiban is, a katolicizmust; a török uralom alatt álló területeken a katolikus papok közül egyedül ők állták meg helyüket, bár az izlám hívei sokszor elűzték, megkínozták vagy felkoncolták őket. A jezsuiták és a ferencesek messze vidékeket bejártak, hogy a nemességet s velük együtt a jobbágyságot visszahódítsák a protestantizmustól. A Habsburg-ház katonasága és a királyi kormányszékek mindenütt teljes erővel támogatták térítő munkájukat; még erősebb támaszaik voltak az evangélikus vagy református vallásukat odahagyó főurak. A XVII. század elején még úgyszólván teljes egészében protestáns Magyarországból így lett a század vége felé egyre erősebb kato-

likus kisebbségű ország. Kevesebb eredménnyel buzgólkodtak a katolikus vallás érdekében a többi szerzetesek: a bencések, pálosok, domonkosrendiek, kegyesrendiek, kapucinusok és szerviták. Mindezek csak Buda visszafoglalása után kezdtek terjeszkedni.

Pázmány Péter törhetetlen kitartása föllelkesítette a katolikus egyházi férfiakat. A vallásos irodalom művelői között különösen kitűnt Káldi György jézustársasági áldozópap. Lefordította az egész Szentírást. A régi magyar bibliafordítók között stílus tekintetében kétségtelenül övé az elsőség. Fordítását, a *Szent bibliát* (1626), a magyar katolikusság egyértelműleg elfogadta. A katolikus egyházi beszéd művelése terén is nagyok az érdemei. Pázmány Péterrel vetekedő szónok volt; mind erkölcstani, mind hitágazatos beszédeiben világos és szabatos előadó. *Prédikációi*nak (1631) stílusa gördülékeny, cicoma nélküli, gyökeresen magyar. Beszédeit sok szentírási példával, történeti anekdotával, klasszikus idézettel és találó közmondással élénkítette. A protestánsokkal bátran vitatkozott, védte egyháza tanításait, erélyesen támadta az ellenkező véleményűeket. Telegdi Miklós és Pázmány Péter után ő a magyar katolikus egyházi beszéd harmadik klasszikusa.

Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok protestáns prédikátorból lett katolikus pappá s előbbi hitfelekezetével szemben aggódva iparkodott kimagyarázni áttérését. *Megtérésének históriája* önigazolás és vitairat: olyan hittudományi autobiografia, mely szerzőjének eredeti egyéniségével és korfestő részleteinek közvetlenségével méltán

sorakozik a megtérések és kitérések e korbeli gazdag külföldi irodalmához. Veresmarti Mihály felcserélte református prédikátorságát a katolikus papsággal, de vallásváltoztatása nem volt könnyelmű elhatározás, hanem az igazság hosszadalmas keresése és súlyos lelki vergődéseken keresztül történő lelki válság. Egykori protestáns hitfelei árulónak kiáltották ki, ő maga hálát adott hitehagyásáért Istennek. Másik munkájában, a Pázmány Péternek ajánlott *Intő és tanító levél*ben (1639), a bátai apátság protestáns hajlamú jobbágyait igyekezett lebeszélni arról, hogy elhagyják katolikus hitüket. Higgadt érveléssel cáfolta a hitújítók tanításait, vallástani fejtegetéseibe tanulságos párbeszédeket szőtt, a katolikus plébánost szembeállította a hitújító prédikátorral. Miért hívtak maguk közé a bátai jobbágyok lelkipásztorukul protestáns prédikátort és miért nem katolikus papot; miért hisznek azoknak, akik hamisan vádolják a pápistákat? Ezeket a kérdéseket tárgyalta népies nyelven, komoly hangon, itt-ott erős szatírával.

Katolikus vallásos írók és egyházi szónokok:

Balásfy Tamás (szül. 1580. Kolozsvár; megh. 1625. Pozsony) győri kanonok, majd boszniai címzetes püspök, 1618-ban pozsonyi prépost, utóbb váci püspök, végül pécsi püspök. Tehetséges szónok és hitbuzgó vitázó volt, de fegyelmet nem tűrő, indulatos ember. (Ipolyi Arnold, a maga kutatásai és Fraknói Vilmos nyomán, azt írja róla, hogy kitűnő hittudós pap, másrészt époly erőszakos, garázda, veszekedő, házsártos egyén. Mikor a pozsonyi káptalan tagja lesz, a kanonokok között riadalom támad. «A pozsonyi káptalan, mely őt már a győri káptalanban viselt dolgairól s izgágaságairól jól ismerte, elrémült kineveztetése hírére. Nem ok nélkül. Még alig kinevezve, máris, azon idő szerint is páratlan és hallatlan rakoncátlanságokat

kezdett a káptalanbelieken véghez vinni. Laskay János kanonokot saját házában, mint annak vendége, szolgái által az ablakon át akarta az uccára kidobatni. Ramocsaházy Mihály kanonokot szidalmazva megtámadta, arcul verte s haját tépte. 1618 év utolsó napja estéjén szolgáival ellenségesen betört a káptalani sekrestyébe, ott Babóti Ferenc és Bellarius Tamás kanonokokat összetaszigálta, ruhájuknál tépte, a többieket szidalmazta. Majd Kápolnai Jakab őrkanonokot hajánál megragadva az oltár lépcsőjéről letaszította. Nagy Györgyöt házába zárta, fogva tartá. A többieket megütlegelte, jövedelmeiktől megfosztá. Ebből természetesen hosszadalmas panaszlások és pörök keletkeztek, melyek végre is a dühös ember elítéltetésével végződtek.» Veresmarti Mihály élete és munkái. Budapest, 1875.) — Levele Alvinczi Péterhez. (Megjelent Pázmány Péter következő könyvében: Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott. Pozsony. 1614. Mivel Pázmány Péternek sietősen Rómába kellett utaznia, kéziratát a boszniai püspökre bízta, ez pedig terjedelmes hitvitázó írást csatolt barátja könyvéhez, keményen leckéztette a kassai lelkipásztort s magasztaló hangon szólt a legnagyobb magyar jezsuitáról.) — Csepregi iskola, kiben a luteránus és kálvinista prédikátoroknak tanuságukra és tévelygésükből való kitérésükre a csepregi szitok-szaporító-morgó prédikátort az igaz hit ellen és Pázmány Péterre való hazugságáért is az igazságnak jóra tanító ostorával iskolázza Balásfy Tamás boszniai püspök. Pozsony, 1616. (Felelet Zvonarics Imre és Nagy Benedek következő könyvére: Pázmán Péter pironsági. Keresztúr, 1615. Ezt a hitvitázó könyvét Esterházy Miklósnak ajánlotta.) — Ezenkívül számos latinnyelvű hitvitázó és politikai irat a katolikus vallás és a Habsburg-ház védelmére. Magyarnyelvű részletek is vannak Nagy Benedek ellen intézett iratában: Epinicia Benedicto Nagi. Pozsony, 1616. (Gúnyolódó magyar versekkel bosszantja ellenfelét, a kőszegi evangélikus iskolamestert.)

Esterházy Pál herceg (szül. 1635. Kismarton; megh. 1712. Kismarton), Esterházy Miklós nádor fia, sopronmegyei örökös főispán, császári tábornagy, 1681-től nádor, 1687-ben a római szent birodalom hercege. Ifjú korában Zrínyi Miklós oldalán résztvett a török ellen folytatott küzdelmekben, harcolt a kurucok ellen, a Habsburg-házat minden dolgában tevékenyen támogatta. Ezért halmozta el l. Lipót

császár és király kitüntetésekkel. A protestánsok ellen évtizedeken keresztül minden erejével küzdött, hitterjesztő módjáért a dunántúli evangélikusok embertelen embernek tartották. Nagykiterjedésű birtokain a protestáns papnak és jobbágynak egyformán rossz dolga volt, tiszttartóival könyörtelenül zaklatta a katolikus vallástól idegenkedő parasztokat, az evangélikus és református községekbe lovas katonaságot szállásolt be, ezek felprédálták a falu lelkipásztorának és híveinek vagyonát. Irásai egészen más embernek mutatják, mint cselekedetei. — Mennyei korona, azaz az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti. Nagyszombat, 1690. (Hitbuzgalmi könyv Szűz Mária képeivel s a nevezetesebb búcsújáró helyek és Mária-csodatételek ismertetésével.) — A Boldogságos Szűz Mária szombatja azaz minden szombat napokra való ájtatosságok. Nagyszombat, 1691. (Számos kiadást ért; a XIX. században lefordították németre, horvátra, oroszra; németül is több kiadása jelent meg.) — Harmonia Caelestis seu moelodiae musicae per decursum totius anni adhibendae ad usum musicorum authore Paulo Sacri Romani Imperii Principe Estoras De Galanta Regni Hungariae Palatino. Bécs, 1711. (Az egyházi énekköltés körébe tartozó kiadvány: nyugateurópai stilusú zenei kompoziciók latin szövegekre.)

Illyés András (szül. 1637. Csíkszentgyörgy; megh. 1712. Nagyszombat) pozsonyi kanonok, 1696-ban erdélyi püspök. Erdélynek a fejedelmi uralom idején nem volt katolikus püspöke, mikor azonban a törökök megtörése után a Habsburg-ház a maga uralma alá vonta az országot, megkezdődött a katolikus vallás terjesztése. Olyan erős volt ez időtájt Erdélyben a reformátusság, hogy Illyés András, bár erdélyi ember volt, hiába ment le 1697-ben Gyulafehérvárra, nem végezhetett semmit, sőt amint maga irja egyik munkájában: «Minekutána Erdélybe bemenvén és a hamisan elnyomattatott kevés pápistaságot meglátogatván, a diplomás eretnekektől Magyarországba kijönni kényszeríttetett». (Keserűségét versbe is foglalta: «Némelyek vélekedésben, Vannak olyan ítéletben, Hogy nem akarok Erdélyben, Bémenni püspökségemben: Verseimben megmutatom, Mindennek tudtára adom, Hogy Erdélyben mulatásom, Nem lehetett maradásom».) — A keresztyéni életnek példája vagy tüköre azaz a szentek élete. Öt rész. Nagyszombat, 1682. (Olasz szerzők nyomán. Nagyon népszerű legendárium

volt. Hatodik kiadása: Buda, 1813. A XVIII. században tót nyelvre is lefordították.) — A keresztyéni jóságos cselekedeteknek és a tökéletességnek gyakorlatossága, mely a Jézus-Társaságabeli tisztelendő Rodericus Alfonsus spanyol pap által spanyolul megírattatott, annak utána különféle nyelvekre, mostan pedig olaszból és deákból szorgalmatosan megmagyaráztatott Illyés András által, a tekintetes és tiszteletes pozsonyi káptalan anyaszentegyházának lectora által. Három rész. Nagyszombat, 1688—1708. (Az európai katolikus országokban rendkívül népszerű, igen terjedelmes spanyol hitbuzgalmi munkát olaszból és latinból fordította magyarra. A kegyes olvasóhoz intézett elöljáró beszédében a következőket írja: «Olaszból és deákból sokkal jobban és könnyebben lött a fordítás, hogysem magán akármelyikből lehetett volna, mert ahol egyikben homályos értelem volt, világosan volt a másikban; mindazáltal inkább követtem az olasz autort a szóknak és igéknek folyására nézve». Olaszul a római Collegium Germanicum-Hungaricumban tanult meg a fordító, mint annyi más kispap is a XVII. században.) — Megörvidittetett ige azaz prédikációs könyv, melyben hetvennégy prédikációk foglaltatnak, melyekben az igaz hit fő ágazatinak nagy titkai a szentatyák által megmagyaráztatnak és szép üdvösséges tanuságok adatnak. Három rész. Nagyszombat és Bécs, 1691—1692. (Szentbeszédeit a szerző «élő nyelvvel prédikállotta» és sok esztendő után bocsátotta közre.) — Jóra intő énekecskék igazság ellen tusakodó gonosz emberek ellen igazságszerető híveknek vigasztalására. Nagyszombat, 1702. (Ebben a verseskönyvében vannak a föntebb említett erdélyi vonatkozások.)

Káldi György (szül. 1572. Nagyszombat; megh. 1634. Pozsony) jézustársasági áldozópap. Pályája elején Erdélyben működött, később Bécsben, Olmützben, Brünnben, Nagyszombatban és Pozsonyban végezte papi és tanári munkáját. Bethlen Gábor idejében a protestáns fölkelő csapatok elől több ízben menekülnie kellett, de később a fejedelem közelébe jutott s Bethlen Gábor száz tallért ajándékozott neki, hogy bibliafordításának kinyomatásában támogassa. Pázmány Péter is nagy tisztelője volt szónoki tehetségének. — Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bévött régi deák bötűből magyarra fordította a Jesus alatt vitézkedő társaságbéli nagyszombati Káldi György pap. Bécs, 1626. (A fordítás a tridenti zsinat végzéseihez igazodott s egyedül a latin

Vulgatán alapult. Miután hitelességét a katolikus hittudósok bíráló bizottsága elismerte, tekintélye általános lett, más katolikus bibliafordítás évszázadokon keresztül nem kelt vele versenyre. A világi hívők közül kevesen olvasták. Míg Károlyi Gáspár fordítása számos kiadást ért, ezt a fordítást csak 1732-ben nyomtatták ki újra s 1782-ben érte meg a harmadik kiadását. Szepesy Ignác 1835. évi átdolgozása sem tette népszerűbbé, csak Tárkányi Béla 1865. évi átdolgozása hozta közelebb szövegét a katolikus világi hívők érdeklődéséhez. Mind ennek az volt az oka, hogy a papság a maga deákos nevelése következtében megelégedett a latin Szentírással, a hívők viszont nem olvastak egyebet imádságoskönyveiken kívül. Káldi György a fordításához csatolt oktató intésében aggódva figyelmeztette a katolikusokat, hogy mit kell tartaniok Károlyi Gáspárnak Szenczi Molnár Alberttől átdolgozott bibliafordításáról. Szerinte ez a két fordító a Szentírás legnagyobb ellensége: elöljáró beszédeikben és magyarázataikban tömérdek a tévedés és ráfogás; fordításuk homályos, értelmetlen, hamis; szövegükben szövegtoldások, szövegkihagyások és szövegferdítések mutathatók ki. Káldi György mindezt nyugodtan elmondhatta, mert nem vette figyelembe, hogy Károlyi Gáspár nem az ő hivatalos latin kiadásából fordított, hanem elsősorban a héber és görög szövegből s így az eltérések oka nyilvánvaló. Bizonyos, hogy a második teljes magyar bibliafordítás szebb és jobb, mint az első, de ez természetes is, annyira fejlődött néhány emberöltő leforgása alatt a tudomány és a stílus. Egyébiránt Káldi György bíráló észrevételeit Károlyi Gáspár hívei nem hagyták szó nélkül. Dengelegi Péter református prédikátor vaskos kötetben cáfolta állításait: Rövid anatomia, mellyel a nagyszombati Káldi György papnak a Szent Biblia felől való oktató intése, melyet az ötöle magyar nyelvre fordított bibliájának farkához biggyesztett, minden részeiben megvizsgáltatik és egyszersmind Károlyi Gáspár és Szenczi Molnár Albert az ő hasznos munkájukkal együtt patvaros nyelvének ostorozása alól felszabadíttatnak a nagy Istennek segedelméből Dengelegi Péter által. Gyulafehérvár, 1630.) — A vasárnapokra való prédikációknak első része. Pozsony, 1631. (A szerző magyarul, németül, olaszul és latinul egyformán jól prédikált.) — Az ünnepekre való prédikációnak első része. Pozsony, 1631. (Jellemző az általános pénzinségre, hogy ennek a prédikációs gyüjteménynek folytatása éppen

úgy abbanmaradt, mint az előbbié.) — Istennek szent akaratja azaz a nagy Úr tíz parancsolatának egynehány prédikációkkal való megmagyarázása. Nagyszombat, 1681. (Halála után csaknem félszázaddal nyomatta ki ezt a kéziratát gróf Kollonich Lipót püspök.) — Bellaagh Aladár magyarázatos szövegkiadása: Káldi válogatott egyházi beszédei. Budapest, 1891. (Jeles Irók Iskolai Tára.)

Adatok Káldi György életéhez:

1572. — Káldi György születésének éve. Nagyszombatban születik, itt nevelkedik. (Elődei protestánsok. Családja a vasmegyei Káld községből való. Atyja szegény nemesember.)

1598. — Belép a Jézus-társaságba. (Világi papnak készül ugyan, de mikor egyházi hatósága tanulmányainak elmélyítésére Rómába küldi, itt olyan erőssé válik hitbuzgalma, hogy jezsuita lesz. Erre az elhatározásra mindig nagy lelki megnyugvással tekint vissza, boldogan vallja magát jezsuitának. «Tudom és vallom — mondja később egyik prédikációjában — hogy nálunk nélkül is sok helyen megmaradott eddig a keresztyén hit és ezután is megmaradhat, mert mi kevesen vagyunk és nem igen régiek, de mivel hogy az Isten különb időkben különb eszközökkel szokott élni, ez mostani nyomorult időben, melyben a tévelygések ugyan eláradtak, a többi egyházi rendek között a mi kicsiny szerzetünkbéliekkel is oltalmaztatta a híveket és hasznosan szolgáltatott velük, amint a hívek mindenütt örömest megvallják és köszönik.»)

1600. — Rómából Erdélybe megy. Hittérítő és prédikátor. (Erdélyből hol kiüzik a jezsuitákat, hol visszafogadják őket, a fejedelem akarata és az országgyülések óhajtása szerint. Neki is mennie kell 1603-ban; Brünnbe megy, itt a próbaéves növendékek mestere és német gyóntató; utóbb a vágsellyei házban működik; ismét visszatér Kolozsvárra és Gyulafehérvárra; Bocskai István távozásakor újból távoznia kell.)

1606—1616. — Ausztriai és csehországi jezsuita rendházakban működik: Olmützben a bibliát fordítja, Brünnben a rendi növendékeket neveli, Grácban és Bécsben prédikál és gyóntat. Pázmány Péter 1616-ban a nagyszombati jezsuita gimnázium élére helyezi. (A gimnáziumot nagy sikerrel igazgatja, a tanulók száma rövid időn belül meghaladja az ötszázat, számos protestáns ifjú is jelentkezik felvételre.)

1619. — A nagyszombati jezsuiták Bethlen Gábor hadai elől szeptember havában Ausztriába menekülnek. Káldi György Bécsbe fut. (A következő évben a pozsonyi és a besztercebányai országgyűlés kimondja a jezsuitákra az örökös számüzést.)

1621. — A jezsuiták visszatérnek Nagyszombatba, de Bethlen Gábor néhány hónap mulva újból megszállja a várost. A jezsuiták fogságba kerülnek. (Valamennyien készülnek a halálra, a fejedelem azonban megvédi őket, megengedi távozásukat, sőt Káldi Györgyöt egész serege előtt díszes kocsijába ülteti s kíséretet ad az elfogottak mellé, hogy bántalom nélkül érkezzenek Bécsbe.)

1622. — A nikolsburgi béke után a jezsuiták visszatérnek Magyarországba. Káldi György újból átveszi Nagyszombatban az ifjúság nevelésének irányítását. (A katolikus világi papsággal baja támad, mert az esztergomi káptalan nem akarja megengedni a jezsuiták elemi oktatását. Pörükben Pázmány Péter dönt. A prímás engedékenységre birja a jezsuitákat.)

1623. — Bethlen Gábor második fölkelése. Nagyszombat elfoglalása után a fejedelem szívesen bánik a jezsuitákkal, sőt az egyik katolikus ünnepen zenekarát a Jézus-társaság templomába küldi, hogy az ünnepély fényét emelje. Káldi György ebben az időben egy alkalommal megfeddi a református uralkodót, mert szövetségre lépett a törökökkel, a fejedelem azonban nem haragszik kemény beszédéért, hanem asztalához ülteti, fényesen megvendégeli és nagyobb összeget ad neki magyar bibliája nyomtatási költségeire. (Bethlen Gábor megbízásából két ízben is felmegy Bécsbe, tájékoztatja a bécsi udvar államférfiait az erdélyi udvar óhajtásairól s meghozza II. Ferdinánd király üzenetét.)

1626. — Megjelenik bibliafordítása. Kinyomatásának költségeit a királyi kincstár, Pázmány Péter, Bethlen Gábor és több katolikus főember viseli. (Ugyanebben az évben tiszteleg Erdélyben Bethlen Gábor előtt, a fejedelem szívesen fogadja s kérésére megengedi, hogy a jezsuiták újból elfoglalják erdélyi házaikat.)

1629. — Pázmány Péter óhajtására Nagyszombatból Pozsonyba költözik s magára vállalja a jezsuita rendház és gimnázium kormányzását. (A pozsonyi jezsuita rendház megalapításával az ottani evangélikusok hatalmát igyekeznek kisebbíteni. A rendház mellett felépül a gimnázium épülete is.)

1634. — Halála Pozsonyban október 30-án. Hatvankét esztendős. (Elhunytát fölötte fájlalják a katolikusok. Pázmány Péter szerint hozzáfogható embert nem egyhamar lehet találni az egész magyar katolikus egyházban. Főként szerénységét, szorgalmát, tiszta életét dicsérik, de magasztaló hangon szólnak nagy tudásáról és szónoki képességeiről is.)

Kiss Imre (szül. 1631. Nagyszombat; megh. 1683. Bécs) jézustársasági áldozópap, a Rákóczi-család gyóntatója, I. Rákóczi Ferenc nevelője. — Jesuita professorának böcsületi mellett kikelő hálaadó tanítvány felel meg kassai kálvinisták prédikátorának, Czeglédi Istvánnak arra a könyvecskéjére, melynek titulusa: Idős Noé. Kassa, 1664. (Sámbár Mátyás védelme.) — Tök, makk, zöld tromfjára Pósaházinak veres tromf. Kassa, 1666. (Pósaházi János kisebbítése, a református tanítások cáfolata.) — Pósaházinak egy bensült veres kolop titulusu feleleti megmutattatik semmirekellőnek lenni avagy hogy pater Kissnek pöri el nem veszett. Kassa, 1667. (Válasz Pósaházi János feleletére: goromba írásra mord visszavágás.) — Midőn a méltóságos Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem halotti temetésével a nagy hírrel tündöklő fejedelmi Rákóczi házának cimeres sasa szomorú szárnyait leeresztette: így prédikállott Kassán pater Kiss Imre jesuita 1677. esztendőben. Lőcse, 1677. (A református II. Rákóczi György erdélyi fejedelem fiáról, Zrínyi Ilona férjéről.) — Az igaz hitre vezérlő könyvecske jesuita pater Kiss Imre által. Nagyszombat, 1681. (A katolikus vallás igazságáról.)

Otrokocsi Fóris Ferenc (szül. 1648. Otrokocs, Gömör megye; megh. 1718. Nagyszombat) az utrechti egyetemen kiváló jártasságot szerzett a hittudományokban és keleti nyelvekben, 1673-ban rimaszombati református lelkipásztorrá választották, egy év mulva már ott állt a pozsonyi vértörvényszék előtt, innen prédikátortársaival együtt a nápolyi hajókra küldték gályarabnak, 1676-ban kiszabadult borzalmas rabságából, Svájc és Hollandia református papjainak vendége volt, segélykérés végett megfordult Angolországban is, így jutott haza több más rab prédikátorral együtt az 1670-es évek vége felé. Egy ideig a gyöngyösi, majd a kassai református gyülekezet lelkésze volt, de kassai hívei 1690-ben megfosztották prédikátorságától, mert viselkedése a lelkibeteg ember benyomását keltette. Most Angolországba ment, hogy

az angol király figyelmét reáfordíthassa a magyarországi protestánsok szorongatott helyzetére, Hollandiában könyvet írt a katolikusok ellen, mégis mikor 1693-ban Kassára visszatért, a protestánsok nem érintkeztek vele. Áttért a katolikus vallásra. I. Lipót király évdijat adott részére, az esztergomi káptalan felkarolta, a katolikus teológiából és filozófiából kitűnő eredménnyel vizsgázott s a nagyszombati akadémián a jog tanára lett. Itt élt haláláig. Nagyarányú latin irodalmi munkássága mellett magyarnyelvű vallásos munkákat is adott ki, eleinte református szellemben, később katolikus térítő szándékkal. — Róma, Istennek szent városa, avagy oly munkácska, melyben a 47-ik zsoltárnak vezérlése szerint megmutattatik, hogy a régi betü szerint való Jeruzsalemen és Sionon a Róma-városbéli ecclesia mint egyéb ecclesiáknak feje példáztatott. Végre a protestánsokhoz üdvösséges berekesztő beszéd fordittatik. Nagyszombat, 1698. (A 47. zsoltárból indul ki annak bebizonyitására, hogy az igazi kereszténységet a katolikus egyház őrizte meg.) — Isten előtt járóknak tökéletessége avagy igaz kegyességnek és szentségnek útja, melyet a Szentirásból és a régi szentatyáknak s egyéb hiteles doctoroknak tanításukból hűséges munkával leirt. Nagyszombat, 1699. (Megrója a protestánsokat, hogy dacos ellenzékiségből nem térnek vissza a katolikus egyház kebelébe; elmondja, mit kell cselekedni, hogy «az üdvözülni kivánkozó hivek a szenteknek példájuk szerint oly szentséget érhessenek ez életben, melynek vége minden bizonnyal az örök boldogság légyen».)

Kopcsányi Pap Márton (szül. 1579. Kopcsány, Nyitra megye; megh. 1638. Nagyszombat) esztergomi kanonok, utóbb ferencrendi szerzetes, a mariánus provincia tartományfőnöke. — Keresztyén imádságos könyvecske. Bécs, 1616. (Félszázad alatt négy kiadást ért.) — Az evangéliomok és epistolák, melyeket esztendő által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az ünnepeken. Bécs, 1616. (Igehirdető könyv falusi lelkészek számára.) — A boldog Szüz Mária élete, magában foglalván a hét ünnepén tizenhárom prédikációt, az ő hét örömét és hét epeségét, az ő tizenkét csillagú koronáját, nevének s nevezetének és az olvasónak magyarázatját, az ő nagy méltóságát, e világon való foglalatosságát és az ő segitségül hivását a litániákkal. Bécs, 1631. (Ezt a prédikációs könyvét és Szüz Mária-dicsőitését még száznegyven esztendő mulva is újra kinyomtatták: Eger, 1772.) —

A keresztyéni tökéletes életre intő tíz hétre rendeltetett nyolcvan elmélkedések tanulságokkal és könyörgésekkel a Krisztus Jézus szenvedéséről és különféle üdvösséges dolgokról a Szentírásból. Bécs, 1634. (Elmélkedéseinek gyüjteménye.)

Sámbár Mátyás (szül. 1617. Varasd; megh. 1685. Zágráb) jézustársasági áldozópap. A tanítás mellett legjobban a prédikálást és a hitvitázást szerette. Az ország számos helyén nyilvánosan harcolt protestáns ellenfeleivel a katolikus vallás igazságairól. Ellenségei azt hiresztelték róla, hogy csak azzal a feltétellel áll ki vitára, ha győzelme esetén ellenfelének fejét veheti. A gúnyos mendemonda szerint, mikor egyszer Matkó Istvántól vereséget szenvedett, a győztes református prédikátor megkegyelmezett életének, csupán két fogát huzatta ki. Az ilyen hiresztelések is mutatják, mennyire elvadult a papság harca. — Három üdvösséges kérdés. Nagyszombat, 1661. (Azt vizsgálja könyvében, melyik az igaz vallás: a pápista, a luteránus vagy a kálvinista-e? Kérdéseire a reformátusok közül többen igen élesen válaszoltak. A könyv népszerüségére vall, hogy a XVII. században négy kiadása jelent meg s még a XVIII. század derekán is többször kinyomtatták.) — Egy vén bial orrára való karika. Nagyszombat, 1664. (Czeglédi István kassai református lelkipásztor ellen. A hittudományi érvek mellett sok dorgálás és gúnyolódás.) — Orvosló ispitály, melyben egy okos prédikáns az igaz római pápista hitre kálvinista vallásbul megtért embernek erős nyolc okai ellen ok nélkül való haszontalan ütközetiben feje falbanverésétől orvosoltatik egy frater misericordiae által. Nagyszombat, 1664. (A Czeglédi Istvánt pellengérező könyv egyben indulatos támadás a reformátusok ellen.) — A három üdvösséges kérdésre a Luther és kálvinista tanítók mit felelnek? Matkó hazugságinak megtorkolása és Pósaházi mocskainak megtapodása. Kassa, 1667. (A szerző Pósaházi Jánossal több izben disputált a sárospataki iskolában és a piacon s vitájukat a református nemesség is meghallgatta. Könyvében a személyeskedések során ezekről a polémiákról is megemlékezik, visszautasítja a katolikusokra szórt vádakat, megelégedéssel hivatkozik győzelmeire.)

Veresmarti Mihály (szül. 1572. Veresmart, Baranya megye; megh. 1645. Pozsony) református papi családból származott, jó ideig maga is református pap volt. Cegléden, Kecskeméten, Nagykőrösön

tanítóskodott, utóbb nagykőrösi református lelkipásztorrá választották, innen menekült híveivel együtt a török-tatár hadak elől Nyitra megyébe. Mivel a szószéken szenvedélyesen támadta a katolikusokat, Forgách Ferenc nyitrai püspök 1604-ben fogságba vetette s rávette Bellarmin Róbert hitvitázó munkájának elolvasására. Veresmarti Mihály megingott hitében, kiszabadulása után évekig töprengett, míg végül katolikus pappá lett. Mint vágsellyei plébános, pozsonyi kanonok és bátai apátúr élete végéig buzgón fáradozott új hite érdekében. — Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások közül választani. Pozsony, 1611. (Lessius Lénárd belga jezsuita népszerű munkájának fordítása. A katolikus vallást magasztaló könyvnek magyar nyelven való megszólaltatására Pázmány Péter buzdította. Első kiadásán kívül még két kiadása jelent meg a XVII. század első felében.) — Intő és tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaiakat erősíti apáturok Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok. Pozsony, 1639. (Ezt a könyvét megküldte a nevesebb protestáns papoknak és tanároknak is, jóllehet, már jeligéje méltán bőszíthette egykori társait: «Az eretnekségnek huga a megátalkodás, anyja a kevélység.» Egy névtelen protestáns szerző 1643-ban meg is felelt a könyvre: Pápisták méltatlan üldözése a vallásért.) — Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról és az Istennek adott hitnek megtartásáról. Pozsony, 1641. (Beccanus Márton belga jezsuita röpirata nyomán.) — Ipolyi Arnold kiadása: Régi magyar egyházi írók. Két kötet. Budapest, 1875—1878. (Veresmarti Mihály élete és Megtérése Históriája.)

Adatok Veresmarti Mihály életéhez:

1572. — Veresmarti Mihály születésének éve. A baranyamegyei Veresmart községben, a Duna mellékén, születik. Református szülők gyermeke. (Derék kálomistaságban történt — írja Megtérése Históriájában — születésem, nevekedésem, tanulásom; gyermekkoromban, ha iskolamesterünk áhítatos éneket kezdett a szentegyházban, azt könnyem hullásával éneklettem.)

1588. — Ez időtájt a tolnai református iskolában tanul. Mindenütt a török az úr, erősen adóztatja a népet, de a vallásos vitákkal nem sokat törődik. A katolikus papok eltünnek a vidékről, a reformátusok az unitáriusokkal vitáznak. (A tolnai református pap nagyon haragudott a pécsi unitáriusokra s felszólította híveit, hogy ne adjanak szállást

a dunaföldvári vásárra menő pécsi eretnekeknek. A hívők nem mertek szembeszállni papjukkal, a vendégjog súlyos megsértése megtörtént. A pécsiek küldöttséget menesztettek a tolnaiakhoz, szemükre vetették embertelenségüket s nyilvános hitvitára szólították fel lelki vezetőiket. Tolna nem fogadta el a kihívást, az ott tanuló ifjúság pedig még azzal tetézte meg a sértést, hogy goromba levelet intézett a pécsiekhez. Ezek tiltakoztak a mocskolódó hang ellen s végül a hitvitát mégis rákényszerítették haragosaikra: Skaricza Máté református lelkipásztor Pécsett megharcolt Válaszuti György unitárius prédikátorral. A győzelmet, mint majd minden alkalommal, most is magának tulajdonította mind a két fél.)

1590. — Ez évtől kezdve hat esztendőn keresztül a debreceni református kollégiumban folytatja tanulmányait. (Folyik a tizenhat éves török háború; a Habsburg-ház külföldi csapatokkal, magyar haderővel és erdélyi segítséggel megpróbálja a törökök kiszorítását Magyarországból; a debreceni teológusok nagy része önként vonul a keresztény zászlók alá a haza felszabadítására. Mivel Veresmarti Mihály testi erejére nézve hatalmas férfi, társai őt is magukkal akarják vinni a török ellen. Késztetésükre ezt válaszolja: A török ellen nem megyek, de ha a pápisták ellen lészen a harcunk, nem maradok el s azon leszek, hogy minél többen meghaljanak miattam, azután én is vígan adom lelkemet Istennek.)

1596. — Református iskolamester Cegléden. (A protestánsok között a tanítóság a papság előiskolája, átmeneti állás, a teológusokat ekkor ismerik ki s hírük szerint hívják meg lelkipásztorokká gazdagabb vagy szegényebb gyülekezetekbe. Veresmarti Mihályt Ceglédről Kecskemétre, innen Nagykörösre viszik tanítónak).

1599. — Mint nagykörösi református pap híveivel együtt a nyitramegyei Ürmény községbe fut a törökök elől. (A törökök és tatárok olyan borzalmas mértékben pusztítják a magyar földet, hogy az Alföld egy része lakatlanná válik. Nagykörös lakossága a Vág vidékére menekül. Ez is protestáns vidék, de Forgách Ferenc nyitrai püspök már előkészíti az ellenreformációt.)

1604. — Bátran prédikál a katolikusok ellen. Forgách Ferenc nyitrai püspök először meginti, azután elfogatja s Nyitra várába viteti. (Mikor a püspök megüzeni neki, hogy vigyázzon magára és ne káromolja a katolikusokat, azt feleli az üzenetet átadó katolikus nemesúr-

nak: Az én Istenem engem a bálványozók közibe rekesztett, a pápisták itt már mindenfelé elhatalmasodtak, de féljek-e én a fenyegetésektől, a farkasok prédájára hagyjam-e a gondviselésemre bízott nyájat? Nem cselekszem! Oly kézzel-lábbal vagyok, hogy kaszára-kapára vagy kardra-kopjára termettem inkább, hogysem pennára. Bilincset esztendeig s tovább is elpengethetek; vársöprést, kertásást, egyéb munkát felvehetek... A nyitrai várőrség fegyveresei nem sok idő mulva kiszállnak, kocsira teszik s a nyitrai vár egyik szobájába csukják. Innen levelet ír a püspöknek: miért fogatta el? A püspök mindjárt válaszol; ugyanazon papírlap hátlapjára ezeket írja: A te fogságodnak az az oka, hogy te egy kálvinista eretnek vagy, ki a Krisztus juhait eltántorgatod és az igazi keresztény hitet gyalázod hallgatóid előtt. A neves prédikátor elfogatása nagy megütközést kelt a Felvidéken. Nyitra vármegye közgyülése óvást emel az erőszak ellen, előkelő protestáns urak jelennek meg a püspök előtt, de Forgách Ferenc hajthatatlan. A fogollyal nem bánnak rosszul, egy kanonok szelíd szavakkal térítgeti s különösen arra hívja fel figyelmét, hogy a protestantizmus új tanítás, követői minden meggondolás nélkül hisznek Luthernek és Kálvinnak: «Édes Mihály uram — így beszél hozzá Keresztesi Máté nyitrai kanonok — megbocsáss, de lelkünket, üdvösségünket a szerencsére vessük-e? Elhigyjük-e nekik szavukra, amit mondanak? És ha hisszük, kinek higyjünk? Luthernek-e, aki mást tanít; vagy Kálvinnak-e, aki efelől ismét mást mond?» A püspök a hitéhez állhatatosan ragaszkodó fogoly asztalára odateszi Bellarmin hitvitázó munkáit, Veresmarti Mihály irtózattal tekint rájuk, de néhány nap mulva megkezdi olvasásukat. Még ez év őszén kieresztik fogságából, mert megérkezik Bocskai István fölkelésének híre. Keresztesi Máté kanonok a búcsúzáskor ismét előhozza a vallás kérdését, de Veresmarti Mihály haragosan rászól: «Ha mi más szava vagyon még, mondja el röviden; ha pedig nincsen, a katekizálásnak hagyjon békét!» Ezzel távozik a várból.)

1605. — Veresmarti Mihály a nemzeti fölkelés táborában. Bocskai István csapatai protestáns papokat visznek mindenhová, ahonnan Forgách Ferenc kiüzte a református és evangélikus lelkipásztorokat. Veresmarti Mihály tábori prédikátor lesz Nyitra várában. (Itt megtalálja Bellarmin munkáit s ezeket több más katolikus könyvvel együtt magával viszi komjáti prédikátorságába.)

1606. — Mint a Nyitra és Érsekújvár közelében fekvő Komjáti község református prédikátora elvégzi ugyan papi teendőit, de lelkében már erősen vívódik: vajjon nem a katolikusoké-e az igaz vallás? (Mivel hitfelekezetének papjaival és iskolamestereivel egyre gyakrabban vitatkozik a katolikus és a protestáns vallás igazságairól, titokban gyanusítani kezdik, hogy pápista hajlamú.)

1608. — Meghal felesége. Elhatározza, hogy lemond lelkipásztorságáról, teológiai tanulmányainak él s feleségéről rámaradt földjét műveli. Megismerkedik Pázmány Péterrel. (A hírneves jezsuita sok felvidéki községben megfordul, többször ellátogat Komjátiba is.)

1609. — Komjátiból levelet ír Érsekújvárba Dobronoki Mihály református szuperintendenshez, feltárja vallási kételyeit s kéri őt, hogy nehézségeinek megoldására rendeljen ki hozzá prédikátorokat. Megírja, hogy már négy év óta gyötri a lelkiismeretfurdalás, betegségéből nem tud kigyógyulni. Még éjjeli látásai is vannak. Minthogy pedig — írja a szuperintendensnek — a Dunáninnen való eklézsiák a kegyelmed gondviselése alatt vannak, mindenek helyett kegyelmedhez folyamodom. (A szuperintendens és több paptársa minden módon igyekeznek az elkeseredett embert hitfelekezetüknek visszanyerni, de Veresmarti Mihály nyilvános vitatkozást kér lelke megnyugtatására. Szeptember havában a dunáninneni helvét hitvallású szuperintendencia lelkipásztorai Bars községbe gyűlnek, zsinatukon megjelenik Veresmarti Mihály is, a református templomban megindul a vita. Magyarul és deákul disputálnak, néha izgatottan zúdul fel a gyűlés, de nem tudnak a dolog végére jutni. «Édes Mihály uram — mondja a komjáti pap — mi kérjük mind kegyelmedet, hogy mégis kegyelmed jobban gondolkodjék: olvasson, könyörögjön; mi is mindnyájan könyörgünk kegyelmedért. Gondolja meg kegyelmed, hogy efféle disputációba soha véget nem érhetni.» A zsinat eredmény nélkül oszlik szét, a prédikátorok szállásaikra térnek, többen fenyegető hangon szólnak elpártolt társukról. Veresmarti Mihály félni kezd, elhagyja Komjátit, kis birtokáról Nagyszombatba költözik. Ügyében újabb református zsinatot hívnak össze, erre a komjáti zsinatra ő is elmegy. Társai rideg kedvetlenséggel fogadják. «No, mit akarsz immár — mondja neki az egyik tekintélyes szénior, Puha Pál — mit kívánsz tőlünk, miért háborgasz az ekklézsiában, miért szerzesz ilyen botránkozást?» Elkeseredett vita támad, a szuperintendens végül azt

mondja: «No, domine Michael, azt mondod te, hogy orvosságot kívánsz; de nem így viseli magát, aki gyógyulást kíván». Puha Pál szénior nagy búsulással szól: «Ennyi sok jámbor ember beszédének nem hiszen és nem enged. Ám lássad, akár fel s akár alá». Maga Veresmarti Mihály így beszél: «Énnékem sem testemnek, sem lelkemnek senki pápistasága nem kellene, de mit cselekedhetem? Meggyőzettem lelkem ismeretibe, kötözve vagyok elmémbe, nem látom, hova lépjek-menjek s hát hova legyek? Vagy azt akarjátok-e, hogy lelkem ismérete ellen cselekedjem? Kérlek lelketekre, üdvösségtekre, lelkem ismérete ellen való cselekedetre ne kényszerítsetek, ne eröltessetek!» Izgatott hangulatban oszlik szét a papi gyülés. Veresmarti Mihály visszamegy Nagyszombatba.)

1610. — Hitfelei újabb és újabb erőfeszítéseket tesznek, hogy megtartsák református vallásában. Minden fáradozás hiábavaló. Augusztus havában katolikussá lesz. Gyónásának és áldozásának elvégzése után Bécsben teszi le hitvallását Pázmány Péter kezébe. Huzamos ideig tartózkodik Bécsben, kiegészíti hittudományi tanulmányait, azután pappá szentelik. (A nagyszombati reformátusok már áttérése előtt kerülik s a gyülekezetbe bejáró református lelkipásztorok nem adnak kezet neki. Szenvedélyesen könyörög nekik, győzzék meg s akkor megmarad vallásában, de egykori paptársai elutasítják. A katolikusok nem sürgetik áttérését. Mikor meg-megjelenik Pázmány Péter előtt, a megfontolt férfiú türelemre, imádkozásra és böjtölésre inti. A bécsi jezsuiták házában is erős magábaszállásra bírják s csak szigorú lelki gyakorlatok után veszik fel a katolikus egyházba és az egyházi rendbe. Áttérésével egyidejüleg egy másik áttérés is történik Magyarországon: erről a két vallásváltoztatásról beszél az egész ország. Ugyanis, amelyik napon Veresmarti Mihály katolikussá lett, ugyanakkor Tordai János pozsonyi ferencrendi szerzetes megszökött kolostorából és a protestánsok közé állt. Ez eset kapcsán néhány hét mulva Pázmány Péter nagy beszédet mondott Pozsonyban arról a prédikálószékről, amelyen annak előtte Tordai János beszélt, egybehasonlította Veresmarti Mihály csodálatos jellemét és megtérését a hitehagyott barát garázda életével és immár harmadízben megismétlődő vallásváltoztatásával: a megtérőt a Szentlélek kegyelme világosította meg, az aposztatát erkölcstelensége vitte Luther táborába.)

1613. — Vágsellyei plébános. Minden alkalmat megragad, hogy a protestánsokkal vallásos eszmecseréket folytasson. (Többször találkozik a faluján átkocsizó református és evangélikus papokkal, de ezek kedvetlenül fogadják közeledését. A külföldről hazatérő Szenczi Molnár Alberttel is beszél, ő sem titkolja neheztelését áttérése miatt. Néhány komoly szó után elég nyersen beszélnek egymással.)

1615. — Mint pozsonyi kanonok nagy segítségére van Pázmány Péter esztergomi érseknek az egyházi ügyek rendezésében. (Forgách Ferenc esztergomi érsek halála után a Felvidék több helyén zavargások támadnak, a nemesek és jobbágyok elűzik a katolikus papokat, helyükbe protestáns lelkipásztorokat hívnak, átadják nekik a templomokat. A király, a nádor és a katolikus papság lassankint rendet teremt.)

1619. — Bethlen Gábor erdélyi fejedelem elfoglalja Pozsonyt s a kanonokok templomát a protestánsoknak adja. Veresmarti Mihály találkozik régi prédikátortársaival, ezek beszélgetnek ugyan vele, de hangjuk gúnyos. Kanonoki házát a pozsonyi német evangélikus lelkipásztor kapja. Egyelőre Forgách Zsigmond nádor udvarában talál menedékhelyet. (Együtt megy a nádorral Pozsonyból Gács várába, Besztercebánya mellé; találkozik és vitát kezd Alvinczi Péterrel; elég kíméletesen disputálnak egymással.)

1622. — A nikolsburgi béke után Pázmány Péter és az Ausztriába menekült katolikus főpapok visszatérnek az országba, Veresmarti Mihály is újból elfoglalja kanonokságát Pozsonyban. (Két év mulva már budai prépost, ez azonban csak szép cím, a jövedelem a töröké.)

1627. — Bátai apátúrrá nevezik ki. (A tolnamegyei Báta község mellett fekvő bencés apátság ura gazdag ember volt a régi világban, mert a monostor gazdag javadalmak középpontjában feküdt. Híres búcsújáró-helyének tulajdonítható, hogy a jobbágyok egy része megmaradt katolikus vallásúnak. Jellemző a magyar-török viszonyokra, hogy az új apátúr teljes erővel érvényesíteni kívánta földesúri jogait a Tolna megyében, tehát voltaképen Törökországban, fekvő bátai birtokokra. Az apátság ispánja megkapta a levélbe foglalt parancsot: írja össze az apátság minden javait, jövedelmeit, járandóságait; kutassa ki, hol vannak az eltűnt birtokok; tudassa az apátsághoz tartozó falvak bíráival és jobbágyaival, mi a kötelességük; végül minden lakott helyről okos öreg emberek jöjjenek Pozsonyba az apátúrhoz. «Attól pedig

ne tartsatok, hogy valami kemény és rajtatok könyörülni nem tudó úrra akadtok. Mert én földeteket laktam, inségteket láttam, szánakodni rajtatok tanultam.» Az apátúrnak azonban megvan a maga szomorúsága is. Birtokainak anyagi ügyeit rendbe hozza, de jobbágyai ott hagyják katolikus vallásukat és protestáns papot hozatnak. Ekkor írja meg Intő Levelét. Ebben kérlelő szavakkal, szelíden fordul jobbágyaihoz: «Istentől minden jókat kívánok, atyámfiai, bátaiak! Mikor nagy jót s örvendeztetőt várok — jaj! — mily gonoszt és szívem-szomorító hírt hallok felőletek, atyámfiai, bátaiak: hogy a katolikus avagy pápista plébánostokat megvetvén, helyette luther vagy kálvinista prédikátort fogadtatok, mely azt teszi, hogy ősötök s eleitek hitéből kivetközvén, tévelygésbe s eretnekségbe öltöztök. Jaj! Ki bolondított meg, édes fiaim?»)

1645. — Halála Pozsonyban. Hetvenhárom esztendős. (Életének utolsó évtizedeiben sok pénzt ad katolikus célokra, különösen a pálosok és bencések segítésére. A Magyarországból már csaknem egészen eltűnt két szerzetesrend feltámasztásában jelentékeny része van.)

A katolikus hittudományi és hitszónoklati irodalom fejlődésének részletkutatói s a művelődéstörténelem és egyháztörténet anyaggyűjtői bizonyára számbaveszik még a következő vallásos írókat is: Ágoston Péter jezsuita áldozópap, Baróti Miklós ferencrendi szerzetes, Bátorkeszi Szegi Lajos világi pap, Csete István jezsuita áldozópap, Dobokay Sándor jezsuita áldozópap, Draskovics János tárnokmester, Forró György jezsuita áldozópap, Hajnal Mátyás jezsuita áldozópap, Illyefalvi István kassai plébános, Illyés István esztergomi kanonok, Jaklin Balázs nyitrai püspök, Landovics István jezsuita áldozópap, Lépes Bálint nyitrai püspök, Malomfalvai Gergely ferencrendi szerzetes, Sallai István pozsonymegyei plébános, Stankovics János jezsuita áldozópap, Szily András esztergomi kanonok, Tarnóczy István jezsuita áldozópap, Tasi Gáspár világi pap, Tyukodi György jezsuita áldozópap, Vásárhelyi Gergely jezsuita áldozópap.

Irodalom. — Podhradczky József: Káldi György. Tudománytár. 1838. évf. — Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora. Három kötet. Pest, 1868—1869. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Király Pál: Balásfi Tamás magyarsága. Magyar Nyelvőr. 1874. évf. — Ipolyi

Arnold: Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Budapest, 1875. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Ballagi Mór: Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül. Nyelvtudományi Közlemények. III. köt. — Szécsen Antal: Tanulmányok. Budapest, 1881. — Kiss Ignác: Káldi György nyelve. Budapest, 1883. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Jakab Elek: Veresmarti Mihály kitérési önigazolásának eredeti kéziratáról. Magyar Könyvszemle. 1891. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Zoványi Jenő: Teológiai ismeretek tára. Három kötet. Mezőtúr, 1894—1901. — Szabó Ignác: Balásfi Tamás püspök élete és művei. Magyar Sion. 1897. évf. — Révai Sándor: Káldi György életrajza. Pécs, 1900. — Mihalovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon. II. köt. Budapest, 1901. — Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902. — Révai Sándor: Káldi György bibliafordítása. Pécsi áll. reáliskola értesítője. 1903. — U. az: Káldi mint polemikus író. Katolikus Szemle. 1905. évf. — Négyesy László: A XVII. század vallásos irodalma. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. II. füz. Budapest, 1913. — Horváth Lajos: Sámbár Mátyás élete és művei. Budapest, 1918. — Székely István: A magyar bibliafordítás. A Szent István Akadémia Értesítője. 1920. évf. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. köt. Budapest, 1924. — Zoványi Jenő: Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek. Teológiai Szemle. 1925. évf. — Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. Pécs, 1926. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Martin Aurél: Káldi György emlékezete. Katolikus Szemle. 1926. évf. — Finászy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. — Iványi Béla, Gárdonyi Albert és Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története. 1577—1927. Budapest, 1927. —

Kastner Jenő: XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos művek. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1927. évf. — Timár Kálmán: Káldi György a legrégibb magyar bibliafordításról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. évf.

A PROTESTÁNS VALLÁSOS IRODALOM ÉS EGYHÁZI SZÓNOKLAT.

A XVII. SZÁZAD elején keserves éveket élt át a magyarság. A török hódoltság területén keresztül-kasul gázoltak a szultán csapatai, a Felvidéket és a Dunántúlt szakadatlanul támadta az izlám, Erdélyt Rudolf németrómai császár és magyar király idegen zsoldosai fosztogatták. A tizenöt évig tartó háború nyomorba döntötte az egész országot. Az irodalmi törekvések még a magyaroktól védett területeken is nagyon szerények voltak; az írók becsvágya jó ideig csak a hitvitákban és prédikációkban jutott kifejezésre.

A protestantizmus a magyarság romlásáért a katolikusokat tette felelőssé. Hogy Magyarország pusztulásának a katolikusok az okai, ezt a vádat leghatásosabban MAGYARI ISTVÁN sárvári evangélikus prédikátor fogalmazta meg. Magyari István szigorú erkölcsbíró volt, jó hazafi, lelkes luteránus. *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (1602) írt könyvében szenvedélyes erővel fejtegette, hogy az országot a katolikus dogmák és szertartások miatt sújtja az igazságos Isten. Hajlékonyabban írt, mint bármelyik korabeli hitvitázó. Lendületességre törekvő stílusa szinte kiválik a kifejezéseit nem válogató, nyershangú századból.

Nevezetes könyve terjedelmes ajánlólevéllel kezdődik. Ebben a Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitányhoz intézett fejtegetésben összefoglalja vitairatának egész tartalmát. Nagy az Úristen jósága — úgymond — mert a hálátlan világnak odaadta szerelmes fiát, Jézus Krisztust, s kinyilatkoztatta akaratát az Ószövetségben és az Újszövetségben. Mi, evangélikusok, az igaz vallást hirdetjük, mi egyedül a Szentírásból tanuljuk az üdvösség útját s mégis milyen nagy torokkal kiáltoznak ránk a pápisták, mennyi szitkot vernek fejünkhöz, mennyi rágalmat szórnak ellenünk. «Akár a víz, döghalál, drágaság s akár a pogány ellenség hatalmazzék el rajtunk, legottan minket kapnak elő és azt mondják, hogy mi legyünk Luther Mártonnal minden nyomorúságoknak okai, mert csak Luther Mártontól fogva kezdette volna a keresztyéneket a pogányság háborgatni, azelőtt pedig, míg a pápához hallgattanak, borral, búzával, békességgel bővelkedtenek volna.»

Hát nem így áll a dolog. Hála legyen az Úristennek, mi evangélikusok ez ideig még semmit sem tanítottunk az igaz keresztyén hit igazsága ellen; ellenkezőleg: éppen Luther Márton szorította vissza a bálványozást s állította vissza régi igazságába Krisztus urunknak és az apostoloknak tanításait. Könnyen be tudjuk bizonyítani, hogy a pápista hit sokkal újabb a mi vallásunknál; a Szentírásból és egyebünnen világosan igazolhatjuk, hogy a pápák és társaik kovácsolták ki a katolikus eretnekséget. Vajjon Istentől ered-e s nem emberi találmány-e a papi nőtlenség, szerzetesség, apáca-

ság, remeteség, szentek segítségül hívása, szentképek tisztelete, fülbegyónás, keresztcsókolás, misézés, búcsújárás, szenteltvíz, orgonálás, utolsó kenet, purgatórium, húsételtől való tartózkodás, hamis tanítás az úrvacsoráról és más efféle, a Szentírásból soha be nem bizonyítható emberi kitalálás. Nem mi szakadtunk el a Szentírástól, hanem a pápisták; nem a mi hitünk új, hanem a pápistáké. S «miképen hogy hamisan és méltatlanul neveznek minket a pápisták újtudományúaknak, azonképpen méltatlanul és hamisan mondanak a sok nyomorúságoknak és a pogányoknak rajtunk való elhatalmazásának okának is lenni, mert noha emberi romlottságból és gyarlóságból mi is vétkezünk, ki miatt meg is érdemeljük a büntetést, de azért tudományunkkal sem mi, sem Luther Márton nem adtunk okot e sok pusztaságokra. Más okai vannak e sok romlásoknak, nem a Luther-hit, sem nem maga Luther, kinek születésénél előbb sok keresztyén országot pusztított el a török».

Az ajánlólevélben — az egész munka eszmemenetének tömör összegezésében — különösen jellemző és szépen megírt rész a Nádasdy Ferenchez intézett buzdító és hálaadó szózat. Nagyságod neve alatt bocsátottam közre ezt a munkámat — írja a szerző — mert látom, hogy Nagyságod tiszta szívvel-lélekkel támogatja az igaz vallást s nem gondol azoknak kiáltozásaival, akik kígyót-békát vernek a fejünkhöz Krisztusban való tiszta hitünkért. Némelyik zászlósúr sem hideg, sem meleg a hit dolgában, mert kedveskedni akar a pápistáknak; Nagyságod nem ilyen; azért is méltó arra, hogy állhata-

tosságával másoknak jó tükre legyen s hogy ez a könyv is ilyen egyházvédelmező férfiú oltalma alatt forogjon a keresztyének kezében. Tartoztam is ezzel az ajánlással, mert nemcsak sok jót vettem s veszek is naponkint Nagyságodtól, hanem Nagyságod szárnya alatt van csendes szállásom. Mindezekért nem akartam háládatlan lenni. «Végezetre azért is, mert Nagyságod nemcsak a prédikátoroknak táplálója és oltalmazója, az iskoláknak építője, hanem a mi édes hazánknak is a pogányok ellen erős paizsa is, ki sem fáradságával, sem költségével, sem kárával, sem teste szakadásával nem gondol, de szíve szerint nagy hűséggel szolgál őfelségének, a római császárnak és édes hazánknak ennyi sok veszedelminkben... Kérem azért Nagyságodat, hogy az én kis munkámat és fáradságomat vegye Nagyságod tőlem jó néven... Az Úristen, szent fiáért, a közbenjáró Jézus Krisztusért, országunknak ily veszedelmes állapotjában, ennyi sok változásokban és romlásokban és a pápistáknak a keresztyének ellen való gonosz igyekezetekben éltesse és tartsa meg Nagyságodat sok jó esztendőkig nagy jó egészségben az ő anyaszentegyházának oltalmazására és a pogányságnak romlására, asszonyommal ő nagyságával, kis uramékkal és kisasszonyomékkal egyetemben. Ámen. Költ Sárvárott karácsony havának kilencedik napján, mely napon az holdban nagy fogyatkozás lőn, kinek erejét az Úristen rólunk fordítsa a pogányokra és a velük egy igát vonókra. Urunk születése után 1601. esztendőben, melyben a jó Isten nagy irgalmasságából országunknak egyik erős bástyáját, Székesfejér-

várat, a régi magyar királyok koronázó és temető helyét (kit szultán Szolimán ezelőtt ötvennyolc esztendővel megvött vala) sok töröknek mind várban-mezőben nagy veszedelmével a keresztyéneknek visszaadá, Budának kapuját vele betéve. Mely erősséget szent fiáért az Úristen tartson meg sokáig a keresztyén kéznél és amellé szabadítson több helyeket is az ő szent nevének tisztességére. Amen. A nagyságod káplánja, Magyari István praedicator senior.»

A katolikusok fenyegető magatartása ellen nagy a panasza. Az ország protestáns, de az osztrák tartományokkal határos megyékben már megindul az ellenreformáció harca. Nagyon háborgatják a keresztyéneket — mondja könyvének első részében — tömlöcözik, bírságolják, számkivetik és kergetik mind a prédikátorokat, mind a hallgatókat; de az, aki a magasságban lakozik, csak neveti és csúfolja ezt az igyekezetet. Minél inkább élesítik kardukat ellenünk, minél inkább fenik ránk a fogukat, annál nagyobb veszedelem zúdul majd rájuk. Bizonyos, hogy így nem tudjuk megszabadítani országunkat a töröktől, mert nem szabad üldözni hitükért az embereket. «Ó vérben telhetetlen emberek, ha oly igen szomjúhozzátok a vérontást, miért nem fordítjátok fegyverteket a pogányok ellen s hagynátok békét a keresztyéneknek? Hiszem, jobb volna szomjúságtokat a pogány vérével megoltani, hogysem mint az igaz keresztyénekével. Ezért adjon Isten jó szerencsét? Lám, még a pogányok sem cselekednek ily nagy kegyetlenséget a köztük lakos keresztyénekkel, mert erőszakkal nem

kényszerítik őket törökké lenni s ha ki törökké nem leszen is, csak szolgáljon, fizessen nekik, nem ölik meg érette, nem bírságolják, nem tömlecezik, sőt amely hadat ellenünk tartanak is, nem a hütért elannyira, mint a birodalomért tartják: mert hacsak a hütért hadakoznának velünk, csak egy keresztyén sem maradhatna birodalmukban, holott itt, ha lehetne, mind nyakukat szakasztanák a keresztyéneknek a pápista urak. És ha a török cselekedné, csoda nem volna, de hogy így mi magunk rontjuk magunkat, az csodálatos nagy dolog. Az ellenség ellen erős férfiak kellenek, de ha a köztünk lakozó keresztyének vérét ily igen szomjazzuk, hol teszünk szert a jó vitézekre? Talán az idegen nemzet veszen nekünk országot?»

A Habsburg-ház ellen nem mer nyilatkozni. Ezt patronusa, Nádasdy Ferenc főkapitány, sem tűrhette volna; másrészt a császár emberei nagyon közel voltak az országnak ehhez a részéhez. Keresztül-kasul jártak a török ellen vonuló csapatok a királyi Magyarországon, ezeket már felhasználták az ellenreformáció céljaira. segítséget senki sem remélt, Bocskai István néhány év mulva meginduló támadásáról senki sem álmodott. Most még csak a panasz, intelem és Isten haragjával való fenyegetés szavai hangoztak el. «Ne üldözzük, ne háborgassuk, ne tömlecezzük és ne bírságoljuk az evangélikusokat, hanem hagyjunk békét nekik; hiszen ha embertől vagyon tudományuk, elbomol; de ha Istentől vagyon, el nem fogyathatjuk; mert ha Isten ellen kezdünk ekképpen tusakodni, szinte úgy járunk, mint a rég keresztyéneknek háborgatói és az Isten igéjének meg

nem böcsülői jártanak... Nem késik az Isten, majd kikeresi az ő híveinek gyilkosit s vérrel megtölti torkukat. Vajjon mit használának azok a keresztyén tanítók kiűzettetésekkel, kik őket az ő jószágukból kiűzék? Azt, hogy az Úristen őket is nem sok időre megfosztá jobbágyuktól azokban a helyekben, melyekből az igaz tanítókat kikergették vala és az ellenséget közelb hozá. A Mátyusföldön lött rablás és Gréchez a töröknek közelb szállása jó bizonyság róla. Ezt várhatják fejükre valakik az Isten anyaszentegyháza ellen agyarkodnak. Mellettünk az Isten ostora, a pogányság; ha parancsol neki, országostól elpusztít bennünket. Ha seregét elindítja, a mennyei felség csak akármi erőtlen állattal is megrontja ellenségét. Hagyjatok békét tehát az Úr Jézus híveinek s jobban leszen dolgotok.»

Vallásos tételei, szentírási idézetei és históriai adatai hasonlók a korabeli protestáns szerzők könyveiben található okfejtésekhez, de nemzeti vonatkozásai eredeti megfigyelőre és elmélkedőre vallanak. Olyan lélekkel bírálja a közállapotokat, mint félszázaddal utóbb a Török Áfium szerzője.

Mit mond az ország védelméről, a magyarságnak az izlám hadai ellen vívott élet-halálharcáról? Mi csak örökösen tanácskozunk, a helyzet meg egyre kétségbeejtőbb; mi szűntelen fogyunk, az ellenség folyton szaporodik ellenünk; le-levágjuk a török hidra fejét s legott két-három fej nő a levágott fej helyén. Nem elég, hogy nem tudjuk leverni a pogányt, hanem még a magunk katonasága miatt is pusztul az ország: mindenki a szegény

falusi népet nyúzza, a jobbágy ellen indul minden kóborló katona. Mi teszi a törököket győzedelmesekké és rettenetesekké? Katonaságuk nem tobzódik a táborban, nincs közöttük részegeskedés, sokat éheznek, sokat szomjaznak, kevéssel is megelégednek. Bezzeg a mi embereink nem tudnak megélni dorbézolás és iszákosság nélkül, délig hevernek még hadnagyaik is, ilyenekre bízza a kereszténység a hazát. És ilyen minden keresztény. Ha gonosz dolgot akarsz tanulni, csak menj el a táborba: «háborog a magyar; a spanyol latorkodik; eszik, iszik, tobzódik a német; a cseh hortyog a jóllakásban; ásít puhasága miatt a kevélységtől megrészegült lengyel; az olasz bujálkodik; a vallon paráználkodik; fertelmeskedik a francuz; a gallus virágéneket fú; tobzódik az anglus; a skótus torkoskodik; enyeleg a tót; árulkodik a horvát; és csak keveset találsz, ki magát igaz keresztyénül viselné. Nem ilyen néppel hadakoztak régenten Ábrahám, Mózes Jósue, Gedeon, Debora, Barak, Jephta, Sámuel, Dávid, Josaphat és a többi istenfélők, hanem jámbor vitézek voltak a táborokba».

Borzasztó dolog a háború! Ha valami gyűlöletes dolog van ezen a világon, a háború az; nincs ennél veszedelmesebb, iszonyúbb, nyomorultabb. Mert az Úristen az embert nem a vérontó hadakozásra, nem az embermészárlásra teremtette. «Vajjon mit látsz a hadban szomorúságra indító dolognál egyebet? Szemben áll a két had, dobok-trombiták harsognak, csattognak a szerszámok, villámlanak a fegyverek, szólnak az ágyúk, rikoltanak-sikoltanak a seregek, az egek leszakadni s a föld meg-

nyílni láttatnak. Iszonyú kiáltások és oly fene dolgok lesznek, hogy még az erős és bátorszívű embert is (tudják, akik próbálták) félelmessé teszik. Azonban következik az ütközet, embermészárlás, sok ezer lélek veszedelme, holttesteknek (kik csak akkor elevenek valának és keményen vívának) iszonyú és szomorító nézése, mezőknek és vizeknek vérrel folyása. Leszen sokszor, hogy az atyafi atyjafiát, jó barát barátját, szomszéd szomszédját akarata ellen feltagolja. Ez-e a szép dolog? De halj még többet is. A had alatt hallgatnak a jó törvények, szabadságot vesznek maguknak minden latorságok, akkor a gonoszok büntetés nélkül ölnek, vágnak, dúlnak, fosztanak és ragadoznak. Akkor a barmok elhajtatnak, eltiportatnak a vetések, a lakosok elfogynak, megöletnek vagy a halálnál is keserűbb rabságra vitetnek; elégettetnek a faluk, pusztíttatnak a tartományok, erős várak és sok költséggel s munkával építtetett városok vagy elrontatnak, vagy ellenség kezére jutnak. A polgároknak gazdagsága idegen latrok kezére kel, mindenek rettegnek, félnek, sírnak, jajgatnak, sápolódnak és törődnek. Ki siratja urát, atyját, anyját, feleségét, gyermekét, atyjafiát, ki jóbarátját. Akkor a gyenge szép szűzeknek siralmas házasságuk vagy pogány kézre jutásuk, özvegyeknek és árváknak számos sokasulása. Az emberségnek, jámborságnak, isteni szolgálatnak, igazságnak, tisztességes tudományoknak és jó rend tartásának nincs helye. A vének keseregnek idejük hosszúságán, pusztulnak a faluk, a község szegényedik, kevesednek az urak, a porták alábbszállanak, növekedik a drágaság, fogyatkozik a szabadság.»

Mi kell ahhoz, hogy a hadi életben tisztességesen megálljuk a helyünket? Istenbe vetett hit és vallásos élet. Ne kicsinyeljük az ellenséget, tartsunk fegyelmet, kerüljük a kicsapongásokat. Oltalmazza mindenki a népet, hiszen ezzel a magunk országát védelmezzük. Nem visel itt senki gondot a községre. Katonáink elveszik a nép eledelét, lehúzzák ruháját, felégetik házát, megszeplősítik a ház népét. «Szívem fáj rajta, mely nagy éktelenséget tesznek némely Istentől szakadtak rajtuk. Ez-e a keresztyéni vitézség? Így kell-e a keresztyénséget oltalmazni? Magunk is elpusztítjuk így magunkat. A török sem cselekedi azt az alatta valókkal. Ezek által meg nem szabadítjuk Magyarországot.»

De magukkal a vitézekkel sem törődünk. Ha kiüt a háború, sok ígéretet teszünk nekik; ha szétoszlik a had, nem törődünk velük. Sok szegény vitéz mészárszékre viszi fejét hazánkért és nemzetünkért, de ha megsebesül közülük valaki, nincs gondviselésük. Bizony ezzel nem gerjesztjük a lelkesedést, inkább elrémítjük a vitézeket a harctól. A török elszántan siet a harcba, mert tudja, hogyha megcsonkul, meglesz a tisztessége, nem kell koldulnia, jut számára zsold, földbirtok, bégség. «De nem sietsz elő, te szegény legény, mert tudod, hogy jó katonában jó koldus szokott lenni.»

Magyari István könyve kiemelkedik a régi vallásos munkák közül. Ez a könyv több a hittudományi vitairatnál és erkölcstanító prédikációnál. Magyar gondok törnek elő belőle, nemzeti fájdalom jajdul fel lapjain. A XVI. és XVII. század két nagy problémáját — a keresztény valla-

sok mérkőzését és a török ellen való harcot — minden vonatkozásában egybefoglalja és elemzi. Nemcsak éles elméjű fejtegető, hanem fordulatos mondatszövésű író is. Van benne hangulat, van benne stílus. Vallásos céljai mellett legfőbb törekvése a nemzet boldogulásának előmozdítása. Amint az olvasókhoz intézett előszavában írja: «Látván a mi elnyomorodott országunknak és elkeseredett nemzetségünknek ez egynehány esztendőben a pogányság miatt sok kárban való állapodását és változását, hasznosnak ítélem lenni a nagyobb romlásoknak eltávoztatásáért azoknak az okoknak, melyek okot adnak a pusztaságra, előszámlálását és eltávoztatását. Ez ada okot, keresztyén olvasó, e kis könyvemnek írására. Senki bosszúságára nem írtam, sem gyalázatjára, sem magam mutogatásomból, hanem bizonyságom az Isten, hogy legfőbb oka az Istennek tisztessége és az ő anyaszentegyházának haszna; azután a mi édes hazánkhoz és nemzetségemhez való szeretetem, kinek ily veszedelmes állapotjában avagy csak ezzel is használni és szolgálni igyekeztem, hogy az ő romlásának okait előszámláltam és megmutattam, mint szabadulhasson meg sok pusztaságából. Ez oka írásomnak».

Könyvének eredetiségével úgy vagyunk, mint majd mindegyik XVI—XVII. századi vallásos könyv önállóságával: a szerzőt idegen kútfő indítja útnak, forrás nélkül nem beszél, mestermunkájának gondolatvilágához a tanítvány hűségével ragaszkodik. Mintája Aventinus XVI. századi híres humanistának a török veszedelem okait nyomozó németnyelvű röpirata. Amit ebből

az 1563-ban megjelent könyvből a magyar viszonyokra alkalmazhatott, mindazt átvette. Úgy tett, mint félszázaddal később Zrínyi Miklós, mikor Török Áfiumához külföldi segédmunkákat keresett. Meglepő, mennyire egyezik Magyari István számos szövegrésze Aventinus fejtegetéseivel; a párhuzamos részeket lapszámra lehetne idézni belőlük. A magyar író a német humanista gondolatvilágát a magyar viszonyok közé helyezi, az általános megállapításokat átszövi magyar vonatkozásokkal, az idegen tudósításokba személyes megfigyeléseket illeszt. Felhasznál más szerzőket is, így a teológiai elmélkedésekben Hunnius Aegidiusnak a pápai rendszer ellen írt népszerű latin munkáját. A békességről szóló fejezetében Rotterdami Erazmus békeszózatát ismétli.

A vallás ügye ebben a korban minden embert bensőségesen foglalkoztatott. A műveltebb férfiak és nők szellemi tevékenységének javarésze a hit dolgairól való eszmecserékben merült ki. Az iskolákban még a nemesifjakat is hittudósoknak nevelték. A legmagasabb írói becsvágy az volt, hogy az író a vallásos irodalomban alkosson figyelemreméltó munkát.

Mindegyik vallásfelekezet büszkén tekintett védőire. Nem is volt hiány vallásos vitatkozókban. A tekintélyesebb hitvitázók örömmel tapasztalhatták, hogy híveik mennyire megbecsülik munkásságukat. A protestánsok sorában különösen jó névnek örvendett Alvinczi Péter kassai pap, Pázmány Péter ellenlábasa. Teológiai tudásáért és politikai elvhűségéért az erdélyi református fejedelmek kegyeikkel halmozták el. *Itinerarium catholicumá-*

ban (1616) rendíthetetlen hittudományi meggyőződéssel vizsgálta: melyik vallás dicsekedhetik inkább régiségével, a protestáns-e vagy a katolikus? *Prédikációi*ban (1633) felvetette a kérdést, miért vétkesek a katolikusok s miért van igazságuk az ágostai és helvét hitvallást követő hívőknek? Pázmány Péterrel vitatkozó iratainak hangja a kor követelményeinek megfelelő módon fenyegető és sértő természetű, egyéb munkái inkább az áhítatosan szemlélődő lelkipásztor alkotásai.

A protestáns vallásos irodalomnak lelkes munkása volt Szenczi Molnár Albert református pap. *Zsoltárfordítás*a (1607) külön helyet érdemel a magyar vallásos költészet történetében. Ez éppen olyan vigasztaló könyve lett a reformátusoknak, mint *Szent bibliá*ja. (1608.) Az utóbbi nem önálló fordítás, hanem ügyes formában való sajtó alá rendezése Károlyi Gáspár bibliájának, mely akkor már elfogyott. Hogy a magyar református papság használatára mintaszerű prédikációkat adjon, lefordította németből a *Postilla Sculteticá*t (1617) azaz Scultetus Ábrahám heidelbergi fejedelmi prédikátor egyházi beszédeit, melyeknek a német reformátusok körében igen nagy volt a tekintélyük. Az ellenreformáció katolikus nyomásának ellensúlyozását és a helvét hitvallásban való megerősítést célozta a református vallás alapvető tanításainak, Kálvin János Institutio Christianae Religionis című művének, magyar fordításával. Ez a hatalmas könyv, *A keresztyéni religióra való tanítás* (1624), fáradságos munka eredménye volt. Mivel a fordító előtt nem elbeszélő szöveg, hanem fejtegető próza feküdt, a feladat

vetekedett egy úttörő szentírásfordítás nehézségeivel. De Szenczi Molnár Albert sikeresen dolgozott. Fordítása tartalmi hűség és folyamatos stílus tekintetében egyaránt kielégíthette a várakozást.

A protestáns hitvitázók sorában nagy volt a tekintélye Geleji Katona István erdélyi református püspöknek. Nem a katolikusokban látta a kálvinizmus legveszedelmesebb ellenségeit, hanem Dávid Ferenc felekezetében, az unitáriusokban. A katolikusokat kicsinyelte, a szentháromságtagadók ellen ingerült dorgálásokkal kelt ki. Teológiai tudása mély volt, de a krisztusi szelídségnek alig akad nyoma munkáiban: a *Titkok titká*ban (1645) és a *Váltság titká*ban. (1645—1649.) Ott volt elemében, ahol dörögnie kellett embertársai ellen. Ilyenkor a prédikátorok prédikátorának, csalhatatlan egyházfejedelemnek, minden embertársa fölött álló bírónak érezte magát. Mint keresztény és mint hazafi azt kívánta, hogy a püspöki rendszerű kálvinizmussal szemben ne legyen szava senkinek, különösen ne az unitáriusoknak és a katolikusoknak: az «Isten ellen égbe ordítozóknak» s a «bélpoklos, sőt merő pokolszájúaknak». A katolikusok moccanni sem mertek, az unitáriusokat nyilt hitvitában riasztotta meg, valamennyi vallásfelekezet tanításait nagyterjedelmű hitvitázó és prédikációs kötetekben cáfolta. Lelkében a meggyőződés és szenvedély lángja lobogott, sok volt benne a méltóság és tekintélytartás, kétségbevonhatatlanul nagy teológiai tudással írt, az elmét s nem a szívet iparkodott meggyőzni.

A vallásos könyvek között a prédikációkban van a legtöbb írói önállóság. Nyelv és stílus, tartalom és lelemény dolgában ezek érdemelnek leginkább figyelmet. A szónok szabadjára eresztette képzeletét és kifejezéseit, erkölcsi oktatásaiba hasonlatokat és képeket szőtt, vallástudományi fejtegetéseit példákkal és anekdotákkal ékesítette. Ez a hiterősítő és hitvitázó prédikációs hagyaték a maga egészében inkább a hittudományi irodalom történetébe tartozik ugyan, de azért a szépirodalmi fejlődés kutatójának is tudomást kell vennie virágzásáról. Valamikor igazán közérdekű próza volt, sokkal inkább, mint a költészet.

Az országos hírnevű prédikátorok közül igehirdetői egyéniségével és szónoki stílusával a XVII. század derekán különösen Medgyesi Pál sárospataki református pap tűnt ki. Míg Geleji Katona István a hitvitázás, dogmatika és logika embere, ő az érzelmeké. Hatalmasan szárnyaló *jaj*okban siratta nemzetét, fájdalmas szívvel esengett hazájáért Istenhez, lélekbe markoló panaszokkal emlékezett meg II. Rákóczi György bukásáról és a török hódítók vérszomjas dúlásairól. Minden prédikációját vallásos élménnyé akarta tenni hallgatói számára, ezért harcolt Geleji Katona István hosszadalmasan értekező prédikáló stílusa ellen is. Szembeszállt a rideg ortodoxiával, értékes tanácsokat adott prédikátortársainak a hatásos igehirdetés gyakorlatára, maga is szentírási ihletésű igehirdető volt.

A XVII. század második harmadában nálunk is, a külföldön is egyre erősebb lesz az a protestáns vallási

mozgalom, mely a hivatalos egyház merev ortodoxiájával — a tantételeket fejtegető teológiai iránnyal — szemben a hitélet érzelmi elemeinek elmélyítését sürgeti. Az angol puritánusok bibliás élete, a holland coccceiánusok istenes misztikája, a német pietisták jámbor aszkézise voltaképpen támadás egyrészt a rideg tankeresztyénség, másrészt az elvilágiasodás ellen. Ezek a buzgó protestánsok rajongó istenfélelemmel építették Isten földi országát, gyülekezetük életébe belevitték a gyakorlati kegyességet, vallásos írásaikat és igehirdetésüket átszőtték erkölcsi megújhodást követelő tanításokkal. Igazi evangéliumi protestantizmust hirdettek, megnyugvással tekintettek bűntelen életükre, a Szentírást újból a maga természetes közvetlenségében tették a hívek lelki táplálójává. Ezeknek a különböző elnevezésű, de lényegében egy cél felé haladó vallásos irányzatoknak Magyarországon is több erőshatású igehirdetője akadt, bár itt az ortodox irányzat jóval erősebb volt, mint a külföldön.

A XVII. századi protestáns prédikációk erkölcsi témái a papság örök emberi megfigyelései s ezekkel kapcsolatban: buzdítások és korholások, panaszok és intelmek. A lelkipásztori álláspont sokkal szigorúbb volt a kihágásokra alkalmat adó szokásokkal szemben, mint néhány évszázaddal később. Még a táncot is elkeseredett hangon ostorozták. Számos olyan prédikáció hangzott el évről-évre a protestáns gyülekezetekben, mint aminőt Patai János dunamelléki református püspök nyomtatott ki 1683-ban: «Tánc felboncolása azaz oly együgyű prédikálás, melyben hogy a pokolbeli ördögnek egy hathatóbb eszköze pokla töltésére az ő tojta táncnál nem lehet és hogy a parázna gyilkos nem nyavalyásabb állapotú a tánc-szerető s gyakorló embernél, az Ó és Új Testamentum könyveiből kifejtegettetik». Vagy amilyen

Szentpéteri István tiszántúli református prédikátor feddése 1697-ből: «Tánc pestise avagy oly alkalmatos időben mondott ige, melyben ama nemcsak endemia, hanem epidemia pestisnek, a fajtalan táncnak, kárhozatos volta graphice, betüsen lerajzoltatik és annak autorának, az álnok ördögnek, azt oltalmazó erősségei enervváltatnak, megerőtleníttetnek.» A részegséget és a káromkodást mindenfelé ostorozták; a tánc mellett ez a két bün botránkoztatta meg legjobban a jámbor hívőket. A bünösök azonban többen voltak a vétek nélkül valóknál s ha a táncot és a káromkodást a hatóságok támogatásával sikerült is szükebb térre szoritani, a boritalban senki sem tartott mértéket.

Protestáns vallásos irók és egyházi szónokok:

Alvinczi Péter (szül. 1570 kör. Nagyenyed; megh. 1634. Kassa) nagyváradi iskolázása alatt Pázmány Péter iskolatársa volt. Mint a legtöbb nevesebb protestáns lelkipásztor, ő is megfordult a külföldi egyetemeken, hazajövet nagyváradi pap lett, utóbb kassai prédikátor. Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek előtt egyaránt nagy volt a becsülete. — Első munkája Molnár Gergely latin nyelvtanának verses átdolgozása volt 1603-ban. (Molnár Gergely, a kolozsvári református latin iskola igazgatója, 1564-ben halt meg. Elementa Grammaticae Latinae cimü könyvét 1556-tól kezdve igen sokszor kinyomtatták. Még a XIX. században is tanultak belőle egyes református iskolákban.) — Egy tetetes, neve vesztett pápista embertől, S. T. D. P. P.-től küldetett szines öt levelekre rend szerint való felelet. Debrecen, 1609. (Pázmány Péter állitásainak cáfolása. Az országos hirü könyvnek ma már egyetlen példánya sem ismeretes. Cimét Bod Péter Magyar Athénása őrizte meg, tartalmáról Pázmány Péter munkáiból tájékozódhatunk. Az S. T. D. P. P. jelentése: Sacrae Theologiae Doctor Pázmány Péter. Bod Péter szerint: «a kassai magyar ekklézsia lelkipásztora feldarabolja és apróra aprítja a Pázmány reformátusokat csúfoló és mérgesen hahotáló és mocskoló leveleit».) — Tükör. 1614. (Valószinüleg Kassán nyomtatták, ma már egy példánya sem ismeretes. Ez a vitairat felelet volt Pázmány Péter támadó könyvére: A Calvinista Prédikátorok Tüköré-re. Pázmány Péter válasza: Az Igazságnak Győzedelme.) — Itinerarium Catholicum azaz nevezetes vetélkedés afelől: ha az evangélikusok tudománya-e új vagy a mostani római valláson való pápistáké? És a pápisták eccle-

siája-e vagy az evangélikusoké igaz és világ végéig állandó? Az evangélikusokon értetnek azok, akiket gyalázatos névvel a pápisták kálvinistáknak és lutheristáknak neveznek. A mostani római valláson való pápisták azok, akik a római pápától és annak hatalmától függenek: papok, barátok, apácák, jesuiták és ezeknek minden rendből álló hallgatói. Debrecen, 1616. (Ajánlva minden magyarországi és erdélyországi lakosnak «akár római, akár helvetiai és augustana confessión vagyon». A szerző ki akarja mutatni könyvében a katolikus vallás tanításainak hamisságát, cáfolja Pázmány Péter állításait. A vitairat lapjain egy evangélikus pap vitatkozik egy jezsuitával.) — Querela Hungariae. Magyarország panasza. Kassa, 1619. (Politikai röpirat magyar, latin és német nyelven. Panaszkodik a magyarság elnyomásáról, igazolja Bethlen Gábor támadásának jogosságát. Az ország bajait a katolikus papság erőszakosságának tulajdonítja, Pázmány Pétert hazafiatlan embernek nevezi, felháborodva szól a német katonaság kegyetlenkedéseiről, követeli, hogy a protestánsok mindenütt szabadon gyakorolhassák vallásukat s a közügyek intézésében se szorítsák őket háttérbe. «Ne csodálja őfelsége, hogy magunk oltalmáért, religiónk s törvényink mentségéért feltámadtunk.» Lássa meg az egész világ, hogy a magyarokat és a protestánsokat eltiporták; lássák meg a szomszéd nemzetek is, mi sors várakozik reájuk. Az erdélyi fejedelem az igazságot, vallásszabadságot és alkotmányt védi a minden bajt felkavaró katolikus papság ellen. A név nélkül megjelent, elszánt hangú röpiratra maga az esztergomi érsek, Pázmány Péter válaszolt, szemére vetve a fölkelőknek a keresztény békesség megrontását és a király iránt való hűség megszegését: A magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetének rövid, velős hamisítása. Pozsony, 1620.) — Postilla azaz egymás után következő prédikációk az urnapi szent evangéliumok szerint, rövid magyarázatokkal és világos tanuságokkal, melyek a nemes szabad királyi városban, Kassában, prédikáltattak Alvinczi Péter pap által és mostan kinyomattak ő maga gondviselése által. Kassa, 1633. (Már előzőleg is több beszéde jelent meg. Mikor Bethlen Gábor első nejének, Károlyi Zsuzsánnának, temetésére 1622-ben Kassáról Gyulafehérvárra ment, itt családtörténeti vonatkozásokkal ékesített gyászbeszédet mondott; más alkalommal az úrvacsoráról szóló szónoki fejtegetéseit nyomatta ki; ismét máskor egyik esküvői beszé-

dét adta közre.) — Következik a Postillának második része, melyben foglaltatnak a nyári prédikációk Szentháromságvasárnaptól fogva advent első vasárnapig. Kassa, 1634. (Az előbbi kötet folytatása. Beszédei vitatkozó szellemű, idézetekkel és forrásmegjelölésekkel teleszött vallásos fejtegetések.) — A felsorolt munkákon kívül több kisebb terjedelmű latin és magyar könyvecskéje is jelent meg: vallásos vitairatok, egyházi beszédek. Munkásságát protestáns hitfelei nagyon megbecsülték. Bod Péter szerint: «A reformáta vallást hatalmasan oltalmazta ugyan mindenek ellen, de nevezetesen Pázmány Péter ellen, aki akkor a jésuitai szerzetből való missionárius volt, azután pedig kardinális és esztergomi érsek, nagytudományú, bőbeszédű és pennájú ember, aki sok méltatlan vádakkal terhelte mind a reformáta apostoli szent vallást s mind annak tanítóit: hallatlan s csak a maga agyából született, képzelt hibákat reájuk fogott, fejér fogakkal nevette, csúfolta, nyomtatott könyvecskékbe világ eleibe bocsátotta, magának is nem kevés gyalázatjára. Melyeket Alvinczi hasonló buzgósággal úgy visszahányt a nyakába, hogy ő is talált, mit tisztítson a galléra alól». (Magyar Athenas. 1766.) — Ravasz László szerint Alvinczi Péter a XVII. század protestáns papjai között kétségtelenül a legelsők egyike, korának legjelesebb protestáns szónoka. Teológiájának sajátos színt ad, hogy ő az első magyar unionista; dogmatikailag inkább a református, liturgiailag az evangélikus irány felé húzódik. Polémiájában távolról sincs meg az a szenvedély és vakbuzgóság, ami Meliusékat és Pázmányékat jellemzi; nem gyülöli a pápistákat, legföljebb lenézi s kevéssé sajnálja. De ez a mosolygó racionalista mindjárt elkomorodik, mihely az ördögre kerül a szó. Megdöbbentő, mily vakon hisz az ördögökben; ortodoxiától száraz teológiai világában a félelmes ördöghit pótolja a misztikát. Etikai kérdésekkel általában keveset foglalkozik, beszédeiből nem tünik elő a kor hű erkölcsi képe, feddéseit nem illusztrálja gyülekezete erkölcsi állapotából vett adatokkal. «Prédikációinak olvasásánál az első benyomás az, hogy itt az emberek vannak a hittanér és nem a hittan az emberekért.» (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.)

Adatok Alvinczi Péter életéhez:

1570. — Alvinczi Péter születésének éve. (Szülővárosa Nagyenyed. Iskolázását is Nagyenyeden kezdi.)

1580 körül. — A nagyváradi latin iskolában együtt tanul Pázmány Péterrel. (Nagyvárad ebben az időben nevezetes hely: kiváló protestáns papok és buzgó jezsuiták versengésének színtere.)

1598. — Alvinczi Péter a vittenbergai egyetemen. (Egy évet tölt itt, azután visszatér hazájába.)

1600. — Alvinczi Péter a heidelbergi egyetemen. (Mikor Heidelberget elhagyja, egyetemi társai ünneplésben részesítik.)

1601. — Tanár a debreceni református kollégiumban. (A tanítás ebben az időben a lelkipásztori tiszt előiskolája.)

1603. — Tanár a nagyváradi református latin iskolában. (Ekkor szedi versbe Molnár Gergely latin nyelvtanát.)

1604. — A csengeri zsinat végzése szerint nagyváradi prédikátor és a bihari református egyházmegye esperese lesz. (A következő évben Bocskai István egyik birtokára, Nagykereki községbe, megy át lelkipásztornak.)

1606 február 10. — A kassai magyar protestánsok prédikátora. (Egyben Bocskai István udvari papja és bizalmas embere. Mikor a fejedelem ez év decemberében meghal, végrendeletének szövege szerint két híve és «meghitt lelkipásztora és az idvességre tanítója Alvinczi Péter uram előtt» mondja el utolsó akaratát. Alvinczi Péter állandóan ott van a fejedelem betegágyánál, úrvacsorában részesíti a haldoklót s elrendezi a temetését.)

1607. — Bocskai István temetésén a kassai nagytemplomban mint főprédikátor és udvari pap halotti beszédet mond. Elhunyt urát az erdélyi gyászkísérettel együtt elkíséri Kolozsvárra. Itt is gyászbeszédet mond a református nagytemplomban. (Innen a fejedelem földi maradványait Gyulafehérvárra viszik.)

1609. — Kinyomatja Pázmány Péter Öt Szép Levelére adott Feleletét. (Mágócsy Ferenc felsőmagyarországi kapitányhoz írt soraiban többek között így nyilatkozik Pázmány Péter támadásáról: «Ha pedig valaha kívántatott az Isten tisztessége mellett felkelni és az ő dicsőségét oltalmazni, mostan egyszer egész országul méltó volna megindulni ez Isten ellen keresztyén vallásunkat káromló gonosz ember ellen, az ki minémű káromló könyvet írt».)

1612. — II. Mátyás magyar király október 6-án Bécsben kiadott oklevelében nemességet adományoz Alvinczi Péternek és gyermekeinek.

(Nagy tekintélyét ez a nemesítés mutatja a legjobban: a katolikus bécsi udvar bizonyára jól megfontolta, hogy Bocskai István bizalmasának, Pázmány Péter ellenfelének s a magyarországi protestantizmus egyik legerősebb oszlopának ilyen kitüntetést adjon.)

1613. — Viszálykodás a kassai magyar és német protestánsok között; a németek plébánosa, a külföldi eredetű Bussaeus Mihály, a kassai templom szószékéről azzal vádolja Alvinczi Pétert, hogy kálvinista eretnek; Alvinczi Péter elégtételt kér a kassai tanácstól; ennek fellépésére a német evangélikus pap kénytelen az istentiszteleten visszavonni szidalmait. (Alvinczi Péter nem vallotta magát sem reformátusnak, sem evangélikusnak, hanem pusztán az evangélium követőjének, mert nem akarta, hogy a felvidéki német luteránusok megütközzenek kálvinista színezetű protestáns vallásán. Helyzetét nehezítette, hogy Kassán a protestáns magyarság csekélyebb számú és szegényebb volt, mint az evangélikus németség. A kassai tanács nem akart vallási háborúságot a városban, ezért állandóan békíteni igyekezett az egymással elkeseredetten villongó magyar és német papokat. Féltek Bethlen Gábortól is, a református erdélyi fejedelemtől, Alvinczi Péternek már ebben az időben erős pártfogójától. Kassa ez idő tájt II. Mátyás király uralma alá tartozott ugyan, de az óvatos városi polgárság számot vetett minden körülménnyel.)

1618. — A felvidéki evangélikusok feje, Thurzó Imre, Nyáry Krisztinával való egybekelése alkalmából Alvinczi Pétert kéri fel az esketés végzésére. (Mivel ez a megtiszteltetés református hajlandóságú papot ér, Alvinczi Péter evangélikus ellenségei még jobban elkeserednek.)

1619. — Bethlen Gábor első támadása a Habsburg-ház ellen. A felvidéki protestáns papság az erdélyi fejedelemhez csatlakozik. Megjelenik Alvinczi Péter híres röpirata: Querela Hungariae, Magyarország panasza. A Pozsonyban tartott protestáns istentiszteleteken Alvinczi Péter több ízben szónokol. Állandóan Bethlen Gábor mellett tartózkodik, a fejedelem egyik leghívebb tanácsadója. (Politikai és hitvitázó beszédei miatt a katolikus papság ingerülten figyeli működését. Egyesek ráfogják, hogy ő volt az értelmi szerzője a fölkelés kezdetén Kassán tartózkodó három katolikus pap meggyilkolásának. Ez azonban puszta mende-monda. Körösi Márk kanonokot, Pongrácz István és

Grodecz Menyhért jezsuita atyákat a katonai fegyelemmel nem törődő, vérszomjas hajdúk ölték meg.)

1620. — Alvinczi Péter az ország kormányzójává választott fejedelemmel együtt Pozsonyból visszamegy Kassára, majd megjelenik a Habsburg-házat detronizáló besztercebányai országgyülésen is. A protestáns istentiszteleteken tartott beszédeivel nagy hatást kelt. Mivel a II. Ferdinánd királlyal folytatott alkudozások eredménytelenül végződnek, Bethlen Gábort augusztus 25-én közfelkiáltással Magyarország királyává választják. (Egyik híres történeti anekdóta szerint Alvinczi Péter, mint a fejedelem udvari papja, szívesen ajánlkozott arra, hogy megkoronázza a fejedelmet, de Bethlen Gábor tréfálkozva válaszolt az ajánlatra. Ez az anekdóta bizonyára az udvari párt csipkelődő kitalálása volt.)

1621. — Alvinczi Péter, mint a hadai élén Nagyszombatban tartózkodó Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megbizottja hűségre és kitartásra inti Kassa város tanácsát s ezt a felhívást megismétli több felvidéki város hatósága előtt is. (A fejedelem egyre jobban bízik benne, sokat levelez nek, bizalmas dolgokról tárgyalnak, a kassai magyar pap hűséges és őszinte tanácsadó, ezért a fejedelem nagyon szereti s legbensőbb dolgaiba is beavatja. Befolyását annyira ismerik kortársai, hogy igen előkelő urak fordulnak hozzá közbenjárásért, sőt pártfogásért. Tevékenységében mindig csak hazája és vallása sorsát tartja szem előtt, sohasem a magánérdekeket.)

1625. — Alvinczi Péter bejelenti Kassa város tanácsának, hogy lemond papságáról, mert német lelkipásztor-társa, Bussaeus Mihály, állandóan támadja személyét. A tanács vizsgálatot indít a dologban, kihallgatja a panaszos feleket. (Alvinczi Péter hitelveivel a protestáns papok sem voltak tisztában, az evangélikusok és a reformátusok egyformán eretneket láttak benne, a katolikusok örültek bizonytalan magatartásának. Mikor az 1619. évi pozsonyi országgyülésen istentiszteleteket tartott, az egyik református pap feljegyezte róla, hogy «amaz ostyás Alvinczi az igazhitűek nagy megbotránkozására» működött s az úrvacsoránál csak kevés komunikálója volt, ezek is majdnem mindnyájan igen közönséges emberek. Az evangélikusok még kevésbé voltak megelégedve hitbeli felfogásával. Alvinczi Péter a kassai városi tanács előtt visszautasította azt a ráfogást, hogy ő kálvinista, de óvást

emelt az ellen is, hogy ő luteránus: «Én kálvinista nem vagyok, sem luterista nem vagyok, mert megtanultam azt a Szent Pál irásából, hogy sem Apollostól, sem Kefastól nem kell neveztetni senkinek, hanem mi igaz keresztyéneknek neveztettünk a Jézus Krisztusról».)

1626. — A városi tanács nem tud igazságot tenni Alvinczi Péter és Bussaeus Mihály villongásában; meghívnak egyházbirákul két tekintélyes felvidéki evangélikus papot; ezek figyelmeztetik Alvinczit, hogy ne tanusítson merev magatartást; egyben megdorgálják s nyilatkozatainak visszavonására ítélik ellenfelét. (Kiderül, hogy Bussaeus Mihály a magyarokat papjukkal együtt bosszúból kálvinistáknak nevezte, holott Alvinczi Péter a maga vallomása szerint nem vétett az ágostai hitvallás pontozatai ellen; ezért a magyar pap azt követeli, hogy a német pap Isten székéből jelentse ki sajnálkozását a magyar eklézsiával és vele szemben tett kijelentéseiért, viszont ő is Isten székéből fogja kijelenteni, hogy ami egyenetlenség volt köztük, azt már eligazították. De Bussaeus Mihály annyira ragaszkodik felfogásához, hogy a városi tanács még ebben az évben elbocsátja állásából. Ez annál meglepőbb, mert a város magyar és német lakossága határozottan evangélikus szellemű s Bussaeus Mihály a szigorúan értelmezett ágostai hitvallást védte. A döntés oka: Alvinczi Péter nagy tekintélye s a Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől való félelem.)

1628. — Alvinczi Péter hasonló nevű fiát Bethlen Gábor maga mellé veszi nemesi apródnak az erdélyi fejedelmi udvarba. (A könnyelmű ifjút atyja a havasalföldi oláh vajda szolgálatába szánta, de Bethlen Gábor megakadályozta tervét, mert az akkori oláh vajdát török szokásúnak, népét barbárnak tartotta.)

1629. — Alvinczi Péter szomorúsága fia rossz magaviselete miatt. (Jól bánnak vele az erdélyi fejedelmi udvarban s az ifjú mégis zúgolódik sorsa ellen. Egyik panaszos és árulkodó levelét atyja megküldi Bethlen Gábornak. A fejedelem bosszankodik, de még ő vigasztalja a megszomorodott szívű atyát egyik levelében. «Kegyelmed levelét elvevénk fiától iratott bolond és merő méreggel való levéllel együtt, kiket nem kevés búsulással olvastunk, főképpen abban kegyelmed bánatját considerálván és tartván nagyobbnak, annak utána udvarunkon tett gyalázatját, kiben semmit a levelek olvasásukig nem tudtunk. Megnyugodjék azért kegyelmed, ebből is hozzája való szeretetünket és

gráciánkat szemünk előtt úgy akarjuk viselni és azon lenni igyekezünk, hogy disciplina alá jutása után kegyelmedet megvigasztaljuk. Bizonyára alig láttunk rosszabbul educált ifjút ennél, arra nézve, hogy a pirongatás rajta keveset fog avagy semmit és nem is szereti a dolgot, örömest széjjel sétálna, hogysem a palotába üljön. De megpróbáljuk kegyelmedért, ha lehetne valami jó reménységünk felőle.»)

1630. — Bethlen Gábor halála után Kassa visszakerül a Habsburg-ház uralma alá s így Alvinczi Péter II. Ferdinánd király alattvalója lesz. (Azon gondolkodik, hogy ne költözzék-e el Kassáról Erdélybe, mert értesül arról, hogy Esterházy Miklós nádor «Alvinczi uram ellen való haragját ki is jelentette». Barátai lebeszélik szándékáról, azonkívül a nádor levelet ír neki: «immár szépen ír és gráciáját ígéri».)

1634 november 22. — Alvinczi Péter halála. Kassa város ékes halotti jelentésben tudatja a gyászesetet a protestáns rendekkel, egyházközségekkel és városokkal. Az Isten nyájának hűséges pásztorát és a város érdemes tanácsosát nagy sokaság jelenlétében temetik el november 26-án a kassai nagytemplomban. Végrendeletében könyvtárát, írásait és levelezését Kassa városára hagyta s arra kérte a bírót és a tanácsot: ne feledkezzenek meg családja védelméről. (Gyermekei közül ekkor már csak három élt, ezek közül az erdélyi fejedelmi udvarból elküldött Péterben nem sok öröme telt; ellenben unokája, az 1701-ben elhúnyt Alvinczi Péter, nevezetes politikai hivatást töltött be Erdély történetében 1690 körül, mikor a Habsburg-ház uralma alá került fejedelemség közjogi viszonyait rendezték. Ez az Alvinczi Péter a fejedelmi birtokok főfelügyelője és országos nevű ítélőmester volt, kortársai szerint: második Verbőczy, másként: magyar Lykurgos.)

Apafi Mihály (1632—1690) erdélyi nemesúr, 1661-től kezdve Erdély fejedelme. Nem kereste a hatalmat, a török tette fejedelemmé. Bár elég országos gondja volt s a boritalt is mértéktelenül kedvelte, tudományos dolgokról szívesen vitatkozott és sokat olvasott. Mikor a Habsburg-ház az 1680-as évek végén katonaságával megszállta az erdélyi várakat, elvonult Fogaras várába, itt halt meg búskomor magányában. Tudós emberek támogatására és hittudományi munkák kinyomtatására sokat áldozott, maga is erős hitű, református vallásos író volt. — Könyvet írt Jézus Krisztus egyházáról: Az egész keresztyén vallásnak fundamentumai. Gyulafehérvár, 1645. (Ifjúkori munkája,

fejedelemmé választása előtt tizenhat esztendővel adta ki.) — Magyarra fordította és elmélkedő előszóval látta el M. F. Wendelinusnak a református vallás ágazatait oltalmazó művét: Marcus Fridericus Wendelinusnak a keresztyén isteni tudományról írott két könyvei, melyek mostan Isten dicsőségére az erdélyi és magyarországi reformata ecclesiáknak és minden isteni dolgokban épülni igyekező keresztyén embernek idvességes hasznára magyar nyelvre fordíttattatnak Apafi Mihály által. Kolozsvár, 1674. («Voltanak olyan fene-ette lelkiesmeretű rosdás írók — mondja Bod Péter — akik azt hagyták nem igen régen is emlékezetben, hogy Apafi Mihály fejedelem 1672-dik eszt. elhagyván a református vallást, a római hitre állott. Ez ördög epéjébe mártott pennának a gyümölcse és szemtelen hazugság; amely csak innen is megtetszik, hogy az Wendelinus Theologiáját 1674-dik eszt. fordította s adta világ eleibe, amelyet nem cselekedett volna, ha immár 1672-dik eszt. a római vallásra állott volna, minthogy annak tetemes hibái azon könyvben hathatósan mutogattatnak. De ez elég világos dolog Erdélyben minden rendbéli egyenes indulatú emberek előtt, hogy életében mindenkor a reformáta vallást követte s abban is holt meg 1690-dik eszt. életének 58-dik esztendejében.» Magyar Athenas. 1766.) — Fiát, II. Apafi Mihályt (1676—1713), az erdélyi rendek még gyermekkorában fejedelmükké választották, de valóságban sohasem került a trónra; I. Lipót király tizenkilenc éves korában Erdélyből Bécsbe vitette; ott élt az udvartól kapott tizezer forintnyi évi kegydíjából. Naplójegyzetek, levelek, imádságok maradtak utána. Kéziratos imádságoskönyvében meleg áhítatú könyörgések vannak, egy vallásosan nevelt ifjú alázatos esdeklései. (Naplóját Tóth Ernő közölte az Erdélyi Múzeum 1900. évf.-ban, imádságait Bartók György bocsátotta közre a Református Szemle 1909. évf.-ban, újból kiadta az imádságokat Kristóf György a Kálvinista Világ 1930. évf.-ban.)

Czeglédi István (szül. 1620. Perény, Abauj megye; megh. 1671. Nagyszombat). Debrecenben és Sárospatakon végezte iskoláit, az egyetem végzésére Hollandiába ment, itthon a kassai református iskolában tanított, 1653-ban a kassai helvét hitvallású gyülekezet lelkipásztorává választották. Mikor a Wesselényi-féle szövetkezés fölfedezése után a felvidéki protestánsok üldözése megkezdődött, a császári katonák őt is megkínozták; többszörös bebörtönözése után a pozsonyi

törvényszék elé idézték; ebben az útjában halt meg Nagyszombat mellett; hűséges felesége temettette el Pozsonyban. A tragikus sorsú hittudóst azzal gyanusították, hogy a kuruc fölkelők érdekében titkos üzeneteket vitt Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek. — A megtért bűnösnek a lelki harcban való bajvívásáról írt könyvnek első része. Kassa, 1659. (Hitbuzgalmi s részben polemikus élű munka. Második része elveszett.) — Az országok romlásáról írott könyvnek első része, melyet szerelmes hazájának békességben való maradhatásáért írt Czeglédi István. Kassa, 1659. (A munkának csak ez az első része jelent meg. A szerző meleg szívvel ajánlja benne a vallási türelmet.) — Ama ritka példájú s a pogányt természet szerint gyülölő keresztyének között dicsőséges emlékezetet érdemlett s érdemelhető II. Rákóczi Györgynek testének földben tétele felett lött prédikáció. Kassa, 1661. (A református fejedelem fiát, I. Rákóczi Ferencet, tizenhat esztendő mulva már katolikus szertartással temették.) — Barátsági dorgálás azaz az igazi kálvinista vallásból kicsapott s hogy már a Sz. Péter hajójában mezitelen béugrott egy pápistává lött embernek megszólítása. Kassa, 1663. (Inti a reformátusokat, hogy vallásukat semmi kincsért ne tagadják meg. Az igaz vallás a kálvinistáké.) — Egy veres-tromfosdit játszó sanda barátomnak játék elvesztéséért való megpiricskeltetése. Kassa, 1666. (Kiss Imre vitairata ellen.) — Az Úr frigyszekrénye előtt Dagon ledülése. Kolozsvár, 1670. (A katolikus papság misézése ellen.) — Már minden épületivel s fegyveres házaival együtt elkészült Sion vára. Kolozsvár, 1675. (Halála után jelent meg Apafi Mihály erdélyi fejedelem költségén. A fejedelem megbízásából Köleséri Sámuel református lelkipásztor rendezte sajtó alá. Megvan a könyvben Czeglédi István életrajza és munkáinak felsorolása is a következő megjegyzéssel: «Nem csuda hát, hogy ennyi sok terhes munkák miatt egészsége meggyengüle, haja, szakálla, mint a fehér galamb, megfejéröle s őszüle». Számos emlékvers is van a kötetben: írói készségű református papok és tanárok kegyeletes megemlékezései az elhúnyt szerzőről.)

Geleji Katona István (szül. 1589. Gelej, Heves megye; megh. 1649. Gyulafehérvár) egy szegény özvegyasszony fia volt. Hét éves korában elrabolták, de anyja egy hónap mulva rátalált Szolnokon és kiváltotta a rabszolgatartó török úr szolgálatából. A sárospataki iskolában annyira kitünt társai közül, hogy a csengeri zsinat jelölése

alapján Bethlen Gábor fejedelem kiküldte a heidelbergi egyetemre. Mikor két évi tanulás után hazatért, fokról-fokra emelkedett hivatalaiban, míg végül az 1633. évi nagyenyedi zsinaton elnyerte az erdélyi református püspöki széket. Az unitáriusok és a szombatosok ellen kérlelhetetlen szigorúsággal küzdött s bajt zúdított a katolikusokra is. Még azokat a reformátusokat is támadta, akik nem helyeselték a püspöki rendszert. Mint ember és mint pap példás életű, puritán lelkű, híveiért élő-haló, nagytudományú férfiú volt. Latin munkáiban a külföld kálvinistasága is csodálhatta éles elméjét és alapos teológiai tudását. — Titkok titka azaz az öröktől fogva magától ő szinte való és megoszladozhatatlan egységű jehovai természetben lévő és élő, állattal, hatalommal és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek háromi többségek felől való mennyei titkos tudomány, mely az ó és új Testamentumoki kétségtelen igazságú Isten-ihlette Szentírásokból az üdvösségre elégségesen kinyilatkoztatik, elronthatatlanul megerősíttetik és a régiek helyébe minapában támadott új tévelygőknek s nevezet szerént Enyedi Györgynek testi okoskodásitól, agyas csavargásitól és színes magyarázatitól s fortélyos ellenvetésitől vastagon megoltalmaztatik és, imé, azon egy igaz Jehovah Istennek, az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek dicsőségére, a magyar keresztyénségnek az igaz isteni ismeretben való gyarapodására s az ellen káromkodóknak pedig szájok bédugattatására minden olvasni akarókkal istenies kegyességből és atyafiságos szeretetből közöltetik. Gyulafehérvár, 1645. (Az ezer lapot meghaladó kötetet I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek ajánlotta. Az unitáriusok, szerinte, Dávid Ferenccel élükön a judaizmus és atheizmus felé rohantak: «Ó, vajha Dávid Ferenccel együtt az a Krisztusnak méltóságos személye ellen való káromkodás e szegény hazában megholt volna!») — Magyar grammatikácska avagy az igaz magyar írásban és szólásban kívántató néhány szükséges observatiók, melyeket írogatási és elmélkedési között egyszer-másszor eszében szedegetett, megjegyezgetett és magyar munkáiban, főbbképen a Titkok Titkában, követett is és egyként a maga írásának és szólásának mentségére s másként pedig a magyarságon kapdosó elmés ifjúságnak oktattatására kibocsátott. Gyulafehérvár, 1645. (Egy kötetben jelent meg a Titkok Titkával. A fonetikus helyesírással szemben az etimologikus ortografia védelme s az új magyar szók alkotására való buzdítás.) — Váltság

titka azaz az örök igének, a Megváltó Messiás Krisztus Jézusnak, a választott hívekért a profeciák szerént az időnek teljességében való megtestesülése, születése, környülmetéltetése, szenvedési, halála, eltemettetése, feltámadása, mennyben menése, Atyja jobbjára ülése és Szentlelket küldése felől való keresztyéni titkos tudomány, melynek igazsága az esztendőtszakai hét jeles ünnepekre, adventre, nagykarácsonra, kiskarácsonra, nagyhétre, húsvétre, áldozócsütörtökre (amint őket hívják) és pünkösdre való prédikációkban a derék Szentírásokból erősen megbizonyíttatik és a tévelygőknek, úgymint sidóknak, socinianusoknak, blandratistáknak, pápistáknak, lutheránus atyafiaknak és egyebeknek ellenkező vélekedésik megcáfoltatnak és a magyar híveknek, mind a honntanult félszerű egyházi szolgáknak az Úrban szerelmes atyjafiainak s mind az írást olvasni tudó külsőrendű kegyes embereknek az igaz keresztyéni vallásban való öregbülésekre és az ellenkezők ellen való felfegyverkeztetésekre kibocsáttatik. Három kötet. Várad, 1645—1649. (Az I. kötetet I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek; a II. kötetet a fejedelem nejének, Lorántfy Zsuzsánnának; a III. kötetet fiúknak, II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek, ajánlotta. A három kötet terjedelme több mint négyezer lap.) — Geleji Katona Istvánról Ravasz László azt írja, hogy prédikációiban szinte tudományos programszerűséggel képviseli a dogmatizáló típust; ezért indul meg ortodox merevségével szemben a puritánus ellenhatás Medgyesi Pál igehirdetői irányzatában. Az angol reformátusok szellemét követő magyar kálvinista papok szót emeltek száraz fejtegetései ellen, de hiába óhajtották az érzelmet és pátoszt, az erdélyi helvét hitvallású püspök elsősorban tudós pontosságra törekedett. Ránézve az egész lelkipásztori hivatás nem volt egyéb tanításnál: vessük elménkbe a dogmákat s győzzük le tudományunkkal az ellenkező nézetet. Geleji Katona István nagyon világos fejű, de fanatikus meggyőződésű ember. «Egyszer megállapított elvéhez egy életen át ragaszkodik, legyen az egy jelentéktelen ortografiai szabály vagy történelmi fontosságú egyházpolitikai kérdés. A győzelmes ortodoxia képviselője, ki tanban, szervezetben egyaránt biztosítani akarja egyháza uralmát. Erdélyi kálvinista Pázmány, ki éppen úgy gyűlöli az eretnekeket, mint nagy ellenfele s épúgy gyakorolja is a proselyta-fogás mesterségét.» (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.)

Adatok Geleji Katona István életéhez:

1589. — Geleji Katona István születésének éve. Szülőfaluja az Eger közelében fekvő Gelej község. (Atyja, egy szegény jobbágy, korán elhúnyt; anyja, Varjú Katalin, papi pályára küldte gyermekeit; testvérei közül két bátyja református pap lett.)

1596. — Ez év őszén a törökök és tatárok megsemmisítik Gelej községet, Katona Istvánt számos más magyarral együtt elrabolják s a szolnoki rabszolgavásáron eladják. (Kiszabadulását édesanyjának köszönheti, a szegény özvegy összeszedi a kiváltáshoz szükséges pénzt s a fiú egy hónapi rabszolgaság után megszabadul szomorú sorsából. A zemplénmegyei Monokra megy, itt az egyik bátyja iskolamester.)

1613. — A sárospataki református kollégiumban a tanulóifjúság megválasztja széniornak. (Annyira érdemes ifjú, hogy a választás alkalmával mellőzik az idősebb diákokat. A szénior vigyáz az ifjúság fegyelmére, ügyel az iskolai törvények megtartására, szétosztja az alamizsnát, elnöke az iskolai törvényszéknek, képviseli az ifjúság ügyét a tanári testület előtt. Széniori állásából a beregszászi iskolába megy tanítónak.)

1615. — A szatmármegyei csengeri református zsinat egyhangú megállapodással külföldi tanulmányútra ajánlja. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a maga költségén kiküldi a heidelbergi egyetemre. Ez év novemberében már itt hallgatja a hittudományokat, a filozófiát és nyelvi tárgyakat. (Ebben az időben kilenc magyar tanul a híres német református egyetemen. Áldozatra kész hittestvéreik költségén végzik tanulmányaikat. Katona István két évet tölt itt, a pfalzi választófejedelem egyetemén.)

1618. — A gyulafehérvári református kollégiumban a teológiát, filozófiát és nyelveket tanítja. (Nemes buzgalommal rendezi a disputákat. Az ifjak az iskolában és a templomban hittudományi kérdésekről vitatkoznak, ezeken a disputákon olykor Bethlen Gábor fejedelem is megjelenik kíséretével. Maga Katona István is kihívja vitára Csanádi Pál unitárius tanárt, a későbbi unitárius püspököt, s a fejedelem és az urak nagy gyönyörűségére nehéz kérdésekkel szorongatja ellenfelét. Csanádi Pálnak szerencséje, hogy Bethlen Gábor fejedelem nagylelkű és igen türelmes uralkodó s nem engedi bántani az unitárius hittudóst, mikor ez a vita hevében «nem igazi Istennek, hanem csinált istennek» mondja Jézus Krisztust.)

1619. — Nevelő lesz Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse, Bethlen István mellett s tanítványával együtt újból Heidelbergbe megy. (Nem szívesen vállalja sem a nevelőséget, sem a külföldi utat, de a megtiszteltetés olyan nagy, hogy nem mondhat ellent a fejedelemnek. A kis gróffal együtt szorgalmasan tanul a heidelbergi egyetemen, de már egy év mulva menekülniök kell a harminc éves háború viharai miatt.)

1621. — Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsánna udvari papja lesz a szatmári várban. (Sok kérésére a fejedelem felmenti nevelői tisztjétől s udvari prédikátorságra lépteti elő. Leveleket vált Alvinczi Péter kassai pappal. Alvinczi Péter maga akarja pappá szentelni, de a halálos betegségben sínylődő fejedelemasszony nem engedi el maga mellől udvari prédikátorát s azt írja Kassára Alvinczi Péternek: «Mivelhogy beteges állapotom miatt a templomba nem járhatok, itt magam mellett kell tartanom ökegyelmét prédikálásnak okáért, ökegyelme prédikál. Azért, uram, itt is papok gyülése leszen, én magam is felszenteltetem ökegyelmét». Néhány nap mulva a tiszántúli református egyházkerület püspöke a szatmári zsinaton csakugyan pappá szenteli.)

1622. — Károlyi Zsuzsánna halála után Bethlen Gábor maga mellé veszi udvari prédikátornak. A fejedelmet elkíséri hadjárataiban, sokat szenved a tábori élet miatt, de még a kunyhókban és sátrakban is dolgozik munkáin. (Maga írja később latin prédikációs gyüjteményében, hogy akárhányszor térdeit használta íróasztalnak.)

1624. — Nőül veszi Milotai Nyilas István tiszántúli református püspök, utóbb erdélyi udvari prédikátor özvegyét, Bácsi Katalint. (Harmincöt éves. Felesége kegyes és tiszteletreméltó matróna, gyermekük nincs, ez Geleji Katona István örök bánata.)

1630. — Bethlen Gábor özvegye, az erdélyi fejedelemmé választott Brandenburgi Katalin, titokban áttér a katolikus vallásra, a dolog kiderül, visszatérítését Geleji Katona Istvánra bízzák. Munkája sikerül. Zsoltárokat énekelnek, imádkoznak, prédikálnak Brandenburgi Katalin mellett; végre sikerül kiüzniök lelkéből, a maguk kifejezése szerint, a sátánt; Brandenburgi Katalin megtagadja a katolikus vallást s a református szertartás szerint felveszi az úrvacsorát; Geleji Katona István a gyulafehérvári nagytemplomban felolvassa a szószékről a fejedelemnő ünnepies nyilatkozatát. (Gonosz tanácsadói — mondja a nyilatkozat —

álnokul belecsábították a pápistaság sötétségébe, de Isten meggyógyította testét és lelkét, bünbánóan visszatér az igaz hitre és másokat is hasonló megtérésre hív fel.)

1633. — Az erdélyi református egyházkerület Keserüi Dajka János halála után a nagyenyedi zsinaton öt választja püspökké. (A püspök és szuperintendens elnevezést felváltva használták a protestánsok, bár hosszú ideig nem kedvelték a püspök nevet, mert ez a katolikus egyházra emlékeztette őket. Katona István azonban már tudatosan püspöknek nevezi magát, mert ha minden dolognak — úgymond — amiben valamikor valami visszaélés történt, más elnevezést akarunk adni, akkor még az eklézsia nevet is el kellene hagynunk és egészen új nomenklaturát kellene alkotnunk.)

1636. — I. Rákóczi György erdélyi fejedelem költségén kinyomatja az Öreg Graduált. (A fejedelemnek nagyon hálás ezért az áldozatért, de jellemző kötelességérzésére, hogy nem törődve I. Rákóczi György neheztelésével, állandóan sürgeti urát a gyulafehérvári Bethlen-kollégiumtól kölcsönvett húszezer forint visszafizetésére. Ez meg is történik s így a kollégium jövője nem kétséges.)

1638. — Ösztönzésére I. Rákóczi György fejedelem kimondatja az erdélyi országgyűléssel, hogy a szombatosok vallásos mozgalmát el kell fojtani. (A zsidózó magyarokat tömegesen elfogják s lefejezésre és jószágaik elkobzására ítélik; kegyelemből várbörtönre hurcolják valamennyit s kényszermunkát végeztetnek velük mindaddig, míg át nem térnek a református vallásra. A vallatások Dézs városában történnek. Ide hívják Pécsi Simont és négy leányát is; s mikor az annak idején oly hatalmas úr nem jelenik meg az idézésre, távollétében halálra ítélik gyermekeivel együtt; szamosújvári börtönéből csak úgy szabadul meg, hogy reformátussá lesz. Toroczkai Máté unitárius püspök fiát, Toroczkai János kolozsvári ötvöst, azért büntetik halállal, mert hirtelen haragjában azt találta mondani: jönne csak Krisztus a földre, kapát nyomna a vállára s a szőlőbe küldené, hogy dolgozzék. Ezért az istenkáromlásért öt cigánnyal megköveztetik s nejét megszégyenítő módon kergetik ki a városból. Katona István és paptársai örömmel látják, hogy a fejedelem kiszaggatta az eretnekség konkolyát s a hatóságok elpusztították az üdvösség útjától elzárkozó judaistákat, mint ahogyan Illés próféta megköveztette Baal isten pogány papjait.)

1646. — A szatmári református nemzeti zsinaton teljesen megszilárdítja a kálvinizmus uralkodó helyzetét a többi vallással szemben. A Geleji-kánonokat ettől kezdve irányadónak veszi egész Magyarország és Erdély helvét hitvallású kereszténysége. (Nemzeti zsinatot ez időben csak ritkán tartottak: az ilyen országos gyülésen résztvett valamennyi egyházkerület papsága. Az egyházkerületek általános zsinata minden évben összeült a püspök — szuperintendens — elnöklete alatt. Az egyházmegyék külön zsinatain az esperesek — szénjorok — elnököltek. A Geleji-kánonok a református egyházkormányzatot püspökivé tették, szemben a hierarchizmust ellenző presbiteriánus irányzattal. Geleji Katona Istvánnak mint ortodoxus azaz igazhitű püspöknek még az erdélyi görög-keleti oláh püspök is alá volt rendelve, a református papok és tanítók ügyében pedig szinte korlátlan hatalommal járt el: a vétkeseket elfogathatta és bebörtönözhette s ezirányú rendelkezéseinek a világi hatóságok engedelmeskedni tartoztak. Nemcsak a katolikusokkal és unitáriusokkal, hanem még az evangélikusokkal szemben is merev magatartást tanusított. Elismerte Luther Márton korszakos érdemeit, de a vittenbergai reformátor, szerinte, sem próféta, sem apostol nem volt, a keresztyén vallásnak a bálványozás maradványaitól való teljes megtisztitását Kálvin János végezte el. Óhajtjuk a jó viszonyt — úgymond — a luteránusokkal, de ők is becsüljék meg magukat, ne mulják felül még a jezsuitákat is a mi megrágalmazásunkban, ne nevezzenek bennünket alábbvalóknak és ártalmasabbaknak az eretnekeknél; sajnos, az ágostai hitvallásúak még a katolikusokkal is készek békét kötni, csakhogy kiirthassák a reformátusokat.)

1649 december 12. — Halála Gyulafehérvárt. (II. Rákóczi György fejedelemsége elején, hatvan esztendős korában, húnyt el. Halála előtt az erdélyi református egyháznak hetvenötezer forintnyi megtakarított értéket adott aranyban és ezüstben. Gyermekei nem maradtak. Unokaöccsét, ifjabb Geleji Katona Istvánt, a későbbi székelyudvarhelyi református lelkipásztort, a papi pályára nevelte.)

Keresztúri Pál (1589—1655.) az első debreceni diák, aki felsőbb tanulmányokra Angolországba ment. Itthon Bethlen Gábor a gyulafehérvári református kollégium tanárává nevezte ki; ezt az állását I. Rákóczi György fiainak nevelői tisztjével cserélte fel, a fejedelmi udvarban egész kis kollégiumot rendezett be s igen jó módszerrel

oktatta tanitványait. Bethlen Miklós nagy elismeréssel emlékezik meg róla önéletrajzában. — Csecsemő keresztyén. Gyulafehérvár, 1638. (A hosszú című könyv a református vallás tanitásairól szól káté formájában. I. Rákóczi György két fia, György és Zsigmond, ezt a szöveget mondták fel atyjuk és az udvar népe előtt, mikor az úrvacsora előtt bizonyságot tettek hitük mélységéről.) — Felserdült keresztyén, ki csecsemő korától fogván az Isten beszédének ama tiszta tején a mennyei titkoknak tanulásában dicsiretesen nevekedék és az Istennek minden fegyverét felöltözvén ama Cerberus titkos erejéből támadó hitető orvosdoctornak pokoli orvossággal megbüszödött patikáját elrontá és magát vastagon megostorozá, melyet az Isten népének győzedelmesen hirré ad Keresztúri Pál. Várad, 1641. (Mivel előbb kibocsátott könyvét Hajnal Mátyás jezsuita megtámadta, ebben a feleletében alaposan megfelel ellenfelének.) — Mennyei társalkodás azaz Istennek a bünös emberrel való beszélgetése. (Ennek a hosszú című hitbuzgalmi munkájának a XVII. században két kiadása volt, a XVIII. században négyszer nyomtatták ki.) — Egyenes ösvény a szent életre vágyódóknak. Várad, 1653. (Ezt a prédikációs gyüjteményét kétszer nyomtatták ki a XVIII. században.)

Komáromi Csipkés György (szül. 1628. Komárom; megh. 1678. Debrecen) az utrechti egyetemen fejezte be hittudományi és nyelvi tanulmányait, itt avatták a teológia doktorává 1653-ban. Hazatérése után a debreceni református kollégiumban a keleti nyelveket és a filozófiát tanitotta. 1657-ben pappá választották. A szentirási nyelvekben olyan jártas volt, hogy a hollandok között zsidóul is szónokolt. Zsidóból és görögből fordította le 1685-ben a Szentirást. Ennek a fordításnak kinyomtatását a XVII. századi papi gyülések erősen sürgették, de kiadása csak akkor indult meg, mikor Debrecen város tanácsa 1715-ben szerződést kötött egy híres leydeni könyvkiadóval, hogy négyezer példányt vásárol a munkából s minden példányért három forintot fizet. A nyomdai munka ellenőrzésére a debreceni könyvnyomtató mühely vezetőjét küldték ki Hollandiába. A Károlyi Gáspár szentirásfordításának helyettesitésére szánt Magyar Biblia 1718-ban került ki a sajtó alól, a készlet háromnegyedrészét, kerek számban háromezer példányt, a leydeni könyvkiadó a tengeren keresztül Lengyelországba szállittatta, innen a könyveket szekereken Magyarország felé hozták, de a szepesi kamara

lefoglalta az egész szállítmányt s a bécsi magyar királyi udvari kancellária elrendelte az előzetes cenzurát. A jezsuiták szövegvizsgálata után gróf Erdődy Gábor egri püspök elzárta a bibliákat s hiába rendelte el a királyi udvar kiadásukat, a püspök nem engedett ki egyetlen példányt sem palotája pincéjéből; utóda pedig, gróf Barkóczy Ferenc, 1754 novemberében a püspöki palota udvarán száznegyven plébános jelenlétében elégettette az összes köteteket. A Hollandiában maradt többi példány csak 1789-ben került Debrecenbe. — A keresztyén isteni tudománynak jeles móddal elkészíttetett rövid summája. Utrecht, 1653. (A fordítás eredetije Wollebb János baseli református egyetemi tanár következő munkája: Compendium Theologiae Christianae. Basel, 1626. Ezt a kézikönyvet a helvét hitvallású országokban többször kinyomtatták, az egyetemi hallgatóság ebből készült hittudományi vizsgálataira.) — Igaz hit. Szeben, 1666. (Harmadfélszáz prédikáció gyüjteménye református lelkipásztorok használatára.) — Pápisták ujsága. Kolozsvár, 1671. (Sámbár Mátyással szemben annak bizonyítása, hogy a katolikus vallás tele van újításokkal, nincs meg többek között Jézus Krisztus és az apostolok tanításaiban a pápaság, bíbornokság, szerzetesség, papi nőtlenség, papi öltözködés, egyházi szertartások, misézés, böjtölés, búcsújárás, szentelés és sok más emberi alkotás.) — Magyar Biblia. (Címlapján az 1685-ös évszám van, mert a címlapot már ekkor elkészítették. A fordítás igen hű, de már azért sem tudta kiszorítani Károlyi Gáspár fordításának használatát, mivel a hűség a tömörség homályosságával járt, míg a Vizsolyi Biblia körülírásos stílusa könnyebben érthető. A hívők egyébiránt is szeretettel ragaszkodtak a régi szöveghez. A kiadás balsorsa szintén meggátolta az új teljes fordítás elterjedését.)

Lethenyei István 1609-ben a vittenbergai egyetem hallgatója, 1612 körül sárvári iskolamester, 1621-től kezdve sopronmegyei csepregi evangélikus lelkipásztor. A dunántúli evangélikusok és reformátusok az XVI. század utolsó évtizedétől kezdve éleshangú hitvitákat folytattak egymással, ezekbe az erős polémiákba ő is belekeveredett az ágostai hitvallásúak javára. A helvét hitvallású papok közül elsősorban Kanizsai Pálfi János és Samarjai János kálvinista prédikátorokkal vitázott. — A kálvinisták magyar harmoniájának azaz az augustana és helvetica confessiók articulusinak Samarjai János calvinista prae-

dicator és superintendens által lett összehasonlításának meghamisítása, melyet a Szentírás-magyarázó lutheranus doctoroknak közönséges írásokból magyar nyelven világosságra kibocsátott. Csepreg, 1633. (Samarjai János 1628-ban azzal a céllal nyomtatta ki Magyar Harmoniáját, hogy a kétféle hitvallás követőit a szeretet által egyesítse, egyben kimutassa, hogy az ágostai és a helvét hitvallás között nincs áthidalhatatlan ellentét. Ezt a felfogást cáfolta Lethenyei János. Végső szentenciája: «Mi a kálvinistákat lelki atyánkfiainak nem ismerjük és soha azoknak nem is akarjuk ismerni». — Az szentírásbeli hitünk ágainak rövid összeszedése. Csepreg, 1635. (Hutter Leonhard vittenbergai egyetemi tanár latinnyelvű teológiai kompendiumának fordítása. A német evangélikus hittudós kézikönyvét a XVII. században olyan nagyra becsülték, hogy a szász fejedelem kötelezővé tette használatát és szövegének szóról-szóra való megtanulását az ágostai hitvallású diákok között.)

Lorántfy Zsuzsánna, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem neje, a nemes emlékezetű magyar asszonyok közül való: férjének szorgos, élettársa, gondjaiban és fáradozásaiban híven osztozó hitvese, nehéz időkben eszes tanácsadója. Mikor I. Rákóczi György 1648-ban meghalt s fia, II. Rákóczi György, foglalta el Erdély fejedelmi trónját Sárospatakra vonult vissza. A református vallás ügye, a papság és az iskolák helyzetének javítása s különösen a sárospataki kollégium tekintélyének emelése: az ezekkel járó teendőket gondozta legjobban. Comeniust 1650-ben ő hívta Sárospatakra. A presbiteriánus reformátusok pártfogója volt, ezért a püspöki egyházkormányzat hívei sokat zúgolódtak ellene. 1660 április 18-án halt meg Sárospatakon. Hitéhez való szenvedélyes ragaszkodását végrendeletébe is belefoglalta, mikor így fordult fiához, II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez: «Istenért kérem az én édes fiamat: minden feltett célja és életének legjobb vége legyen az, miként minden tehetségével segíthesse az Isten tiszteletét és az ekklézsiáknak gyarapodását. Végy példát édesatyádról és énrólam, édesanyádról. Semminek mi nem köszönhetjük Isten irgalmassága után e világi jókban való elömenetelünket, hanem egyedül csak annak, hogy az Istennek tiszteletét és tiszta igaz keresztyén vallásunkat a mi erőnk és tehetségünk szerint elömozdítani és azt oltalmazni igyekeztünk». — Könyve is ennek a rendíthetetlen kálvinista hitbuzgalomnak köszön-

hető: Moses és a próféták azaz az igaz keresztyéni vallásnak negyvenöt ágazatinak szentírásbeli győzhetetlen bizonyság-tétele. Gyulafehérvár, 1641. (Szentírási idézetek gyüjteménye, ezek kapcsán a református tanitások igazságának bizonyitása. Ez az első nyomtatott könyv magyar nő tollából. Nem annyira tartalma miatt érdemes a kiemelésre, mint szerzőjének személye és korjellemző értéke miatt. A fejedelemasszonyt és családját a könyv megjelenése után egy névtelen szerzőjű katolikus gúnyirat durván megtámadta, ezért I. Rákóczi György megtorló intézkedést kért III. Ferdinánd magyar királytól, Keresztúri Pál pedig olyan goromba választ adott a botrányt keltő paszkvillusra, hogy ezért viszont a katolikusok sértődtek meg. A paszkvillus szerzőségével a jezsuitákat gyanusitották. Csak a legbeavatottabbak tudták, hogy a csúfondáros irást Széchenyi György esztergomi kanonok, a későbbi prímás, irta. Ez az elmérgesedett hangú röpirat-harc és a vele kapcsolatos diplomáciai tárgyalások erősen hozzájárultak ahhoz, hogy I. Rákóczi György, akit a katolikus királypárti röpirat Kocsis Györgynek nevezett, megindítsa hadjáratát a bécsi udvar ellen. Még Szalárdi János udvari történetiró is följegyezte Siralmas Krónikájában az erdélyi fejedelmi ház súlyos megsértését: «egy mocskos pasquillus is bocsáttatván ki, abban nemcsak egész fejedelmi házuk, de a kegyes életü és istenfélő idősb fejedelemasszony is nagy rútul és mocskosan marcangoltatván...» Bod Péter a következő megjegyzéseket fűzi az esethez Magyar Athenasában: «Könnyű az afféle emberekre reá találni, akik nem szeretik azt, hogy az asszonyok Bibliát olvassanak. Panaszolt nem régen is egy erdélyi iró azon, hogy a mi földünk sok olyan asszonyokat nevel, akik félre tévén az orsót-guzsalyat, a Szentirás olvasásán töltik az időt; melyet szájokban forgatván, bátran megtámadják még a theologiában tudós embereket is». Magyar Athenas. 1766.)

Magyari István életéről kevés adat maradt fönn. Azt sem tudjuk, mikor és hol született, mikor és hol halt meg. A vasmegyei Sárváron volt evangélikus prédikátor, egyszersmind Nádasdy Ferencnek, a dunántúli részek főkapitányának, udvari papja. Pártfogójával a magyar-török harctereken is megfordult, igy 1594-ben ott volt a törököktől sikeresen védett Esztergom ostrománál. A dunántúli ágostai hitvallású papság között esperesi tisztet viselt. — Az jól és boldogul való meghalásnak mesterségéről irattatott kézbeli könyvecske. Sár-

vár, 1600. (Beust Joachim vittenbergai hittudós latin munkájának fordítása. A vigasztaló könyvecske az evangélikus erkölcstudomány tanításait foglalja magában. Verses részletek is vannak benne. A fordító a görög és latin költők verssorait hexameterekben, a német eredetű énekeket rímes sorokban ültette át. Munkája Nádasdy Ferenc költségén jelent meg, hálából neki ajánlotta könyvét.) — Az országokban való sok romlásoknak okairól és azokból való megszabadulásnak jó módjáról mostan újonnan irattatott és sok bölcs embereknek írásokból szereztetett hasznos könyvecske. Magyari István sárvári prédikátor által. Psalmo LXXX. vers XIII. Vajha az én népem hallgatott volna engemet és az Izrael az én utaimban járt volna, nyilván semmivé tettem volna az ő ellenségeket és az ő háborgatói ellen felemeltem volna az én kezemet. Nyomtattatott Sárvárott az author költségével Manlius János által. Anno MDCII. (A 190 lapos könyvet nagylelkű pártfogójának, Nádasdy Ferencnek, ajánlotta: «Az tekintetes és nagyságos vitézlő keresztyén úrnak, Nádasdy Ferencnek, az felséges II. Rodolphus római császárnak, Magyarország királyának és édesatyjának, lovászmesterének és tanácsának, az Dunán innen ország főkapitányának, Fogaras földének örökös, Vasvár és Sopronvár megyének főispánjának, az Úr Krisztus ecclesiájának és az benne levő keresztyén tanítóknak Isten után táplálójának, mint kegyelmes urának és patronusának. Az mindenható Istentől Szent Fiáért jó egészséges, jó szerencsés, békességes és idvességes hosszú életet kíván és szolgálatját ajánlja». Az ajánlólevelet a következő szövegek követik: a keresztyén olvasóhoz intézett rövid előszó, a könyv tartalmát jelző latin vers, Andreades Mihály csepregi rektor és Pálházi Göncz Miklós sárvári rektor latin versei a szerzőhöz és az olvasóhoz, a négy részből álló mű, ennek betűrendes tárgymutatója, végül a hibaigazítások jegyzéke. Az utóbbiban arról panaszkodik a szerző, hogy typographusa sok helyen vétkezett a nyomtatásban, mégpedig nemcsak önkényességből és figyelmetlenségből, hanem azért is, «mert magyarul sem tud». Ömaga is, úgymond, nem végezhette jól a korrigálás munkáját, mivel hol távol volt, hol betegeskedett s így a korrekturát másra kellett bíznia. Könyvét négy részre osztotta. Első részében arról szól, hogy mi az ország romlásának oka, melyek miatt méltán büntet Isten a sok vérontással, romlással, pusztasággal, keserű rabsággal; második részben megmutatja, hogy

még ennél is nagyobb nyomorúság száll fejünkre, ha meg nem térünk vétkeinkből; harmadik részében példákat hoz fel arra, hogy hozzánk hasonló nyomorúságukban mit cselekedtek a zsidók, pogányok és keresztények; negyedik részében azt fejtegeti, mihez kell magunkat tartanunk, ha a törökök igáját le akarjuk rázni és a rajtunk uralkodó sok inségből meg akarunk szabadulni.) — Az tekintetes nemzetes nevezetes vitéz úrnak, az nagyságos Nádasdy Ferencnek, kit az Úr Isten ez világi nyomorult életből az örök dicsőségben magához vett 4. jan. anno 1604. Sárvárott teste felett és temetésekor lett két prédikációja Magyari Istvánnak. Keresztúr, 1604. (A Manlius János műhelyében készült nyomtatvány Madarász Miklós nemesúr költségén elent meg, a megboldogult özvegyének, Báthory Erzsébetnek, ajánlva. Az özvegy utóbb hírhedt gonosztevő lett, csejtei kastélyában sok fiatal leányt kínzott halálra s a csejtei vár börtönében fejezte be életét 1614-ben.) — Magyari Istvánnak több kézirata is maradt, ezek azonban elvesztek. (Prédikációk, Válasza Pázmány Péternek.) — Verses sorai Dézsi Lajos közlésében: Magyari István irodalmi működéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. évf. (Figyelmet érdemlő adalékok a mértékes magyar verselés fejlődéséhez.) — Nádasdy Ferencről mondott halotti beszédéből szemelvényt közölt Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek. I. köt. Sopron, 1910. (Az elhúnyt úr példaképe volt hitfeleinek erkölcsös életével, Isten igéjét szeretettel hallgatta, a Szentrásból sokszor merített vigasztalást, lelkipásztorát megbecsülte, evangélikus vallásához tántoríthatatlanul ragaszkodott, a jobbágyokhoz és szegényekhez jó volt, a papokat és tanuló ifjakat szeretettel táplálta.) — Fő munkájának szövegkiadása Ferenczi Zoltántól: Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Budapest, 1911. (Régi Magyar Könyvtár.) — Feltűnő, mennyire elfeledte az utókor ezt a jeles írót és tekintélyes lelkipásztort. Vitairatának értékére Toldy Ferenc hívta fel a figyelmet. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt kiemelte klasszikus irodalmi műveltségét, velős magyarságát, stílusának erejét és emelkedettségét. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond jótollú, erős meggyőződésű, mély erkölcsi érzésű, de egyben gyűlölködő író gyanánt jellemezte: művében, úgymond, a katolikusok gyűlölete mellett

ugyanazon korlátolt felfogás uralkodik, mely az egyháziakat mindig arra indította, hogy az ország bajait az eretnek tanításoknak tulajdonítsák. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint ez a hitvitázó a maga korában élő eszméket kifejezésekben gazdag nyelven hatásos egésszé alkotta össze. Soha ennyi nyomatékkal nem hirdette senki azt a gondolatot, hogy a reformáció nem csupán igaz hit, de hazafiság; a katolicizmus nemcsak vallásos tévelygés, de a haza ellen való bűn. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Ferenczi Zoltán magasztaló hangon emlékezett meg irodalmi érdeméről, nagy olvasottságáról, nyugodt hangjáról s könyvét Pázmány Péter Felelete fölé helyezte. Ez a két mű, úgymond, új korszakot nyitott a magyar vallásos vitatkozó irodalomban, a pálma azonban Magyari Istváné; mert bár naivabb, mint Pázmány Péter, de egyben higgadtabb hangú, melegebb érzésű, hangzatosabb prózájú és minden tekintetben olvashatóbb szövegű. (Magyari-kiadása. Budapest, 1911.) — Payr Sándor szerint Magyari István sok gondolata a költő Zrínyire emlékeztet, hitéért és hazájáért lángoló lelkéből fakad minden szava. A történeti példák bámulatos készletével küzd a magyarság megmentéséért. Művének egyes részei táborban elmondott prédikációk; ismeri a hadi élet minden nyomorúságát s amilyen őszinteséggel sorolja fel a katonák bűneit, éppen olyan bátran mutat rá a papok, tisztviselők, nemesurak és közemberek vétkeire. Munkája mély erkölcsi felfogásról és nemes, művelt lélekről tanuskodik. A szellemi kincsek bámulatos tárháza van benne, némelyik részlete a régi magyar szónoki próza remeke. (A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924.) — Arra, hogy Magyari Istvánban mi az eredeti és mi a kölcsönzés, Turóczi-Trostler József mutatott rá. A magyar hitvitázó Aventinus gondolatmenetét vette át, nem egy helyen szószerint fordított, máshol kivonatot adott, időnkint függetlenítette magát a német humanista röpiratától. A teológiai dolgokban Hunniusból merített, a béke magasztalásában Erazmus gondolatmenetét és hanglejtését közvetítette. Egy személyben erazmista, humanista, evangélikus teológus és magyar hazafi. A formai ösztönzést és a gondolati kezdeményezést a német irodalomtól kapta, de a döntő idegen hatás ellenére sem vesztette el a maga hangját. Aventinus gondolatmenetét mintegy a magyar klima-

tikus feltételek közé helyezte át. (Az Országokban Való Sok Romlásoknak Okairól. Minerva. 1930. évf.)

Adatok Magyari István életéhez:

1594. — Magyari István tábori prédikátori tisztet visel Nádasdy Ferenc seregében s urával együtt Esztergom alá vonul a török ellen. Itt sokszor hallja azt a vádat, hogy Magyarország pusztulásának a protestánsok az okai s ezért jogos az üldözésük. Elhatározza, hogy felelni fog a hitújítás ellenségeinek s rámutat a nemzet romlásának igaz okaira. (Pártfogója, Nádasdy Ferenc, a dúsgazdag úr és vitéz katona, igen buzgó evangélikus. Az ágostai hitvallású papság a luteránusok egyik legfőbb védelmezőjét tiszteli személyében. Ha a hitbuzgó nagyúr nincs a harcmezőn, szívesen értekezik a dunántúli lelkipásztorokkal, tanácskozásaikon nem egyszer hajnaltól estig elnököl. Gyakran a Szentírást is maga olvassa háza népe előtt. Házasságában szerencsétlen a vitézlő nagyúr: neje Báthory Erzsébet, a vérengző asszony.)

1596. — Nádasdy Ferenc zsinatot hív össze Csepregbe s hivatalvesztés terhe mellett megköveteli a birtokain élő papoktól, hogy ingadozás nélkül álljanak meg az ágostai hitvallás mellett. Magyari István hetvennyolc lelkésztársával együtt ünnepélyes esküvel aláírja azt a nyilatkozatot, amely minden közösséget megtagad a református hitelvekkel. (E villongások miatt mond le evangélikus szuperintendensi tisztjéről a kálvinizmushoz szító Beythe István püspök s elhagyva az ágostai hitvallást, több prédikátorral együtt a reformátusokhoz csatlakozik, míg Magyari István és lelkipásztortársai megmaradnak Luther Márton tanításai mellett.)

1600. — Magyari István sárvári lelkipásztor és esperes. Megjelenik Beust-fordítása. (A maga korában nagyrabecsült Ars Bene Moriendit később gróf Illésházi Gáspár trencsénmegyei és liptómegyei főispán is lefordította: Kézben viselő könyv a jó és boldog kimúlásnak mesterségéről. Debrecen, 1639.)

1602. — Megjelenik könyve: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Ez időtájt feddi meg nyilvánosan Nádasdy Ferenc nejét, Báthory Erzsébetet. (Hallatlan erkölcsi bátorság abban az időben. Még a parasztok sem türték zúgolódás nélkül papjuk korholásait, annál kockázatosabb volt hozzányúlni egy nemesúrhoz s ma már el sem lehet képzelni, mit jelentett egy mágnás megleckéztetése a prédikáló

széken. A kenyeret adó patrónus feleségét megdorgálja a szegény prédikátor, nagyhatalmú úrnőjének személyét nem kíméli a védtelen udvari pap. «Ám ássák fel a sírból a tetemeket — kiáltott fel a sárvári templomban Báthory Erzsébet és az egész evangélikus gyülekezet előtt a félelmet nem ismerő férfiú — meg fognak rajtuk látszani a kínzások nyomai.» Báthory Erzsébet megfenyegette a lelkipásztort s férjének írt levelében elégtételt kért nyilvános kipellengérezéséért. Nádasdy Ferenc megneheztelt papjára, de nem torolta meg a sértést.)

1603. — Elnöklete alatt megtartják a sopronmegyei iváni evangélikus zsinatot. (Határozatokat hoznak a papság egységes eljárásáról különböző egyházi ügyekben, orvosolnak néhány visszaélést, felkérik Nádasdy Ferencet a káromkodás üldözésére. Patrónusuk oltalomlevelet ad az egyházközségeket felülvizsgáló papoknak s ebben meghagyja, hogy a világi elöljárók tisztességesen fogadják az espereseket és a velük menő prédikátorokat.)

1604. — Nádasdy Ferenc halála után kegyeletesen prédikál elhúnyt jótevője emlékére. Kibékül özvegyével is. Ez év végén még jelen van a csepregi zsinaton. (Valószínűleg a következő évben hal meg.)

Martonfalvi György (szül. 1635. Erdély; megh. 1681. Debrecen) a debreceni református kollégiumnak tudományosságáról messze földön híres tanára. Tanulmányait Hollandiában végezte, teológiai doktorátust nyert, itthon a nagyváradi latin iskolában tanított, de mikor a török 1660-ban elfoglalta a várost, diákjaival együtt Debrecenbe vonult át. Latinnyelvű hittudományi szakmunkáin kívül magyar könyveket is adott közre. — Keresztyéni ünneplés avagy lelki szent mesterség, mely azt adja előbben, mint kelljen néked az ecclesiáktól rendeltetett és már bévett ünnepeket, karácsont, húsvétot, pünkösdöt a több fiók ünnepekkel együtt megüllened és azok felől józanon értened. Debrecen, 1663. (Prédikáció a debreceni nagytemplomban. Két hitbuzgó debreceni polgár költségén jelent meg.) — Tanító és cáfoló theologia. Debrecen, 1679. (Amesius és Vendelinus hittudósok nyomán kérdésekben és feleletekben írt könyv. A debreceni kollégium ifjúságának költségén jelent meg.) — Martonfalvi György szenthistóriája. Debrecen, 1681. (Míg az előbbi mű a református vallástant, ez a könyv a bibliai történeteket foglalta össze a papi pályára készülő tanulók számára. A szerző halála után jelent meg a debreceni kollégium költségén.)

Matkó István (szül. 1625. Kézdivásárhely; megh. 1693. Kolozsvár) református tanár és lelkipásztor; tanított Kézdivásárhelyen és Szászvárosban, pap volt Szamosújvárt, Felsőbányán, Zilahon, Tordán, Kolozsvárt. — Fövenyen épített ház romlása avagy három kérdések körül gőgösen futkározó Sámbár Mátyás jesuita inaszakadása Kézdivásárhelyi Matkó István felsőbányai ecclesiának együgyű tanítója által. Szeben, 1666. (Sámbár Mátyás ellenében azt fejtegeti, hogy csak a kálvinisták vallása az egy igaz apostoli vallás, míg a pápisták vallása ellenkezik az igazsággal és a Szentirással. A könyv hangja az akkori hitvitázás szelleme szerint kötekedő és goromba. Egyik nyers kifejezése, az X ut Tök, ezentúl többször felbukkan.) — X ut Tök könyvnek eltépése avagy bányászcsákány, mellyel ama fövenyen épített s már leromlott házát elébbi fövenyre sikeretlen sárral raggatni akaró és 1000 mocsokkal eszelősen színlő s mázló Sámbár Mátyás nevű tudatlan sárgyúró megcsákányoztatik. Sárospatak, 1668. (Felsorolja, hogy milyen hamisságokat tanít a pápista vallás, tiltakozik a személyét ért rágalmakkal szemben, számos vádat szór Sámbár Mátyásra és a katolikus papságra.)

Medgyesi Pál (szül. 1624. Debrecen; megh. 1663. kör. Sárospatak) német, holland és angol egyetemeken fejezte be tanulmányait. Egy ideig a debreceni református kollégiumban tanított, 1638-tól kezdve I. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvari papja volt, a fejedelem halála után az özvegy fejedelemasszony, Lorántfy Zsuzsánna is, megtartotta prédikátorának, vele együtt Sárospatakra költözött. Mivel az angol presbiteri rendszer híve volt s a püspöki egyházalkotmány ellen küzdött, személye körül egy időben erős elvi harc folyt. A presbiterianizmust az 1630-as évek végén Tolnai Dáli János sárospataki református kollégiumi igazgató kezdte terjeszteni Magyarországon, az álláspontján levők vissza akartak térni az őskeresztény idők puritán egyszerűségéhez, a világi hívőknek minél erősebb bevonását óhajtották az egyházi szervezetbe s vonakodtak a püspöki kormányzás elfogadásától. Ez a felfogás a papság uralmának visszaszorítását célozta s arra törekedett, hogy minden lelkipásztor egyúttal a maga gyülekezetének független püspöke is legyen s hívei tanácsával döntsön minden ügyben. Az újítás nem győzött, a református zsinatok és gyülekezetek megmaradtak az addigi püspöki rendszer mellett s eltiltották a refor-

mokat. Tolnai Dáli Jánost és Medgyesi Pált súlyosabban nem bántották, ez azonban inkább csak a Rákóczi-család higgadtságának és türelmének tulajdonítható. Geleji Katona István különösen nagy ellenfele volt az újítóknak, vele Medgyesi Pál sokszor ellenkezett, de sikertelenül, bár az egyházi szónoklat terén a történeti fejlődés neki adott igazat. — Dialogus politico-ecclesiasticus azaz két keresztyén embereknek egymással való beszélgetések. Bártfa, 1650. (A presbiteri rendszer magyarázata.) — Doce nos orare. Imádkozásra és prédikácó írásra s tételre és annak megtanulására való mesterséges táblák avagy egynehányféle világos és mindenektől megérthető útmutatások vagy módok, melyek szerint kiki magától is, mind magában s mind házanépe között, sőt gyülekezetekben is igen könnyen, rendesen, fontosan s hasznosan a szükségekhez képest könyöröghet, prédikálhat és a prédikációkat megtanulhatja. Bártfa, 1650. (Ez az első magyar homiletika. A szerző az egyházi beszéd elméletében és gyakorlatában sok jó tanáccsal szolgál, megvilágítja a prédikáció megírásának szabályait s elmondja, hogyan kell előadni a beszédet.) — Ötödik jaj és siralom, mellyel szegény, csaknem elfogyott, lelkében elfojtódott magyar nemzetet minapi, az az ő megsirathatatlan s váratlan nagy romlásában, midőn az egész erdélyi tábor az urakkal és nemességgel, elmult júniusnak végén, 1657-ben Podoliában a színes békességü szomszédoknak álnokságok miatt a teméntelen sok csúnya prédával élő tolvaj tatárságtól véletlenül megüttetvén — ó nagy Isten! — nyáj s csorda módjára hajtatott el a kibeszélhetetlen gyalázatos és kegyetlen rabságra, siratta s sirattatta és már ez utána s abból kijövő, jöhető számtalan veszedelmiért annyival is inkább siratja, sirattatja ... Sárospatak, 1658. (A könyv címe még hosszabb a közölt szövegnél; tárgya II. Rákóczi György erdélyi fejedelem szörnyü veresége Lengyelországban.) — Magyarok hatodik jajja, mellyel e romlott nép zokogta, zokogja ma is MDCLVIII. esztendőbéli, egyfelől tatár chámnak személye szerint Krimből számtalan sok ezerekkel, törökkel, tatárral, kozákkal és a két oláh vajdával, másfelől fővezírnek Konstantinápolyból hasonló nagy sokasággal dühös indulatból való reáütéseket, szörnyü égetéseket, öldökléseket, sarcoltatásokat és sürü sok rablásokat, amikor Borosjenőt is Karánsebessel, Lugossal elfoglalván törökkel rakták meg, százezer rabnál többet vittenek el, Erdélyt pedig hallatlan és elviselhetetlen sarc alá vetették, törvényes

fejedelmétől is elrekesztvén . . . Sárospatak, 1660. (II. Rákóczi György bukásán kesergő prédikációk.) — Ezenkívül még számos gyászbeszéd, disputa és «angliai nyelvből» fordított hitvitázó és hitbuzgalmi munka.

Milotai Nyilas István (szül. 1571. Milota, Szatmár megye; megh. 1623. Gyulafehérvár) debreceni diák, heidelbergi egyetemi hallgató, debreceni tanár, szatmári református lelkipásztor, a tiszántúli református egyházkerület püspöke, 1618-tól kezdve Bethlen Gábor erdélyi fejedelem udvari prédikátora. — A mennyei tudomány szerint való irtovány, melyből a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhozatos, tövises bokrai az Istennek szent igéje által kiirtogattatnak és az igazságnak üdvösségtermő ágazati beolttatásokkal helyben hagyatnak. Debrecen, 1617. («Az Istennek dicsőségére és az anyaszentegyháznak üdvösséges tanuságára irattatott Milotai István által.») — Sz. Dávidnak huszadik zsoltárának rövid prédikációk szerint való magyarázatja, melyben mind az istenfélő igaz jó fejedelmeknek, mind a keresztyén községnek tisztek megábrázoltatik és elejekben adatik. Kassa, 1620. («Az Istennek dicsőségére és az együgyű híveknek épületekre irattatott és kibocsáttatott a felséges Bethlen Gábornak Magyar- és Erdélyországnak istenfélő keresztyén fejedelmének fő prédikátora Melotai Nyilas István által.») — Speculum Trinitatis azaz Szentháromság egy bizony örök Istennek a bibliában, a zsidó bölcseknek és a patereknek tanubizonyság-tételekben, a nagy világi conciliomoknak értelmekben és a példákban való tekintetes maga kimutatása, melyekből mint valami egyenesen mutató acél tükörből kiismerhetni és nyilván megláthatni a Szentháromság egy Istent. Debrecen, 1622. (Az unitárius tanítások cáfolata. A nagyterjedelmű hitvitázó könyvet «az fölséges Gabriel, Istennek kegyelméből magyar, horvát, tót országoknak királyának, Erdélynek fejedelmének» ajánlotta a szerző. A nyomtatás költségeit Bethlen Gábor fizette, mecénási nagylelkűségéről és tudományszeretetéről magasztaló hangon szól az ajánlás. A debreceni városi nyomda vezetője, Rheda Péter, nagy gonddal nyomtatta a könyvet, bár a betűszedő és nyomtató legényekkel sok baja volt, mert ezek «majd jobb részre mind idegen nemzetből valók voltanak, kik magyar nyelven igen keveset vagy semmit sem értettenek».)

Petrőczy Kata Szidónia bárónő. Életéről és munkáiról: a líra fejlődését tárgyaló fejezetben.

Pósaházi János a sárospataki református kollégiumban tanult; 1653-ban I. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye, Lorántfy Zsuzsánna, a maga költségén külföldi egyetemekre küldte; négy év mulva mint filozófiai doctor érkezett meg Hollandiából; 1657-től 1671-ig a sárospataki kollégiumban tanított s elkeseredett hitvitákat és irodalmi harcokat folytatott a jezsuitákkal. A reformátusokra nagy csapás volt, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye, Báthory Zsófia, katolikussá lett, a sárospataki várba jezsuitákat telepített s 1671-ben még a kollégium épületeit és javait is nekik adta. A tanárok és tanulók földönfutók lettek. Az ifjúság Pósaházi János és Buzinkai Mihály vezetésével Debrecenbe menekült, innen Apafi Mihály erdélyi fejedelem meghívására 1672-ben Gyulafehérvárra vonult át. Itt halt meg Pósaházi János is 1686 május 4-én. Bár ő is olyan elkeseredetten és nyers kifejezésekkel harcolt hitéért, mint társai és ellenfelei, a gyülölködés és szenvedély tüze mellett a magyar testvériség érzelmeit sem nyomta el lelkében: «Ha nem egyéb, inditson bennünket, hogy mindnyájan azon néhai magyar vérnek részesi vagyunk és eszerint ne legyünk ellenségek egymáshoz. Inditson e magyar hazának, a mi közönséges édes szülőanyánknak és nevelődajkánknak, utolsó veszedelemben forgó sorsa. Ha lehet, magunk két kezével ne temessük ezt el». — Egy Pozsonyból repült huholó bagolynak megmellyesztése. Hely nélkül, 1662. (A pozsonyi jezsuiták Két Szárny című névtelenül kiadott vitairata ellen.) — Pósaházi Jánosnak Kiss Imre nevü jesuita paterrel való vetélkedése imez kérdésrül: volt-é valaha, valaholott, valakinél Calvinus János előtt a mostani calvinisták vallása? Sárospatak, 1666. (A vitába csakhamar beleszólt Sámbár Mátyás is.) — Tromt ki tromf. Sárospatak, 1666. (Erre adta ki Kiss Imre a maga Veres Tromfját.) — Bensült veres kolop avagy Kiss paternek vesztett peri. Sárospatak, 1666. (Vitájának folytatása Kiss Imre jezsuita atyával.) — Görcsös bot amaz déceges fekete Bonasusnak a hátára, mellyel utóbbi szilajkodása tétul megegyengettetik. Sárospatak, 1668. (Vitája Sámbár Mátyással. Hangja nem enyhébb, mint általában a protestáns és katolikus hitvitázóké. Hazafias álláspontja a lelkes magyar emberé: «Ne légyen azért soha szerencsés az a magyar, aki a magyar hazának közönséges javát nem szereti és azt tehetsége szerint elő nem segíti. Azok az emberek se legyenek áldottak, akik a vallásnak némely különböző tekinteti alatt

a hazafiak között visszavonást, gyülölséget, háborgást szereznek».) — Igazság istápja avagy oly katekizmusi tanítás, melyben a keresztyén reformata vallás böven megmagyaráztatik és az ellene tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben amelyeket a nagy Kalauzos könyv hellyel-hellyel előállatott) oltalmaztatik, melyet az együgyű keresztyéneknek maguk lelki támogatására irt és mostan legelőször nyomtatásban kibocsátott Pósaházi János. Sárospatak, 1669. (Válasz Pázmány Péter 1613-ban megjelent hitvitázó könyvére, egyben a helvét hitvallás védelme.)

Sellyei Balog István (szül. 1627. Vágsellye, Nyitra megye; megh. 1692. Pápa) külföldi egyetemeket végzett református lelkipásztor, 1646-ban szatmári prédikátor, majd II. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvari papja Gyulafehérvárt. A lengyelországi hadjárat alkalmával 1657-ben tatár rabságba esett s csak nehéz szenvedések után szabadult meg. Utána pápai tanár és a dunántúli reformátusok püspöke 1674-ben a pozsonyi vértörvényszék elé idézték s prédikátortársaival együtt a nápolyi gályákra hurcolták; gályarabságából Ruyter hollandiai admirális szabadította ki 1676-ban. Hazatérése után a pápai református gyülekezet lelkésze. — Temető kert. Várad, 1655. (Halotti prédikációk. Ezeket a búcsúztató beszédeket gyulafehérvári fejedelmi prédikátorsága idején adta ki.) — Utitárs. Várad, 1657. (Vallásos tanítások gyüjteménye. Míg előbbi munkáját magának az Úristennek ajánlotta, ezt a könyvét Jézus Krisztus védelme alá helyezte.)

Szenczi Fekete István pozsonymegyei származású evangélikus lelkipásztor, 1658-ban a vittenbergai egyetem hallgatója, utóbb kőszegi iskolamester, ugyanott lelkipásztor, 1669-ben a dunántúli ágostai hitvallású evangélikusok szuperintendense. A protestáns üldözések elől 1673-ban Németországba menekült, de mikor hat esztendő multán visszatért, végzetét akkor sem tudta elkerülni. A császári katonák elfogták, Pozsonyba hurcolták, itt nagy keserűségében áttért a katolikus vallásra. Katolizálása után Kőszeg városában vonta meg magát. — Németből magyarra fordította Müller Henrik rostocki egyetemi tanár nagyterjedelmű imádságoskönyvét: Lelki nyugosztaló órák avagy háromszáz házi és asztali elmélkedések. Lőcse, év nélkül. (Az 1300 lapos kötetet akkor adta közre, mikor még az alsómagyarországi augustana confessión lévő ecclesiáknak superintendense volt.)

Szenczi Molnár Albert református pap. Életéről és munkáiról: a lira fejlődését tárgyaló fejezetben.

Szőnyi Nagy István (szül. 1630 táján; megh. 1709-ben Szatmáron) zaklatott életű református lelkipásztor. Bod Péter Magyar Athenasa szerint: «Tornai pap volt Magyarországban, kit 1671-dik eszt. Keglevits Miklós főispán úr és Hirkó Páter, katonákkal reája menvén, mindenéből kifosztott s magát is fogságra akarván vetni, nagy bajjal szabadult el. Annakutána lakott Debrecenben, Zilahon, Kolozsvárt, Fejérvárt; nagy vénségének idején végre Szatmárt viselt papi hivatalt». — Martyrok koronája, mely az evangeliomi igaz vallásban állhatatosaknak és a martyromság-szenvedésben diadalmasaknak fejekben liliomszínű szép gyémántokkal, rózsaszínű drága rubintokkal fénylik; oly idvességes könyvecske, melyben, miképen kellessék a szenteknek a Krisztus vallásában megmaradni, az üldözésben magokat viselni, a számkivetést, tömlöcöt szenvedni s a mártyromságban győzedelmeskedni: világosan megmutatja Szőnyi Nagy István, Krisztus szolgája s az ő üldöztetésének társa. Kolozsvár, 1675. (Függeléke: Szomorú üldöztetése s számkivetése Sz. N. I.-nak a tornai ecclesiából. Ebben a szerző elmondja, hogyan kergette ki őt református hívei közül Keglevits uram, ennek katolikus udvari lelkésze, továbbá «egy vérrel híres Hirco nevű pap». Az udvari lelkész szépen beszélt vele s emberséges szóval iparkodott rábeszélni a főispáni parancs teljesítésére, de a másik pap, a rettegett Herkó páter, két kézre fogta a fejszéjét s katonái élén megfenyegette: «Meg kell uram bizony annak lenni, mert ezek a vitézek őfelsége vitézi, őfelsége akaratjából jöttek ide». A református lelkipásztor így válaszolt: «Elhiszem, hogy a vitézek őfelsége vitézi, de ki akaratjából jöttek ide, nem tudom, sőt hogy őfelsége parancsolatjából hatalmaskodjanak szabad parochiámban, én nem hiszem, mert őfelsége hittel köteles a mi religiónknak mind megtartására s mind megoltalmazására, azért ha őfelsége látná háborgattatásomat, maga őfelsége lenne jó oltalma». Herkó páter most még indulatosabban rázta meg fejszéjét: «Adjad uram, ha adod, mert majd, Isten engem úgy segéljen, rosszul jársz!» Végre is elszedték a templom kulcsát a lelkipásztortól, vagyonát zsákmányul ejtették, őt magát feleségével és kis gyermekével együtt megszalasztották. Szenvedéseiről szóló írása később sem merült feledésbe; 1727-ben újból kinyomtatták Nürnbergben,

számos példányát hazacsempészték; végül a magyar királyi helytartótanács az elkobzandó könyvek jegyzékébe iktatta a művet.) — Kegyes lélek vezércsillaga. Debrecen, 1681. (Több kiadásban megjelent népszerű imádságok gyüjteménye.) — Magyar oskola, melynek mesterségével az okos és serény tanító kiváltképen az idősbeket írás-olvasásra XII órák alatt megtanithatja. Kolozsvár, 1695. (Ekkor kolozsvári prédikátor volt, de nemcsak prédikált, hanem szép sikerrel tanitott is. Még «némely cigányok is voltak, kik e tanulásnak édesedvén szépen olvastak és irtak». Ezt a könyvecskéjét Toldy Ferenc adta ki újból a régi magyar nyelvtudományi irók gyüjteményében: Corpus grammaticorum linguae Hung. Veterum. Pest, 1866.)

Zvonarics Imre (szül. 1570 kör. Sárvár, Vas megye; megh. 1621 Csepreg, Sopron megye) csepregi evangélikus lelkipásztor. Vele egy időben két másik Zvonarics is dolgozott a vallásos irodalomban: testvérbátyja, Zvonarics Mihály dunántúli evangélikus szuperintendens; és ennek fia, Zvonarics György dunántúli evangélikus pap. Maga Zvonarics Imre, a tudós prédikátor és jámbor életű esperes, szomorú véget ért: a Csepreget 1621 januárjában barbár kegyetlenséggel elpusztító császári katonák megölték. — Fordítása: A szentirásbéli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása. Keresztúr, 1614. (Hitvédő könyv Hafenreffer Mátyás tübingai tanár Loci Theologici című munkája nyomán. A könyvben Nagy Benedek kőszegi iskolamester és több dunántúli evangélikus lelkipásztor támadást intéz Pázmány Péter ellen. Igy keletkezett a csepregi vita. Pázmány Péter ugyanis Szyl Miklós név alatt válaszolt a támadásra s erre a Csepregi Mesterség című vitairatra Zvonarics Imre és Nagy Benedek terjedelmes könyvben felelt.) — Pázmán Péter pironsági azaz azokra a szitkos káromlásokra és orcátlan bántolódásokra, melyeket Szyl Miklós neve alatt Hafenreffer tudós doctornak könyve eleiben függesztett levelek ellen álorcásan kibocsátott vala: derék felelet; melyben nemcsak a Csepregi Mesterségnek nevezett nyelves csélcsapási torkában verettetnek, de még az ő csavargó Kalauzának csintalan fortélyi és hazug cigánysági is rövid bizonyos jelekből mint egy világos tükörből kinyilatkoztatnak. Irattatott az együgyüeknek hasznokra és a mi magunk ártatlanságának tiszta mentségére. Zvonarith Imre és Nagy Benedek által. Keresztúr, 1615. (Payr Sándor evangélikus

egyháztörténetíró szerint: «Irodalomtörténetünk a csepregi esperesnek és a kőszegi rektornak ezt a kiváló magyar vitairatát még távolról sem méltányolta úgy, amint már régóta megérdemelte volna. Pázmány Kalauza nagy terjedelmével, imponáló fellépésével és egyes kiváló tulajdonságaival annyira elvakította az olvasókat és bírálókat, hogy ellenfeleinek szerényebb méretű válasziratait figyelemre sem méltatták. Pedig a Pázmány Péter Pironsági a Kalauznak és a bíboros főpap egyéb műveinek első értékes, alapos, amazokkal teológiai tudományos készültségben, meggyőző erőben, szellemes fordulatokban, gúnyban, népies szólásformákban és magyaros jó stílusban is versenyző bírálata és cáfolata. Hogy nem oly terjedelmes, mint a Kalauz, csak előnyére válik. Akik a Kalauz után ezt a bírálatot elolvasták, azok evangélikus hitükben ugyan soha egy pillanatra sem inogtak meg. Az aránylag rövid idő alatt készült munka igen magas fokon állónak mutatja dunántúli lelkészeinknek a régi klasszikus és a keresztyén teológiai irodalomban, a Szentírásban, az egyháztörténelemben és a többi teológiai tudományban való jártasságát».) — A két szerző könyvére Pázmány Péter a Csepregi Szégyenvallásban válaszolt. (Míg ellenfelei «syrenes szavú, de áspis mérgü» embernek nevezték, ő tudatlanoknak mondta őket, «kik a hit dolgához csak úgy szólnak, mint egy ökörpásztor az ország dolgához».) — Megtámadta a két szerzőt Csepregi Iskolájában Balásfy Tamás is. (Az elvadult hangú vita a régi magyar gorombaságok bőséges tárháza.)

Zvonarics Mihály (szül. 1570 körül Sárváron, Vas megyében; megh. 1625-ben ugyanott) sárvári lelkipásztor, evangélikus szuperintendens. A sárvári papságban és a Nádasdy-udvar prédikátori tisztjében Magyari Istvánnak volt az utóda. Megtisztelő állására Nádasdy Ferenc özvegye, a vérszomjas Báthory Erzsébet, léptette elő; a lelkibeteg asszony kisfiának tanulmányait ő irányította, mikor a főrangú özvegyet börtönbe zárták; a gyermekből, a sokszoros gyilkos leszármazottjából, kiváló férfiú lett. A nagytudományú prédikátor a katolikusokkal és a reformátusokkal elkeseredetten vitázott, a kor szokása szerint csúfosan gyalázták és rágalmazták egymást. Hitfelei között szerény magaviseletéért, szép prédikálásáért, hű szolgálataiért annál jobban megbecsülték. — Pápa nem pápa. Keresztúr, 1603. (Osiander András nürnbergi hittudós latin hitvitázó munkájának fordítása. A német szerző és magyar

fordítója erősen támadják benne a katolikus tanításokat.) — Magyar postilla. Két kötet. Csepreg, 1627—1628. (Prédikációit halála után adta ki veje, Lethenyei István csepregi evangélikus pap.)

A protestáns hittudományi és hitszónoklati irodalom fejlődésének részletkutatói s a művelődéstörténelem és egyháztörténet anyaggyűjtői bizonyára számbaveszik még a következő vallásos írókat is: Aáchs Mihály kemenesalji evangélikus pap, Bátai György zilahi református pap, Bátori Mihály debreceni református pap, Csanádi Pál kolozsvári unitárius kollégiumi tanár, Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári református tanár, Csiba Márton beregszászi református pap, Csulai György erdélyi református püspök, Csuzi Cseh Jakab dunántúli református püspök, Debreczeni János debreceni református tanár, Debreczeni Ember Pál sárospataki református pap, Debreczeni Kalocsa János hajdúböszörményi református pap, Dengelegi Péter nagyenyedi református pap, Derecskei Ambrus nagyváradi református pap, Diószegi István tiszántúli református püspök, Enyedi István nagyenyedi református tanár, Enyedi János kézdivásárhelyi református pap, Érsekújvári Orbán tokaji református pap, Felvinczi Sándor debreceni református pap, Foktövi János váci református pap, Hodászi Lukács tiszántúli református püspök, Kabai Bodor Gellért debreceni református pap, Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, Kecskeméti János ungvári református pap, Keresszegi István tiszántúli református püspök, Keserüi Dajka János erdélyi református püspök, Kisztei Péter gönci református pap, Köleséri Sámuel debreceni református pap, Laskai János nyirbátori református pap, Madarász Márton eperjesi evangélikus pap, Margitai Péter tiszántúli református püspök, Mikolai Hegedüs János felsőtiszavidéki református pap, Miskolczi Csulyak István zemplénmegyei liszkai református pap, Nagy Benedek köszegi evangélikus tanító, Nagyari József fogarasi református pap, gróf Nádasdy Pál vasmegyei evangélikus főispán és dunántúli főkapitány, Nánási Lovász István nagybányai református pap, Nógrádi Mátyás tiszántúli református püspök, Patai István dunántúli református püspök, Patai János dunamelléki református püspök, Pataki Füsüs János sárospataki református pap, Pálházi Göncz Miklós dunántúli evangélikus püspök, Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi református tanár, Pápai Páriz Imre gyulafehérvári református pap, Pécsváradi Péter nagyváradi református pap, Prágai

András szerencsi református pap, Samarjai János felsődunamelléki református püspök, Sárpataki Mihály kolozsvári református pap, Somosi Petkó János hegyaljai református pap, Szatmárnémeti Mihály kolozsvári református pap, Szenczi Pál debreceni református pap, Szentpéteri István tiszántúli református pap, Szepsi Csombor Márton kassai evangélikus iskolamester, Szepsi Korocz György tokaji református pap, Tofeus Mihály erdélyi református püspök, Tolnai Dáli János sárospataki református tanár, Tolnai István kolozsvári református pap, Tolnai Mihály szepsi református pap, Tyukodi Márton nagykörösi református pap, Váradi Mátyás kézdivásárhelyi református pap, Veszelin Pál debreceni református pap.

Német hitbuzgalmi és hitvitázó könyveket sokan fordítottak s ezzel még szervesebben belekapcsolták a magyarságot a nyugat protestáns eszmevilágába. A német szerzők latin könyveit jobban kedvelték a német szövegű kiadásoknál, ez érthető is, mert még a Németországot megjárt tudós papok egy része sem tudott németül, csak deákul. Debreczeni Péter református prédikátor lefordította Kegel Fülöp imádságos könyvét, Esterházy Tamás pozsonymegyei nemesúr Aegidius Hunniusnak az ágostai hitvallás igazságát védő munkáját, Mihálykó János eperjesi evangélikus lelkipásztor Zader Jakab és Musculus András egy-egy épületes iratát, Zólyomi Boldizsár semptei evangélikus lelkipásztor Gerhard János érzelmes imádságait. A fordítók sorában olyan érdemes pályájú vallásos írók is vannak, mint Komáromi Csipkés György, Lethenyei István, Magyari István, Pápai Páriz Ferenc, Petrőczy Kata Szidónia, Szenczi Molnár Albert, Zvonarics Imre, Zvonarics Mihály. Ebben a században jelentek meg az első Erazmus-fordítások is magyar nyelven: az Enchiridion Militis Christianit Salánki György sárospataki református tanár, a Colloquia Familiaria egyik fejezetét egy ismeretlen szerző fordította magyarra.

Irodalom. Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei I. Rákóczi Györgyhöz. Új Magyar Múzeum. 1859. évf. — Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora. Három kötet. Pest, 1868—1872. — Toldy Ferenc: Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. Pest, 1866. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Imre Sándor: Geleji Katona István főleg mint nyelvész. Pest, 1869. — Szilágyi Sándor: Lorántfy

Zsuzsánna. Pest, 1872. — Komáromy Lajos: Matkó István magyarsága. Magyar Nyelvőr. 1873. évf. — Jakab Elek: Az utolsó Apafi. Budapest, 1875. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Jancsó Benedek: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok. Budapest, 1881. — Kulcsár Endre: Néhány protestáns író a XVII. századból. Figyelő. 1885. évf. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Erdélyi Pál: Foktövi János ismeretlen prédikációs könyve. Magyar Könyvszemle. 1888. évf. — Simonyi Zsigmond: A nyelvújítás történetéhez. Budapest, 1888. — Zimányi József: Magyari István. Ungvár, 1888. — Illésy János: Komáromi Csipkés György bibliája. Magyar Könyvszemle. 1889. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Földvári László: Komáromi Csipkés György és bibliája. Protestáns Szemle. 1891. évf. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ref. püspök élete. Kolozsvár, 1893. — Pázmány Péter összes munkái. Egyetemi kiadás. I. köt. Rapaics Rajmond kiadásában Felelet a Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére. Budapest, 1894. — Révész Kálmán: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakításáért. Budapest, 1894. — Zoványi Jenő: Teológiai ismeretek tára. Három kötet. Mezőtúr. 1894—1901. — Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Budapest, 1897. — U. az: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest, 1898. — Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Budapest, 1898. — Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Hódmezővásárhely, 1898. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Révész Kálmán: Alvinczi és a kassai vértanúk. Protestáns Szemle. 1899. évf. — Koncz József: Geleji Katona István könyveinek lajstroma. Magyar Könyvszemle. 1899. évf. — Nagy István: Czeglédi István polemikus író. Kolozsvár, 1899. — Kemény Kolumbán: Geleji Katona István Grammatikátskájának birálatos ismertetése. Győr, 1900. — Révész Kálmán: Alvinczi Péter könyvtáráról. Protestáns Szemle. 1900. évf. — Kovács Géza: Magyari István. Budapest, 1902. — Brassay Károly: Geleji Katona István élete és munkái. Hajdúnánási

ref. gimnázium értesítője. 1902. és 1903. — Dézsi Lajos: Magyari István irodalmi működéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. évf. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Öt kötet. Budapest, 1904—1905. — Révész Kálmán: Alvinczi Péter úrvacsorai szertartása. Debreceni Protestáns Lap. 1904. évf. — Négyesy László: A XVII. század vallásos irodalma. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Simonyi Zsigmond: Geleji Katona István Magyar Grammatikátskája. Budapest, 1906. — Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908. — Köblös Zoltán: Adatok az Alvinczi-család történetéhez. Genealogiai Füzetek. 1908. évf. — Simai Ödön: Nyelvújítók a XVII. század közepén. Magyar Nyelv. 1908. évf. — Gáti Béla: Magyari István nyelvi sajátságai. Budapest, 1910. — Harsányi István: Kisztei Péter élete és munkái. Sárospatak, 1910. — Marcsek Tibor: Helyesírásunk a XVII. században. Budapest, 1910. — Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. — U. az: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911. — U. az: Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1911—1928. évf. — Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése. Budapest, 1911. — Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. Debrecen, 1911. — Ferenczi Zoltán: Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Budapest, 1911. — Kónya Imre: Pósaházi János élete és működése. Sárospataki Református Lapok. 1912. évf. — Bothár Dániel: Lethenyei István. Pozsony, 1912. — Payr Sándor: Magyari István és Báthory Erzsébet. Protestáns Szemle. 1912. évf. — Ravasz László: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. Teológiai Szaklap. 1913. évf. — U. az: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. — Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. — Miklós Ödön: Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében. Pápa, 1918. — Sámuel Aladár: A református pap a XVII. században. Protestáns Szemle. 1918. évf. — Thienemann Tivadar: Szenczi Molnár Albert német fordításai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919. évf. — U. az: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—

1923. évf. — Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. köt. Budapest, 1922. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — U. az: Szenczi Fekete István, a hitehagyott püspök. Sopron, 1924. — Révész Imre: Régi magyar imádkozók és imádságaik. Protestáns Szemle. 1924. évf. — Hegyaljai Kiss Géza: Lorántfy Zsuzsánna fejedelemasszony. Tahitótfalu, 1924. — U. az: Nagyasszonyok a magyar reformációban. Két füzet. Budapest, 1924—1925. — Gulyás Pál: Magyar életrajzi lexikon. Budapest, 1925-től. — Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme. Budapest, 1925. — Zoványi Jenő: Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek. Teológiai Szemle. 1925. évf. — Harsányi István: Miskolczi Csulyak István élete és munkái. U. o. 1926. évf. — Zoványi Jenő: Megjegyzések Harsányi István cikkére. U. o. 1926. évf. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Finászy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. — Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Pécs, 1928. — Téglás Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. — Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. Teológiai Szemle. 1928. évf. — Trócsányi Zoltán: Czeglédi István stilisztikai és jelentéstani fejtegetései. Magyar Nyelv. 1928. évf. — Kerecsényi Dezső: Fejedelmek órája. Protestáns Szemle. 1929. évf. — Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929. — Csefkó Gyula: Szállóigék, szólásmódok. Budapest, 1930. — Kristóf György: II. Apafi Mihály fejedelem könyörgéses könyve. Erdélyi Muzeum. 1930. évf. — U. az: II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem magános könyörgései. Kolozsvár, 1930.

APÁCZAI CSERE JÁNOS.

Abban az időben, mikor Descartes új filozófiai rendszert alkotott s Comenius új szellemet hozott a neveléstudományba, egy erdélyi magyar tanár, Apáczai Csere János, nagy gondolatokkal indult útnak Gyulafehérvárról. Descartesnak és Comeniusnak ez a lelki rokona újjá akarta teremteni a magyar iskolázás egész rendszerét és meg akarta szólaltatni az összes tudományokat magyar nyelven.

*Magyar encyclopaediá*ja (1653) jó tájékozást nyujt arra nézve, milyenek voltak a XVII. századi művelt embereknek hittudományi, bölcseleti, nyelvészeti, történeti, jogi, mennyiségtani, természettudományi, orvosi, mérnöki és gazdasági ismeretei. Az is világosan látható belőle, mennyit kellett küzdenie az úttörő magyar tudósnak a maga merev anyanyelvével, mikor ki akarta fejezni gondolatait. Ezt a nyelvbeli nagy küszködést mutatja *Magyar logikácská*ja (1654) is. A lelkes férfiúnak elévülhetetlen érdeme, hogy magyar nyelven számolt be filozófiai tanulmányairól s terjeszteni igyekezett világhírű kortársának, Descartesnak, bölcseleti tanításait.

Apáczai Csere János nem volt önálló filozófus. Descartes eszméit és Ramus Péter tanításait vette át. *Magyar logikácská*ja a ramusi gondolatok rövid kivonata, alig

érthető magyarsággal írt iskolakönyv, minden mondata töri a tudományos nyelvet. Ezen nem lehet csodálkozni, mert előtte senki sem írt magyarul ilyen elvont témáról. *Magyar encyclopaediá*jában sincs önállóság. Ez a munkája latin iskolakönyvek magyar kivonatainak gyüjteménye. Nem lehet benne eredeti gondolatokat keresni. Pusztán gyakorlati szempontból készült, azért, hogy a szerző segítsen magyarnyelvű tudományos könyvek nélkül szűkölködő tanítványain. Ebben a kis lexikonban a magyar ifjúság a maga anyanyelvén olvashatta a legszükségesebb tudományok rövid összefoglalását. A munka nyelvi szempontból figyelmet érdemel. Abban az időben, mikor ismeretlen tudományokat kellett elsőízben megszólaltatni magyar nyelven; mikor egyszerűbb tudományos fogalmak magyar tolmácsolására is körülírások kellettek; mikor például Szenczi Molnár Albert a matematikát csak hat magyar szóval tudta kifejezni, elismerést érdemel Csere Jánosnak az a törekvése, hogy minden egyes latin műszót csak egy magyar szóval adjon vissza. Könyve természetesen tele van nehézkes helyekkel, úgy hogy olvasása fáradságos dolog. Az úttörő magyar tudósnak vért kellett izzadnia minden fejezet megszövegezésében.

Hogy milyen volt ennek a kornak tudományos színvonala a természettudomány terén, az a *Magyar encyclopaedia* minden részletéből élesen kiviláglik. A földrajz, természetrajz, kémia, fizika és orvostudomány tele volt babonás dolgokkal és naiv tanításokkal. Még ahol puszta megfigyelés kellett, ott is nem egyszer kudarcot vallott a tudósok tudománya. Az elefántról azt olvassuk az

enciklopédiában, hogy a sárkányokkal szűntelen ellenkezik s vagy az orrával öli meg vagy a lábaival tiporja el őket. Az elefántok okos állatok, szinte szólni és írni is megtanulnak. Ha harcolniok kell, rendbe állnak, a nyilakat a sebesültekből, mint valami borbélyok, gyengéden kivonják, az elfáradtakat a sereg közepébe viszik. Csodálkoznak az égen, tisztelik a napot és a holdat. Istentiszteletük is van: újholdkor folyóvízbe szállnak, magukat vízzel meghintik, majd ágakat tördelnek az erdőben s a holdra nézvén, gyengéden mozgatják a galyakat. Ha betegség miatt elfáradnak, füvet hánynak az ég felé, nagy könyörgéseket bocsátanak fel oda. Halottjaikat eltemetik. Mikor tengerre viszik őket, nem szállnak be addig a hajóba, míg az ő igazgatójuk esküvéssel meg nem erősíti, hogy ismét visszajönnek. A tisztesség kívánása olyan nagy bennük, hogy gyalázattal illettetvén, inkább akarnak meghalni. Az oroszlán is igen nemes természetű állat. Olyan erős csontjai vannak, hogy megüttetvén, tűz szökik belőlük, mint a kovából. Ez az állat fél a kerekek forgásától, a fehér színtől, a kakas taréjától és kukorékolásától, leginkább pedig a tűztől. Nyitott szemekkel alszik, az alázatosan könyörgőknek és az előtte leborulóknak megkegyelmez. A majommal nagy barátsága vagyon. Epéje rózsavízben a szem világosságát megélesíti és a nyavalyát meggyógyítja. Szíve az eledel közé bevettetvén, a negyednapi hideglelést megjavítja.

Apáczai Csere János munkásságát kultúrpolitikai törekvései és neveléstudományi eszméi teszik nagyjelentőségűvé. A magyar tudás ügyéért folytatott apostolko-

dása szinte példátlan ebben a korban. Hiába hívták meg jövedelmező lelkészi hivatalokba, ő inkább megmaradt az iskola szegényes kenyerén, mert új nemzedéket akart nevelni. Latin értekezéseiben meggyőződéssel hirdette, hogy egy nemzet nagyságának egyetlen biztos mértéke iskoláinak száma és tanítóinak képzettsége. Tanügyi programmja szerint a népiskolának mindenkire nézve kötelező tárgyai lettek volna az írás, olvasás, vallástan, számtan, történet, földrajz, természetrajz. A középiskolában megkívánta volna, hogy a latin nyelvoktatás és szövegolvasás tárgyi ismeretekhez kapcsolódjék azaz a grammatika és retorika mellett ott szerepeljen a bölcseleti, történeti, természeti és mennyiségtani tudományok összessége. Az egyetemet a tudós férfiak társaságának és a tudományszomjas ifjak hajlékának képzelte, úgy amint azok voltak a külföldi protestáns egyetemek. Egész sorát vetette föl a pedagógiai eszméknek. Az anyanyelvi oktatás fontosságának kiemelése a kezdő fokon, a szemléltetés megkövetelése, a tárgyi ismeretközléssel egybekötött nyelvtanítás, az érzékelhetőről az elvontra való fokozatos átmenet, az általános és ingyenes oktatás követelése: mind az ő tanítói körültekintését dícsérik.

Erdélyben Apáczai Csere Jánosnak minden kortársi ellenségeskedés ellenére is nagy volt a hire. Tanítványa, gróf Bethlen Miklós, az emlékíró, különösen hálás szavakkal áldozott emlékének. Följegyezte róla többek között, hogy: «Oda fel Hollandiában professori tisztességes hivatala és kenyere lett volna, ha nemzetségéhez, hazájához, abban dicsőséges Istenhez való szeretete le nem hozta volna». Itthon szokatlan módon kiemelkedett tanártársai közül. Bethlen Miklós szerint ő nyitotta meg Erdélyben a tudós emberek sorát; megmutatta, hogy

a magyar ember is megérdemli és viselheti a doctor és professor nevet; előtte mindenki azt hitte, hogyha valaki nem német és nem jár idegen öltözetben, nem is lehet tudós ember. Ha Isten — úgymond az emlékíró — hamar el nem veszi vala, sok tudós ember került volna ki keze alól s az egész magyarsággal megszerettette volna a művelődést. Mert milyen volt — írja Bethlen Miklós — ennek a kornak a tanítása és tanulása? Beadták az együgyű gyereket az iskolába, ott latin nyelvi hiábavalóságokkal pazarolták a drága időt, eltelt tíz-tizenkét esztendő s még a puszta nyelvet sem tudta középszerüen megtanulni a kulturátlan nemesfiú. Ez az iskolázás «csinálta Erdélyben a sok nyomorgató istentelen urat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírát». Az ilyenfajta lélektelen iskolát végzett nemesember nem tudta hazája történetét, nem ismerte a törvényeket, mégis országot, egyházat, törvényt és hadakat igazgatott. Mikor Bethlen Miklós, mint iskolásfiú, egyideig a kiváló mester osztályába járt, zavaros tudása egyszerre kitisztult. «Apáczai az előbbeni chaost rendbe vette; nagyobb világot hozott az elmémbe; úgy hogy jómra fordult a korábbi hiábavalóságnak tanulása is... Ha maradéka maradt volna és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczait mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem és emlékezetét ma is becsülöm.» (Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1858.)

Méltánylással, de már némi kritikával szólt pályájáról Bod Péter is: «Az ultrájektumi akadémián annyira vitte mind a napkeleti nyelvekben, mind egyéb szükséges tudományokban elkezdett tanulását, hogy mindenek előtt nemcsak szép híre-neve volna és kedvessége, hanem professorságra is azon akadémiában hivatalt adnának neki. Melyet fel nem vállalhatott, kényszeríttetvén az erdélyi ekklésiákba a maga kötelessége szerint visszajönni. Trájektumban laktában adott világ eleibe egy Magyar Enciklopédiát. Melyben traktál mindenféle tudományokról rövideden; de nagy részin a deákul nem tudó olvasó — vagy ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen — nem érti, amit olvas magyarul. Mert sok magyar szókat újonan csinált és mintegy elsőben jeget akart törni a tudományok megértetésekre. De azután mások nem követték szüntelen való nyomorúságban lévén ez az ország... Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok is jobb lábra állottak volna, mivel néki a

tanításban nagy földön mása nem volt, kivált ha az ország csendességben maradhatott volna». (Magyar Athenas. 1766.)

Filozófiájáról Erdélyi János még úgy vélekedett, hogy ez a filozófia egy féligmeddig különálló bölcseleti rendszernek, az Aristoteles- és Descartes-féle tanítások vegyületének, megszólaltatása. (Apáczai Csere János ösmertetése. Sárospataki Füzetek. 1859. évf.) — Életével először Szilágyi Sándor foglalkozott behatóbban. (Apáczai Cseri János és kortársai. Magyar Akadémiai Értesítő. 1860. évf.) — Filozófiai tanításainak kölcsönzött voltára Horváth Cyrill mutatott rá. (Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai. Pest, 1867.) — Irodalomtörténeti jelentőségét Toldy Ferenc nagyra tartotta. Szerinte a lelkes tudós a XVII. századi magyar irodalomnak Pázmány Péter és Zrínyi Miklós mellett a harmadik kiemelkedő nagysága. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt nagy érdeméül tudta be, hogy munkáiban a bölcselettudomány akkori legújabb iránya magyar nyelven szólalt meg s a nemzeti nyelvnek a filozófiában való alkalmazásával félszázaddal megelőzte a németeket. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Hogy igazi érdeme a magyar nevelés ügyében kifejtett lelkes buzgalma és neveléstudományi munkássága, ezt az igazságot először Neményi Imre okolta meg részletesebben. (Apáczai Csere János mint pedagógus. Budapest, 1893.) — Behatóan szólt pedagógiai érdemeiről Stromp László. (Apáczai Cseri János mint pedagógus. Athenaeum. 1897—1898. évf.) — Szily Kálmán viszont felhívta a figyelmet arra, hogy milyen csekély stilustehetsége volt a lelkes tudósnak. Lángoló hazaszeretettel, de kellő erő híján forgatta a tollat. Enciklopédiáját borzasztó latinizmusok éktelenítik. Magyar nyelvérzéke nincs, kellő szóbősége hiányzik, szóalkotó kisérleteiben szerencsétlen. (Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Budapest, 1898.) — Finánczy Ernő is megállapította, hogy a tudomány előbbrevitele szempontjából mind a Magyar Encyclopaedia, mind a Magyar Logikácska értéktelenek. Apáczai Csere János csak fordított és kivonatolt s ezt a munkáját kezdetlegesen végezte. Érdeme azonban, hogy az újkori filozófiát először ő szólaltatta meg magyar nyelven s a magyar kultúra szervezését először ő törekedett merész bírálattal, a nemzeti szellem határtalan szeretetével s egy felsőbbrendű elme gyakorlati tanácsadásaival kezébe venni.

(Apáczai Csere János emlékezete. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925.) — Imre Sándor szerint Apáczai Csere János lelkének fénye három évszázad messzeségéből is felvillan: lobogó lélek és látó ember; nem felforgatni, hanem építeni akar; nem lázadó, csak a használás és javítás vágya él szívében. Mivel megzavarta a hagyományos rendet, megbotránkoztak munkálkodásán, az első magyar kultúrpolitikus művelődéspolitikáját érthetetlennek tartották, holott ma már egészen természeteseknek tűnnek fel egykor nagy izgalmat keltő tételei: a művelődés útja az anyanyelven való tanulás, a nemzet megújhodásának a nevelés az alapja, a nevelést a nemzet jövője érdekében egységesen kell szervezni a népiskolától az egyetemig. (Apáczai lelke. Protestáns Szemle. 1925. évf.) — Neményi Imre a kiváló kultúrpolitikusról szóló részletes életrajzában kétségbevonta, hogy Apáczai Csere János pedagógiai gondolatokat kölcsönzött volna Comeniustól s hogy az európai hírű morva nevelő bármi tekintetben is hatott volna a magyar pedagógusra (Apáczai Csere János. Bpest, 1925.); ezzel szemben Rácz Lajos azt fejtegette, hogy Apáczai Csere korán magába szívta Comenius eszméit s a maga nevelésügyi rendszerében a sárospataki iskola nagyérdemű újjászervezőjének hatása alatt állott. (Comenius és Apáczai. Teológiai Szemle. 1925. évf.)

Apáczai Csere János (szül. 1625. Apáca, Brassó megye; megh. 1659. Kolozsvár) szegénysorsú jobbágyszülők gyermeke volt. A kolozsvári és gyulafehérvári református iskolákban nőtt fel s a hollandiai egyetemeken fejezte be tanulmányait. Megtanulta a latin, görög, héber, arab, holland, francia és angol nyelvet, teológiai doktorátust szerzett és sajtó alá készítette Magyar Encyclopaediáját. Mikor ötesztendei távollét után 1653-ban hazatért, a gyulafehérvári kollégiumban alkalmazták. Egyik megalázás a másik után érte. Mivel tanári székfoglaló értekezésében kemény kritikát mondott az erdélyi közművelődési állapotokról, addigi jóakarói ellenségeivé lettek. Nem tudták megbocsátani, hogy egy pályája kezdetén álló fiatal ember tanácsokat osztogasson az idősebbeknek. Ellenségei utóbb annyira fölizgatták ellene II. Rákóczi György fejedelmet, hogy távoznia kellett gyulafehérvári tanári székéből. Mint eretnekséghez hajló hittudóst áttették a kolozsvári kis iskolához, ahova az érte lelkesedő tanulóifjúság egy része is követte. Buzgósága itt sem csökkent, de a sorvadás már harmincnégy éves korában kiragadta az élők sorából.

Adatok Apáczai Csere János életéhez:

1625. — Apáczai Csere János születésének éve. Brassó vidékén Apáca magyar községben születik. Egyszerű református földművelők gyermeke. (Neve írásában nincsen egyöntetűség. Nevének változatai: Csere, Cseri, Cséri. Hollandiában *Johannes Tsere Apatzai Transylvanus* néven ismerték, így említik az ottani egyetemi anyakönyvek, maga is így írja nevét 1651-ben megjelent hittudományi doktori értekezésében. Magyar Encyclopaediája szerint: *Apatzai Tsere János.* Az utókor mindaddig helyesen *Csere* Jánosnak nevezte, míg Szilágyi Sándor minden elfogadható ok nélkül el nem keresztelte *Cseri* Jánosnak (Apáczai Cseri János és kortársai. Magyar Akadémiai Értesítő. 1860. évf.), utóbb *Cséri* Jánosnak. (Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867.) Ettől kezdve irodalomtörténetíróink és pedagógusaink a *Cseri* János nevet fogadták el a helyes *Csere* Jánossal szemben. Már igen korán pusztán *Apáczai* néven is emlegették a kiváló férfiút, bár ez a név még csak nem is nemesi predikátum, hanem a születés helyének a régi időben nagyon gyakori megjelölése. Valószínűleg ő maga is jobban szerette ezt a felvett nevet, mint a pórias hangzású *Cserét.* Az *Apáczait*, a kor szokása szerint, latinos alakban is használta: *Apatzeus, Apacius.* A nevek írásának felületességére jellemző, hogy egyesek még a *Csery* és *Cserei* nevet is használták róla-írtukban. Ezekre a tévedésekre nyomatékosabban Neményi Imre hívta fel a figyelmet: Apáczai Csere János. Budapest, 1925. A helytelen névhasználat és a kifogásolható névírás gyakori jelenség irodalomtörténetírásunkban; felbukkan ez számos más íróval kapcsolatban is.)

1643 körül. — A kolozsvári református kollégiumban tanul. (Innen megy át Gyulafehérvárra.)

1648. — Mint a gyulafehérvári református főiskola kiváló tehetségű tanulóját kiküldik a hollandiai egyetemekre. Az erdélyi református püspöke, Geleji Katona István, szerzi meg számára a költségeket. Beiratkozik a franekerai főiskolára s még ebben az évben a leydeni egyetemre. (Elsősorban a Szentírás tanulmányozásához szükséges keleti nyelveket tanulja.)

1650. — Az utrechti egyetemen tanul. (Az egyik holland hittudós itt már Descartes filozófiai irányát követi, bár a cartesiusi filozófia miatt tanártársai polémiát kezdenek vele.)

1651. — A harderwijki egyetemen doktori vizsgát tesz a filozófiából és a teológiából. A doktorrá avatás április 26-án történik fényes szertartás keretében, mert az akkor alapított egyetemnek ez az első ilyen ünnepsége. Harderwijkből visszatér Utrechtbe. Szeptember 30-án feleségül veszi Aletta van der Maet utrechti hajadont. (Esküvőjük feljegyzése ma is megvan az utrechti református gyülekezet akkori anyakönyvében.)

1652. — Geleji Katona István református püspök utóda, Csulai György «az egész erdélyi igaz vallású keresztyén gyülekezetnek főpásztora», meghívja tanárnak a gyulafehérvári főiskolához. (Nem mehet mindjárt, mert Magyar Encyclopaediáján dolgozik.)

1653. — Ötévi távollét után augusztus 29-én feleségével és gyermekével megérkezik Gyulafehérvárra. Huszonnyolc éves. A poetikai osztályt tanítja. November 3-án megtartja székfoglaló beszédét: De Studio Sapientiae. (Bántja, hogy nem a teológusok tanításával bízzák meg, hanem egy gimnáziumi osztályt kell vezetnie. Ellátása is jóval kevesebb, mint az iskolájában működő külföldi tanároké: évi 250 forint, 28 köböl búza, 15 bárány, 3 sertés. 1 raj méz és tüzifa; ez egyébiránt igen jó ellátás az akkori viszonyokhoz mérten. Helyzetét megnehezíti székfoglalójának merész hangja; tanártársai, Bisterfeld Henrik kivételével, megharagszanak reá, mert tudományában elbízott, nagyravágyó embernek tartják.)

1655. — Bisterfeld Henrik halála után II. Rákóczi György erdélyi fejedelem Basire Izsákot bízza meg a gyulafehérvári főiskola igazgatásával. Basire Izsák halálos ellensége magyar tanártársának. (A francia származású református prédikátor II. Károly angol király egyik kedvelt lelkésze volt, a király lefejezése után Konstantinápolyba vetődött, innen hozta magával az egyik erdélyi követség a fejedelmi udvarba. II. Rákóczi György nagyon kedvelte, tanítványai azonban nem szerették, mert fogyatékosan képzett, szűk látókörű, gyönge tanár volt.)

1655. — Apáczai Csere János vitája Basire Izsákkal, a gyulafehérvári szeptemberi iskolai vizsgálatokon, II. Rákóczi György s az erdélyi egyházi és világi előkelőségek jelenlétében. A fejedelem megfenyegeti a magyar hittudóst. El is veszi tőle állását a gyulafehérvári főiskolán. (A vita hallgatói Basire Izsák mellé állanak, mert attól félnek, hogy a magyar hittudós presbiterianus álláspontja általános fel-

forduláshoz vezet. A francia pap ugyanis úgy tünteti fel a külföldi eseményeket, hogy az angol királygyilkosok forradalma a presbiterianus elvekből sarjadzott.)

1656. — Apáczai Csere János a kolozsvári latin iskolában. Az elhanyagolt kis iskolát teljes erővel javítja és emeli. Az új kollégiumban filozófiát és teológiát is tanít. November 20-án megtartja beköszöntő beszédét: De Summa Scholarum Necessitate. (Ez a beszéd is zajt üt. Az egyik kolozsvári református pap mindjárt beleköt az új tanár személyébe s a vasárnapi istentiszteleten kiprédikálja a templomban.)

1658. — A török szultán II. Rákóczi Györgyöt megfosztja trónjától, helyébe Barcsai Ákost teszi Erdély fejedelmévé. Az új fejedelem jóindulattal fogadja Apáczai Csere János előterjesztéseit a kolozsvári iskoláról. (A lelkes pedagógus figyelmezteti, hogy a katolikusok iskolái jobbak, mint a református iskolák, ezen az állapoton segíteni kell, mert még a református szülők egy része is a pápistákhoz járatja gyermekeit.)

1659. — A tatárok által elpusztított gyulafehérvári iskolából számos diák a kolozsvári iskolába menekül. Apáczai Csere János Barcsai Ákostól, Lorántfy Zsuzsánnától és több buzgó kálvinista hívőtől alapítványokat és adományokat szerez szegénysorsú tanulóinak. November havában nyilvános hitvitára áll ki Veres Ferenc katolikus pappal arról a kérdésről, hogy Krisztus nem mindnyájunkért halt meg. December utolsó éjjelén meghal. (Harmincnégy éves. Felesége és kis gyermeke magára marad. Szegény sorsú atyafiságából csak testvéröccse emelkedik ki később valamennyire. Irígyei most már elhallgatnak, tisztelői gyászoló versekben siratják. Tanítványa, gróf Bethlen Miklós, az emlékíró, azt írja róla: «Apáczait az Isten ebből az ostoba, hálátlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette. A szörnyű tanulás és az Isten háza és a közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté őt száraz betegségben, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtelen testnek, ki kellett mennie belőle ultima die anni 1659».)

Kiadások. — Disputatio theologica de introductione ad philologiam sacram. Utrecht, 1650. (Első nyomtatásban megjelent munkája: bevezetés a Szentírás nyelvének tanulmányozásába.) — Disputatio

theologica inauguralis de primi hominis apostasia. Harderwijk, 1651. (Hittudományi doktori értekezés az első ember bünbeeséséről.) — Magyar encyclopaedia. Azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása Apáczai Csere János által. Utrecht, 1653. (A 412 lapra terjedő könyv nem 1653-ban jelent meg, mint a címlap jelzi, hanem 1655-ben. Az első kinyomott ívek után csak lassan következtek a későbbiek. Az első kiadást Csulai György erdélyi református püspöknek, Bisterfeld Henrik gyulafehérvári tanárnak és a gyulafehérvári iskolának ajánlotta a szerző. Ebben a könyvében jelent meg gyulafehérvári székfoglalója: De studio sapientiae. Második kiadása is volt a könyvnek, másfél évszázaddal az első kiadás után: Győr, 1803.) — Magyar logikácska, melyet kicsindedek számára írt Apáczai János, egy a tudomány dolgában megkívántatott tanáccsal egyetemben. Gyulafehérvár, 1654. (A 32 lapos könyvecskének I. Rákóczi Ferenchez intézett ajánlólevelében erősen panaszkodik a szerző, hogy a tudást szomjazóknak, ha tanulni akarnak, a magyar földről idegen országokba kell menniök. Ezt a gonosz állapotot az okos tanitók, a jó tanítás és a magyarnyelvű könyvek hiánya okozza. Mivel az utóbbi hiány a legártalmasabb, annak mérgét kell legelőbb eloltani. Egyúttal csatolja könyvecskéjéhez kivonatos magyar fordításban Fortius Joachimus intelmeit: Tanács egy tanulásába elcsüggedt ifjúnak.) — Disputatio de politica ecclesiastica. Kolozsvár, 1658. (Latin értekezés a címben megnevezett tételről.) — Disputatio philosophica de mente humana. Nagyvárad, 1658. (Mint az előbbi értekezésben, ebben sincs különösebb tartalmi érték.) — Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkesztette Horváth Cyrill. Pest, 1867. (A filozófiai vonatkozású írások gyüjteménye és magyarázata.) — A magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia felállításának módja és formája. Szabó Károly bevezetésével. Pest, 1872. (Apáczai Csere János 1658. évi kéziratos emlékirata Barcsai Ákos erdélyi fejedelemhez. Egy erdélyi egyetem felállításának szükségességét és szervezetét fejtegette benne. Panaszolta, hogy a külföld a magyar nemzetet barbárnak kiáltja ki, mert nincs akadémiája, holott ennek felállítása nem nehéz. Állitását költségvetéssel is igazolta. A filozófiai, teológiai, jogi és orvosi karral ellátott egyetemhez számításai szerint elég tizenegy tanár: ezek közül a legnagyobb fizetést a két

teológus kapná: évi 400—400 forintot; a jogtudományra és orvostudományra egy-egy tanárt számít.) — Apáczai Cseri János pedagógiai munkái. Összegyüjtötte, a latin beszédeket fordította, jegyzetekkel ellátta Hegedüs István. Budapest, 1899. (A pedagógiai vonatkozású írások gyüjteménye. Ezek közül a kolozsvári református kollégium albumában kéziratosan maradt fenn 1656. évi beköszöntő beszéde: Oratio de summa scholarum necessitate.)

Irodalom. — Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle. 1858. évf. — Erdélyi János: Apáczai Csere János ösmertetése. Sárospataki Füzetek. 1859. évf. — Szilágyi Sándor: Apáczai Cseri János és kortársai. Magyar Akadémiai Értesítő. 1860. évf. — U. az: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. — Horváth Cyrill: Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai. Pest, 1867. — P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed, 1868. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Apáczai Cseri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872. — Hegedüs István: Apáczai Csere János beszéde az iskolák igen nagy szükségéről. Kolozsvári ref. főtanoda értesítője. 1876. — Ormándy Miklós: Apáczai Cseri János életrajza és botanikai munkássága. Kolozsvári kat. gimnázium értesítője. 1879. — Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Budapest, 1885. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliografiájához. Erdélyi Múzeum. 1892. évf. — Bánóczi József: Apáczai Cseri János. Athenaeum. 1892. évf. — Neményi Imre: Apáczai Csere János mint pedagógus. Budapest, 1893. — Heinrich Gusztáv: Apáczai mint pedagógus. Budapesti Szemle. 1893. évf. — Stromp László: Apáczai Cseri János mint pedagógus. Athenaeum. 1897. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Török István: A kolozsvári református kollégium története. Kolozsvár, 1905. — Bánóczi József: Apáczai Csere János. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad.

Budapest, 1906. — Vargha Zoltán: A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata. Budapest, 1907. — Imre Sándor: Apáczai Cseri János. Erdélyi Múzeum. 1907. évf. — Kornis Gyula: A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése. Magyar Nyelv. 1907. évf. — Kremmer Dezső: Apáczai Cseri János élete és munkássága. Budapest, 1911. — Schneller István: Apáczai Cseri Jánosról, mint a magyar nemzet pedagógusáról. Teológiai Szaklap. 1916. évf. — U. az: Comenius és Apáczai. Protestáns Szemle. 1918. évf. — Finászy Ernő: Apáczai Csere János emlékezete. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925. — Imre Sándor: Apáczai lelke. Protestáns Szemle. 1925. évf. — Mitrovics Gyula: Apáczai Csere János. U. o. 1925. évf. — Rácz Lajos: Apáczai és a francia nyelv. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1925. évf. — Herepei János: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. Pásztortűz. 1925. évf. — Tavaszy Sándor: Apáczai Csere János személyisége és világnézete. Kolozsvár, 1925. — Neményi Imre: Apáczai Csere János. Budapest, 1925. — Rácz Lajos: Comenius és Apáczai. Teológiai Szemle. 1925. évf. — Neményi Imre: Apáczai és Comenius. U. o. 1925. évf. — Finászy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. — Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929.

KRÓNIKÁSOK, ÖNÉLETÍRÓK, LEVÉLÍRÓK.

A XVII. SZÁZAD történetírása vallásos szellemű. A krónikákból, önéletírásokból, naplókból és kortörténeti feljegyzésekből mindjárt kitűnik, vajjon a szerző katolikus-e vagy protestáns?

PETHŐ GERGELY horvátországi földbirtokos katolikus szempontú krónikás: aszerint ítéli meg a politikai és hadi események vezéreit, hogy kedveztek-e vagy ártottak-e a katolikus vallásnak? *Rövid magyar krónikájában* (1660) a hún időktől 1626-ig vezette le a magyar nemzet történetét. Ahol a korabeli eseményekről szól, ott figyelmet érdemel; a régibb korra vonatkozó anyagát ismert történeti kútfőkből szedegette egybe. Érdeme, hogy összefoglaló magyar históriát írt s nem elégedett meg egy kisebb korszak rajzával.

SZALÁRDI JÁNOS erdélyi fejedelmi titkár protestáns szellemű történetíró. *Siralmas krónikájában* (1662) Erdély viszontagságait a mohácsi csatától kezdve Apafi Mihály koráig beszélte el. Magyar nyelven ez az első történeti mű, mely egy nagy korszakot önálló kutatások alapján összefüggően tárgyal. A szerző az eseményeket a református erdélyi fejedelmek szempontjából ítélte meg, a török hűbérviszonynak pártolója volt. Stílusa egyhangú, színtelen, száraz; bonyodalmasan megszövegezett, hosszú

mondatai kifárasztják a legtürelmesebb olvasót is. Annál nagyobb elismerést érdemel históriai anyaga. Munkája Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és II. Rákóczi György uralkodására nézve elsőrangú forrás.

Az önéletrajzok közül mindenekelőtt VERESMARTI MIHÁLY pozsonyi kanonok *Megtérésének históriája* vonja magára a figyelmet. Amint Szent Ágoston kitárta lelkét a világ elé, akként iparkodott ő a maga írásában megmagyarázni református hitéről a katolikus vallásra való áttérését. A hippói püspök világhírű vallomásai erősen hatottak a magyar íróra, de a mesterétől kölcsönzött formát eredeti tartalommal töltötte meg. Születésétől kezdve 1620-ig adta elő életrajzát, aggodalmas lélekvizsgálással nyomozta lelke fordulatait, beszámolt élete sok vergődéséről. Önéletírása — a maga közvetlen stílusával és komor jeleneteivel — mély bepillantást enged a régi világ érzékeny vallásosságába.

KEMÉNY JÁNOS erdélyi fejedelem *Önéletírása* (1658) Bocskai István korától II. Rákóczi György trónralépéséig terjed. Erős református szellem és szigorú erkölcsi felfogás, de egyben politikai célzatosság is jellemzi. Kemény János a már elhúnyt erdélyi politikusokat dícséri, Bethlen Gábort magasztalja, de az élőkről, különösen a Rákócziakról, nem nyilatkozik kedvezően. Kisebbít másokat, hogy magát emelje. Hangja kesernyés, nyelve latinos magyarságú, stílusa túlságosan pongyola. Sok helyen csak erős belemélyedéssel és a szövevényes mondatok szétboncolásával lehet megérteni.

Míg Veresmarti Mihály megtérésének históriájában a hittudós és pap lép elénk, míg Kemény János önéletírásában a politikus és nemesúr szólal meg, Tótfalusi Kis Miklós önigazolása — *Maga személyének mentsége* (1698) — a városi polgár és művelt iparos helyzetébe és gondolatvilágába enged betekintést. Büszke a mesterségére, önérzetesen tiltakozik a kisvárosi rágalmak ellen, indulatosan támadja a kolozsvári református papokat. Nem az fáj neki, hogy könyvnyomtató műhelyéből nincs anyagi haszna, hanem ellenségeinek kicsinylő modora sérti; tudja a maga értékét s nem tűri a nála kisebb emberek fölényes korholását. Visszapillant hollandiai dicsőséges életére; elpanaszolja, hogy mit kellett itthon szenvednie; személy szerint állítja pellengérre irígy ellenségeit. «Aki a tengerbe esik, vagy megissza mind vagy kiúsz, másként belehal. Ebben én benne vagyok és ha tovább hallgatok, látom, hogy veszsnem kell.»

Bethlen Miklós erdélyi kancellár *Önéletírás*ának lapjairól egy nyiltszívű, nemes indulatú, tanult politikus képe tűnik elő. Ez az önéletrajz Erdélynek mind politikai fejlődéséhez, mind művelődéstörténetéhez értékes adatokat nyujt. Bethlen Miklós I. Rákóczi György korától II. Rákóczi Ferenc fölkeléséig írta meg élete történetét; históriai anyaga nagyértékű, de stílusa nem egyenletes; vannak élénken írt részletei és vannak nehezen érthető fejtegetései. Mint legtöbb kortársa, ő is szereti a hosszú mondatokat, a bonyolult kifejezéseket, a latin szavak sűrű alkalmazását.

A nemzet életébe vágó, történeti jelentőségű politikai kérdésekkel több nevezetes röpirat foglalkozott. Zrínyi Miklós politikai fejtegetéseinek kéziratai az 1650-es évektől kezdve kézről-kézre jártak s a török veszedelemre és a bécsi császári udvar ellenséges magatartására egyaránt felhívták a figyelmet. Példájára NÁDASDY FERENC is írt politikai elmélkedéseket, ezek is kéziratban forogtak közkézen. A dúsgazdag magyar úr a Habsburg-ház magyarellenes felfogását elkeseredve szemlélte, a szabadulás eshetőségeit komoran mérlegelte, a szabadságharc gondolatának erős híve volt. Kétségbeejtette az a gondolat, hogy «utolsó romlásban forog a valaha másoknak rettentésére dicsőséggel tündöklő magyar nemzet». Nem vetett számot a valóságos erőviszonyokkal, elszánt lélekkel bízott az igazság diadalában, vérpadon fejezte be életét.

A röpiratok és politikai elmélkedések mellett a levelek is élénk bepillantást engednek a kor prózai stílusába és művelődéstörténeti viszonyaiba. A nők csaknem olyan szorgalmas levélírók voltak, mint a férfiak. (Apafi Mihályné Bornemissza Anna, Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsánna, Kemény Jánosné Lónyay Anna, Rákóczi Györgyné Lorántfy Zsuzsánna, Teleki Jánosné Bornemissza Anna, Thököly Imréné Zrínyi Ilona, Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet.) A papok, katonák, politikusok mellett (Bocskai István, Illésházy István, Kemény János, Teleki Mihály, Thököly Imre, Thurzó György, Vitnyédi István) a költők is kivették részüket a levelezésből. (Gyöngyösi István, Koháry István, Rimay János, Szenczi

Molnár Albert, Zrínyi Miklós.) A legkiválóbb levélírók: Bethlen Gábor, Esterházy Miklós, Pázmány Péter, I. Rákóczi György. Levelezésükben nemcsak írói egyéniség van, hanem emelkedett szellem és gyakorlati életbölcsesség is. Ezek a levelek a nemzeti és vallási ügyeknek, a politikai és hadi életnek, a szellemi és gazdasági dolgoknak, a családi és baráti viszonyoknak száz és száz fontos kérdését meggondolt okfejtéssel tárgyalják s nem egyszer igazán mély gondolatokat foglalnak magukban.

Ebben a korszakban jelenik meg az első magyar útleírás: Szepsi Csombor Márton *Europica varietasa.* (1620.) A világjáró ifjú bekalandozta a lengyel, dán, holland, angol, francia, német földet, megtekintette a nevezetesebb városokat, megfigyelte a polgári osztályok és az alsóbb néprétegek életét. Tetőtől-talpig becsületes, gyermekességig őszinte ember; pironkodva vallja be hibáit, számot ad többrendbeli együgyűségéről; az idegen városok palotasorai közül vissza-visszagondol koldus hazájára. Színes leírásai és hangulatos szakaszai nincsenek, de érdeme, hogy ösvényt mert törni az útleírásban.

Krónikások, önéletírók, levélírók:

Bethlen Gábor (szül. 1580. Marosillye, Hunyad megye; megh. 1629. Gyulafehérvár) az iktári Bethlenek közül való. A nevezetes erdélyi család az Anjouk korában kezdett emelkedni s 1866-ban halt ki. (Más-eredetű a ma is virágzó bethleni Bethlen-család, ennek író- és tudóstagjai: Bethlen János, Bethlen Farkas, Bethlen Miklós, Bethlen Kata.) A legnagyobb erdélyi fejedelem elég felületes nevelésben részesült, de már serdülő ifjúsága idején vitézül harcolt Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem hadakozásaiban; később elszenvedte az Erdélyt megszálló

Habsburg-csapatok rémuralmát. Mivel nem tudott belenyugodni Basta György császári tábornok zsarnokságába, török földre menekült. «Oly mélységesen gyülölte a német uralmat — írja róla Szamosközy István — hogy illyei várkastélyát és Erdélyben birt nagykiterjedésü birtokait inkább a németek zsákmányául hagyta, veszni engedte és hazáját bujdosással cserélte fel, mintsem az ellenség gőgjét és zsarnokságát tűrje. A szabadságban született és nevelt nemes szellemü emberek bármily veszedelmet szivesebben vállalnak, mintsem a szolgaság aljas jármába görnyedjenek.» A bátor bujdosó egyike volt azoknak, akik Bocskai Istvánt trónra segitették. A nemzeti fölkelés diadalainak hirét a zsákmányolt zászlókkal együtt ő vitte meg Konstantinápolyba s ő hozta meg onnan a szultán buzdító válaszát és a fejedelmi jelvényeket. Utóbb Báthory Gábort is nagylelkűen támogatta, de a züllöttlelkű fejedelem hálátlanul viselkedett vele szemben, ezért újból a törökök közé menekült. Segitségükkel foglalta el az erdélyi fejedelemséget 1613-ban. Mindössze tizenhat évig uralkodott, de kormányzása igy is áldás volt Erdélyre. Még sok hadakozásának fáradalmait sem érezték alattvalói. Erős diplomáciai érzéke, hadviselő tehetsége, igazságos uralkodása tiszteletet parancsoltak egyénisége iránt. A protestánsok védelmében három izben harcolt a Habsburg-ház ellen, három békéje Magyarország történetének nevezetes eseménye. A magyarországi rendek az 1620. évi besztercebányai gyülésen Magyarország királyává választották, a címet elfogadta, de sohasem koronáztatta meg magát. Református hitbuzgalmára említést érdemlő adat, hogy a bibliát huszonhatszor olvasta el; emlékedett szellemére jellemző, hogy Káldi György jezsuita áldozópapot pénzzel támogatta a katolikus biblia kinyomtatásában. Az erdélyi katolikusoknak jó dolguk volt uralkodása alatt, ezért fejedelemségére hálás szivvel emlékeztek vissza. Még a jezsuiták is visszatérhettek Erdélybe s megnyithatták iskoláikat Kolozsmonostoron és Gyulafehérvárt. A saját hitfeleinek igényeivel szemben is több helyen visszaadatta a református templomot a falu katolikus többségének. Bölcs kormányzását és kulturális fogékonyságát nem lehet eléggé magasztalni. Hittudományi témákról örömmel tárgyalt, tudósokkal szivesen levelezett, az iskoláktól, elsősorban a gyulafehérvári-nagyenyedi református kollégiumtól, nem sajnált semmi költséget. Első nejével, Károlyi Zsuzsánnával, folytatott

levelezése nemes fényben tünteti fel mindkettőjük lelkét. A csaták zajában forgolódó, gyöngéd férj sokat bánkódott felesége betegsége miatt: «Mennyit búsulok — írja gyöngélkedő nejének a táborból — azt én meg nem írhatom: tudja és látja azt csak Krisztus. Ő szent felsége könyörüljön rajtad szerelmes szívem és orvosoljon meg. Ha lehetne, bizonyítom az Úristennel, véremmel is jót tennék veled! A nagyhatalmas, de nagykegyelmű Úristen könyörüljön édes szívem rajtad és adja meg előbbeni jó egészséged, hogy az én sok fáradságim után nyughatnám, élhetnék veled együtt ő szent felségének kegyelmes engedelméből». Károlyi Zsuzsánna az Isten kegyelméből való hitvestársak örök példaképe. Ajkán nem puszta szólás leveleinek meg-megismétlődő kifejezése: «Az én teljes életemig való hű és igaz szeretettel való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes uramnak». A nagy fejedelem politikai és családi leveleiből a történetíró és a magyar prózai stílus fejlődésének kutatója egyaránt sokat tanulhat. Ő az első nagytekintélyű magyar, aki kénytelen volt szakítani a Habsburg-orientáció gondolatával, mert arra a meggyőződésre jutott, hogy a török barátság többet ér az osztrák-ház nemzetellenes politikájánál. Úgy látta, hogy a török védőuraságot könnyebb elviselni, mint a Habsburg-uralmat. «Soha egy óráig — írja egyik levelében — német hűsége alatt nem akartam lenni. Hanem mikor az országot elfoglalta is, inkább akartam minden jószágom nélkül lenni és bujdosást szenvednem, hogysem mint alatta legyek. Hazámnak árulója nem akartam lenni soha. A török császár birodalmába mentem, hűsége, szárnya alatt akartam nyomorgani örömesben pro tempore, hogysem mint nemzetemnek nyomorúságát, hazámnak pusztítását szemeimmel nézzem és én is egyike legyek nyomorgatói közül, mint nagy sokan magunk közül találtatának.» — Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1879. — Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1886. — Többi levele és feljegyzése a Századok 1868. évf. és a Történelmi Tár 1880., 1882. és 1885. évf.-ban. (Legközvetlenebb és gondolatait őszinte szívvel feltáró azokban a leveleiben, melyeket nejéhez és néhány meghitt emberéhez, így Alvinczi Péterhez, írt. Elég oka volt a panaszra és felháborodásra is, mert sok emberben csalódott s tapasztalnia kellett a magyar rendek közömbösségét, állhatatlanságát, önzését. Leveleiből

nemcsak nagy élettapasztalat, erős logikai érvelés és találó irónia sugárzik ki, hanem írói készség, sőt bizonyosfokú írásművészet is. Lelkének gazdagsága és stilizálásának formája annál meglepőbb, mert még latinul sem tanult s nem okulhatott más irodalmak prózai szövegein.)

Bethlen Miklós gróf (1642—1716) erdélyi földbirtokos, Bethlen János erdélyi kancellár és történetíró fia, Apáczai Csere János tanítványa. Megfordult a német és holland egyetemeken, járt Párisban és Londonban. Mint világlátott ifjú tért vissza hazájába. 1664-ben meglátogatta Zrínyi Miklóst, tanuja volt megrendítő halálának. Az erdélyi közpályán gyorsan emelkedett egészen a kancellárságig. Mivel Apafi Mihály fejedelem halála után sikeresen fáradozott Erdély és a Habsburgház egymáshoz való viszonyának rendezésében, I. Lipót király grófi rangra emelte. Nagyon biztak hűségében, de később egy különös röpirata miatt, melyet II. Rákóczi Ferenc fölkelése idején békítő szándékkal írt, elfogták, Bécsbe vitték, szigorú felügyelet alatt tartották. Bécsből nem is tért többé vissza hazájába. — Önéletírásának kéziratát Szalay László bocsátotta közre: *Gróf Bethlen Miklós önéletírása.* Két kötet. Pest, 1860. (Az önéletírást 150 évig csak kéziratban ismerték, pedig megérdemelte volna, hogy kinyomtassák. A szerző Szent Ágoston, Petrarca és más hírneves önéletrajzírók példájára bölcselő szellemű lélekrajzot igyekezett írni, hibáit őszintén megvallotta, a dicsőség és hírnév hajszolását elhárította lelkétől. Azt szerette volna ha utódai és olvasói tanulnak élettörténetéből. Latinul, úgymond, nagyobb hatással tudott volna írni, de mégis mellőzte a deák beszédet: «Deákul a feleségem se értette volna, én pedig nagyobbára öérette és az ő kérésére írtam le az én rendkívül való sok szenvedésimet; noha talán csak többet sír miatta. De mind ő, mind mások, kivált Erdélyben s Magyarországban, úgy hiszem, tanulhatnak sokat belőle, valakik isteni félelemmel és keresztyéni alázatossággal, szeretettel fogják olvasni». Igy keletkezett bécsi elzártságának szomorú óráiban: «Bethlen Miklós élete, magától igazán íratott, kit az Isten tud». Annyira emelkedett szellemű, hogy még vallási előítélet sincs lelkében; szeretné, ha református hitfelei egyesülnének valamennyi keresztény vallásfelekezettel, sőt még a zsidók, mohamedánok és pogányok egy közös akolba való megtérését is kívánja. Érzékeny, mélabús lélek. «Ezt a hosszas

munkát azért írtam, édes szívem Júliám» — fordul nejéhez — hogy olvasgassad: «Jó leszen, lelkem, neked arra, hogy holtom után néha, ha sírásra leszen szükséged, vedd elő; olvasd, sírj, édesem, mellette; neked, édes fiam József, hogy tanulj belőle».)

Esterházy Miklós gróf (szül. 1582. Galánta, Pozsony megye; megh. 1645. Nagyhöflány, Sopron megye), az Esterházy-család nagyságának megalapítója, protestáns nemescsaládból származott. Tanulmányainak befejezése után katolikussá lett, bár ezzel a lépésével maga ellen ingerelte egész rokonságát, még atyja is kitagadta családjából. A Habsburg-ház szolgálatában gyorsan emelkedett, 1613-ban bárói rangot nyert, 1626-ban grófsággal jutalmazták hűségét. Ellensége volt az erdélyi fejedelemség önállóságának, mert Szent István koronájának egységét a magyar király uralma alatt akarta helyreállítani s a török hatalom ellen egyedül a Habsburg-ház erejében bízott. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György támadásai idején a bécsi udvarnak Pázmány Péterrel együtt kiváló szolgálatokat tett, állhatatos királypárti diplomatának és jó csapatvezérnek bizonyult. II. Ferdinánd király adományokkal halmozta el, a spanyol király megküldte számára az aranygyapjas rendet, az 1625. évi országgyűlés nádorrá választotta. Fiai közül Esterházy Pál herceg még ragyogóbbá tette a család fényét. — A magyarországi palatinusnak, gróf Esterházy Miklósnak, Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írt egynehány intő leveleinek igaz pariája. Pozsony, 1644. (A nádor ez Intő Levelek közzétételével mintegy be akart számolni nemzetének, hogy milyen volt a gondolkodása és eljárása az erdélyi fejedelemmel szemben, egyúttal irányítani is akarta honfitársait a maga királypárti katolikus politikája szerint. A könyvnek a külföld okulására egyidejüen latin fordítása is megjelent Bécsben.) — Lónyai Zsigmondhoz és némely vármegyékhez írt egynehány leveleinek igaz pariája. Bécs, 1645. (Ez a könyv is voltaképen politikai röpirat pótlása: hazafias önigazolás és higgadt oktatások valósággal elküldött levelekben.) — Galántai gróf Esterházy Miklós munkái. Szerk. Toldy Ferenc. Pest, 1852. (Az I. Rákóczi Györgyhöz és Lónyai Zsigmondhoz intézett leveleken kívül még számos más levél és politikai irat, továbbá egy katolikus hitvitázó fejtegetés gróf Nádasdy Ferenchez intézve.) — Újabban felbukkant leveleit és feljegyzéseit a Történelmi Tár 1882., 1884., 1886., 1901., 1907. és 1908. évfolyama hozta.

(Míg az erdélyi fejedelmekkel kapcsolatos írásaiból sok indulat, gyanúsítás, féltékenység, kicsinylés, gúny és büszkeség ütközik ki, feleségéhez vidáman és gyöngéden ír, fiát szeretettel oktatja. Családi levelezésében szeretetreméltó férj és atya, politikai leveleiben az udvar nemzetfelszabadító törekvéseit hazafias lélekkel támogató államférfi, a protestánsok erős katolikus ellenfele, az erdélyi fejedelmek hatalmi növekedésének és törökpártiságának szívós ellenzője.) — Esterházy Miklós nádor iratai. Szerk. Hajnal István. Budapest, 1930. (Kiadatlan forrásanyag. A kormányzattörténeti iratok közül főként a leveles anyag és a nádor memorandumai érdemelnek figyelmet.)

Kemény János (szül. 1607. Bükkös, Beszterce-Naszód megye; megh. 1662 január 23. Nagyszőlős, Nagykükűllő megye) erdélyi nemesúr, I. és II. Rákóczi György hadvezére, 1661-ben erdélyi fejedelem. Apafi Mihály erdélyi fejedelem és a török ellen harcolva esett el a nagyszőlősi csatában. Önéletírásából jól meg lehet ismerni életét és jellemét. Mikor II. Rákóczi György lengyelországi harcaiban tatár fogságba került és Krimben raboskodott, vallásos olvasmányaiban lelt vigaszt s írogatással enyhített testi-lelki szenvedésein. — Gilead balsamuma azaz Sz. Dávid százötven zsoltárinak céljok és értelmök szerént egybeszedegettetésöknek és kilenc részekben alkalmaztatásoknak táblája. Sárospatak, 1659. (Ezt az imádságos gyüjteményét Krim országában Bakcsiszeráj város mellett egy kősziklákon épített várban kétszer foglalta írásba: az 1657. évi első kidolgozás elveszett, az 1658. évi második kidolgozást sikerült hazahoznia és kinyomtatnia. Könyvét I. Rákóczi György özvegyének, Lorántfy Zsuzsánnának, ajánlotta.) — Önéletírása számos másolatban forgott közkézen, szövegét először Rumy Károly adta ki, ez a kiadás azonban igen gyarló: Monumenta Hungarica azaz magyar emlékezetes írások. Két kötet. Pest, 1817. (Rossz másolat alapján, számos hibával.) — Kritikai kiadását, az eredeti kézirat alapján, Szalay László rendezte sajtó alá: Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Pest, 1856. (Az önéletrajz teljes címe: «Ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak, abban töltött nyomorúságos életemnek és annak nehéz folyása alatt forgott némely nevezetes dolgoknak, tatár rabságban lételemnek sanyarú alkalmatosságában lött szomorú, de igazságos leírása, kedves atyámfiainak és gyermekeimnek emlékezetül hagyásra, melyben jönek be némely értem avagy időm előtt történt,

de valóságos relatiókból tanult holmi dolgok is». Lapjain a magáról sokat tartó, nagyravágyását titkolni igyekező politikus szólal meg. Sok kiváló embert ismert, ezek közül különösen hármat jellemzett eredeti vonásokkal: «Egy időben élének ez három nagy magyarok: Bethlen Gábor, Pázmány Péter és Esterházy Miklós, kiknek esmeretekben voltam, köztük nagy dolgokban forogván nevekedtem. De jaj, mint hagyatánk árváúl országoktól, nemzetektől! Az említett Pázmány mondja vala egykor nála létemben: Átkozott ember volna, ki titeket arra késztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten a keresztyénségen másképen nem könyörül; mert ti azoknak torkukban laktok, oda annak okáért adjátok meg, azmivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondiát, mert itt keresztyén fejedelemmel van dolgotok, tudniillik római császárral; adománytok nem kell, az törököt töltsétek adománytokkal; mert noha im látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes császárunk előtt, de csak addig durál az a német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki legyen. Az Esterházy Miklós is igen eszes, módos, authoritativus jó magyar vala. Ez kettőben csak az vala káros, hogy az evangelica religiónak mindenik nagy üldözője, egyébiránt nemzetüket és annak szabadságait szerető hasznos emberek valának. Bethlen Gáborhoz hasonló nagy fejedelem Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem hallatott, nem is reménylhetni... Ó vajha avagy ne született avagy örökké élt volna!»)

Nádasdy Ferenc gróf, a híres dunántúli nemzetség nagyratörő tagja, tudományszeretetével és mecénási hajlamaival erősen kitünt a korabeli főrangúak közül. Az ő költségén jelent meg többek között az a díszes kiadású történeti munka, mely a külföldet vonzó formában tájékoztatta a magyar vezérekről és királyokról: Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum. Nürnberg, 1664. (Ötvennyolc rézmetszetű arcképpel s a grófnak Magyarország rendeihez intézett ajánlásával.) A nagyműveltségű férfiút rendkívüli gazdagságáért magyar Krőzusnak nevezték. Hazafias elkeseredésében a szentgotthárdi csatát követő vasvári béke után a Habsburg-ház ellen szövetségre lépett Wesselényi Ferenc

nádorral és társaival; ezért az ország törvényeit mellőző idegen bíróság lefejeztette és vagyonát elkobozta, jóllehet még a római pápa is közbelépett érdekében I. Lipót német-római császárnál és magyar királynál. Az igazság megkívánja, hogy a történetíró arra is rámutasson, milyen embertelenül üldözte és üldöztette a nagytekintélyű országbíró a protestánsokat. Elődei a dunántúli evangélikusok legnagyobb jótevői voltak, ifjú korában ő is az ágostai hitvallást követte, de attól kezdve, hogy 1543-ban Esterházy Miklós nádor rábeszélésére katolikussá lett, szembefordult régi luteránus hitfeleivel. Áttérése valóságos fordulópont a dunántúli evangélikusok történetében. Félezernél több volt ez időtájt a dunántúli ágostai hitvallású egyházközségek száma s ez a nagy szám II. József koráig ötven gyülekezetre olvadt le. A protestáns hitüktől sorjában elforduló félelmes nagyurak magukkal vitték katolikus vallásukra falvaikat és jobbágyaikat, a császári kormányzat minden dolgukban nekik igazat adott, hitehagyásuk őszinteségét neves hittérítéssel iparkodtak bebizonyítani. Nádasdy Ferenc is sok helyről elüzte a luteránus lelkipásztorokat, elfoglalta templomaikat, bezáratta a papjaik prédikációit hallgató parasztokat. Magát az evangélikus szuperintendenst is kikergette lakóhelyéről, Sárvárról. Az országgyűlések több ízben foglalkoztak erőszakosságaival. Zrínyi Miklós bizalmas híve, a nagyműveltségű Vitnyédy István soproni nemesúr, ezeket írja róla: «Megismertük azt már mi sokképen, mert mind esküvésivel, mind keresztény hitivel, mind úri emberségével sokszor megcsalt bennünket. Ilyen emberrel hogy lehessen az ember familialiter, az kinek minden cselekedeti latorság». Kivégzése előtt azzal az ajánlással kérték a római pápa közbenjárását megmentése érdekében, hogy negyvenezer embert térített vissza a katolikus egyházba. A pápai kérelem mellőzésével I. Lipót király még annak ellenére is kivégeztette, hogy Esterházy Miklós nádor veje és Esterházy Pál tábornagy, a későbbi nádor, sógora volt. — Két magyarnyelvű munkája maradt kéziratban: Elmélkedések és az Oratio. Szellemük és stílusuk Zrínyi Miklós hatását tükrözi. — Nádasdy Ferenc Oratiója az ország négy rendjéhez. Közli Veress Endre. Történelmi Tár. 1896. évf.

Pethő Gergely (1570—1629) tekintélyes nemesúr volt, a magyar országgyűléseken a horvátországi rendek követe. Ősei a Jagellók korában költöztek Horvátországba, lassankint elhorvátosodtak, maga Pethő

Gergely is inkább horvátnak érezte magát. Katolikus szellemű krónikájában olyan elfogultan ítélkezett, hogy még Bocskai Istvánt is átkozott embernek és a haza megrontójának nevezte, akinek jobb lett volna nem is születnie. — Krónikája kéziratban maradt. Szövegét először gróf Zrínyi Miklós adta ki: Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybeszedegettetett és írattatott Petthő Gergelytől. Bécs, 1660. (A könyv az 1572—1626. évekre nézve forrásértékű, a régebbi korok eseményeit nyomtatott kútfőkből szedte ki a szerző.) — Másodszor gróf Kálnoki Sámuel erdélyi kancellár költségén jelent meg: Az magyar krónikának veleje és summája. Bécs, 1702. (Ez a kiadás azt állítja, hogy a krónikát Zrínyi Miklós írta s munkáját Pethő Gergely neve alatt tette közzé. Puszta mendemonda.) — Később a krónikát Spangár András jezsuita áldozópap folytatta: A magyar krónikának, amelyet elsőben megírt s kibocsátott Pethő Gergely, tovább való terjesztése. Kassa, 1734. (Újabb kiadásai: 1738. és 1753.)

I. Rákóczi György (1593—1648), az Erdély trónjáról 1608-ban lemondott Rákóczi Zsigmond fia, Felső-Magyarország egyik leggazdagabb nemesura volt. Harminchat éves korában jutott Erdély trónjára, református alattvalói Bethlen Gábor érdemes utódát tisztelték személyében, de szenvedélyes vagyonszerzése és türelmetlen vallásossága sokak rokonérzését elidegenítette kormányzásától. Kálvinista egyházi és iskolai célokra sokat áldozott, a Habsburgok ellen a protestánsok védelmére fegyverrel szállt síkra s 1645. évi linzi békéjében ismét olyan erőssé tette a protestáns nemzeti párt tekintélyét, mint amilyen Bethlen Gábor korában volt. Neje, Lorántfy Zsuzsánna, minden törekvésében hiven támogatta. Igaz, istenes házaséletet éltek. A politikai élet gondjaiba merült fejedelem helyett sokszor maga Lorántfy Zsuzsánna intézte birtokaik gazdasági ügyeit; egy millió holdat meghaladó földön gazdálkodott ekkor a Rákóczi-ház; népes várak, községek, uradalmak kiadásait és jövedelmeit számoltatta el a fejedelemasszony. A fejedelem levelezése Törökország, Lengyelország, Németország és Svédország felé egyaránt kiterjedt, ő maga nemcsak nagy megfontoltsággal levelezett, hanem még fiai számára is írt atyai és uralkodói intelmeket. — A két Rákóczi György családi levelezése. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1875. (Amit I. Rákóczi György

épitett, azt fia összerombolta. II. Rákóczi György is vallásos uralkodó volt, de egyúttal magas méltóságában és családja isteni kiválasztottságában elbizott fejedelem: tehetséggel nem párosult nagyravágyásáért súlyosan lakolt, egyben Erdélyt is szerencsétlenné tette. Levelezése eléggé tájékoztat vonzóbb vonások híjával levő egyéniségéről.) — Pázmány, Lippay és Esterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel. Kiadta Beke Antal. Budapest, 1882. (Míg Esterházy Miklós titkos gyülölettel tekintett Erdély felé, Pázmány Péter bizalmasabb hangon irt a fejedelemnek, mert belátta, hogy milyen nehéz helyzetbe került Erdély a maga keserves török vazallusi állapotában.) — Az öregebb Rákóczi Györgyről Bod Péter a következőket irja: «Az egész Bibliát a fegyverzörgésekben és hadakozásokban tizennégyszer átolvasta. Mikor a fia, Rákóczi György, az oskolákból kibúcsúznék, adott eleibe annak taníttatására Oktató Intést, melyet a fia deákra fordítván 1638-dik eszt. kibocsátott. Azután hasonlóképen 1640-dik eszt., mikor Rákóczi Zsigmond elhagyná az oskolákban való tanulását, annak is eleibe szép tanácsot adott mint atya, hogy viselje magát az Istenhez és emberekhez, hogy Isten és emberek előtt kedves lehessen. Ezt a fia deákra fordította és kinyomtattatta a maga búcsúzó s atyjának a taníttatásában való jóakaratját megköszönő orációjával és sok tudós embereknek, Gelejinek, Alstédiusnak, Piskátornak s Bisterfeldnek örvendező és köszöntő verseikkel Fejérvárott 1640-dik esztendőben». (Magyar Athenas. 1766.)

Szalárdi János (1601—1666) a gyulafehérvári országos levéltár őre volt, később nagyobb jövedelemmel járó hivatalokba került. Mint a Rákóczi-család bizalmi embere, sok olyan okirathoz hozzájutott, melyeket mások előtt zárva tartottak. Munkájában nagy tisztelettel szólt fejedelmi pártfogóiról. Vallásosságának tulajdonitható, hogy az ószövetségi Szentirás tanulságait állandóan belevonja történeti fejtegetéseibe. Az erdélyi eseményeknek a régi zsidó történettel való egybehasonlitgatása végighúzódik egész munkáján. — Krónikája kétszáz évig hevert kiadatlanul, mig végre báró Kemény Zsigmond közrebocsátotta: Szalárdi János siralmas krónikája kilenc könyvei. Pest, 1853. — Néhány jellemző szemelvény Angyal Dávid kiadásában: Szalárdi János siralmas krónikája. Budapest, 1898. (Magyar Könyvtár.)

Szepsi Csombor Márton (1594—1622) abaújmegyei származású evangélikus pap. Mint tanulóifjú többnyire gyalogszerrel utazgatott

hazájában, utóbb bejárta fél Európát. «Gyermekségemtől fogván kiváltképen való indulatimtól hajtattam én az idegen helyeknek látására»: mondja útleírásában, 1620-ban. Iskoláinak elvégzése után a kassai latin iskolában nyert tanítói állást, majd a zemplénmegyei varannói iskolában tanított, egyben nevelője volt egy előkelő felvidéki magyar úrfinak. Huszonnyolc éves korában húnyt el. — Európai utazásának leírása: Europica varietas avagy Szepsi Csombor Mártonnak lengyel, mazur, pruz, Dánia, Frisia, Hollandia, Zelandia, Anglia, Gallia, Német- és Csehországon, viszontag a prussiai, pomeraniai, sueciai, norvégiai, frisiai, zelandiai, britanniai tengeren való bujdosásában látott, hallott külömb külömbféle dolgoknak rövid leírása, mely minden olvasónak nemcsak gyönyörüségére, sokféle hasznára is szolgálhat. Kassa, 1620. (Egyes részei a leíró földrajz nyelvén szólnak, más részeiben élményeit beszéli el a szerző. A lengyel nép, szerinte, kérkedő, kevély, cifra, hirtelen haragú, buja, de egymás között igen emberséges, a szegényeken könyörülő, vallásához felette ragaszkodó. Dánia népe hideg természetű, magas, fehér, egymást szereti, örömmel vándorol, hitét erősen oltalmazza, asszonyai gyengék, nehezen szülők, házuk népének okos gondviselői. Hollandia lakossága emberséges, az ég alatt minden nemzetnél tisztább, a fának szük volta miatt igen rút étkekkel él, férfiai igen vastagok, női felette karcsúk. Az angolok nyelve más nyelvekből van összeszedve, latin szóval nem lehet boldogulni közöttük, mert kevesen tudnak deákul, a megélhetés sok pénzbe kerül köztük, farkas nincs az országukban. Londonban arról értesül a szerző, hogy «mostan ott vagyon egy magyar úrfi, mely dolgon felette igen megörülvén, nagy szorgalmatosan felkeresém, de noha magyarnak mondotta magát, mindazonáltal egy szót sem tuda velem magyarul szólani, mivel hogy cseh fiú volt és csak akarta magát híresíteni messze földről jöttségével s azért mondotta magát magyarnak». Angliában már erősen gyötri a honvágy: «Mely nagy örömére avagy keserüségére legyen idegen földön valónak más országban csak valami kicsinyben hazájabeliekhez hasonlókat látni, itt Angolországban vettem eszemben, mert midőn nagy szomorúan sétálnék, történet szerint három muszkát az ő ruházatjukban, mely a mienktől nem sokat különböz, láték — magos sarkú sárga csizmájuk, egyik zöld, az kettő szederjes öltözetben — ezeknek látása annyira béhata szivemben, bizony gon-

dolkozásim miatt alig tudhattam, hol vagyok».) — Tanítványa számára írt oktató könyve: Udvari schola, melyben az tekintetes és nagyságos úr fiát, Bedegi Nyári Ferencet, minden szép erkölcsökre és magának ékesen való viselésére oktatja, tanítja, igazgatja Szepsi Csombor Márton varannai magyar tanító. Bártfa, 1623. (Ezeket a vallás-erkölcsi oktatásokat csak halála után nyomtatták ki. «Amíg e könyv nyomtatása elvégeztetett, addig az úrfi is, kinek számára íratott volt, életét elvégezte»: mondja Bod Péter a Magyar Athenasban. A Nyári-család a mester és a tanítvány halála után kegyeletből bocsátotta közre az emelkedett szellemű, világos beszédű művet.) — Az Europica Varietas szövegét Szamota István adta ki újból: Régi magyar utazók Európában 1532—1770. Nagybecskerek, 1892. (Kéziratban több útleírás is maradt a XVII. századból. Ez útleírások szerzői: Bethlen Miklós, Bezerédi Zsigmond, Borsos Tamás, Haller Gábor, Komáromi János, Rédei László, Rosnyai Dávid, Sándor Pál, Sebesi Ferenc. Útleíró följegyzéseiknek új kiadása Szamota István magyarázatos szöveggyüjteményében.)

Tótfalusi Kis Miklós (szül. 1650. Misztótfalu, Szatmár megye; megh. 1702 március 20. Kolozsvár) nagyenyedi református diák volt, a teológia elvégzése után a fogarasi iskolába ment rektornak, 1680 őszén Hollandiába utazott. Ki akarta bővíteni hittudományi tanulmányait s meg akarta tanulni a könyvnyomtatás művészetét. Egykori iskolatársa, Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi tanár, őszintén felvilágosította, hogy természete nem egyezik a papsággal, ellenben nagy kár, ha kézi ügyességét nem fejleszti tovább Erdély könyvnyomtatása és a református tudományosság javára. Az egyik amsterdami műhelyben csakhamar beletanult a betűmetszés, betüöntés és betűszedés fogásaiba. Ügyességét és szorgalmát mindenki csodálta, néhány év leforgása alatt nagyhírű nyomdász lett, egymásután kapta a megrendeléseket Európa minden részéből, sőt Ázsiából is. A szakértők úgy nyilatkoztak, hogy a betüinél szebbeket sohasem láttak. Kényelemben élt, de azért 1689 őszén mégis útra kelt Erdély felé, hogy új életet vigyen a magyar nyomdászatba. A külföldiek megszólták az addigi magyar műhelyek ízléstelen nyomtatványait, kinevették a békamászásforma magyar betűket: ezen az elmaradott állapoton akart segíteni Kis Miklós. Kolozsváron telepedett le, élete kínszenvedéssé vált. Honfitársai szegények vol-

tak, könyveit nem vásárolták, törekvéseit nem értették meg. Némi pénzt csak vásári históriákkal és a kalendáriumokkal tudott szerezni. Amellett a kolozsvári református papság üldözőbe vette, mert nem szívelhette személyét. Az okvetetlenkedő mesterembert látták benne s kárhoztatták, hogy beleártja magát a papság dolgaiba. Irigyeinek visszaverése céljából adta ki 1698-ban Maga Személyének Mentségét. Ezért a röpiratáért a nagyenyedi református zsinaton nyilvános bűnbánatra kényszerítették és arra ítélték, hogy bocsánatkérését nyomtatásban is kiadja. A megalázás testileg-lelkileg megtörte a magyar könyvnyomtatót. — Siralmas panasz Istennek Kolozsváron fekvő nagy haragjáról. Kolozsvár, 1697. (Az 1697. évi kolozsvári tűzvész leírása, a népnek a tisztességes életre való intése és könyörgés az ostorozó Istenhez. Újból kiadta Gyalui Farkas: Kolozsvár, 1892.) — Kegyességgel, becsülettel, közönséges munkával érdemlett igazság koronája. Kolozsvár, 1697. (Gyászoló versek Bethlen Elek halálára. Újból kiadta Dézsi Lajos: Budapest, 1895.) — Apologia Bibliorum anno 1684. Amstelodami impressorum. Kolozsvár, 1697. (Kis Miklós 1685-ben Amsterdamban 3500 példányban kinyomtatta Károlyi Gáspár teljes bibliafordítását s két hollandiai magyar barátja segítségével kiigazította a régebbi kiadások fordítási hibáit. Irigyei azt állították, hogy haladó szellemben megrontotta a szöveget s bár a vádaskodás később elhallgatott, helyesírási elveinek megvédelmezését szükségesnek tartotta. A magyar nyelvtudomány fejlődésében is számottevő helyesírási fejtegetéseket Toldy Ferenc adta ki újból Corpus Grammaticorum-ában: Pest, 1866.) — Maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége, melyet az irígyek ellen írni kényszerittetett. Kolozsvár, 1698. (Kis Miklósra sokan nehezteltek, egyrészt mert nagyon tudatában volt a maga értékének, másrészt mert nyomtatás közben kijavítgatta a teológusírók kéziratainak helyesírását, azonkívül sokat szidta az erdélyi állapotokat s büszkén emlegette hollandiai jólétét és dicsőségét. A kis országban és kis városkában csakhamar rossz híre kelt: a református papság öntelt, féltudós, mások dolgaiba erőszakosan belekontárkodó embernek tartotta. Ezért lépett ki védőiratával a világ elé, ezért mondta el önvallomásaiban, mit csinált eddig, milyen rosszul bántak vele Kolozsvárt s mennyire bajos dolgoznia annyi gátló körülmény között. Szenvedélyesen személyeskedő írásával még addigi jóakaróit is ellenségeivé

tette, röpiratát elkobozták, őt magát arra kényszeritették, hogy állításaiért szóban és irásban bocsánatot kérjen a nyilvánosság előtt. Az elkobzott Mentség új kiadása Gyalui Farkastól: Kolozsvár, 1902.)

Veresmarti Mihály református prédikátor, utóbb pozsonyi kanonok. Életéről és munkáiról: a katolikus vallásos irókat tárgyaló fejezetben.

Kortörténeti följegyzések szerzői: Babócsay Izsák zemplénmegyei tarcali jegyző; Bartha Boldizsár debreceni bíró; Borsos Tamás marosvásárhelyi bíró; Czegei Vass György erdélyi nemesúr; Haller Gábor zarándmegyei főispán; Hidvégi Mikó Ferenc erdélyi nemesúr, Bethlen Gábor neves diplomatája; Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi bíró; Rosnyai Dávid erdélyi földbirtokos, az ország török tolmácsa; Sepsi Laczkó Máté zemplénmegyei református pap; Toldalagi Mihály erdélyi fejedelmi tanácsúr; Thököly Imre felsőmagyarországi fejedelem; Vathay Ferenc székesfehérvári várkapitány; Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok. A húnok és magyarok középkori históriájának ismertebb adatait Lisznyai Kovács Pál debreceni református kollégiumi tanár állitotta egybe. Munkája 1692-ben nyomtatásban is megjelent, mig a többi kortörténet, napló, önéletrajzi feljegyzés, útleirás kéziratban maradt s csak az utókor gondoskodott kiadásukról.

Irodalom. — Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle. 1859. évf. — Szalay László: Galántai gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora. Három kötet. Pest, 1863—1870. — Toldy Ferenc: Magyar államférfiak és irók. Pest, 1870. — Szilágyi Sándor: Rákóczi és Pázmány. Pest, 1870. — U. az: Lorántfy Zsuzsánna. Pest, 1872. — Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Két kötet. Budapest, 1876. — Flegler Sándor: A magyar történetirás története. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Károlyi Árpád: Bethlen Gábor levelei. Budapesti Szemle. 1880. évf. — Jancsó Benedek: Bethlen Gábor magyarsága. Magyar Nyelvőr. 1881. évf. — Márki Sándor: Esterházy Miklós nádor. Pozsony, 1884. — Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor. Pozsony, 1885. — Deák Farkas: Gróf Bethlen Miklós életrajza. Pozsony és Budapest, 1885. — U. az: Rövid észrevételek Kemény János önéletirásáról s az erdélyi történetirodalom egy-két kútforrásáról. Budapest, 1886. — Szathmáry Károly: Gróf Bethlen Miklós tragédiája. Történelmi Tár. 1891. évf. — Szinnyei

József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György. Budapest, 1891. — U. az: I. Rákóczi György. Budapest, 1893. — Kovács Sándor: I. Rákóczi György és a pápás renaissance. Protestáns Szemle. 1899. évf. — Margalits Ede: Horvát történelmi repertorium. I. köt. Budapest, 1899. — Marczali Henrik, Angyal Dávid, Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Angyal Dávid: Bethlen Gábor életrajza. Budapest, 1900. — Vértesy Jenő: Nádasdy Ferenc mint író. Századok. 1904. évf. — Angyal Dávid: A XVII. század történetirodalma. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — U. az: A XVII. század levélirodalma. U. o. Budapest, 1906. — Persián Kálmán: Kemény János fejedelemsége. Kolozsvár, 1907. — Ruhmann Jenő: Szalárdi Siralmas Krónikájának mondattana. Budapest, 1907. — Pázmány Péter összegyüjtött levelei. Sajtó alá rendezte Hanuy Ferenc. Két kötet. Budapest, 1910—1911. — Csabai István: Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága. Budapest, 1911. — Malártsik Lajos: Kemény János Gilead Balsamuma. Budapest, 1911. — Morvai István: Gersei Pethő Gergely élete és krónikája. Budapest, 1912. — Kristóf György: Bethlen Gábor levélírása. Erdélyi Múzeum. 1914. évf. — Makkai Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Erdélyi Múzeum. 1914. évf. — Révész Imre: Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem. Protestáns Szemle. 1914. évf. — Kemény Lajos: Szepsi Csombor Márton. Földrajzi Közlemények. 1916. évf. — Szádeczky Lajos: Gróf Bethlen Miklós rabságában írt emlékiratai, imádságai. Budapesti Szemle. 1923. évf. — Hegyaljai Kiss Géza: Nagyasszonyok a magyar reformációban. Két füzet. Budapest, 1924—1925. — Gulyás József: Levélíró magyarok. A szerző Forgácsok című füzetében. Sárospatak, 1926. — Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva. 1926. évf. — Lukinich Imre: A gróf Bethlen-család története. Budapest, 1927. — Bíró Vencel: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Kolozsvár, 1929. — Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. — Rugonfalvi Kiss István: Az átértékelt Bethlen Gábor. Debrecen, 1929. — Hajnal István: Esterházy Miklós nádor lemondása. Budapest, 1929. — Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye. Erdélyi Iro-

dalmi Szemle. 1929. évf. — Makkai Sándor: Egyedül. Bethlen Gábor lelkiarca. Kolozsvár, 1929. — Kristóf György: Bethlen Gábor és a magyar irodalom. Budapesti Szemle. 1930. évf. — U. az: Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészet tükrében. Protestáns Szemle. 1930. évf.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ELŐZMÉNYEI.

Egyik-másik vallásos és tudományos munka előszavában, néhány üdvözlő és gyászoló költeményben, továbbá a búcsúztató beszédekben és az önéletrajzokban akadnak már irodalomtörténeti érdekességű adalékok és kritikai megjegyzések is.

Valamennyi XVII. századi magyar író és tudós között Szenczi Molnár Albertnek volt legerősebb irodalomtörténeti és kritikai érzéke. A munkáiban feltűnő irodalmi megjegyzések a helyes szellemi tájékozottság és higgadt ítélkező tehetség eredményei. Szenczi Molnár Albert nem ismeri középkori kódexirodalmunkat, legrégibb magyarnyelvű nyomtatott könyvnek Benczédi Székely István 1559. évi világkrónikáját tartja, ettől kezdve azonban számos nevet és könyvet említ munkáiban. Ezek a nevek — Benczédi Székely István, Szegedi Gergely, Sztárai Mihály, Huszár Gál, Melius Péter, Félegyházi Tamás, Beythe István, Kulcsár György, Bornemisza Péter, Telegdi Miklós és néhány kevésbé jelentékeny egyházi iró — a vallásos irodalom művelőinek sorából kerülnek ki; a szépirodalmat mellőzi. Panaszkodik, hogy magyarul kevés könyvet írtak; a könyveknek ez a csekély száma serkenti őt hézagpótló munkák kiadására. A zsoltárok közül költőiség dolgában Szegedi Gergely és Sztárai Mihály fordí-

tásainak ítéli oda az elsőséget; az egyházi szónokok sorában Kulcsár Györgyöt tartja a legjobbnak, a többi magyar prédikációt alkalmatlannak ítéli az újból való kinyomtatásra. Általában fájlalja, hogy magyar könyv ritkán kerül ki a sajtó alól s mindegyik igen drága.

Különös figyelemre tarthat számot Rimay Jánosnak Balassa Bálint verseihez írt előszava. Megemlékezik benne a magyar írástudó mesterség haladásáról s dícséri Isten nevét, hogy nem engedte megfogyatkozni a magyar nyelvet. Ha valaki — úgymond — Balassa Bálint uram tudós énekeit ítélettel olvassa, nem tagadhatja, hogy «mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyari nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette előhaladott». Mesterét oroszlánnak nevezi s magasztalással szól «elméje bővelkedéséről, melybe mind az theologiának felséges bányája ércéből olvasztatott tündöklő fényes aranyát, mind az philosophiának tekintetes örvénye mélységéből merített nektárját» szemgyönyörködtetéssel és szájelevenítéssel belefoglalta. Tudós emberek is álmélkodással tekintenek magyar nyelven írt szép írásaira; ő maga pedig — Rimay János — büszkén említheti, hogy mestere hallgatott szavára, figyelembe vette bíráló észrevételeit, nem idegenkedett cenzurájától. Balassa Bálint a magyar nyelvet a Parnassus hegyére vezette, ma már mi is megértjük a Helikon erdejének kies árnyékában éneklő Múzsák szavát, ezért «nem átaljuk ez dologban való fáradságát neki most is megköszönni s érdemlett neve becsületivel kezünkben is munkáját forgatni és viselni».

A magyarnyelvű munkák irodalomtörténeti vonatkozású megjegyzései a XVII. századtól kezdve értékes okulást nyujtanak nemcsak egyes tudományos férfiak gondolkodására, hanem — ha szabad némi túlzással szólnunk — az akkori irodalmi közvéleményre is. A nyilatkozóknak ugyanis tisztában kellett lenniök azzal, hogyha megsértik az általános felfogást, szégyent vonnak fejükre vagy kihívják az ellenkező álláspont tiltakozását.

Az üdvözlő versek szerzői a kimagasló érdemek dicsőítése alkalmával egyszer-másszor félredobták a bókok általános formáit s egybevetették az ünnepelt író tehetségét más írók képességeivel. Mikor Martonfalvi György, a debreceni református kollégium nagytudományú tanára, közrebocsátotta Cáfoló Theologiáját (1679), Kabai Bodor Gellért debreceni református lelkipásztor panegirikuszt írt a mű elé s a hírneves debreceni tanárt Szegedi Kis Istvánhoz és Geleji Katona Istvánhoz hasonlította: ez a három férfiú — úgymond — a magyar nemzet három csillaga, három tündöklő gyöngye. Munkáik ékességét, jámborságát, bölcsességét és hasznosságát minden magyar csodálhatja, pedig mind a hárman nehéz körülmények között írták könyveiket: «Szegedi munkáit írá sok tűz között, Gelei az övét fegyver-zörgés között, Martonfalvi György is sok nyavalya között, Kiket a bölcs Isten őreája küldött». — Pápai Páriz Ferenc egyik könyvében, a Pax Sepulcri (1698) című hitbuzgalmi műben, megjelent Kis-Komáromi István gyulafehérvári református tanárnak a hírneves nagyenyedi orvosdoktort melegen üdvözlő verse, ebben könyveinek felsorolása és megdicsérése. Pápai

Páriz Ferenc négy könyvet — négy orvosságot — adott nemzetének: a Pax Animae, Pax Corporis, Pax Aulae és Pax Sepulcri négy kötetét. «Elsővel gyógyítá lelkének mételyit, Másikkal testének keserves sérelmit, Harmadikkal udvar szokott kényességit, Most ezzel éltének ártalmas gonoszit.» Az első könyv ugyanis a lélek békességéről, a második a test betegségeiről, a harmadik a bölcs magaviseletről, a negyedik a keresztény életről és halálról szólt.

A gyászoló versek szintén sokat tettek arra nézve, hogy az érdemesebb irók szellemi kiválóságát elismertessék s költői vagy tudományos munkásságukra felhívják a közvélemény figyelmét. Rimay Jánosnak Balassa Bálintról írt emlékverse kettőjük Istenes Énekeinek kiadásaiban jelent meg: «Bálint nemzetedben ki voltál Balassa, Munkádat kiadom, hogy minden szem lássa». Magyar Amphion vagy, arany írásodban nincs penész, egy igéd többet mond, mint mások sok szava. Csak a vak és balga nem kívánja munkáidat, annál jobban óhajtanak azok, akik megértik elméd gazdagságát. «Én pedig írásid nyomát kinyomozom, Ne bánd új életre, hogy nevedet hozom, Emlékezetedet mindenütt hordozom S így híred-nevedet, mint lehet, toldozom.» — Martonfalvi György debreceni tanár siratói közül Köleséri Sámuel debreceni református pap a legkiválóbb tudományos elmékkel hasonlítja össze az elhunytat: Medgyesi Pállal, Tolnai Dáli Jánossal, Apáczai Csere Jánossal. Gyászoló verse szerint ezek a szép tudós elmék ékesen szolgálták a hazát: «A barbariestől tisztíták haszonnal, Mutogatván: magyar hogy elér másokkal». Ez az elismerés Marton-

falvi György Szenthistóriájában jelent meg, de már a szerző halála után: így lett a panegirikuszból carmen lugubre. (1681.) — Bőven kidolgozott verses méltatást írt Tótfalusi Kis Miklósról Pápai Páriz Ferenc; gyászoló éneke valóságos forrásmunka a régi magyar könyvnyomtatás történetére s az elhunyt kolozsvári mester pályájára és szellemi munkásságára nézve. (1702.)

A gyászoló beszédekben a siralom és búcsúztatás általános formájába az egyéni jellemzés vonásai is beleszövődtek. Nem az író és tudós érdekelte az egyházi szónokot, hanem az elhunyt vallásossága, jótékonysága, családi köre; mégis, ha tudományos érdemei voltak az elköltözöttnek, erről sem feledkezhetett meg. Tótfalusi Kis Miklós halála után hárman is kiadták a néhai nagy könyvnyomtatóról mondott temetési prédikációjukat: Csepregi Turkovics Mihály, Szatmárnémeti Mihály és Enyedi István. (1702.)

A jelesebb formájú magyar önéletrajzi irodalom ebben a században indul meg Veresmarti Mihály megtérésének históriájával. (1633.) Ebből az autobiografiából nemcsak a história, hanem az irodalomtörténet is haszonnal meríthet. Ugyanez elmondható Kemény János önéletírására (1658), Tótfalusi Kis Miklós önigazolására (1698) és Bethlen Miklós önéletrajzára. (1710.) E század írói — ajánlásaikban és előszavaikban — nem vonakodnak a személyüket érintő dolgok közlésétől. Igy beszéli el, egyik Arnd-fordításában, Petrőczy Kata Szidónia is azt, hogyan szenvedett rabságot férjéért és a magyar ügyért gyermekeivel együtt. (1705.)

Az életrajz még csak kezdetleges formájában van meg, így is csak elvétve jelentkezik. Dobokay Sándor jezsuita áldozópap Balassa-adalékai a költő Campianus-fordításában elsősorban hitbuzgalmi célokat szolgálnak. (1607.) — Vallásos szempontok vezetik Köleséri Sámuel debreceni református pap tollát is, mikor megírja Czeglédi István kassai református lelkipásztor életének vázlatos történetét. (1675.) — Czeglédi István életéről és haláláról egy névtelen református szerző versben is megemlékezett, de az író és tudós érdeme ezekben a Siralmas Versekben is háttérbe szorul a vallásához haláláig rendületlen hittel ragaszkodó prédikátor alakja mellett. (1671.)

Irodalomtörténeti visszapillantás — szerényebben szólva: irodalmi szemle azaz írói nevek és könyvcímek egybeállítása, némi szerény megjegyzésekkel — kevés akad. A szemlét tartók közül Szenczi Molnár Albert emelkedik ki legjobban. Számos írót ismer, nem tartja magánál különbnek a régieket, kritikája eléggé éles, szeret véleményt mondani, észrevételeivel a maga munkásságának szükségességét igazolja. Dictionariumában, Psalteriumában, Grammatikájában és Postilla Scultieticájában több jellemző megjegyzés olvasható a XVI. századi magyar irodalomról. Még egy katolikus írót is számbavesz: Telegdi Miklóst. — Ujfalvi Imre énekeskönyvéből tudomást szerzünk az előtte kiadott protestáns énekeskönyvekről (1602); Káldi György bibliafordításában megvan Károlyi Gáspár bibliafordításának bírálata (1626); Somosi Petkó János vallásos fordítá-

sának előszava visszatekint a református vallásos irodalom legjobb prózai fordításaira. (1656).

Kiadások. — Szilvás-Ujfalvi Imre: Halotti énekek. Debrecen, 1602. (Ma már nyomtalanul eltűnt énekeskönyvekről is tudósít előszavában.) — Szenczi Molnár Albert: Dictionarium Latino-Ungaricum. Nürnberg, 1604. (Észrevételek a régebbi szótárakról.) — U. az: Psalterium Ungaricum. Herborn. 1607. (Ismerteti a régebbi zsoltárfordításokat: «az egész zsoltárt magyar versekben még senki nem formálta én tudásom szerint».) — U. az: Novae grammaticae Ungaricae libri duo. Hanau, 1610. (A régi magyar kódexek hiányáról és a nyomtatott könyvek csekély számáról.) — U. az: Postilla Scultetica. Oppenheim, 1617. (A régebbi prédikációs könyvekről.) — Dobokay Sándor előszava Balassa Bálint Campianus-fordításához: Campianus Edmondnak tíz okai. Bécs, 1607. (A költő erős katolikus hitéről és utolsó napjairól.) — Káldi György: Szent Biblia. Bécs, 1626. (A katolikus és protestáns bibliafordító törekvésekről.) — Somosi Petkó János: Igaz és tökéletes boldogságra vezérlő út avagy bémenetel a hitre. Idegen nyelvből magyar nyelvre fordíttatott. Sárospatak, 1656. (A régebbi jó fordítások közül megemlíti többek között Károlyi Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Medgyesi Pál, Mikolai Hegedüs János és Komáromi Csipkés György idegenből átültetett könyveit.) — Köleséri Sámuel: A néhai dicséretes emlékezetű, Krisztus szolgájának, a kassai református ecclesiának hűséges angyalának, idvezült Czeglédi Istvánnak életének és halálának rövid leírása. (Megjelent Czeglédi István következő munkájának bevezetéséül: Már minden épületivel s fegyveres házaival együtt elkészült Sion vára. Sárospatak és Kolozsvár, 1675.) — Az néhai tekintetes és nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balasi Bálintnak, s amaz jó emlékezetű, Istenben boldogult kimult néhai nemzetes Rimai Jánosnak, az haza fiának, és a magyar nyelvnek két ékességének istenes éneki. Pozsony, 1676. (Ebben Rimay János magasztaló verse Balassa Bálintról.) — Martonfalvi György tanító és cáfoló theologiája, melyet Amesius és Vendelinus szerint írt azoknak kedvekért, akik az igaz theologiát és vallást hamar kívánják megtanulni és melyet ezen jó végért a debreceni kollégium a maga költségén nyomtattatott ki. Debrecen, 1679. (Kabai Bodor Gellért verses méltatása Martonfalvi

Györgyről.) — Martonfalvi György szenthistóriája, melybe azokat a dolgokat, amelyek e világnak teremtésétől fogván a Szentírásban megírattattanak, az időknek megkülönböztetésével és az esztendőknek megjegyzésével summásan és értelmesen lerajzolta. Debrecen, 1681. (Kölesséri Sámuel verses méltatása Martonfalvi Györgyről.) — Pápai Páriz Ferenc: Pax sepulcri azaz idvességes és igen szükséges elmélkedés arról, miképen kellessék embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni. Kolozsvár, 1698. (Kis-Komáromi István verses méltatása Pápai Páriz Ferencről.) — M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége, melyet az irígyek ellen írni kényszerítettetett. Kolozsvár, 1698. (Irodalmi vonatkozású adatok.) — Pápai Páriz Ferenc· Életnek könyve, melybe béiratott példás emlékezetre méltó neve a nemzetes, tiszteletes, tudós M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak. Kolozsvár, 1702. (Pápai Páriz Ferenc verses méltatása Tótfalusi Kis Miklósról. Szövegét Bod Péter újból kinyomtatta: Erdélyi Féniks. 1767.) — Halotti beszédek Tótfalusi Kis Miklós felett. Kolozsvár, 1702. (Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári tanár, Szatmárnémeti Mihály kolozsvári tanár és Enyedi István nagyenyedi tanár temetési prédikációi közös kötetben.) — Petrőczy Kata Szidónia: A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jóillatú XII liliom. Kolozsvár, 1705. (Vallomások rabságáról. A könyv megjelenését Pápai Páriz Ferenc versben ünnepelte. Panegirikuszában visszapillantott az elökelő úrnő tövises életére, magasztalta példás jámborságát s örömét fejezte ki, hogy kiadta Liliomait Krisztus dicsőségére: «Tövisek között nőtt szép Liliomidat, Rabi házadban írt példás munkáidat, Keresztek közt való vigasztalásidat, Kiadád, hogy mi is szaglanók azokat».) — Ismeretlen szerző: A Jézus Krisztus hű tanubizonyságának, nagyhírű s nevű Czeglédi Istvánnak, sok szenvedéséről íratott siralmas versek. Lőcse, 1710. (A költemény 1671-ből való.) — Szalay László: Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Pest, 1856. (Értékes feljegyzések többek között Pázmány Péterről.) — U. az: Bethlen Miklós önéletírása. Két kötet. Pest, 1858—1860. (Apáczai Csere Jánosról és Zrínyi Miklósról.) — Ipolyi Arnold: Régi magyar egyházi írók. Két kötet. Budapest, 1875—1878. (Pázmány Péterről, Szenczi Molnár Albertről, Alvinczi Péterről s több katolikus és protestáns egyházi íróról és szónokról.) — Dézsi Lajos: Magyar

író és könyvnyomtató a XVII. században. Budapest, 1899. (Pápai Páriz Ferencnek Tótfalusi Kis Miklósról szóló verses méltatása.) — Radvánszky Béla: Rimay János munkái. Budapest, 1904. (Rimay János előszava Balassa Bálint verseihez. A hálás tanítvány nagy lelkesedéssel, de szinte érthetetlenül agyonstilizált mondatokkal ír mesteréről. Azt állítja, hogy két-három évszázaddal azelőtt még nagyon rosszul írtak a magyarok, nem úgy, mint Balassa Bálint, az ékes tudományú, teljes magyarságú, édes gyümölcsű költő. «Mutathatnék Mária király és királyné asszony kezibe forgott oly imádságos magyar könyvecskét is, aki minden magyarságával és tudományával savanyú fekete kökénye sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető tudomány ékességivel elvegyített teljes magyarságú megírt édes cseresznyének.») — Gyalui Farkas: M. Tótfalusi K. Miklósnak mentsége. Kolozsvár, 1902. (Új kiadás.)

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva. 1923. évf. — Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. U. o. 1928. évf. — Brisits Frigyes: A XVII. század magyar irodalma. Debreceni Szemle. 1930. évf. — Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Budapest, 1930.

NYELVÚJÍTÓ KÍSÉRLETEK.

Nyelvújítás minden időben volt; a középkorban csakúgy, mint az újkorban. Mikor az árpádkori szerzetes magyarra fordította az egyház latin imádságait vagy mikor a XV. századi bibliafordító a nemzet nyelvén szólaltatta meg a deák Szentírást, kénytelen volt új szavakat és új kifejezéseket alkotni. Nagy küzdelem volt ez, nem közönséges nyelvérzéket kívánt. Az úttörőknek a szóképzés és szóösszetétel minden fortélyát elő kellett venniök, ha nem akarták nyersen átültetni az idegen szavakat.

A XVI. század hitvitázói is verejtékes munkát végeztek, mikor kialakították a maguk teológiai nyelvét. Semmi sem mutat rá jobban a magyar közbeszéd gazdagságára, mint az a valóság, hogy a másfélezer esztendő alatt kiformált latin hittudományi stílus magyarul is hatékonyan szólalt meg. Sylvester János egyenesen tudatos szóalkotó volt, míg a többi vallásos író nem annyira program szerint, hanem inkább csak ösztönösen újított. Nagy az érdemük. Ezek a kiváló tudományos írók a maguk természetes tehetségével nemcsak nagy mértékben gazdagították a magyar szókincset és kifejezéskészletet, hanem a stílust is kifejezőbbé és hajlékonyabbá tették.

A XVII. században Pázmány Péter természetes stiliszta, nyelvében ott van a magyar nép társalgásának minden bősége; nem kohol új szókat; enélkül is gazdag nyelvi anyagot halmoz garmadába írásaiban. Mind a katolikusok, mind a protestánsok között sok akkor az ilyen tehetség. Ebben a században is élnek Faludi Ferencek, Báróczi Sándorok, Dugonics Andrások; csak a nevük más; törekvéseik azonban hasonlók az utánuk következő emberöltők lelkes magyarjainak céljaihoz. Pázmány Péter gondolkodóba esik, hogy «a magyar orthographiába nincs a mi nemzetünknek valami közönséges regulája és praeceptoma. Kiből az következik, hogy nem mindnyájan egyformán írják ugyanazon szót is. Igy látjuk, hogy némelyek *esmérem,* egyebek *ismérem;* ki *künnien,* ki pedig *keonnien;* némelyek *chiak,* egyebek *czak,* avagy *csak,* etc. szokták írni». *(Az mostan támadt új tudományok,* 1605.) A fordítás művészetében elvi alapon áll, mikor azt írja: «Igyekeztem azon, hogy a deák bötűnek értelmét híven magyaráznám, a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarul iratott volna». *(Kempis Tamásnak Krisztus követésérül négy könyvei,* 1604.)

Kicsiben megvan már a nyelvújító gondolat is. Geleji Katona István sokat ír és közben sokat elmélkedik a magyar nyelv sajátságairól, a magyar fogalmazás titkairól, a magyar helyesírás szabályairól. *(Magyar grammatikácska,* 1645.) A magyar nyelvet a zsidó nyelv

rokonának tartja, a magyar-zsidó nyelvrokonságon kívül nem is gondol más kapcsolatra, ebben az álláspontjában pedig a Szentírás tekintélye erősíti meg. A helyesírás fogyatkozásait aggodalmasan szemléli: «Csaknem amennyi magyar vagyon, megannyi módon ír». Hogy a zavart eltűntesse és a magyar helyesírást egységessé tegye, a fonetikai helyesírással szemben az etimologikus ortografiát sürgeti. Megotrombult az ékes magyar beszéd, művelni kell az elparasztosodott nyelvet, gondoskodni kell új szavakról is. Az új szók formálására elv gyanánt kimondja, hogy amit a latin egy szóval fejez ki, azt a magyar se mondja több szóval vagy körülírással. Mivel pedig a mai magyarok, úgymond, sok dolgot nem tudnak egyetlen szóval kifejezni a maguk nyelvén, az értelmesek a deák szóból is formálhatnak a dolgokhoz illendő magyar szókat. Ez a kijelentés a neológia bátorhangú föllépését jelentette. A nagytudományú egyházi szónok számos új magyar szót alkotott, újításait beleszőtte hittudományi munkáinak szövegébe, számos képzése fenn is maradt. *(Adalék, arc, egységes, elismer, emberiség, földrengés, független, függelék, gyanusít, bozomány, istenít, kinevez, lelkiség, önkény, rendületlen, sugallat, szövetséges, termény, terméketlen, vállalkozik, versenyez.)*

Apáczai Csere János sem tudta megírni lexikonát és logikácskáját új szavak alkotása nélkül. *(Magyar encyclopaedia,* 1653; *Magyar logikácska,* 1654.) A hittudományon és történettudományon kívül annyira fejletlen volt még ebben az időben minden más tudományszak magyar műnyelve, hogy az úttörőnek szinte leküzdhe-

tetlen nehézségekkel kellett megbirkóznia, ha latin szövegek fordítására és kivonatára vállalkozott. Apáczai Csere János prózájára nézve Bod Péter kénytelen volt kijelenteni Magyar Athenásában (1766), hogy minden tudományt tárgyal ugyan, de «nagy részin a deákul nem tudó olvasó, vagy ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti, amit olvas magyarul». A nemzetművelő hivatásáért lelkesedő pedagógus nem mondható szerencsésnek sem műszavai, sem tudományos kifejezései összeválogatásában és megalkotásában. A latin műszavakat többnyire körülírásos fordítással próbálta megszólaltatni, bár eredeti törekvése az volt, hogy minden deák műszónak megcsinálja a magyar egyenértékűjét. Csak néhány szava maradt meg. *(Arányos, együttlét, középpont, nevező, osztó, osztandó, surlódás, számláló.)*

A költők közül Gyöngyösi István volt a legtudatosabb újító. Míg Zrínyi Miklós szegénynek találta a magyar nyelvet, ő pompás írói tehetséggel segített magán. Kevés új szót alkotott, annál változatosabban alkalmazta a stilisztikai újításokat. A vers kötöttsége és a költői hatásra való törekvés szavainak és kifejezéseinek megválogatására kényszerítette: leleményes kedvvel kutatta elő emlékezetéből a ritkábban használt magyar szókat, poétikai érzékkel alkotta meg a nyelvszokástól eltérő merész vonzatokat. Ma is érzi az olvasó, milyen bőven árad ennek a költőnek jó magyar beszéde, milyen gazdag forrásból merít, mennyire tudatában van újító hivatásának. Egybegyüjtötte az akkori magyar közbeszéd

minden ízes gyümölcsét s a kortársaitól átvett fordulatos társalgás anyagát megnövelte a maga költői tüzének nyelvformáló értékeivel. Ezért tanult tőle lelkesedéssel egy évszázad írói serege.

A helyesírás kérdései az egész századon keresztül nyugtalanították a nyelvtudományi hajlamú írókat. Szenczi Molnár Albert a fonétikus írás híve volt, Geleji Katona István az etimológikus írást pártolta. A sok következetlen helyesírású szerző között még Pázmány Péter írt legkövetkezetesebben, mégpedig a kiejtés szerint, mint általában ennek a századnak majd minden írója. Némi etimológizálás mindenütt belejátszott a fonétikus elvbe, de az ortográfiai alapelvet általában megtartották, egyébiránt ösztöne szerint írt mindenki és utánozta a régibb írókat. A XVI. század könyvnyomtatásának ingadozó betűjelölései a XVII. század második felében megállapodottabb írásmóddá alakultak át, a magánhangzók és mássalhangzók betűjelzése egységesebb lett, több fölösleges régi betűforma és betűösszetétel kiszorult a használatból. Régebben egyes magánhangzókat különféle ékezettel írtak a szerzők és szedtek a nyomdászok; *i* helyett *j*-t és *y*-t, az *u* helyett *v* betűt használtak; most megkezdték a hosszú *í*, *ő* és *ű* használatát; a *zs* hang jelölésére megalkották a *zs* betűt. A nyomdászok legtöbbször a szerzők következetlen ortográfiájú kéziratait követték, olykor azonban beleszóltak a kéziratok helyesírásába s betűkészletükhöz igazodva meggondolással szedték ki a gondjaikra bízott szövegeket. Pázmány Péter egyik munkájában a könyvnyomtató *eo*-val szedte az *ő* betűt, *eu*-val az *ű*-t, *c*-vel a *k*-t; Tótfalusi Kis Miklós meg egyenesen hozzáigazította a szerzők írásmódját a maga ortográfiájához, mert így óhajtott következetességet és egységet vinni a sok feltűnő tapogatódzásba és zavarba.

Irodalom. — Toldy Ferenc: Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. Pest, 1866. — Imre Sándor: Geleji Katona István mint nyelvész. Pest, 1869. — Toldy Ferenc: A magyar irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Kiss Ignác: Pázmány nyelve. Nyelvtudományi Közlemények. 1879. évf. — Jancsó Benedek: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok. Budapest, 1881. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Buda-

pest, 1891—1914. — Bárdos Remig: A magyar nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1896. — Ekker Szende: Gyöngyösi István nyelve a nyelvújítás szempontjából. Magyar Nyelvőr. 1898. évf. — Szily Kálmán: Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Budapest, 1898. — Kemény Kolumbán: Geleji Katona István Grammatikácskájának bírálatos ismertetése. Győr, 1900. — Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv. 2. kiad. Budapest, 1905. — U. az: Geleji Katona István Magyar Grammatikácskája. Budapest, 1906. — Kornis Gyula: A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése. Magyar Nyelv. 1907. évf. — Simai Ödön: Nyelvújítók a XVII. század közepén. U. o. 1908. évf. — Marcsek Tibor: Helyesírásunk a XVII. században. Budapest, 1910. — Erdély Amália: Gyöngyösi nyelvéről, Budapest. 1911. — Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929.

A XVII. SZÁZAD LÍRÁJA.

A katolikusok vallásos énekköltése.
A protestánsok vallásos énekköltése.
Szenczi Molnár Albert.
A szombatosok vallásos énekköltése.
Az oktató költészet.
A világi énekköltés.
Balassa Bálint költői iskolája.
A politikai költészet.
A kuruc költészet.
A népköltészet.
A verselés fejlődése.
Kéziratos énekeskönyvek.

A KATOLIKUSOK VALLÁSOS ÉNEKKÖLTÉSE.

Ha dogmák és szertartások dolgában szembeszökő volt is a különbség a katolicizmus és protestantizmus között, világszemléletük és erkölcstanításuk nem különbözött. Mindegyik vallás vigasztaló igékkel fordult a hivőkhöz: a földi élet nem egyéb megpróbáltatásnál, a sok nyomorúságot bizalommal kell elviselnünk, a pillanatnyi szenvedés után az örök üdvösség következik.

Ebben a században Pázmány Péter irányítása nyomán föllendült a katolikus énekköltés ügye. Az 1629. évi nagyszombati zsinat kimondotta, hogy a templomokban s a körmenetek és búcsújárások alkalmával csak az egyházmegyék által jóváhagyott énekeket szabad énekelni, ezért a papok válogassák össze a használható verses szövegeket és dallamokat s az egyházi hatóságok gondoskodjanak hibátlan kinyomtatásukról.

Az első nagyobbszabású katolikus énekeskönyv, a *Cantus catholici,* 1651-ben jelent meg. Kiadása fordulópontot jelent a magyar katolikus énekköltés fejlődésében. A kötet az 1629. évi nagyszombati zsinat és az 1638. évi esztergomi zsinat határozatainak szellemében készült. Olyan, egyházilag jóváhagyott gyüjtemény volt,

melynek tartalmát az ünnepek egymásutánja szerint beosztott énekek, zsoltárok és litániák alkották. A hivatalos használatra szánt énekeskönyvet Kisdi Benedek egri püspök védősége alatt adták ki.

E nevezetes énekeskönyv után még több más gyüjteményt is kinyomtattak, így Szegedi Ferenc egri püspök *(Cantus catholici,* 1674), Kájoni János csíki ferencrendi szerzetes *(Cancionale catholicum,* 1676), Illyés István esztergomi kanonok *(Soltári énekek,* 1693) és Náray György esztergomi kanonok *(Lyra coelestis,* 1695) énekeskönyvét. Az énekek szövegei és dallamai országszerte elterjedtek. Ettől kezdve a katolikus énekköltés ügye felvirágzott.

Mivel a katolikus énekgyüjtemények szerkesztői nem tudták a régibb egyházi énekek szerzőinek vallását, könyveikbe számos protestáns forrásból eredő ének is belejutott. A jóhiszemű, de tájékozatlan összeválogatás következtében a katolikus hívők ajkain nem egyszer megzendültek Luther Márton, Sztárai Mihály, Szenczi Molnár Albert és más protestáns énekszerzők dícséretei is. Utóbb ezeket az énekeket kiküszöbölték a katolikus templomokból.

A mise latinnyelvű volt, de az áldozópap tényekedéseit magyarnyelvű ének kísérte. A nép és a tanuló ifjúság a kántor vezetése mellett magyarul énekelte a himnuszokat; dicsőítette az Atyát, magasztalta a Fiút, segítségül hívta a Szentlelket, áhítattal fordult Szűz Máriához, kifejezte hódolatát az oltáriszentség előtt, bizalommal esengett a szentek közbenjárásáért. Az énekek

a katolikus hitélet valamennyi mozzanatához hozzákapcsolódtak, az európai latinnyelvű énekkincs minden gondolata és dallama megszólalt magyarul, de az idegenből kölcsönzött szövegek és melódiák mellett az eredeti nemzeti énekek sem hiányoztak. A szerzők neveit régen elfeledték, mert a költői hajlamú papok és kántorok nem a hírért és dicsőségért dolgoztak, hanem a hívők hitbuzgalmának növeléséért; az énekkincs azonban megmaradt és nemzedékről-nemzedékre vigasztalta a katolikusok százezreit.

Szívesen énekelték a zsoltárokat is, de távolról sem kedvelték őket annyira, mint a protestánsok. Szövegeiknek katolikus felfogású átalakítására nagyon ügyeltek, az énekek jó részét a Szentháromság dicsőítésével fejezték be.

A katolikus vallásos költők közül ki kell emelnünk Nyéki Vörös Mátyás győri kanonokot. Szigorú életfelfogással harcolt a földi élet vétkei ellen. *Dialogus*ában (1625) az elhúnyt bűnös ember teste és lelke panaszosan beszélget egymással. Ez a jóra intő és félelmet keltő vallásos költemény voltaképen a Nádor-kódexben is olvasható Visio Philiberti parafrázisa. Szent Bernátnak látomása támad: látja, hogy egy földindulás idején a földből kiszabadult szerencsétlen test miként vitatkozik a belőle kiszakadt bűnös lélekkel. Nyéki Vörös Mátyás szerint: «E példát úgy írták, hogy félelmet hozzon, Rút bűnnek álmából mindent felindítson, Világi életből mennyeit fordítson S az Úr Jézus Krisztus végig boldogítson». *Csengetyű*jében (1636) a pokol iszonyatossága

és a mennyország gyönyörűsége jelenik meg az olvasó előtt. A katolikus halálköltészetnek ez a jellemző darabja a középkori kódexek világát eleveníti meg. Míg a protestáns halálköltészet idegenkedett a túlvilági dolgok részletezésétől, a katolikus énekek szerzői szívesen foglalkoztak a pokol gyötrelmeivel és a mennyország örömeivel. «Erős számadásra midőn vitettetünk: Mit használ a fegyver? Mezitelen megyünk. Mit használ a harag? Fegyver nélkül leszünk. Mit használ a bíbor? Tűzbe helyeztetünk»: mondja Nyéki Vörös Mátyás. Maradtak kisebb költeményei is: egyházi énekek, jóra intő költemények, jámbor elmélkedések. A mulandó élet veszedelmei, a halál kikerülhetetlen volta és a túlvilági élet meg nem vesztegethető igazságosztása ezekben is uralkodó motívumok. Mit használ, kérlek, a világ — mondja egyik énekében — csak kívülről szép a sok hiúság, elenyészik minden, mint a füst: «A pálca s nagy birodalom Elolvad mint a hóhalom». *(A mulandó világtól való búcsúzás az örökkévalóságért.)* A Mária-költészet művelésében szintén vannak érdemei. Közel száz esztendős terméketlenség után vele kezdődik a Szűz Máriáról szóló vallásos énekköltés föllendülése. Verses munkáiban nemcsak népies magyarsága érdemel említést, hanem verselése is.

Katolikus énekgyüjtők és énekszerzők:

Hajnal Mátyás (szül. 1578. Nagyszombat; megh. 1644. Bécs) jézustársasági áldozópap, Esterházy Miklós nádor udvari papja, neves egyházi szónok. — A Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske. Van-

nak a vége felé egynéhány régi és ájtatos embereknek deákból magyar nyelvre fordított himnuszok. Bécs, 1629. (Ezt az imádságos könyvet és a hozzácsatolt egyházi énekeket Esterházy Miklós nádor nejének, Nyáry Krisztinának, buzdítására írta a szerző. A nádor nejét, Thurzó Imre evangélikus főúr özvegyét, ő térítette a katolikus egyházba. Könyvének újabb kiadásai: 1642 és 1644.) — Hajnal Matyás hitvitázó író is volt: Kitett cégér, mely alatt feltalálja akárki is minémű poshadt és mérges tejet fejt Keresztúri Pál Erdélyben egy katekizmusnak tömlőjébe, minémű Heidelberga táján nőtt és hízlalt teheneknek tőgyéből a nem régen született Csecsemő Keresztyénnek szoptatására, mely megorvosoltatik egy keresztyén orvosdoctor által. Pozsony, 1640. (Keresztúri Pál 1638-ban kiadott könyvének cáfolata és személyének megtámadása.)

Illyés István (1650—1711) csíki székely ember volt, serdülő korában Pozsonyba került, papi tanulmányait Bécsben és Rómában folytatta, fölszentelése után az egyik pozsonymegyei község plébánosa lett, 1688-ban somorjai plébános és esztergomi kanonok, utóbb prépost, apát, nagyprépost, címzetes püspök. — Soltári énekek a magyar anyaszentegyház vigasztalására és halottas énekek a szomorú temetések alkalmatosságára. Nagyszombat, 1693. (Másfél évszázad alatt még négy kiadása jelent meg, de kinyomtatták 1860-ban és 1894-ben is. Első részében Dávid király százötven psalmusának katolikus átdolgozása foglal helyet s így Szenczi Molnár Albert református zsoltárfordításával szemben most már a katolikusoknak is megvolt a maguk zsoltároskönyve. Második részében a temetési énekeket gyüjtötte egybe és jobbította meg Illyés István. Harmadik része elmélkedés a négy utolsó dologról: a halálról, ítéletről, pokolról és mennyországról.)

Kájoni János (szül. 1629. Jegenye, Kolozs megye; megh. 1687. Szárhegy, Csík megye) Csíksomlyón és Nagyszombatban végezte iskoláit, tizennyolc éves korában belépett Szent Ferenc rendjébe, itt csakhamar kitűnt zenei érdeklődésével. Mint ferencrendi házfőnök több erdélyi kolostorban szolgálta szerzete ügyét, később tartományfőnökké választották, ekkor a csíksomlyói rendházban könyvsajtót állított fel. Kiváló muzsikus és orgonaépítő volt, a külföldi zeneirodalmat jól ismerte, szegényes környezetéből messze kiemelkedett

sokoldalú tehetségével. Maga is komponált egyházi dallamokat. — Cancionale catholicum. Régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek, dícséretek, zsoltárok és litániák, kikkel a keresztyének esztendő által való templomi solemnitásokban, processiókban és egyéb ájtatosságokban szoktanak élni. Halottas temetéskor való és a négy utolsó dolgokról emlékeztető énekekkel együtt. Most újonnan nagy szorgalmatossággal egybeszedettek, megjobbíttattak és a keresztyének épületire s lelkivigasztalásokra kibocsáttattak. A csíki klastromban, 1676. (Magyar énekeinek száma tekintélyes: 700 lapon 700-nál több ének. Forrásai: Hajnal Mátyás énekeskönyve, az 1651. évi Cantus Catholici és Gönczi György énekeskönyvének 1654. évi kiadása. A gyüjteményt utóbb még kétszer kinyomtatták: 1719. és 1805. Mind a kétszer a csíksomlyói ferences rendházban.) — Kájoni János nevéhez több zenei kézirat is fűződik, így a Kájoni-kódex, a Csíkcsobotfalvi-kézirat, az Organo Missale. Ezek a részben kótás egyházi énekgyüjtemények számos himnuszt, litániát, misét és népies táncdallamokat foglalnak magukban.

Kisdi Benedek (1598—1660) a nógrádmegyei Szécsényben született, mint jó tanulót fölvették az esztergomi kispapok közé, Pázmány Péter kiküldte Rómába, majd maga mellé vette udvari káplánnak, korán lett kanonok és prépost, 1644-ben szerémi püspök, 1646-ban váradi püspök, 1648-ban egri püspök. Mint egri püspök Kassán élt, mert Egerben a törökök parancsoltak. Bőkezűségéből nyilt meg 1660-ban a kassai katolikus akadémia. — Cantus catholici. Régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák, kikkel a keresztyének esztendő által való templomi solennitásokban, processiókban és egyéb ájtatosságokban szoktak élni. Most újonnan egybeszedettek és a keresztyéneknek lelki épületükre és vigasztalásukra kibocsáttattak. Hely nélkül, 1651. (A püspök irányítása mellett megjelent könyv énekeit valószínüleg Ragyóczi Péter egri kanonok gyüjtötte össze. Beosztása: adventi, karácsonyi, újesztendei, vízkereszti, nagyböjti, húsvéti, pünkösdi énekek; továbbá énekek az oltáriszentségről, Szüz Máriáról, szentekről; zsoltárok, litániák, halotti énekek. A 270 lapra terjedő gyüjtemény átdolgozása, az 1674. évi kassai kiadás, már 560 lapot és félezernél több éneket foglal magában; ez a kiadás azonban Szegedi Ferenc nevéhez fűződik.)

NÁRAY GYÖRGY (1645—1699) zalamegyei evangélikus családból származott, katolikus nevelést nyert, a római Collegium Germanico-Hungaricumban fejezte be teológiai tanulmányait. Fölszentelése után az egri püspök mellett teljesített szolgálatot, utóbb falusi plébános lett, 1684-ben pozsonyi kanonok, 1690-ben az esztergomi káptalan tagja. Nagyszombatban halt meg. A XVII. századi katolikus egyházi énekírók és dallamszerzők között igen előkelő helyen áll. Legalább száz templomi éneket írt s valamennyit megzenésítette vonzó melódiákkal. A Boldogságos Szűz Mária és a magyar szentek tiszteletét különösen ápolta. — Lyra coelestis svavi concordia divinas laudes personans, hominumque animos a terrenis ad coelestia avocans. Nagyszombat, 1695. (Hangjegyekkel ellátott egyházi énekek. A szerző a maga költeményei és dallamai mellé fölvett másoktól származó vallásos énekeket is.)

NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS (1570 körül—1654) baranyamegyei jobbágycsalád gyermeke volt, mint katolikus pap bejutott a magyar királyi kancellária szolgálatába, 1611-ben győri kanonokká nevezték ki, 1636-ban elnyerte a vasmegyei pápóci prépostságot. Az utóbbi gazdag javadalommal járt; több község tartozott hozzá sok jobbággyal, hatalmas szántóföldekkel, rétekkel, szőlőkkel, erdőkkel, malmokkal. Vagyonát végrendeletében templomok, szerzetesrendek és rokonsága között osztotta meg. — Dialogus azaz egy kárhozatra szállott gazdag test és léleknek siralommal teljes egymással való keserves panaszolkodó beszélgetések. Bécs, 1625. (Első kiadásán kívül még hat kiadása jelent meg.) — Tintinnabulum tripudantium azaz a földi részeg szerencsének és dicsőségnek állhatatlan lakodalmában tombolók jóra intő csengetyűje, mely a világ csalárdságát, az ember nagy utolsó dolgainak zengésével kinek-kinek eleibe adja. Pozsony, 1636. (Első kiadásán kívül még hét kiadása jelent meg.)

SZEGEDI FERENC (1614—1675) pozsonymegyei református családból származott, egyházi tanulmányait Bécsben és Rómában végezte, fölszentelése után nevelő volt az egyik tekintélyes grófi családnál. Előkelő pártfogóinak közbenjárására már harminc éves korában esztergomi kanonokká nevezték ki. Néhány év mulva megkapta a nagyszombati plébániát, utóbb apátságot és prépostságot nyert, 1660-ban erdélyi püspök, 1663-ban váci püspök, 1670-ben egri püspök. Az egri

püspökök akkori székhelyén, Kassán, halt meg. A nevéhez fűződő énekeskönyvben félezernél több templomi ének van. A gyüjteményt költői hajlamú és zenéhez értő jezsuiták szerkesztették igen nagy gonddal. Kiválasztották a legszebb latin himnuszokat és dallamokat, ezeket magyarra fordították; átvették a régebbi magyar templomi énekeket; végül maguk is költöttek eredeti magyar vallásos költemények et és melódiákat. — Cantus catholici Latino-Hungarici. Magyar és deák keresztyéni katholikus énekek Istennek nagyobb dicsőségére és Magyarország lelki vigasztalására. Kassa, 1674. (A püspök bőkezűségéből kiadott gyüjtemény szöveg és dallam dolgában egyaránt gazdag forrása volt a későbbi katolikus énekeskönyveknek. Beosztása: adventi, karácsonyi, újesztendei, vízkereszti, vízkereszt után való, farsangos napokra való, nagyböjti, húsvéti, Úr mennybemenetele napjára való, pünkösdi énekek; továbbá énekek a Szentháromságról, oltáriszentségről; közönséges időre és vasárnapokra való énekek; a Boldogasszonyról, angyalokról, szentekről, megholtakról való énekek; litániák. A gyüjtemény felvette az 1651. évi Cantus Catholici minden kedveltebb darabját, azonkívül számos új éneket közölt valamennyi ünnepkörre. Csak karácsonyi ének 77 volt benne.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Bartalus István: Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI—XVII. században. Pest, 1869. — Fülöp Adorján: Nyéki Vörös Mátyás. Figyelő. 1878. évf. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Bartalus István: Adalékok a magyar zene történelméhez. Budapest, 1882. — Bogisich Mihály: Magyar egyházi énekek a XVIII. századból. Budapest, 1882. — U. az: Cantionale et passionale Hungaricum. Budapest, 1882. — Imre Lajos: Nyéki Vörös Mátyás egyik énekéről. Figyelő. 1883. évf. — Bogisich Mihály: Szegedi Ferenc Lénárd énekeskönyve 1674-ből. Budapest, 1886. — Rupp Kornél: A magyar Mária-himnuszok. Keszthelyi kat. gimnázium értesítője. 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Dankó József: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapest, 1893. — Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. — Bartha József: A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig. Katolikus

Szemle. 1901. évf. — Kövesi Lajos: Katolikus énekeink és énekeskönyveink a XVII. században. Kecskemét, 1903. — Horváth Cyrill: A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig. Sárospataki Füzetek. 1904. évf. — Zoltvány Irén tanulmánya. A pannonhalmi főapátság története. V. köt. Budapest, 1907. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Seprődi János: A magyar népdal zenei fejlődése. Erdélyi Múzeum. 1908. évf. — U. az: A Kájoni-kódex irodalom- s zenetörténeti adalékai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1909. évf. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Jénáki Ferenc: Kájoni János énekeskönyve és forrásai. Kolozsvár, 1914. — Horváth János: Ének az gazdagrul. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest, 1915. — Alszeghy Zsolt: A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Kömíves Nándor: Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái, Csorna, 1918. — Boros Fortunát: A Kájoni-kódex első írói. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1924. évf. — Német Gellért: Kájoni János. Pásztortűz. 1926. évf. — Szilárd Leó: Szent László a magyar lírában. Pécs, 1926. — Harsányi István: Adatok Nyéki Vörös Mátyás műveinek bibliografiájához. Magyar Könyvszemle. 1927. évf. — Boros Fortunát: Az erdélyi ferencrendiek. Kolozsvár, 1927. — Sztankó Béla: A lőcsei tabulaturás könyv choreái. Budapest, 1927. — Szabolcsi Bence: A XVII. század magyar főúri zenéje. Budapesti Szemle. 1928. évf. — U. az: Tinódi zenéje. Zenei Szemle. 1929. évf. — Domokos Pál: A csíkcsobotfalvi Kájoni-kézirat. Zenei Szemle. 1929. évf. — U. az: A csíki énekeskönyvek. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. — Pataki Henrik: A Csordapásztorok karácsonyi ének szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf.

A PROTESTÁNSOK VALLÁSOS ÉNEKKÖLTÉSE.

A vallásos érzés a XVII. században még mindig a régi erővel ihlette a lírikusokat. Isten dicsőítését alig mulasztotta el közülük valaki. A hazafiság és szerelem csak másodrendű indítéka e kor lírájának. A XVII. század költői új vonásokkal alig tették változatosabbá a reformáció versszerzőitől örökölt vallásos költészetet. Érzelmeik megvallásának módja, gondolataik kifejezése, világfelfogásuk, hangulatuk, nyelvük és verselésük általában a régi. A közkézen forgó énekeskönyvek dícséreteinek mintájára újból és újból rímekbe öntötték bűntudatuk megvallását, elmélkedtek Isten irgalmasságáról, magasztalták az egek Urát. A búsongó hang keresztülvonul ennek a századnak költészetén is, a Gondviselésbe és a túlvilági üdvösségbe vetett bizalmat nem tudta megtörni semmiféle csapás.

A protestáns egyházi énekköltés nevezetes fejlődési mozzanata fűződik Geleji Katona István református püspök nevéhez. A híres erdélyi hittudós még püspökelődével, Keserüi Dajka Jánossal, gyüjtögette egybe református egyházi énekeskönyvének anyagát. Munkája, az *Öreg graduál* (1636), I. Rákóczi György erdélyi fejedelem költségén látott napvilágot. Kétszáz példányban

nyomtatták s a fejedelem ingyen osztogatta a tekintélyesebb református gyülekezeteknek. Tartalmának zömét antifonák, himnuszok és a Károlyi Gáspár által prózában fordított zsoltárok alkották, de volt benne számos más egyházi ének és prózai rész is. Míg Szenczi Molnár Albertnek francia nótákra írt zsoltárait nagyon megszerette a református magyarság, Geleji Katona István énekgyüjteménye nem nyert tetszést. Helyette inkább Gönczi György református püspök énekeskönyvét, az úgynevezett *Kis graduál*t, forgatták. A református gyülekezetekben az a szokás alakult ki, hogy vasárnapokon Szenczi Molnár Albert zsoltáraiból, ünnepeken és köznapokon a két graduálból énekeltek. Utóbb Geleji Katona István graduálja egészen háttérbe szorult; az újabb református énekeskönyvek már csak néhány dícséretet tartottak meg énekeiből.

Geleji Katona István I. Rákóczi Györgynek ajánlotta a nagy énekeskönyvet. Ajánlólevele jellemző bepillantást nyujt az akkori ortodox református vallási felfogásra. A püspök tanítása szerint Isten dicsőítésének egyik legszebb módja az éneklés, mégpedig nem a négyszólamú, hanem az egy szájjal való éneklés, mert ebben résztvehet a templom egész hívőserege. Az ének szövege magyar legyen, hogy az igaz keresztyének úgy ne járjanak, mint a pápa szerzetesei, akik templomaikban deákul énekelnek, miközben énekükhöz a deáktalan egyházközség egy kapavágást sem ért, sőt maguk a parasztbarátok és apácák sem tudják, mit mondanak, hanem csak csevegnek, mint a szólni tanult szajkók.

«Az orgonák bőgése és a hegedűknek cincogása» s általában a zeneszó alkalmazása ellenkezik az igazi keresztyén istentisztelettel. Ezek a pápista maradványok a maguk zengésével nem a buzgóságot gerjesztik, hanem testi fickándozásra és fajtalanságra indítják a hívőket. Vigyázni kell az ének szövegére is. A barátok például olyan vakbuzgóan dicsőítik Szűz Máriát, hogy zengedezéseik nem egyebek kellemes virágénekeknél; márpedig a lelki énekeket el kell különíteni a testiektől. Sajnos, a tisztátalan szerelemről szóló pajkos énekek nagyon elterjedtek, a bortól megzajosodott vásott ledérek fölötte gyönyörködnek bennük, holott a virágénekek elhullatják a szűzesség virágát. A fajtalan fűzfapoéták szemtelen beszéde a maga megkótyagosodott nyálkálkodásával és valami rossz személynek szerelmétől való megbolondulással fölkelti a testiség tisztátalan kívánságait. Ezek a poklos szájú, kerítő cenkek megundokítják az elmét lator énekeikkel. A szerelmi énekek fertelmes testi indulatokból erednek, ocsmány helyről költ parázna szókból állanak, valóságos taplói a gonosz kívánságok fölgyujtásának. «Mintha ganéjt csapnának a füleitekben, szintén olyan, mikor az ocsmány beszédeket hallgatjátok.»

Az evangélikusok között Aáchs Mihály — helyes kiejtéssel Ács Mihály — dunántúli ágostai hitvallású lelkipásztor énekei terjedtek el országszerte. *Zengedező mennyei kara* (1696) magyar nyelven szólaltatta meg a német lutheránusok XVI. és XVII. századi vallásos költészetének legkedveltebb darabjait s bő forrásul szolgált az utána következő evangélikus énekeskönyveknek. A si-

kerültebb régebbi verses fordítások mind helyet foglaltak ebben a gyüjteményben, de a hagyományos énekek mellett új isteni dícséretek és hálaadó dalok is jelentek meg az énekeskönyv lapjain az ágostai hitvallású hívők lelki épülésére.

Az unitáriusok érdemes zsoltárfordítójának, TORDAI JÁNOS kolozsvári unitárius kollégiumi tanárnak, költői törekvésű énekei — *Szent Dávid király zsoltári* (1627) — nem jelentek meg nyomtatásban. Hatásuk így is megvolt. A kéziratot sokszor lemásolták, énekeit a XVII. és XVIII. századi unitárius énekgyüjtemények sorra átvették. Tordai János zsoltárain már megérzik Szenczi Molnár Albert hatása, az unitárius fordítás nem marad el költőiségben a református fordítás mögött. Később még a kálvinisták nyomtatott énekeskönyvei is átvették egyik-másik sikerültebb darabját.

Kiadások. — A XVII. századi református vallásos verseskönyvek közül Szenczi Molnár Albert zsoltárain kivül legkedveltebb volt az az énekesgyüjtemény, melyet Gönczi György debreceni lelkipásztor, a tiszántúli református egyházkerület püspöke, még a XVI. század végén bocsátott közre: Keresztyéni énekek, melyeket a gradual mellett s anélkül is, hol azzal nem élhetnek, a magyar nemzetben reformáltatott ekklesiákban szoktanak mondani. Debrecen, 1592. (A XVII. században huszonhat kiadása. A nyomtatás helyei: Debrecen, Lőcse, Bártfa, Várad, Kassa, Kolozsvár.) — Péczeli Király Imre komáromi lelkipásztor vallásos énekei részint Balassa Bálint és Rimai János istenes énekeivel együtt jelentek meg, részint önállóan: Catechismus azaz a keresztyéni tudománynak fundamentomiról és ágairól való rövid tanítás. Lőcse, 1635. (A káté végén vannak a szerzőnek vallásos rímelései: Egynéhány szép isteni dícséretek.) — Az erdélyi Öreg Graduál hosszú címének rövid kivonata: Az keresztyéni üdvözítő hit-

nek egy nyomban járó igazságához intéztetett ékes ritmusú himnuszokkal, prófétai lélektől szerkesztett szent zsoltárokkal, örvendetes nótájú prózákkal és több soknemű, született nyelvünkre fordíttatott dícséretekkel és esztendőtszakai templombéli kegyes ceremóniákkal tökéletesen megtöltetett Öreg Graduál. Keserüi Dajka Jánosnak és Geleji Katona Istvánnak, Erdély országban levő magyar keresztyén reformata ecclesiáknak püspökinek és az gyulafejérvárinak lelkipásztorinak, fáradságos munkájok által. Gyulafehérvár, 1636. (Az ívrét alakú, közel nyolcszázlapos kötetet I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek az olvasóhoz intézett előszava nyitja meg; elmondja benne többek közt azt is, hogy a könyvet négy esztendővel azelőtt kezdte nyomtattatni; s befejezi előszavát a következő mondattal: «Irtam Gyulafejérváratt fejedelemségemnek székes helyén 8zent Iván havának nyolcadik napján ezerhatszázharminchat esztendőben, ez világi pályafutásomnak teljes negyvenkettődik esztendejében, ez gondos és igen bajos fejedelemségemnek hatvanhatodik hónapjában». A vallásos szellemü szózat után Geleji Katona Istvánnak a fejedelemhez intézett ajánlólevele következik. Megírja benne, hogy Keserüi Dajka Jánossal együtt már régen hozzáfogtak munkájukhoz, Bethlen Gábor fejedelem nagyon pártolta törekvésüket, Rákóczi György fejedelem pedig lehetővé tette a kézirat kiadását: «Kinek ajánljam tehát ez földi emberek közül ezt az szép új Graduált, kegyelmes uram, ha nem Nagyságod méltóságos személyének?») — Aáchs Mihály lutheránus énekgyüjteménye: Zengedező mennyei kar azaz németből magyarra fordíttatott szép isteni dícséreteket és hálaadó énekeket más magyarul szereztetett kegyes énekekkel együtt magában foglaló könyvecske. Lőcse, 1696. (Utóbb még számos kiadása.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Kálmán Farkas: Éneklőkar avagy azoknak a tudósoknak és poétáknak életrajza, kik által a magyarországi reformátusok most használatban levő énekeskönyvében foglalt énekek szereztettek. Budapest, 1880. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Payr Sándor: Öreg Aáchs Mihály. Evangélikus Egyház És Iskola. 1898. évf. — Brassay Károly: Geleji Katona István élete és munkái. Hajdúnánási ref. gimnázium

értesítője. 1902. és 1903. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. II. kötet. Budapest, 1904. — Erdélyi Pál: A XVII. század lírája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Vasáry Dániel: Péczeli Király Imre élete és énekei. Esztergom, 1907. — Ravasz László: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. Teológiai Szaklap. 1913. évf. — Alszeghy Zsolt: A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Harsányi István: Adalékok a Balassa-irodalomhoz. U. o. 1924. évf. — U. az: Balassa Istenes Énekeinek függelékében közölt két ének szerzője. U. o. 1925. évf. — Borbély István: Tordai János unitárius zsoltárfordítása. Keresztény Magvető. 1925. évf. — Payr Sándor: Luther és az egyházi ének. Teológiai Szemle. 1926—1927. évf. — Lukcsics Pál: Bornemisza Vak Menyhért verse 1609-ből. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT.

A MAGYAR protestáns zsoltárfordítás prózában indult meg. 1536-ban Gálszécsi István adta a zsoltároknak prózai fordítását, 1548-ban Benczédi Székely István. A két fordítás éppen úgy nem készült énekeskönyvnek, mint Heltai Gáspár 1560. évi prózai zsoltárfordítása. Batizi András, Batthyány Orbán, Siklósi Mihály, Tordai Benedek és Végkecskeméti Mihály verses kísérletei után az 1540-es évekből való Sztárai Mihály tizenhat verses zsoltára. Bornemisza Péter 1582. évi énekeskönyve számos zsoltárt közölt, mert ekkor már Balassa Bálint, Skaricza Máté, Szegedi Gergely és mások több-kevesebb verses fordítással gyarapították a magyar zsoltárköltészetet. Ezek a zsoltárfordítók nem tervszerűen fogtak Dávid király énekeinek fordításához. Megpróbálkoztak egy-egy psalmus versbeöntésével s próbálkozásaikat a protestáns egyházi énekeskönyvek összeállítói belesorozták gyüjteményeikbe. Az egyetlen teljes verses zsoltárfordítás, Bogáti Fazekas Miklós zsoltárkönyve, kéziratban maradt. Ilyen előzmények után határozta el Szenczi Molnár Albert, hogy a sok gyönge kísérlet és szétszórt mutatvány helyett egységesen kidolgozott teljes verses fordítást ad közre.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT altdorfi tartózkodása idején dolgozta ki *Psalterium Ungaricum*át (1607): Dávid király

százötven zsoltárának magyar verses fordítását. Mivel Kálvin János versenytárs nélkül állóknak hirdette Dávid zsoltárait, a reformátusok mindenfelé áhítattal mélyedtek a magasztos ószövetségi költemények olvasásába. A külföldi fordítók közül Marot Kelemen francia költő negyvenkilenc zsoltára és Béza Tivadar svájci lelkész százegy zsoltára különösen népszerűvé tették a zsidó psalmusokat. A francia dallamszerzőktől megzenésített francia énekek mély benyomást keltettek mindenfelé. Lobwasser Ambrus königsbergi tanár németre fordította a francia szövegű és francia dallamú zsoltárokat s ezt a fordítást vette alapul Molnár Albert a maga zsoltárfordításában.

Az addigi magyar zsoltárfordítások verselése és dallama sehogy sem tetszett Molnár Albertnek. Úgy vélekedett, hogy a magyar psalmusok hasonlíthatatlanul elmaradnak a Marot—Béza-féle énekek mögött. Visszatetsző volt előtte, amint írja, a régi magyar énekek sok paraszt-verse; temérdek vala-vala sorvége, mely együgyű rímelésen a külföldiek csak mosolyogni tudtak. 1606-ban kezdett a zsoltárok magyar fordításához, száz nap alatt készült el munkájával, 1607-ben kinyomatta kéziratát. A Marot—Béza-féle zsoltárkönyv dallamainak száma százharmincra ment, körülbelül ugyanannyira a versformák száma, érthető tehát, hogy a tartalmi hűségnek a versforma változatosságával való összeegyeztetése sok munkájába került. Panaszkodott is könyve elején, hogy milyen sokat fáradozott, míg bele tudta illeszteni a hosszú magyar szókat a rövid francia szókból álló

strófaszerkezetekbe, holott fordításában egy szótaggal sem toldhatta meg az eredeti szöveg melódiáihoz igazodó verssorokat. Zsoltárait a Lobwasser-féle német fordítás nyomán ültette át, de használta a Marot—Béza-féle zsoltárok francia szövegét is. Az értelmi hűségre és alaki pontosságra egyformán törekedett, éppen úgy, mint Lobwasser Ambrus, mikor a francia szöveget fordította. A versforma utánzása kényszerítette azután arra, hogy számos zsoltárt nagyon is szabadon ültetett át, különböző szövegkihagyásokra kényszerült, gyakran idegen gondolatokat is kapcsolt a zsoltárok eszmekörébe. Rímelése még így is gyönge volt. Nagyobbrészt puszta ragrímeket használt. Hellyel-közzel olyan strófákat is írt, amelyeket csak hosszas gondolkodással lehet megérteni. Nehézkes sorai és homályos kifejezései a gyors fordítói munkának s nem eléggé hajlékony költői nyelvének tulajdoníthatók.

Feladata mindenesetre súlyos volt. Nyugateurópai versformákat kellett átültetnie líránkba, holott a magyar költészetben addig még a versformák és rímelhelyezések kellő változatossága nem volt meg. Mivel pedig még nem tudott rábukkanni a rímes időmértékes verselés nyitjára, versmértéke nem egyszer mereven szembehelyezkedett a melódiával. Sok helyen azonban szépen födte egymást a verselés és a dallam. Ha nem száz nap alatt készíti százötven zsoltárát, hanem átdolgozásukra és csiszolgatásukra hosszabb időt szán, fordítása bizonyára sokkal szebb lett volna. A költői érdem így sem tagadható meg tőle. Strófáit igaz hit és meleg érzés

hatotta át; helyenkint megkapóan markolt a szívbe; változatos versformáival új lendületet adott a magyar verselés fejlődésének.

Toldy Ferenc szerint Szenczi Molnár Albert zsoltárai a versformák különféleségére, a rímre és nyelvbeli előadásra nézve időszakot alkottak. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1868.) — Beöthy Zsolt is kiemelte, hogy a fordító a legváltozatosabb versformák hosszú sorát honosította meg. Francia mintái alapján élénk zenei érzékkel rendezte el a sorok szótagszámát, a rímek összhangzását, a szakok alakítását. Érdeme annál nagyobb, mert a magyar verselés eladdig általánosan dallamtalan, rossz rímű, többnyire hosszú és egyhangú sorok egymásmellé rakásából állt. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond rámutatott arra, hogy 1600 körül nemcsak nálunk, hanem az összes művelt népeknél találkozunk a verselés javításával. Molnár Albert is emelni akarta korának ízlését, tökéletesíteni versformáit. Zenei szempontból egyes bírálók kifogásainak érthető alapjuk van: a finom művészetű idegen dallamok népünk ajkán csakhamar elferdültek, a falusi református nép az eredeti melódiákba más hangokat szőtt, a francia zeneiséget megváltoztatta és önkényesen magyarossá tette. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Dézsi Lajos szerint a zsoltárok nyelve erő, tisztaság és magyarosság dolgában Balassa Bálint zsoltáraival is kiállja az összehasonlítást. Költői szempontból tekintve, a fordítás nem egyformán sikerült, de azért van több olyan zsoltár, mely valóban szépnek mondható és költői tehetségre vall. Ilyen a 33., 42., 50., 86. és 90. zsoltár. (Szenczi Molnár Albert. Budapest, 1897.) — Horváth Cyrill szerint a szövevényes francia strófák magyarul megzendítése a legmerészebb gondolatok egyike volt s ezt a gondolatot Molnár Albert a körülményekhez mérten sikerrel valósította meg. Clément Marot bizonyára hasonlíthatatlanul csengőbb, elevenebb, csinosabb verseket írt nála, de azért helyenkint az ő dikciója is felszárnyal, verse erősen nekilendül s magasan föléemelkedik eredetijének, Lobwassernek. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) Igy:

Perelj, Uram, perlőimmel,
Harcolj én ellenségimmel;
Te paizsodat ragadd elő,
És segedelmemre állj elő;
Dárdádat nyujtsd ki kezeddel,
Ellenségimet kergesd el.

Szenczi Molnár Albert (szül. 1574. Szenc, Pozsony megye; megh. 1633 kör. Kolozsvár) egyike volt a legzaklatottabb életű íróknak. Szülőfalujából tizenhat éves korában Németországba távozott s kilenc esztendeig látogatta a német iskolákat. Hosszú időt töltött Vittenberga, Heidelberg és Strassburg egyetemein. Alig tért haza, újból útnak indult; Herborn, Frankfurt, Altdorf, Marburg városában tartózkodott évekig; megfordult Németország egyéb helyein is. Tanult, tanított, nyomdai korrektorságot vállalt, szótárt szerkesztett, nyelvtant írt, vallásos munkákat fordított magyarra. A német egyetemi tanárok szívesen segítették, egyes iskolákban ingyenes lakást és ellátást nyert, a hesseni fejedelem anyagilag és erkölcsileg is támogatta. A német reformátusok megbecsülték benne azt az írót, aki a magyar reformátusok hitéletének megerősítését tűzte ki élete céljául. Mint híres ember jött haza 1613-ban, a Kalauz megjelenésének és Bethlen Gábor trónralépésének esztendejében. A rohonci lelkészséget nyerte el, de sem itt, sem a komáromi prédikátorságban nem tudott megmaradni. Két év mulva ismét elhagyta hazáját; tanító lett Oppenheimben. Leginkább azokból az adományokból tartotta fönn magát és családját, melyeket magyarországi és németországi hitsorsosaitól kapott. Végre sok szenvedés után Bethlen Gábor fejedelem meghívására 1624-ben újból hazaköltözött. Évekig élt Kassán a nagylelkű fejedelem költségén. Utóbb Kolozsvárt próbált szerencsét. Pályája a folytonos életküzdelem, bolyongás, tanulás, írogatás és használni-kívánás hosszú láncolata.

Adatok Szenczi Molnár Albert életéhez:

1574. — Augusztus 30: Szenczi Molnár Albert születésének napja. A Pozsony és Nagyszombat közt fekvő Szempc községben születik. (Elődei a székelyföldről költöztek Pozsony vidékére. Atyja jómódú református iparos és földművelő volt, ácsmesterséggel és mol-

nársággal foglalkozott. Később elszegényedett. Hat gyermeke közül csak Albert került ki az egyszerű környezetből.)

1586. — Molnár Albert szülőhelyének református iskolájából átmegy a győri református iskolába. Tanulása mellett a segédtanító inasa. Még ez évben több társával együtt elindul, hogy megtekintsen néhány híres magyar várost. Csatlakozik a magyar vásárokra menő bécsi kereskedőkhöz, velük együtt eljut Kassára és Debrecenbe, beiratkozik a gönci református iskola tanulói közé. (Károlyi Gáspár éppen ekkor nyomatja ott teljes Szentírás-fordítását.)

1588. — Molnár Albert a debreceni református iskolában. Itt is szolga-tanuló; takarít, mosogat, a temetéseken énekel. (Közben elgyalogol távoli helységek papjaihoz és iskolamestereihez. Megfordul Szatmáron, Nagybányán.)

1590. — Másfélévi tanulás után távozik a debreceni kollégiumból. Kassán egy odavaló polgár gyermekének házitanítója lesz. Még ez évben visszatér szülőföldjére. (Három hétig tart, míg elér Kassáról Pozsonyba. Gyalog és szekéren teszi meg az utat, papoknál és tanítóknál száll meg.)

1590. — November 1-én elindul hazulról Németországba. Bécsen, Prágán és Drezdán keresztül Vittenbergába érkezik. Az itt tanuló magyar protestáns ifjak segítik. (Nagy elszántság, hogy egy tizenhat éves ifjú nekivág a külföldnek anélkül, hogy pénze lenne. Csak olyan pályavégzett tanulók mennek ekkor idegen országba, akik tehetősebbek vagy akiknek valami kegyes adomány jut. Szerencséjére ott a vittenbergai magyar egylet. Ezt a bursát a magyarországi protestáns főurak és egyházközségek segítik, a magyar ifjúságnak külön pénztára és könyvtára van, maguk választják elnöküket s nemcsak szigorú vallásos életet élnek, hanem a nemzeti érzést is ápolják. Molnár Albert a hittudományokat tanulja, de nagy szegénységgel küzd. Egy alkalommal segítséget kap hazulról: három forintot. Atyja és testvérbátyja küldik neki ezt a kölcsönkért pénzt egy Szencen véletlenül átutazó német diák közvetítésével.)

1592. — Májusban Vittenbergából Heidelbergbe vándorol. Az itt tanuló magyarok szívesen látják. (Másfél hónap alatt begyalogolja a Rajna vidékét; jár Worms, Mainz, Bonn, Köln, Strassburg városokban.)

1593. — Molnár Albert Strassburgban. Eddigi ajánlólevelei alapján felveszik a Vilmos-kollégium tagjai közé. Az akadémián szorgalmasan tanulja a protestáns vallástudományt, a latin, görög és héber nyelvet, a matematikát, fizikát és filozófiát. A kollégiumban lakást és élelmezést kap. (Az ingyenesen ellátott tanulók kötelezvényt adnak, hogy a rájuk fordított költségeket visszafizetik, ha állásuk lesz.)

1594. — A strassburgi akadémián kiállja a vizsgálatokat és babérkoszorús lesz. Készül a magisteri fokozat elnyerésére. (Ezt a fokozatot nem éri el, mert az evangélikusok és reformátusok vallási villongásai tovább kényszerítik.)

1596. — Háromévi tanulás után július 21-én távozik Strassburgból. Megindul Svájc felé. A református papok és tanítók mindenütt barátságosan fogadják. Állomásai: Basel, Zürich, Bern, Lausanne, Genf. (A viszonyok egyszerűségére és a vallásos összetartásra jellemző, hogy mikor az örök a magyar vándordiákot áteresztik Genf kapuján, mindjárt elmegy az egyetemre, az egyik logikai előadásra beül a hallgatók közé, az óra végén a tanárhoz megy, megmutatja okmányait s elmondja, hogy szeretné meglátogatni Béza Tivadart, az európai hírű hittudóst és bibliafordítót. A logika tanára elvezeti a szegény koldusdiákot Béza Tivadarhoz, ez leülteti s beszélget vele az egyház állapotáról. Molnár Albert nála hagyja emlékalbumát, másnap a református templomban meghallgatja prédikációját, bár a francia szónoklatot nem érti. Közben találkozik egy magyar honfitársával, elviszi őt Bézához, ez kenyeret és bort ad nekik, elbeszélget velük; megmutatja Kálvin János arcképét s ezt mondja könnyezve és meghatott hangon: Ez az én atyám a Krisztusban.) Genfből Luzernbe megy. Itt megismerkedik a spanyol király egyik követével, a jólelkű követ a maga költségén elviszi Olaszországba. Comoban elválik a spanyol követtől, megnézi az olasz városokat: Paduát, Parmát, Modenát, Bolognát, Riminit, a lorettoi búcsújáróhelyet. Rómában nyolc napig időzik. (Amikor az itt tanuló magyar katolikus kispapok meghallják, hogy honfitársuk érkezett a Szent István királytól alapított magyar vendégházba, érte mennek, barátságot kötnek vele s megmutogatják neki Róma nevezetességeit.) További útiránya: Ancona, egy tengeri út, Ravenna, Velence, Triest, Tirol, Konstanc, Basel, Strassburg. (Négyhónapi útját nagyobbára gyalog teszi meg, jó emberek adományaiból

él s abból a csekély pénzből, melyet útrakelése idején könyveinek eladásából szerzett.) A heidelbergi egyetemre megy, itt felveszik egy teológiai alapitványi helyre. (Heidelbergben ugyanis borzalmas pestis dühöngött, a tanárok és tanulók szétszaladtak, üresen állott a város nagy része s igy a folyamodóknak könnyen adtak lakást és ellátást.)

1597. — Molnár Albert a heidelbergi egyetemen. Nagy nyomorban él. (A pestis elmultával visszajönnek a tanulók, őt kiteszik az internátusból, könyveinek eladásából él s mikor már semmije sincs, egy pap öt garast ad neki, hogy megebédeljen. Majd újból felveszik az internátusba, de fizetnie kell. Adósságai miatt szörnyű rettegések között tölti nappalait és éjjeleit; még imádkozása, zsoltáréneklése és prédikáció-hallgatása közben is az jár az eszében, hogyan szerezzen pénzt.)

1598. — Betegen fekszik Heidelbergben. Könyöradományokból tengeti életét. (Tizenkét ott tanuló magyar ifjú és néhány jólelkü külföldi diák ápolja és szerez számára gyógyszereket.)

1599. — Október 28-án Heidelbergből hazafelé gyalogol. November 26-án érkezik Szempcre. (Kilenc évig volt távol hazájától. Huszonöt éves.)

1600. — Bejárja a Felvidéket. Pártfogókat keres, hogy tovább iskolázhasson. Néhány buzgó kálvinista kisebb-nagyobb összeggel segíti. Fontosabb állomásai: Nagyszombat, Kassa, Gönc, Vizsoly, Eperjes, Löcse, Rózsahegy. Márciusban újból külföldre megy: Bécs, Linz, Nürnberg, Altdorf, Heidelberg. Szeretné kiadni a magyar bibliát, ezért ősszel elmegy a híres frankfurti vásárba: a könyvkiadók, könyvnyomtatók és könyvkereskedők sokadalmába. A magyar biblia kinyomtatására senki sem vállalkozik. A herborni egyetem teológiai karának hallgatója lesz. Tanárai szeretik, több alkalommal meghívják ebédre és vacsorára. Elég jól megél, de nyugtalan vére továbbhajtja. Beáll korrektornak egy frankfurti könyvnyomtatóhoz. (Naplója: «Jó Isten! Mennyi kellemetlenséget nyeltem itt el!»)

1602. — Házitanító Ambergben egy városi tanácsosnál. (A családnál lakik; lakást, élelmezést, ruhát és némi díjazást kap. Kilenc hónap mulva továbbmegy.)

1603. — Altdorfban jó helyzetbe jut. Rittershausen Konrád híres nyelvtudós, a római jog tanára, pártfogásába veszi, az egyetemi diák-

szálláson lakást rendel számára, pénzt gyüjt segélyezésére. Hozzáfog latin-magyar szótárának elkészítéséhez. (Öt hónapig írja az első részt, egy hónapig a második részt.)

1604. — Hutter Illés nürnbergi könyvkiadó elvállalja szótárának kinyomtatását. Molnár Albert Nürnbergbe költözik kiadójához, hogy felügyeljen a munkára. Dictionariumát Rudolf német-római császárnak és magyar királynak ajánlja. Elmegy a császári udvar székhelyére, Prágába; megismerkedik az ottani tudósokkal, pártfogókat szerez; bemutatja könyvét a császárnak, ez ötven forint jutalmat ad neki. (Prágában barátságot köt Keplerrel, a nagyhírű csillagász meghívja magához, ott lakik Kepler családjánál.)

1606. — Alkalmazást keres. Hosszabb bolyongás után két tanítványa akad, velük Altdorfba megy. Márciusban hozzáfog a zsoltárok fordításához, szeptemberben befejezi munkáját. Magántanítását félbenhagyja, Heidelbergbe indul, itt egy kollégium tanítói asztalánál adnak számára ellátást. (Kiszámíthatatlan elhatározásai és nyughatatlan barangoló kedve ellenére is szeretik és becsülik a németek. Erről nemcsak jótéteményeik, hanem ajánlóleveleik is tanuskodnak. Érdemeit és erkölcsét elökelő papok és tudósok magasztalják. A nagyhírű Rittershausen Konrád altdorfi egyetemi tanár ajánlólevele szerint nem azért él, mint számüzött, Németországban, hogy magyar hazáját feledje, hanem, hogy tudományt gyüjtsön s később majd reá szoruló hazájának tehetsége szerint szolgáljon és használjon.)

1607. — Megjelenik zsoltárfordítása. Könyvét bemutatja IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek és Móric hesseni tartománygrófnak. Mindkettő megajándékozza. Móric fejedelem védelme alatt Marburgban telepedik le. Itt dolgozik a magyar biblia új kiadásán. (A német fejedelem igen tudós férfiú, számos német, francia és latin nyelvü mü szerzője, tud görögül, héberül, olaszul, spanyolul, angolul és magyarul. Molnár Alberttel szemben nagyon kegyes. Egy alkalommal magával viszi egyik hajókirándulására.)

1608. — Megjelenik Szent Bibliája. (Móric fejedelem nagylelküen támogatja minden igyekezetében. A fejedelem bökezüségéből él Marburgban 1611-ig.)

1610. — Megjelenik magyar grammatikája. Szülőhelyének elöljárósága, a szenci bíró és az egész tanács, megtisztelő hangú levélben

hívja haza s pénzajándékot és szép levelet küld számára. («Az Atyaistentől, ő szent fölségitől — mondja többek között a szenci írás — kévánjuk kegyelmednek ez új esztendőben minden lelki és testi sok áldást, azmellett szolgálatunkat is ajánljuk kegyelmednek, mint fiunknak... Ne nézze kegyelmed az mi hálaadatlan voltunkat, hogy semmi segítséggel nem voltunk az kegyelmed odalíteliben... Kegyelmed bízvást jöhet közinkben, mert az Úristen békességben tart bennönket. Kit, ha megcselekszik kegyelmed kérisönkre, meglátja kegyelmed, hogy mi is városostul hálaadatlanok nem leszönk kegyelmednek és örömest is látjuk kegyelmedet. Kegyelmedtől, mint fiunktól, erre az mi levelönkre választ várunk, azmellett Istennek, ő szent fölségének, oltalma alá ajánljuk kegyelmedet. Költ Szempcen, die 5. Februárii. Anno 1610. Kegyelmednek örömest szolgálunk mü szempci bíró és az egész tanács.»)

1611. — Október 8-án, harminchét éves korában, nőül veszi egy marburgi tanító elvált feleségét: Ferinari Kunigundát. (Kunigunda asszonynál étkezett s megszerette a harminc éves asszonyt. Esküvője Oppenheimben ment végbe. Ez alkalommal német barátai üdvözlő verseket írtak megörvendeztetésére. Molnár Albertnek három fia és három leánya született házasságából, azonkívül feleségének is volt három leánya első házasságából.)

1612. — Marburgból augusztus havában hazajön. Gróf Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány alkalmazza udvari papjának. Az előkelő protestáns úr költségén visszamegy Marburgba, hogy feleségét és gyermekeit magával hozza pártfogójának birtokára, a vasmegyei Rohoncra. (Megbecsülését mutatja, hogy az ország nádora, Thurzó György, pártfogó levelet állít ki részére.)

1613. — Kéthónapi utazás után családjával és poggyászos szekereivel Németországból Rohoncra érkezik. Bolyongó kedve változatlan. Még az alföldi török hódoltságba is elmegy, Kassán Bocatius János vendége, Késmárkon tiszteleg a Thököly-családnál. (A falusi életet sem ő, sem felesége nem tudja megszokni, bár Batthyányné Lobkowitz Poppel Éva nagy szeretettel bánik családjával.)

1614. — Rohonci prédikátorságát felcseréli a komáromi lelkészséggel. Három hónapig sem marad a városban. Újból megkezdi vándorlásait. Meglátogatja Rimay Jánost. Alsósztregovai birtokán jó napokat

tölt. (A véletlen játékából ebben az évben találkozott Veresmarti Mihállyal is. Az egykori református lelkész Vágsellyén volt plébános s mikor Molnár Albert arra járt, barátságosan beszélgetni kezdett vele, de csakhamar megbántva távozott, mert a vallásváltoztatás kérdése körül érdessé vált a társalgásuk.)

1615. — Alsósztregováról csikorgó téli időben Erdélybe megy. Útiránya: Sárospatak, Nagykároly, Szatmár, Nagyvárad, Kolozsvár, Nagyenyed, Nagyszeben, Fogaras. Fogarason tiszteleg Bethlen Gábor erdélyi fejedelem előtt. A fejedelem kitüntető kegyességgel fogadja, megajándékozza s emléksorokat ír albumába. Visszajövet útba ejti Debrecent, Kassát, Eperjest, Löcsét, Nagyszombatot. Komáromból családjával együtt Sziléziába megy. Állást keres a német városokban. Kántortanító lesz Oppenheimben. (Bethlen Gábor felajánlotta neki az első felügyelői tisztet a gyulafehérvári kollégiumban, de ezt a megtisztelő állást nem fogadta el.)

1617. — Oppenheimben megjelenik Scultetus-fordítása. (Az oppenheimi egyháztanács megválasztja iskolamesternek.)

1620. — Heidelbergben közrebocsátja a zürichi német imádságoskönyvecske magyar fordítását. Nehéz helyzetben él. Nagylelkű adományozók több ízben kimentik inséges állapotából. (Támogatói: V. Frigyes pfalzi választófejedelem, Móric hesseni tartományi gróf, Bethlen Gábor, Károlyi Zsuzsánna, Rákóczi György, több magyarországi református gyülekezet. A hazai segítséget többnyire a németországi egyetemekre menő tanulók viszik ki részére.)

1622. — A harminc éves háború borzalmai Heidelbergben. A Habsburg-ház egyik hadvezére, Tilly, megszállja a várost, spanyol katonái kegyetlenül fosztogatják a lakosságot. A martalócok Molnár Albertet gúzsba kötik, csigára húzzák, égetik. Könyvein kívül minden holmiját elrabolják. (A sors gúnyja, hogy német felesége a bizonytalan magyar élettől rettegett s férjét Németországban fosztották ki és kínozták félholtra.)

1624. — Hanauban megjelenik Calvinus-fordítása. Bethlen Gábor fejedelem költségén családostul hazaköltözik. A fejedelem Kassát jelöli ki lakóhelyéül. (Ő gondoskodik ellátásáról, ruházatáról, szállásáról. Egy alkalommal meghagyja Kassa városának, hogy csendesebb lakást szerezzenek neki.)

1629. — Kolozsvárott él, nincs állása, sok az adóssága. Vele együtt nélkülöz családja is. (Egy gazdag magyar úr, Darholcz Ferenc, megszánja, kifizeti adósságait s annyi pénzt ad neki, hogy még leányát is kiházasíthatja.)

1633. — Utolsó nyomok életéről. Ötvenkilenc éves. Kolozsvárott lakik, itt rendezgeti iratait. (A hagyomány szerint a kolozsvári temetőben temették el. Egyik fia, Szenczi Molnár János, a kolozsvári szász református gyülekezet prédikátori tisztségét viselte, de korán elhúnyt. János pap sírja és sírköve az 1914—1918. évi világháború előtt még megvolt a kolozsvári temetőben!)

Kiadások. — Dictionarium Latino-Ungaricum. Nürnberg, 1604. (A latin-magyar szótárt Altdorfban öt hónap alatt készítette, nyomtatása Nürnbergben, a hozzákötött magyar-latin résszel együtt, hat hónapig tartott. Tiszteletdíjul néhány példányt kapott kiadójától. Németországi tudós-ismerősei üdvözlő verseket írtak a könyv elé, ő maga Rudolf császárt és királyt dicsőítette ajánlólevelében.) — Dictionarium Ungarico-Latinum. Nürnberg, 1604. (E magyar-latin szótár előszavában megemlíti családjának székely eredetét s a székelyeknek azt a büszkeségét, hogy ők a régi magyar nyelvet romlatlanul őrizték meg. Ez magyarázza, úgymond, hogy egybe merte állítani munkáját, bár annyi éven keresztül távol volt hazájától, jórészt Németországban nevekedett s kevesen is ismerik otthon.) — Psalterium Ungaricum. Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári a franciai nótáknak és verseknek módjokra most újonnan magyar versekre fordíttattak és rendeltettek a szenci Molnár Albert által. Herborn, 1607. (A szerző és a nyomda helyesírásával: Psalterium Ungaricum. Szent David kiralynac es prophetanac szaz ötven soltari az franciai notáknac és verseknec módgyokra most úyonnan magyar versekre forditattac es rendeltettec, a szenci Molnar Albert által. MDCVII. Herbornaban. Nyomtattatot Hollos Christof által. Kiadója, Corvinus-Raabe Kristóf, azért vállalkozott a könyv kinyomtatására, mert áldozatot akart hozni Istennek, amiért megóvta életét a Németországban dühöngő pestistől. Molnár Albert az első kiadást IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek és Móric hesseni tartománygrófnak ajánlotta. Mindkét fejedelem megelégedéssel vette tudomásul, hogy az első teljes magyar verses zsoltárfordítást az ő védőségük alatt nyomtatták ki. A nevezetes könyv

háromszáz év alatt száznál több kiadást ért. Eredetije, Lobwasser Ambrus zsoltárgyüjteménye, a következő címmel jelent meg: Des Königs und Propheten Davids Geistreiche Psalmen, Nach Frantzösischen Melodien in Teutsche Reimen gebracht durch D. Ambros Lobwasser.) — Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordíttatott egészen, az Istennek Magyarországban való anyaszentegyháznak épülésére. Károli Gáspár elöljáró beszédével. Ez második kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert. Hanau, 1608. (A közel másfélezer lapra terjedő, sürü nyomású könyv ezerötszáz példányban jelent meg. Öt hónapig nyomták. Annyi volt a megrendelője, hogy már négy év mulva új kiadás kellett belőle. Ezt az 1612. évi oppenheimi kiadást Molnár Albert könnyen kezelhető nyolcadrét alakban bocsátotta közre, míg az előbbi kiadás kis ívrét alakú volt. A Károlyi-biblia szövegének javításában a külföldi protestáns bibliafordításokon kivül a Dietenberger-féle német katolikus bibliafordítást is felhasználta.) — Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplaribus illustratae libri duo. Hanau, 1610. (A latin nyelven irt magyar nyelvtant Móric hesseni tartománygróf óhajtására irta. Móric fejedelem bőkezü támogatása tette lehetővé, hogy anyagi gondoktól mentesen dolgozhassék, ezért magasztalja olyan hálás szívvel grammatikájának előszavában hatalmas pártfogóját és a tudós hesseni udvart. Grammatikai irányitásul Ramus Péter rendszerét s Móric fejedelemnek a hesseni iskolák számára irt latin nyelvtanát fogadta el. Ajánlólevelében elmondja, hogy a németek között a magyar nyelv tudásának alig van valami haszna, de aki Pannonia hirneves földjét meg akarja látni, annak ez a nyelv hasznos és szükséges. A magyar nyelv egyetlen európai nyelvvel sem rokon, régi kódexei nincsenek, nyomtatott magyar könyv is kevés van. Egyesek emlegetik a székelyek hún betüit, ezeket azonban nem ismeri, sőt olyan emberrel sem találkozott, aki látott volna ilyen betüket. Molnár Albert nyilatkozataiból világos, hogy nem ismerte Sylvester János latin nyelven irt magyar grammatikáját. Az ő munkáját is elfeledték, míg végre Toldy Ferenc 1866. évi új kiadása ismét reá terelte a figyelmet.) — Lexikon Latino-Graeco-Hungaricum. Hanau, 1611. (Latin-magyar szótárának a görög szókinccsel bővített átdolgozása. Új kiadásai: Heidel-

berg, 1621; Frankfurt, 1645; Nürnberg, 1708.) — Lusus poetici excellentium aliquot ingeniorum, mirifice exhibentes neminem, nihil, aliquid, omnia: septem nationes Europae. Hanau, 1617. (Latin versgyüjtemény. Molnár Albert latin költeményein kívül több más író deák verseivel.) — Postilla Scultetica: Az egész esztendő által való vasárnapokra és fő ünnepekre rendeltetett evangeliomi textusoknak magyarázatja. Melyben az igaz tudománynak részei béfoglaltatnak és az ellenkező tévelygések meghamisíttatnak. Az együgyű keresztyéneknek épületekre nyomtatásban kibocsáttatott Scultetus Ábrahám által, az Rhenus vize mellékén regnáló Friderik palatinus hercegnek Haydelbergában udvari fő prédikátora által. Melyet németből magyar nyelvre fordított Szenci Molnár Albert. Oppenheim, 1617. (A kötet több mint ezer lapra terjed. Német eredetijének első kiadása 1611-ben jelent meg. A magyar fordítást a nagyszombati református gyülekezetnek és négy tekintélyes tagjának ajánlotta a fordító.) — Secularis concio evangelica: azaz jubileus esztendei prédikáció. Melyben az evangeliumnak ezelőtt száz esztendővel Isten kegyelméből újonnan kinyilatkoztatása, terjedése és megtartása örvendetes hálaadással előszámláltatik és megdícsértetik. Németül prédikáltatott Haydelbergában, szép ünnepi szenteletben, az Szentlélek nevű öreg egyházban, mindszent hónak 2. napján 1617. esztendőben Scultetus Ábrahám által. Oppenheim, 1618. (A reformáció első évszázados fordulóját ünneplő beszéd magyar fordítása, mellette Szkárosi Horvát András hat éneke, továbbá egy latin függelék a római pápa bálványozásáról és zsarnokságáról. A könyvet Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek ajánlotta a fordító.) — Imádságos könyvecske. Melyben szép hálaadások és áhítatos könyörgések vannak. Heidelberg, 1620. (A zürichi reformátusok német imádságos könyvének magyar fordítása. Ajánlva «két nemes, tiszteletes és istenfélő asszonynak». A fordító az ajánlásban felhívja a figyelmet a nőnevelés fontosságára: jó dolog, mikor az asszonyember is ért az íráshoz és olvasáshoz, olvashatja a bibliát cselédeinek, levelet írhat távollevő urához.) — Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás. Melyet deákul írt Calvinus János. És osztán franciai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre fordítottanak. Mostan pedig az magyar nemzetnek isteni igazságban való épületire magyar nyelvre fordított Molnár Albert. Hanau, 1624. (A világhírű hittudományi munkát Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felszólítá-

sára fordította le. Neki is ajánlotta a könyvet. A fordítás hatalmas erőpróba volt, mert a legkidolgozottabb latin stílusú tudománynak mélyenjáró fejtegetéseit kellett megszólaltatni magyar nyelven. Munkájáért nemcsak «Gábriel fejedelem», hanem több hollandiai református város is megtisztelte anyagi segítségével. A költségeket három hanaui református kiadója viselte. Ezúttal tiszteletdíjat is kapott: az egész télen át nagy munkát jelentő korrektori munkáért heti másfél német birodalmi tallért.) — Consecratio templi novi azaz az újonnan felépíttetett bekecsi templomnak dedikálása és megszentelésekor sok fő népeknek, nemes uraknak, tanítóknak és köz rendeknek gyülekezetiben ez 1625. esztendőnek első napján tétetett prédikációk. Kassa, 1625. (Ezt az emlékkönyvet már itthon szerkesztette, mikor a zemplénmegyei Bekecs község református temploma újjáépült. A könyvkiadás költségeit Monaki Miklós nemesúr és felesége fizették.) — Discursus de summo bono. Az legfőbb jóról, melyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik. Ennekelőtte Josquinus Betuleius által Hanoviában bocsáttatott ki. Melyet mostan némelyeknek kérésekre magyarrá fordított Sz. M. A. Lőcse, 1630. (A könyvet kolozsvári tartózkodása idején Brewer Lőrinc lőcsei nyomdász megbízásából fordította le. Az álnevű német szerző igazi neve Ziegler György. A fordítást 1701-ben újból kinyomatták, sőt még 1777-ben is megjelent.) — Corpus grammaticorum linguae Hung. veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Toldy Ferenc gyüjteménye. Pest, 1866. (Molnár Albert latinnyelvű magyar nyelvtanának új kiadása.) — Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. A M. Tud. Akadémia megbízásából kiadta Dézsi Lajos. Budapest, 1898. (Jegyzetekkel ellátott gazdag okmánytár.)

Irodalom. — Greguss Ágost: Szenczi Molnár Albert. Pesti Napló. 1854. évf. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — U. az: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1869. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Jancsó Benedek: Szenczi Molnár Albert. Kolozsvár, 1878. — U. az: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest, 1880. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar

irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Budapest, 1897. — U. az: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest, 1898. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Császár Ernő: A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. Irodalomtörténeti Közlemények. 1902. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IX. köt. Budapest, 1903. — Négyesy László: A XVII. század vallásos irodalma. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Melich János: A magyar szótárirodalom. Nyelvtudományi Közlemények. 1906. évf. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Császár Ernő: Szenczi Molnár Albert zsoltárai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1914. évf. — Thienemann Tivadar: Szenczi Molnár Albert német fordításai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919. évf. — Radó Antal: A magyar rím. Budapest, 1921. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. évf. — Németh László: Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk. Protestáns Szemle. 1928. évf. — Kerecsényi Dezső: Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzetei. U. o. 1930. évf.

A SZOMBATOSOK VALLÁSOS ÉNEKKÖLTÉSE.

A XVI. SZÁZAD vége felé új vallásfelekezet keletkezett Erdélyben: a szombatosoké. A szombatos vagy zsidózó vallás Dávid Ferenc működése nyomán akként alakult, hogy egyes buzgó unitárius bibliaforgatók az Ószövetséget az Újszövetség fölé helyezték s az előbbit fogadták el hitük alapjának. A zsidózó magyarok felfogása szerint az egyedül igaz Isten a zsidók istene, akinek szándékait a minden embernél nagyobb ember, Jézus Krisztus hajtotta végre. A szombatos vallást állítólag Eőssi András székely nemes találta ki a bibliából. Az új vallásalapító azt hirdette, hogy még az unitáriusok is emberi találmányt követnek és a többi eretnekkel egy úton járnak. Eőssi András vallása 1588 óta lappangva terjedt, de híveinek 1600 körül már teljes énekeskönyvük volt.

A XVII. század első negyedében PÉCSI SIMON erdélyi főkancellár karolta fel a szombatosok ügyét. Pécsi Simon jártas volt az ókori és középkori héber irodalomban, odaadással merült a zsidó kéziratok tanulmányozásába, elfogadta a zsidó ritust, terjedelmes vallásos szövegeket fordított héberből magyarra. Szentírási részletei, talmudi fejezetei, prózában fordított zsoltárai, imádságai és énekei

mind tanujelei alapos hittani tudásának és nyelvi készségének.

A szombatosok kéziratairan a vallásos rajongás hangja csendül meg. Iróik közül Alvinczi Énok, Bökényi János, Eőssi András, Magyari Péter, Pankotai Tamás, Sándor János, Sinka György és Tolnai István nevei említhetők. Imádságaikon kívül figyelmet érdemelnek énekeik. Ezekben meghatott istenfélelemmel ünneplik a szombatot, könnyek között várják a Messiást.

Választott népednek őrzője, Úr — mondja egyik énekük — egeknek, tengernek, földnek nagy Istene, fogadd füledbe panaszunkat; ne engedd kiszaggatni gyermekded plántádat a pogányok földjében; őrizz bennünket, mert az ördög bosszúálló módon feni ellenünk fogát. Izrael táborához adtuk magunkat, mert meg akartuk tartani törvényedet; ezért üldözik most az igaz törvény népét, ezért szidnak és kergetnek bennünket. Mi szombatosok maradunk — mondja másik énekük — a szent szombat nevét nem rázzuk le magunkról, a sok kegyetlenséget meggyőzzük tűrésünkkel. Isten nagyságos igéjének bélyegét viseljük, de vigasság ez nekünk, mert így vagyunk az Úr felségének népei. «Nagyságos napodat szívből magasztaljuk, Magunkat előtted gyarlóknak állítjuk, Gondunkat rád hagyjuk, Állhatatosságra segítséged várjuk.» Tudjuk, elérkezik még a mi örömnapunk is, amikor bátorsággal szombatolhatunk, nem kell senkitől sem tartanunk s szent Messiásod fog uralkodni rajtunk. Akkor megnyugszik fáradt lelkünk, fejünket kiveszed a sok keserűségből s megáldasz bennünket Jákob seregéve

«Tégy részessé végre Izrael aklában, Kegyes Messiásnak iktass országában, Boldog birtokában, Hol éljünk örökké szent ártatlanságban.»

A szombatosok sorsa tragikus volt. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodása idején a református hatóságok százával hurcolták őket börtönre, egy részüket várépítő munkával sanyargatták, némelyeket közülök cigányokkal verettek agyon. A gazdagabbak jószágukat vesztették, a szegényebbek szabadságukkal fizettek vallásos buzgóságukért. Csak akkor engedték el őket, mikor visszatértek a református vallás tanításaihoz. Titokban ennek ellenére is sokan ragaszkodtak a zsidózáshoz, elannyira, hogy a Székelyföldön még a XIX. század második felében is éltek szombatos vallású magyarok. Két évszázadnál tovább térítették és zaklatták őket a katolikus és protestáns papok és az országos kormányhatóságok emberei, mégis megmaradtak, ha csekély számban is, őseik zsidózása mellett. Utolsó településük az udvarhelymegyei Bözödújfalu volt: itt 1868-ban harminckilenc székely család hivatalosan is áttért a zsidó vallásra s izraelita hitközséget alapított. Héberül tudó rabbit fogadtak, zsidó szertartású istentiszteletre jártak, zsinagógát építettek, szigorúan rituális házat vezettek, még a hajukat is megnövesztették halántékuk mellett. Egyszerű magyar parasztemberekből ekképpen formálódtak át ortodox zsidókká.

Pécsi Simon (szül. 1570 körül) a Dunántúlról szakadt Erdélybe, a kolozsvári unitáriusok kollégiumában végezte tanulmányait, innen a szebenmegyei Szenterzsébetre ment tanítónak. Mint falusi iskolamester

ismerkedett meg Eőssi Andrással, a zsidózó vallás megalapítójával. A gazdag székely nemes vele taníttatta gyermekeit, külföldi tanulmányútra küldte, gyermekeinek halála után örökösévé tette s bejuttatta az erdélyi fejedelmi udvarba. Pécsi Simon 1599-ben már Báthory Zsigmond titkára volt, utóbb Bocskai Istvánt is eszesen szolgálta, utódai alatt még inkább emelkedett tekintélye és befolyása. Mivel tizenkét nyelven folyékonyan beszélt, a diplomáciai tárgyalásokon különösen nagy hasznát vették tevékenységének. Szegény ember fiából a hatalom magas polcára emelkedett; 1615-ben már mint Bethlen Gábor kancellárja jelent meg a fejedelemnek a Habsburg-házzal folytatott nagyszombati tárgyalásain, de 1621-ben kiesett a fejedelem kegyéből. Azzal gyanusították, hogy diplomáciai küldetései alkalmával a bécsi udvar megvesztegette, ezért három esztendőnél tovább tartották elzárva a szamosújvári börtönben. Unitárius hitét ekkor cserélte fel a szombatos vallással. Kiszabadulása után egyre jobban belemerült bibliai és talmudi tanulmányaiba, míg végül szombatos hitelvei miatt I. Rákóczi György uralkodása alatt üldözőbe vették. Hiába élt visszavonultan szenterzsébeti birtokán, az 1538. évi dézsi országgyűlés szombatosellenes bizottsága kegyetlenül elbánt vele: vagyonát elkobozták, családjának tagjait koldusokká tették, őt magát a kővári börtönbe zárták. A következő évben kiszabadult ugyan rabságából, de jószágainak csak maradványát kapta vissza, át kellett térnie a református vallásra s meg kellett fogadnia, hogy sem ő, sem felesége nem távozik el Szenterzsébetről. 1643-ban húnyt el. Magyar psalteriuma és imádságoskönyve prózaírói tehetségének igen értékes emléke.

Kiadások. — A szombatosok nem merték kinyomtatni vallásos kéziratait. Az első kéziratos szombatos énekeskönyvet Lugossy József ismertette az Új Magyar Múzeum 1851. évf.-ban. — Szilády Áron kiadása: Péchi Simon psalteriuma. Budapest, 1913. (A zsidó eredetiből prózában fordított zsoltárkönyv szövege.) — Guttmann Mihály és Harmos Sándor kiadása: Péchi Simon szombatos imádságoskönyve. Budapest, 1914. (A zsidó eredetiből fordított könyörgések szövege.)

Irodalom. — Lugossy József: Egy szombatos énekeskönyvről. Új Magyar Múzeum. 1851. évf. — Kővári László: Péchy Simon erdélyi kancellár. Keresztény Magvető. 1871. évf. — Kardos Albert: A XVI. század magyar lírai költészete. Egyetemes Philologiai Közlöny.

1883. évf. — Nagy Sándor: Szombatos kódexek. Budapest, 1884. — Kohn Sámuel: A szombatosok. Budapest, 1890. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Öt kötet. Budapest, 1904—1905. — Thury Zsigmond: A szombatos kódexek bibliográfiája különös tekintettel azok énektartalmára. Mezőtúr, 1912. — Szilády Áron: Péchi Simon psalteriuma. Budapest, 1913. — Harmos Sándor: A szombatos imakönyv névtelen írója. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest, 1913. — Marmorstein Artur: Szombatos-kódexek. Magyar Könyvszemle. 1913. évf. — Guttmann Mihály és Harmos Sándor: Péchi Simon szombatos imádságoskönyve. Budapest, 1914.

AZ OKTATÓ KÖLTÉSZET.

A XVII. SZÁZADI verselők nagyon kedvelték a házassággal kapcsolatos tanító költeményeket. — *Házasságra jaj magam...* A házasuló ember számot vet azzal, hogy a házasság tisztességét Isten szerzette, azután elmegy egyik jó emberéhez: «Azért jöttem, jó uram, Kérlek, hogy légy násznagyom, Tanácsod megtartom, Elmémbe béírom, Javallom, javallom». A násznagy így válaszol: Édes fiam, helyeslem szándékodat, mert nincs Istennek nagyobb áldása az eszes házastársnál. «Arany, ezüst tisztesség, Atyától szállt örökség, Istentül üdvösség, Értelmes feleség: Segítség, segítség». A feleség legyen hozzád illő; ne legyen vén, ne legyen meddő; ne legyen gazdag, de ne legyen nagyon szegény se; becsüljön téged, ne zsörtölődjék, ne legyen hazug; legyen jámbor és hű. Országunk törvénye szerint gyűrűvel jegyezd el mátkádnak s a jámborok szokása szerint készülj menyegződ napjára. Vendégeid becsületes személyek legyenek, jó bort adj nekik, jó ételeket főzzenek számukra, a szűkölködő szegényeket ne rekesszétek ki a lakodalomból, a muzsikusok hegedüljenek. «Az éneklő személyek, Kérlek jelen legyenek, Mondjanak éneket És dícséreteket: Szépeket, szépeket.» Sokáig éljen a vőlegény és a menyasszony, áldás szálljon rájuk a menny-

ből! Prédikátor uram, teljesítse tisztjét: könyörögjön és adjon hálát az Úrnak. «Az tánc légyen tilalmas, Mely léleknek ártalmas, Dísztelen forgódás, Éktelen tapodás: Tombolás, tombolás.» (Szencsey-kódex.) — A *Házassági ének*ben egy ifjú tanítja mátkáját a feleség kötelességeire. Kérlek tégedet, tündöklő gyémántom, vidám kedvvel halljad tanácsaimat. Te leszel ezen a világon minden koronám, ékességem; azért azt kívánom tőled, hogy a jámborságot és tiszta életet igen-igen szeressed. Ahol az asszony feslett életű, abban a házban nem lehet békesség; távol legyen tőled, édes feleségem, a gonosz élet; óvd magad a gyalázattól. Légy takarékos, mert a tékozló asszony feneketlen kas: a férfi egy év alatt sem kereshet annyit, hogy az ilyen asszony egy hónap alatt el ne verje keresetét. Ne légy tolvaj, ne öltözz piszkosan, járj a templomba! Tartsd rendben a házat, dolgozz serényen, ne légy hírharang, őrizd magadat a szitkozódástól és rágalmazástól, jó kedvet mutass hozzám s így szólj, ha hívlak: «Hallom, én édes uram! Mit parancsolsz, hadd tudjam? Mit akarsz, hogy hozzak? Olyankor én is téged, Megfogván mind két kézzel, Szépen megcsókollak». Ha éhes vagyok, jó szívvel adj ennem, ne durcásan; ha Isten magzatokkal áld meg bennünket, szépen bánj velük, jóra oktasd őket, ne ronts rájuk szidalommal, átokkal. Légy istenfélő, légy jókedvű, légy szelíd; ha így cselekszel, szeretni foglak. (Szencsey-kódex.) — Az *Intő és oktató ének az asszonyoknak tisztekrül* szintén elmondja, mit tartson szem előtt a tisztességes férjes nő. «Legyen az urad mindenben parancsolód, te

úgy kövesd szavait, mint a kézen ülő sólyom. Ne feleselj akaratosan uraddal, ne tékozold el nehezen szerzett keresetét, ne légy komor, öltözeted tiszta legyen. Ha jámbor vendégetek érkezik, jó ételt főzz neki. Magyar módra fehér legyen az abroszod, tiszta legyen minden tálad és tányérod, keveset szólj az asztalnál, szemérmesen és csendesen viselkedjél. Mikor urad útnak indul, szívesen forgolódjál körülötte, töltsd meg ennivalóval a tarisznyáját; távollétében ne az utcát ródd, hanem házidolgaidat végezd, hogy a szomszéd meg ne szóljon. «Jámbor urad, ha hazajön fáradva, Küszöb előtt légy te is talpon állva, Hozzá siess, az kupa légyen nyujtva, Édes szókkal ajakad légyen rakva.» Ékes erkölcsre tanítsd gyermekeidet, mindig szépen szólj szerelmes magzataidhoz, járasd őket iskolába. «Asszonyember, uradat, ha szereted: Ez verseket szívedbe helyhezheted.» (Szencsey-kódex.)

A zajos mulatozást, hangos zeneszót ellenezték a vallásos emberek, a tánc ellen felháborodva tiltakoztak. A papság a táncot a bujálkodás iskolájának tartotta, a prédikátorok megvetéssel szóltak az ugrándozás pestiséről. Vers is támadt a tánc ellen: *Görcsös bot, mellyel amaz emberi formát viselő, de az ugrásban és táncolásban bakokat és gödölyeket követő nyáladékoknak délceges háta megigazíttatik és az ugrásban levő undoksága leíratik.* Sír bennem a lélek — mondja a névtelen énekszerző — elepedek érted Krisztus nyája, látom haszontalan életedet. Ocsmány feslettség tűnik elém, gonosz szókat hallok, parázna a nép. «A több rútság között Egy ugyan

megrögzött Ez engedetlen népben, Melynek undokságát, Kárhozatos voltát Megmondom ez énekben: A tánc pediglen ez, Mely e rühes néphez Közel jár ital-közben.» Egyesek azt mondják: halotti tor az, nem pedig vendégség, ahol nem táncolnak; holott az éretlen ifjaknak ez a beszéde ellenkezik a Szentírással. «A táncból irígység, Sok ocsmány veszettség, Vajjon nem származik-é; Sok tenyér-vakarás, Éktelen csiklandás, Föl nem találtatnak-é; Oktalan állathoz, Nem Krisztus nyájához, a tánc nem illendőbb-é?» Izrael népe a táncolásért esett Isten átkába, Szent Ágoston fajtalan játéknak nevezi a táncot, Aranyszájú Szent János szerint a sátán a tánc atyja. Ha már nem akartok tanulni az Úr Jézustól, tanuljatok a pogányoktól; a táncot azok is megvetették; Plátó és Ciceró tudatlan bolondoknak mondják a táncolókat; a római császárok megbüntették az ilyen erkölcstelen vétkeseket. «Nem jut-é eszedben, hogy tégedet Isten Teremte ép emberré; Ha őtet szereted, Magad miért teszed Ugráló vad kecskévé; Csúffá miért leszesz, Midőn ember lehetsz, Kérlek: nem szégyenled-é?» A tánc az ördög találmánya, kárhozatos ugrálás, hazugság, gazság, jó erkölcsök hóhéra, rusnya disznóság. Nézd a táncost, hogy lógatja derekát, hogy rázza fejét, hogy csapja fülére süvegét! Szemei villognak, kezei csattognak, hangos szót mond szája, karjait csóválja, úgy viseli magát, mint a bécsi bolond. Pirulj, ha azt mered állítani, hogy a tánc többet ér, mint Isten áldása, az étel-ital. «Maradjon átokban, Ezután ki táncban Keresztyének közül mén.» (Pápai kézirat.)

Az énekszerzők — többnyire jámbor papok és tanult nemesurak — az oktató verselés minden fajtájával szívesen foglalkoztak. Rímeléseik nem egyszer ijesztő példái a költőietlenségnek. Versbe foglalták többek között a fenyőfák hasznos voltának bizonyítékait, az orvoslásról szükséges tudnivalókat, Verbőczy István Hármaskönyvét. Kolosi Török István unitárius lelkipásztor ritmusokat írt az asszonyi nem kiválóságáról, a nőtlen élet káros voltáról s a templomok tornyaira alkalmazott rézkakasoknak és a házi kakasoknak tulajdonságairól, kapcsolatban a jó pap kötelességeivel. Szentmártoni Bodó János unitárius lelkipásztor megénekelte a sónak sok jó tulajdonságát, dícsérte a kereskedőket, magasztalta a vadászatot.

Legnépszerűbb volt ezek között a sajátságos oktató-leíró versek között: a *Nyúl éneke.* Különböző kiadásait még a következő században is buzgón olvasták a vásári ponyvatermékek vevői. Latin költemény nyomán készült; magyar fordítását valószínűleg Szentmártoni Bodó János szedte versbe. A nyúl a vetemények között fülel, a vadászok keresik, a kopók hajszolják. Az üldözött állat Istenhez fordul panaszával. Miért gyűlölik őt az emberek, noha ő semmit sem vétkezett? Miatta békével élhet mindenki, mert ő a legjámborabb teremtmény. Nem lopott, nem pörösködött, nem itta el senki borát, de azért mégis üldözi mindenki. Az urak, papok, szerzetesek, katonák, deákok, parasztok és ebek egyaránt vadásszák. Mitévő legyen? Kénytelen remeteségbe vonulni, hogy kikerülje a világ cselvetéseit. — Hogy

miért szerették a XVII. és XVIII. századi olvasók ezt a vékony humorú históriát, bajos megmondani. Nemcsak verselése volt kezdetleges, hanem még nyelve is. Utóbb szövege megnagyobbodott. Az átdolgozók a régi versszakok közé újabb strófákat szőttek, úgyhogy a XVIII. század derekán már ötven strófából állott. Dallama is volt: méltó párja a gyermekes szövegnek.

A német irodalomból magyarra fordított tanulságos munkák közül figyelmet érdemlő verses párbeszéd: *Krisztus urunknak Szent Péterrel való beszélgetése.* (1649.) Krisztus megengedi, hogy Szent Péter az égből lemenjen a földre, ott körültekintsen az emberek között; a mennyország kapujának őrzője felháborodva tér vissza a földről, annyira gonoszok az emberek; elmondja, mit látott a templomokban, korcsmákban, iskolákban; beszámol arról, milyenek a papok, tanítók, bírák, katonák, parasztok, mesteremberek, kereskedők, gazdagok, szegények, ifjak, vének; erkölcsi fertő az egész világ, érdemes az elpusztításra; de még ezt a fenekéig megromlott társadalmat is védi az Úr irgalma és bölcsessége: «Én igémet, ha fogadják, És ha bűnüket siratják, Akkor szép örvendetes helyt, Adok mennyei eledelt; De kik jó voltom nem vészik, Azok magukat elvesztik, Örökké pokol kínjába Kell nékiek maradnia». A XVI. századi német erkölcsi oktatás, úgy látszik, ráillett a XVII. századi magyar viszonyokra, ezért bocsátotta közre szövegét magyar verses fordításban Gyirva Vencel. Sikerült érezteti a népszerű német dialógus szatirikus hangját és egyéni humorát. A pesszimista társadalombíráló még

az egyház embereit sem kíméli, a katolikusokat és protestánsokat egy kalap alá fogja; mindenütt azt kell látnia, hogy az emberek vígan latorkodnak, de a templomot nem szívesen látogatják: «Mi haszon templomban lenni, Ha nem adnak innya s enni, Pap és káplán honn lakoznak, De másnak semmit sem adnak». Az emberek csúfolják, fenyegetik, megverik Szent Pétert. Mondja is róluk az elkeseredett apostol: «Nincs szívükben semmi jóság, hanem csak merő csalárdság».

Gyirva Vencel fordította magyarra a *Sybillának jövendöléséről* (1649) szóló német könyvecskét is. Ez az ókori eredetű középkori jósló vers félig elbeszélő, félig oktató tartalmú. Az ismeretlen szerző és a név szerint ismert magyar fordító Ádámtól indul ki, tőle Salamon királyra tér át. A zsidók bölcs királyát meglátogatja Sybilla, jóslatot mond az Üdvözítőről és a feltámadása után következő évszázadokról, elbeszéli az Antikrisztus uralmát. Krisztus második eljövetelét, a világ végét. Tanulság: térjen meg mindenki, amíg nem késő. Jézus Krisztus isteni irgalma véghetetlen, az igaz hittel hozzá folyamodók méltán reménykedhetnek benne, a bűneiket megbánók nem vesznek el: «Minden bűnük és vétkük megbocsáttatik, És isteni szelídség nékik adatik, Amellett is megismérhetjük irgalmát, Ki hozzá tér, kedvesen mutatja magát».

Kiadások. — Gyirva Vencel: Krisztus urunknak Szent Péterrel való beszélgetése ez mostani világnak elfordult és gonosz s veszedelmes állapotjáról. Szerzettetett Nyul Conradus által. Megfordította penig Gyirwa Wentzel németből magyarrá az ujság kévánóknak ked-

vekért. Lőcse, 1649. (Conrad Haase nevét Nyul Konrádnak mondja a fordító. Gyirva Vencelről nincsenek közelebbi adataink. Szabó Károly szerint ő az a Tesseni Vencel, aki németből magyarra fordította a Lőcsén 1676-ban megjelent Magelona-históriát. Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879.) — U. az: Az Sybillának jövendöléséről és Salamon királynak bölcseségéről s csudadolgok tételekről, melyek löttenek és kik még leendenek ítéletnap előtt. Németből magyarrá fordíttatott Gyirwa Wentzel által. Lőcse, 1649. (Ebből a könyvből is, az előbbiből is csak egyetlen példány maradt meg az Erdélyi Muzeum-Egylet könyvtárában. A lőcsei Brewer-nyomda egyidejűleg bocsátotta közre mind a két munkát.) — Felvinczi György torockói unitárius iskolamester: De conservanda bona valetudine liber scholae salernitanae. Az angliai országban lévő salernitana scholának jó egészségről való megtartásnak módjáról írott könyve, mely most magyarra fordíttatott és ritmusokban alkalmaztatott. Lőcse, 1694. (Latinból fordított egészségtan versekben.) — U. az: Római császár kegyelmes urunk és koronás királyunk ő felsége erdélyi protonotáriájának és kancelláriájának hütes nótáriusinak és íródeákinak illendő dícséreti. Kolozsvár, 1699. (Hivatalismertetés és hízelgés.) — Ugyanannak több más, részben lappangó müve. (Árusok dícsérete, Nyergesek dícsérete, Hegedű dícsérete.) — Kolosi Török István csíkszentmártoni unitárius pap: Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dícséretéről való ritmusok. Kolozsvár, 1630. (Újabb kiadása: 1655. A szerző a nőket különbeknek vallja a férfiaknál; ez meglepő, mert a XVI. és XVII. század kicsinyli és gúnyolja a leányokat és asszonyokat. Néhány dícsérete: a nő éneklése szebb, mint a muzsika hangja; ahol nincs nő, ott a beteg vigasztalanul szenved; míg a férfi arcán kiütközik a szakáll, az asszony szép fehér arca tiszta marad s nem rútul meg a szőrtől.) — U. az: Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról, a társsal valónak gyönyörüséggel teljes hasznáról s a jó gazdasszonynak dícséretéről íratott versek. Ezek mellé adatott a kakasról vett hasonlatosságban a papok tisztéről való ének is. Kolozsvár, 1643. (Újabb kiadásai: 1647, 1688, 1696. A szerző a házasélet sok előnyének részletes kifejtése után megállapítja, hogy a hitvestárs mennyire nélkülözhetetlen az életben: «Látjátok-e mely szép és gyönyörüséges Társsal való élet hasznos, kellemetes Mind lélekre-testre nézve hidd szükséges Akármint csacsogjon a barát-

szerzetes».) — Ónodi János kassai református iskolamester: Practici algorithmi erotemata methodica azaz oly cselekedő számok, melyek könnyű kérdések és feleletek által rövid utat mutatnak arra a tudományra, melyben akármelyféle adásnak s vételnek, osztálynak vagy egyéb kereskedésben csak a legkisebb summának is bizonyos száma taníttatik a számlálásnak hat kiváltképen való nemeiben és ezek szerint való frakciókban, mind külső s szentírási, mind pedig szentíráson fundáltatott példákkal világosítva. Kassa, 1693. (Verses számtan.) — Oroszhegyi Mihály székely deák: Vad erdőknek szelíd élő fája azaz a fenyőfának hasznos voltáról és a zsindelycsinálóknak kellemetes és hasznos munkájukról való história. Lőcse, 1656. (A füzetet az ácsok, asztalosok, kádárok, kerékgyártók, malmosok, építők bizonyára szívesen vásárolták, mert az effajta füzetek szerzői a vagyonosabb iparosccéhek kedvéért írták verseiket.) — Szentmártoni Bodó János kolozsi unitárius pap: A sónak dícséretéről való magyar ritmusok. Emellé adatott az ácsmesterek dícsérete is. Lőcse, 1647. (Az erdélyi sóügyeket ismertető vers elé Túri Mihály kolozsi sóbányatiszt írt verses előszót: ebben a szerzőt a fő magyar poéták, Balassa Bálint és Rimay János, mellé sorolja s költői kiválóságát nagyon magasztalja.) — U. az: A tisztes és nemes kalmároknak avagy árus embereknek illendő dícsérete. Lőcse, 1690. (A kereskedők mesterségének ismertetése és magasztalása. A ma ismert első kiadás bizonyára egy régebbi kiadásnak újranyomtatása.) — U. az: Nyúl éneke, melyben a maga nyomorúságát siratja és ártatlanságát kinek-kinek eleibe adja. Melyhez adattatott a vadászásnak dícséretéről való ének is. Hely nélkül, 1714. (Egy régebbi kiadás új lenyomata. A népszerű Nyúl-szöveget a XVIII. században sokszor leírták és kinyomtatták.) — Szentpáli Nagy Ferenc erdélyi földbirtokos-nemesúr: Verbőczy István könyvének kompendiuma, mely közönséges magyar versekre formáltatván íratott és kiadatott Homoródszentpáli Nagy Ferenc által. Kolozsvár, 1699. (Újabb kiadása: 1701. A szerző híres erdélyi verscsináló volt, gúnyos rímelései miatt sokan haragudtak rá. Ebben a könyvében a Tripartitumot foglalta versekbe. Munkája megírásakor királybírói tisztet viselt Vízaknán azaz közigazgatási tisztviselő volt.) — Szívesen írtak oktató költeményeket a jobbnevű lírikusok is: Rimay János, Beniczky Péter, Koháry István és mások. — Thaly Kálmán szövegkiadása: Régi

magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. (A kéziratos énekeskönyvek értékesebb oktató versei.) — Révész Kálmán szövegkiadása: Egy régi vers a tánc ellen. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. (A Görcsös Bot szövegének közlése.) — György Lajos szövegkiadása: Két dialógus régi magyar irodalmunkban. Kolozsvár, 1928. (Krisztus urunknak Szent Péterrel való beszélgetése.) — U. az: Egy középkori Sybilla-vers régi magyar irodalmunkban. Budapest. 1929. (A Sybilla-vers szövegkiadása.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. Két kötet. Pest, 1854. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Jánosi Béla: Kolosi Török István. Figyelő. 1883. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Révész Kálmán: Egy régi vers a tánc ellen. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Versényi György: Kolosi Török István. Erdélyi Múzeum. 1902. évf. — U. az: Szentmártoni Bodó János. U. o. 1902. évf. — Seprődi János: A Kájoni-kódex irodalom- s zenetörténeti adalékai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1909. évf. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Bodola Gyula: Felvinczi György Applaususa. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1911. évf. — Csefkó Gyula, Német Károly, Putnoky Imre, Simai Ödön, Tolnai Vilmos és Trócsányi Zoltán adalékai a Nyúl-história népszerűségéhez: Magyar Nyelv. 1912—1914. évf. — Dézsi Lajos: Kőrösi Radó István versei. Erdélyi Múzeum. 1914. évf. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Hajnóczy Iván: Ének a részegségről. Magyar Könyvszemle. 1926. évf. — György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban. Kolozsvár, 1928. — U. az: Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. Budapest, 1929. — Kelemen Lajos: Szentmártoni Bodó János halála ideje. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. évf.

A VILÁGI ÉNEKKÖLTÉS.

A XVII. SZÁZADBÓL a világi lírának sokkal számosabb terméke jutott korunkra, mint a reformáció korából. A kéziratos énekeskönyvek az ismeretlen szerzőjű hazafias énekeknek, politikai verseknek, szerelmi daloknak, bölcselő rímeléseknek, verses tréfálkozásoknak, halotti búcsúztatóknak tekintélyes csoportját gyüjtötték egybe. E verses emlékek között kevés az igaz poétai ihletésű költemény, szerzőik nagyobbára nem tudtak megfelelő módon boldogulni a nyelvvel, de a kort jól jellemzik, a fejlődés irányát megmutatják.

A latinos műveltség ennek a századnak lírájára is erősen rányomja bélyegét. A névtelen versszerzők sűrűn emlegetik a görög-latin hitregék alakjait, kedveseiket Venushoz és Helenához hasonlítgatják, elmélkedéseikben Marsot és Minervát emlegetik, a maguk sorsát Orpheus és Aeneas sorsával vetik egybe. Népies rímeléseikből az antik tarkázás ugyancsak kirí.

A ránk maradt énekek közül legtöbbet érnek a Mátray-kódex, a Szencsey-kódex és a Vásárhelyi Daloskönyv verses szövegei. Ezek hiteles egykorú emlékek, nem úgy, mint a különféle régi papírosokon keltezés nélkül fennmaradt rímelések, amelyekre egyes lelkes kutatók csak úgy ösztön szerint fogták rá a XVII. századi eredetet.

A szerelmi dalok költőinek szembetűnő hibájuk, hogy sem elég könnyedén nem tudják érzelmeiket és gondolataikat kifejezni, sem nem tudnak óvakodni attól, hogy énekeiket elnyujtottá ne tegyék. A frissebb költeményekben a dalszerző keveset elmélkedik, kedveskedő szókkal szólítja meg szerelmesét, rövidebb sorokból rakja össze strófáit. — A virágokkal való összehasonlítgatás változatlanul kedvelt: «*Áll elöttem egy virágszál,* Örvendetes liliomszál, Kis kertemben ékesen áll, Ki életem: egy virágszál. Áll előttem szép violám, Rózsaszínű szép Ilonám, Kegyes tekintetű rózsám, Gyönyörűséges violám»: olvassuk az egyik verseskönyvben. (Mátray-kódex.) — «*Menj el madár menj el*» — mondja egy másik búsongó szerelmes — vidd el levelemet kedves rózsámhoz, az én szép asszonyomhoz; jelentsd hűségemet, tudasd érkezésem; mondjad, ne hagyjon el, inkább sírba szállok: «Tudod, hogy szeretlek, Tégedet kedvellek, Gyenge liliomom, Gyenge majoránnám». (Mátray-kódex.) — A virágok mellett a madarak is sűrűn megjelennek. A *Lánggal ég az szerelem* kezdetű költeményben a hattyúkat, fülemülét, galambot, gerlicét és sólymot emlegeti a névtelen énekszerző: a Venust énekelve hordozó fehér hattyúk néha még a tollát is kitépik egymásnak, de azért haragjuk lecsillapodásával szépen néznek egymásra; olykor a galamb is új társ felé fut, de később barátsággal tér meg párjához ékes csókra. «Hintsetek lábunk alá rózsát, kies nimfák, Mert összehajlottanak két ékes pálmafák, Kik régen szívesen egymást óhajtották.» (Vásárhelyi-kódex.) — Az arany, ezüst, gyémánt és egyéb

drágaságok odahullanak a kedves leány lába elé, a szerelmes asszony is felsorolja ékességeit szeretője szívének meghódítására. *Tudod-e miért jöttem elődben* — mondja az asszony az ifjúnak — tudod-e miért lestelek minden utcában? Nincs otthon senkisem, jó illatokkal teljes a házam, szép nyoszolyámat már megvetettem, selyem paplant terítettem rá. Ne féljünk semmit, éljünk vígan, bort hozatok a pincéből, hadd vigadjon az én szeretőm. Felékesítem magam selyemmel, aranyból vert pántlikával, szép virágokkal, fejemre fátyolt vetek, keskeny derekamat arany-öv fogja át, hajamba ékes tűket tűzök, nyakamat fodorral veszem körül, ujjaimra gyűrűket húzok, drága ing lesz rajtam. «Ingvállam vékony gallérból való, Gyenge testemen által meglátszó, Ifjú legények, ez nektek való.» (Vásárhelyi-kódex.)

A válás keserűségeit a könnyeket hullató búcsúzás érzékeny kifejezéseivel foglalják versekbe az énekszerzők. *Égő lángban forog szívem* — írja levelében kedvesének a szakítását gyöngéd szavakkal közlő poéta — de el kell válnom személyedtől, elhagylak rózsám, megbocsáss. «Mennyi csillag van az égen széjjel éjtszakán: Annyi jókkal áldjon Isten szép piros rózsám! Mennyi fövény vagyon széjjel tengernek partján: Annyi jókkal áldjon Isten gyönyörű rózsám!» Hogy ide jussak, sohasem gondoltam, de gonosz szerencsém megcsalt, irígyeimtől nem maradhattam, bujdosásra adom fejemet. Vajha érhetnék még olyan időt, hogy együtt lehetnék szép személyeddel s megfehéríthetném fekete gyászomat. «Hangos szavú fülemüle kedves szólását, Szép kertemben ciprusfámon

hangicsálását Nem kívánom, csak óhajtom nyelved szólását, Láthatnám szép ajakidnak rám mosolygását.» (Mátray-kódex.) — *Hová készülsz szívem tőlem elbujdosni:* fordul a messze útra indulóhoz aggódó párja; ki szán meg téged idegen földön; ki ápol, ha megbetegszel Olyan az életem, mint a megfogott madáré, fogollyá tett a szerelem, kalitkába kerültem; olyan vagyok, mint mikor az elfáradt méh mézet szed a virágról és halál al bűnhödik; olyan vagyok, mint a lépvesszőre csalt galamb. Sírok, árva lettem, szeretőm elhagyott. «Sorsa s állapotja így van már fejemnek, Az ki szerelmében esém egy kegyesnek, Soha nem lesz vége érte gyötrelmimnek.» (Mátray-kódex.) — *Bolondság volt nádhoz bízni* — kesereg az elhagyott szerelmes — a szél fujni kezd, a nád másfelé hajlik. «Én is bíztam egy nádszálhoz, Ki elhagyott, hajlott máshoz, Kiért immár végórámhoz, Közel vagyok halálomhoz.» Nem haragszom tereád édes virágszálam, de szívem fekete gyászban van: madár voltál, elröppentél kezemről. «Siratnálak hogyha szánnál, Megfognálak ha megvárnál, Eddig szívem enyém voltál, Nyugszik szíved immár másnál.» (Szencsey-kódex.)

A papi pályára készülő diákok és a kollégiumokban tanuló nemesúrfiak között nemcsak latinul verselő poéta, hanem magyar énekeket szerző költő is akadt. Az egyik ilyen titokban irogató névtelen énekes egy debreceni asszony szájára adja a maga szerelmi szenvedélyének és diák-büszkeségének kifejezését. «*Megunt engem már az uram cafrangos voltomért*» — mondja a debreceni asszony egy őt ostromló cifra katonának — de nem is adnék egy

deákot hatvan katonáért. «Az deákot derekáért, teste állásáért, Úgy szeretem az lölkömet frissen járásáért.» Hatvan parasztember nem ér fel egy deákkal, vitéz a deák Venus csatáján, örül a szép asszony, ha deákot lát. «Azt akarnám: minden fűszál egy deákot szülne, Minden úton és útfélen egy-egy deák ülne.» Parázs-szerelem, bátor szív, szép beszéd: mind ez megvan a deákban. «Bezzeg én is komámasszony megfogtam volt egyet, Ha világon szerelmes volt: az volt az, elhigyjed.» Mi a mesteremberek szerelme a deákéhoz mérten? Nem ér fel vele a borbélylegény; jobb ha hallgat a szabó és a kovács; csak gázoljon kádjában a varga és a timár; feküdjön veszteg a molnár; legyen csöndben a csizmadia, az asztalos, a kádár; mit akar a szegény fazekaslegény; hát a mogorva lakatos? «Ládd-é édes komámasszony, mely drága az deák, Olyan ritka, mint az mezőn basilicum-virág.» (Szencsey-kódex.)

«*Mozdulj nótám, szívem vigasztalója*», kezdi énekét az italos diák, kár bánkódni az iskolában, jobb vigadni bor mellett a korcsmában. Boritalban sok a bűn, mondják a papok, de ezt ne hidd, mert ők is megisszák a bort, csak akkor nem isznak, ha nem jutnak hozzá. «Az bor az Istennek jó ajándéka, Ki nem issza, az nem tudja micsoda, De ki gyakran az nagy kupát forgatja, Annak dolga mindenkor heje-huja.» A korcsmaházban sem vagy együtt a bűnnel, ott is Isten hírével lakozol; igaz, hogy gyakran esik a korcsmán üstökvonás, általrántás az asztalon, gyalázatra méltó szidalom, tánc. A bor még a nyolcvan esztendős asszonyt is felvidítja; te se vond

meg magadtól; kinek akarod hagyni keresményedet? Amid van, azt te kerested, ne gondolj maradékidra, nyulj két kézzel a boros kupához! «Látod, az bor elmédet vigasztalja, Az pénz pedig szívedet aggasztalja, Azért kerested, hogy költsed magadra, Mert nem viszed veled az más világra.» Intlek azért, hogy ahol hegedűszó peng, ott gyakran érjen asztal mellett a kakas-szó; mindig fenékig ürítsd poharadat, jobb kezedbe ragadj kupát, balkezeddel öleld át asszonyodat. Ezt a nótát: «Egy részeges deák magáról mondta, Egy korcsmáros asszonynak ajánlotta, Isten neki jót adjon, mert jól írta». (Vásárhelyi-kódex.)

A diákos, mesteremberes, parasztos csúfolódásban kedvét lelte a kor. Gúnyolták egymás mesterségét, boszszantották a németeket és tótokat, évődtek és ingerkedtek a nőkkel. Milyen a vargák szokása, milyen a *Vargavendégség?* «Egykor esett egy jeles vendégség, Melyet szerzett az vargamesterség, Mindenben volt ő köztök az bőség, De távul volt tőlük az emberség.» Két jámbor embert hívtak maguk közé segítségül, egy mészárost meg egy szűcsöt; ezek el is készítették ebédjüket; akkor a vargaság azt üzente nekik, hogyha pénzük van, ehetnek-ihatnak. «Tizennyolcan voltanak az vargák: húsz kenyeret megettek az rusnyák.» Torkig jártak a lében és pecsenyében, de a mészárost hazapirongatták; kívánt is az nekik olyan áldást, hogy nem lesz több varga-lakoma, ha beteljesül a kívánsága. (Szencsey-kódex.) — A *Tótok csúfolásá*ban elmondja az énekszerző, hogy a tótok közt nagyon éhezett, keservesen nézett a zabkenyérre, jóízűen ette a savót is. Persze a tót sokkal okosabb a magyarnál: a kását vörös-

hagymával főzi és kanál nélkül teszi a torkába, a komló kedvesebb neki a szőlőnél, a kökényt jobbnak tartja a fügénél; ha van egy rossz lova, mindjárt nemesembernek tartja magát; ha van egy kis viskója, már rátart az uraságára; ha van egy hold hajdinája, úgy örül neki, mint egy hold búzának. «Még akkor is úri ember az tót, Ha vagyon az nadrágján nyolcszáz fót.» (Szencsey-kódex.) — A *Vén leány panaszá*ban a pártában maradt hajadon Istenhez fohászkodik: adjon már neki férjet! Irgalmas Isten, leánybarátaim már mind férjnél vannak, csak az én szépségem nem kívánja senki, holott hozzámennék mindenkihez a világon. Ha tisztességemet nem félteném, pártámat mindjárt tűzbe dobnám, fejkötőt kötnék a fejembe; ha megengednék, hogy legénykérőbe menjek, egyszerre hármat kéretnék meg, a negyediket szeretőül venném. Örök Isten, hát nem akarod, hogy végre én is vígan éljek? «Ez éneket az ki versben rakta, Öreg leány árvaságát szánta, Sirásokat fülével hallotta, Versek szerént ekképen formálta.» (Szencsey-kódex.)

A *Szegénylegény dala* elmondja, hogy a dologkerülő legényember élete csupa gond, inség, bánat. Mit csináljon az ilyen szegény csavargó? Házasodni nem mer, nincs is rá költsége; a katonakenyér nem jó, a katonák koplalnak; mesterséget nehéz már tanulni, az inaskodás pirongatással jár; a kancellistasághoz és patvaristasághoz mód kell; aki az urakat szolgálja, az nem nyughatik se éjjel, se nappal; nem is akar sehol tányérnyalóvá lenni a legény; a barátélet sincs kedvére, ott is sanyarú a világ: csép, kasza, kapa, eke, Isten mentsen

tőle, feltöri az ember tenyerét, elfogyasztja erejét; jobbágyságot űzni nem lehet, mert a jobbágyot az úr dolgára hajtják; a koldulást szégyenli, mindenütt lehordják, jó szívvel sehol sem fogadják, azt vetik szemére, van ereje, dolgozzék, ne henyéljen; szóval nincs a legénynek becsülete sehol. «Ki ezt szerzette volt, Az sokat próbált volt, Sok inségben, bujdosásban, Életében az országban, Ez szegénylegény.» (Szencsey-kódex.)

A házasság vakszerencséje és a nők veszedelmes volta erősen foglalkoztatta az énekszerzőket. — «*Mint az útonjáró ki két útra talál,* Nem tudván a járást, gondolkodik s megáll, Törődik magában, elméjére gond száll, Jobbra eredjen-e vagy mely balfelé vál:» akként gyötri a kétség az egyik énekszerzőt, vajjon nőtlen maradjon-e vagy megházasodjék? Unja az egyedüllétet, de fél attól is, hogy rossz asszonyt kap. Ha városi leányt vesz el, nem győzi cifrán ruházni, az ilyen leány kikapós, még a templomi áhítatossága sem tiszta; ha falusit vesz feleségül, az nem ért a nyájas szóhoz, mogorva, tudatlan, nem mosdik. Legjobb volna talán az özvegyasszony, mert ott már megvan az egész házi berendezés, de az özvegy először alázatosan szól, azután kérkedő lesz, követeli a jó eltartást, magasztalja elhúnyt urát. Ha szegényt vesz el, egy koldusból kettő lesz; ha gazdagot, mindig hallania kell szegénységének felhánytorgatását; ha rútat vesz el, kárhozat lesz vele az élete; ha szépet, nem győzi őrizni. Más okokból is nehéz a házasság, de Isten majd csak rendel valami jót. «Ez éneket szerzém minap mulattomban, Bakony s Vértes kö-

zött nem régen laktomban, Az Úristent kérem, hogy jó házasságban Részt tégyen énnekem minden ő javában.» (Szencsey-kódex.) — «*Édes komám hallgasd meg*, Miről való tanóld meg Ez egynehány versem. Asszonyi állatokról S az ő mesterségekről Leszen éneklésem:» mondja egy másik énekszerző. Az asszony okos a gonoszságban, szájával hamisan szól, nyelvével rágalmaz, csalfaságra mindenkor kész; alig mégy el hazulról, máris szalajtja a szolgálót szeretője után; vígan éli világát, de mikor hazaérkezel, semmit sem tudsz meg mulatozásából, különben sem mernél neki szólni, mert mindjárt elfutja a méreg, pörölni kezd, ő von kérdőre téged, fenyeget apjával, anyjával, bátyjaival; ha arcul csapod, laskanyujtó fával vág vissza. Nekem is ilyen feleségem volt, nem is házasodom még egyszer. Ha az ég papíros volna, a tenger ténta volna, a csillagok pennák volnának s ha az angyalok mind írnának, még akkor sem írhatnák le a női mesterkedéseket. «Édes lelkem, asszonyim, Mennyecskéim, leányim, Mind megbocsássatok, Valamit ide írtam, Tü tőletek hallottam, Ne haragudjatok, Isten legyen hozzátok, Ez munkámért adjatok, Kiki az mit adhat: Keszkenyőt, nyakravalót, Inget és lábravalót, Kalácsot, pogácsát.» (Vásárhelyi-kódex.) — A rossz élettárs kellemetlen tulajdonságairól olvasunk *A házasságról* szóló énekben, de itt legalább megvan a jó asszony dícsérete is. Aranyhoz, rubinthoz, gyémánthoz, drága gyöngyhöz hasonló a jó asszony, udvarának szép tükre, urának angyala. Boldognak nevezheted magad, ha jó a feleséged; a férfinak ez a legszebb címere, tisztes-

ségének legnagyobb növelője, életének ritka segítsége. A rossz élettárs merő sátán, a jó asszony szép korona. «Ó boldogság, Ó nagy öröm, Ó nagy jószág, Segedelem! Én Istenem, Adjad érnem: Ily drága vendégben légyen részem.» (Mátray-kódex.)

A *Lakodalmi gajd*ban csodálatos dolgokat kever egybe a szavak özönét vígan öntő énekmondó: «Olvasóját ellopták Sándor Ilonának, Cipellőjét ellopták szegény nyavalyásnak... Morgó Flóris az táncban ketté törte lábát, Részeg lévén ellopták egy aranyos tollát... Egyik mondja másiknak, Mind ellopták rákomat, Nem veszik mákomat... Antal varga ő komját hítta vendégségben: Én szerelmes jó komám egyél az bélesben, Komlót főzök estére, Ha szereted ecetben, Csak egy kis bögrében... Nadrágja megszakadott az sánta szarkának, Szabó Györgynek könyörög mint édes komjának: Varrjad meg nadrágomat, Néked adom lányomat, Címeres tollamat». Ilyenfajta vidám hadarások előzik meg a tulajdonképpeni lakodalmi rigmust: a prücsök-portán történt esküvő történetét. A prücsök megházasítja vitéz fiát, megkéreti számára a szúnyog leányát s megparancsolja szolgájának, hogy vesse magát nyeregbe és hordja szét a meghívóleveleket: szépen megírt levelemet vidd el a tar varjúnak, borzas csókának, trombitáló darunak, doboló farkasnak, siklósi sólyomnak, kaproncai kakasnak, kapornyaki kappannak, bihari bagolynak, rakamazi rókának, szekszárdi szarkának, szikszói szajkónak, komáromi kakukknak, verebélyi verébnek, fegyverneki fecskének. Seregestül jönnek a vendégek; esznek, isznak, lakoznak;

azután pör támad közöttük, mert ellopkodják egymás holmiját. (Szencsey-kódex.) — A *Mívesek lakodalma* csapongva kötődő ének: «Lakjatok vígan, Igyatok bátran, Eja! Az idő mondja, Gazda kiáltja: Fusson az bánat, Töltsd az poharat, Hej, jo jo jo jo!» Nem vizet adnak itt, hanem tarcali bort, meg ne részegülj tőle, gőgösen se ülj; üres erszényem, nincsen pénzem, no ne bánkódjunk, de vígan lakjunk; kádban ugráló csertörő vargák, nem szükség néktek előjönnötök; szűcsök: pölyhösök vagytok, mit mondjunk rólatok; vargák: titeket sem hagylak hátra, kecskefaggyútól fénylik nyakatok; hej mily szurkos vagy lakatos bátya, talán most jöttél ki a kohóból kovács bátyáddal; borbélyok: rútak vagytok, mégis cifrán jártok, kevélyek vagytok, nagyfennen szóltok; fegyvercsiszárok: felruházhatnátok engem kardokkal: ötvösök: ti az aranyat olvasztjátok és sokat loptok; szabók: ti is sokat loptok, pokolba mentek, ha meg nem tértek; de most már nem szólok többet, bocsássatok meg tréfálkozásomért; vigadjatok mennyegzősök, vonjatok nótát a menyasszonynak és vőlegénynek, lásson dolgához a nyoszolyó-asszony, legyen gondja a mézes borra és vajban sült fánkra; jól tartsatok engem ételeitekkel szakácsasszonyok; vőfély ne feledd tisztedet, mondj köszöntőt, vigyázz a pohártöltésre; «Ez kis énekem, Vele személyem, Eja! Noha kedves volt: Add meg jutalmát, De nem nyakvást, Hanem mézes bort, Hej jo jo jo jo!» (Szencsey-kódex.)

A tréfálkozó énekek nagyobbára a lakodalmak idején zendültek fel. «*Én elmenék fürjészni,* fürerum rerum,

gyocskám, gyocsbimbóm, piri, piri, sodom, sodom, Én megfogám fürjecskémet, fürerum rerum, gyocskám, gyocsbimbóm, piri, piri, sodom, sodom.» A furcsa fürerum-sodom szócsoport minden sorban megismétlődik, amint az énekes elmondja, hogy mit csinál az elfogott fürj egyes részeivel: fejét adom a vőlegénynek, nyakát adom a menyasszonynak, szárnyát adom a szűzeknek, tollát adom a nem hivatalosoknak, talpát adom a hivogató legényeknek, mellét adom a vőfélynek, farát adom a násznagynak, zuzáját adom a házasoknak, máját adom a szomorú vendégnek, tüdejét adom a szakácsasszonynak, lábát adom a kinn váróknak, csontját adom a táncosoknak. (Vásárhelyi-kódex.) — *Fenékkel fölfordult már ez széles világ,* Megholt Mátyás király, elkölt az igazság:» mondja egy másik tréfás vers; az igazmondónak betörik a fejét, a hazug asztalfőre ül. Rendben van, hallgassátok szómat; elmondom, mit láttam kóborlásom közben. «Láttam oly szúnyogot, melynek lába, szárnya: Dunát általérte annak hosszúsága, Hídnak tették azt ott Duna két partjára, Az sok kereskedő emberek számára. Láttam oly halat is, az melynek gyomrában Egy kegyetlen erdő vala tágasságban, Hogy háromszáz ember paripán jártában Eleget nyulászott benne hamarjában.» Most olyat hazudok, hogy magam sem hiszem; talán vetnek érte az urak egy polturát vagy az asztalfőre ültetnek vagy ebrudon vetnek ki az ajtón: «Láttam az Dunát is, hogy egyszer megégett, Másutt ismét láttam olyan embereket, Kik szélnél egyebet sohasem ettenek, Egymásra köszönték az levegő-eget». (Szencsey-kódex.) — «*Hal-*

lád-e, pendítsd az lantot, Hadd járjam szépen az táncot»: kiált a vidám lakodalmas vendég; töltsd a poharat, gazda, vigyázz az asszonyokra is, ne hagyd szomjazni őket; hegedűs, három most a tánc, vonjatok lengyel táncot, ide hozzám a menyasszonyt! Félre veled bánkódó, nincs itt helye a szomorúságnak, vagy igyál, vagy táncolj, vagy menj el! «Vőlegény, megkíméld magad, Sok borral magad ne bántsad, Táncban lábadat ne fáraszd, Hogy virradtig meg ne bánjad.» (Vásárhelyi-kódex.) — A *Gondolkodván ezen egy ifjú monda* kezdetű énekben egy diák a vándor énekmondók módjára felköszönti a lakodalmas mesterembereket, parasztos kifejezésekkel hízeleg, élteti a vőlegényt, dícséri azokat, akik inni adnak neki. A hegedűsök ellenséges szemmel néznek rá, mert nem muzsikálhatnak, miközben ő beszél; de az asszonyok vidám szemmel pillantanak felé: talán még a menyasszony mellé is odaültetik. «Nem ülök oda, mert megrészegítnek, Nézd az hegedűsök mint fenyegetnek, Hogy egy rozsdás nótát nem pendíthetnek, Szakadjon el húrok hegedűsöknek.» Mit csacsogtok gúnár módjára vargák, bizony nem emberség, hogy nem kínáltok, helyetek inkább a konyhában volna; mit mosolyogsz az asztal mellett szabó, a multkor ruhát csináltál nekem, kipusztítottál pénzemből s most nem adsz bort; ti is mosolyogtok borbélyok, minap megmostátok a fejem, öt pénzt adtam érte, most ti adjatok inni nekem; azt a pelyhes szűcsöt vessétek ki, mert pelyhessé teszi az ételt; lökjétek ki az ajtó megett álló vargát is, mert nem ad innom a jó borban; csavarjátok

gúzsra a fegyvercsiszárt, vonjátok ki a mészáros fogát, menjen ki a kovács. Az éneket trágár tréfák fűszerezik, végül panaszkodik az ifjú, hogy nincs kenyere. «Vagyon éhezésben és koplalásban, Bár enni vinnének az iskolában.» (Vásárhelyi-kódex.)

Csodálkozik az ember, hogy a nőkről és a szerelemről ebben a jámbor korban is olyan szabadszájúan beszéltek, mint a későbbi felvilágosodás emberöltőiben. Az érzéki képzelet szemérmetlen őszinteséggel csapongott a női test körül s csiklandós kifejezéseket halmozott Zsuzsi, Julis, Erzsi, Zsófi, Kati, Sári, Eszter, Panni, Lidi, Rózsi, Vica és a többi lány és asszony nyilt és rejtett bájaira. «*Angyal ángyó, egy szülöttem,* Haja rózsa, csókra csók; Tapintásod elértettem, Haja rózsa, csókra csók; Ne angyalom egypár csók, Adj te egyet, nem kell sok; Haja rózsa, bazsarózsa, haja rózsa, csókra csók.» Igy indítja meg énekét egy ismeretlen dalszerző; majd gyors ütemben és fordulatos kifejezésekkel megy végig a magukat szívesen kínálgató hajadonok és menyecskék névsorán; humora népies erejű, ritmusérzéke eleven, de hangja olyan trágár, fantáziája olyan aljasul érzéki, hogy szövege leírójának igazán merész embernek kellett lennie. (Sárospataki kézirat.)

A verses gorombaságokra legjellemzőbb *A veszprémi hajdúk levele a palotai rabló törökökhöz.* Veszprém magyar legénysége a köteles ellenségeskedésen kívül még külön is haragudott Várpalota pogány őrségére s az egyik verselő magyar 1646-ban goromba hangú, csúfolódó és átkozódó verses üzenetet küldött a törököknek. (Szencsey-kodex.) —

Maradt természetesen tisztességes hangú vers is a végvárak tájékáról. *A törökök ellen fohászkodó magyar vitézek fohásza* hazafias lélekkel esedezik az Úristenhez, hogy őrizze meg a kereszténységet a hitetlen pogány ellenében s adjon erőt az országot védő magyaroknak: «Örök, mindenható, kegyelmes Úristen, Szentölt vitézekkel hadban voltál régen: Légy jelen, könyörgünk, mostan azok ellen, Az kik káromkodnak istenséged ellen». (Szencsey-kódex.) — A *Végbéli vitézek éneke* is vallásos hangú. «Zöldítsed Úristen hamar az erdőket, Hogy próbálhassuk meg éles fegyverünket! Ellenségünkre is bátran mikor jutunk: Pogány ellenséggel bátran megütközzünk!» Az énekszerző könyörög a kegyelmes Úristenhez, hogy adja a magyarok kezére a gonosz ellenséget, hadd ékesíthessék váraikat pogány fejekkel. «Az ezerhatszázban és az negyvennyolcban, Éneklé ezeket egy ifjú magában, Aki ezt hallgatja s vitéz akar lenni, Az énekmondónak kész legyen pénzt adni.» (Szencsey-kódex.)

A szerelem, bor, gajd, lakodalmi tréfaszó és vitézi vers hangjai mellett megjelenik a börtönbe zárt ember bánkódó éneke is. Az ilyen ének szerzője nem mindig maga a rab, hanem a szerencsétlen börtönlakó sorsának valamelyik ismerője. — *Vathay Ferenc énekeskönyvét* maga a vitéz székesfehérvári kapitány írta konstantinápolyi börtönében. (1604.) Verselgetésével fogságának egyhangúságát enyhítgette, szomorú állapotáról ismételten megemlékezett énekeiben, elpanaszolta kegyetlen megkínzatását, kifejezte mély vágyódását hazája után, Ázsia széléről Magyarország határai felé sóhajtozott, könyörgéseit

kesergő lélekkel küldte Isten széke elé. (Énekeskönyve a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában.) — *Nagy Péter börtön-énekében* (1606) a sárvári tömlöc egyik elítéltje elmondja, hogy gonosz a szerencse, elhagyja a benne bizakodókat, megcsalta őt is, most főtolvajnak tartják s pironkodhatik nagy gyalázatában. «Engem ítélének hóhér fegyverére, Azután testemet sárvári kerékre, Magam is jól tudom, méltó vagyok erre, Isten viselj gondot én szegény lölkömre.» (Szencsey-kódex.) — *Zólyomi Dávid énekében* (1633) a kővári börtönben szenvedő nemesúr, I. Rákóczi György fejedelem rabja, Istenre bízza ügyét, az Úr oltalmában bízik, ő előtte zokog, mert holtig kell viselnie rabságának terhét. «Igy köll-e örökkén nyavalyásan élnem, Ez rossz világ kínját testemben viselnem, Sok gondokkal emésztetnem, Rabságnak terhét viselnem, Holtig keseregnem.» (Szencsey-kódex.) — A *Kisfaludy Lászlóról* (1681) szóló énekben a török rabságban vergődő vitéz katonát siratja egyik hűséges embere: ki ne panaszkodnék, mikor ilyen magyar urat vasba gyötör a hamis pogány! «Farkasbőr és vörös pancér az nyakában, Pallosa kezében, forgódik csatában, Biztatja ő népét, első ostromlásban, Szerencsétlenségben esék nagy rabságban.» (Szencsey-kódex.) — *Ráby István énekében* (1682) maga a nemzetes és vitézlő familiából származó elítélt átkozza sorsát s inti az ifjakat, hogy ne fertőzzék meg kezüket ártatlan vérben. Szánakozzatok rajtam, fejem az éles pallost várja. «Az ezerhatszázban és nyolcvankettőben, Mikor búsult lölköm szomorú testében, Elepedett volna nagy keserűségben, Irám ez verseket sárvári tömlöcben.» (Szencsey-kódex.) — Ezek-

nél az egyszerű hangon síránkozó énekeknél különb a *Tatár rabságban levő erdélyiek dala* (1657); ebben egy magyar úr küldi el szolgáját Tatárországból Erdélybe a pogány kán hatalma alatt sínylődő magyar vitézek üzenetével: «Ha kérdik, mint vagyunk, Mondd meg, rabok vagyunk, Térdig vasba járunk, És csak sarcoltatunk, Elváltozott színünk, Elhervadott orcánk, Béesett két szemünk, Mint az írott képnek.» (Szencsey-kódex.)

A bujdosók panaszos vallomásaiból és az elhúnytakat siratók énekekből egész kis gyüjteményt lehetne egybeállítani. — *Zrínyi Miklós*t, a költőt, jelentékeny számú magyar, német és latin költemény gyászolja; az élete vége felé lejátszódó hadi eseményekhez is több verses dicsőítés és kesergés kapcsolódik. — *Balogh Zsigmond bús énekéb*en hazája gyászos sorsáról és a maga keserves életéről emlékezik meg a földönfutó vitéz. Ó átkozott óra, hogy bujdosóvá lettem! A napom homályba merült, csillagom gyászba öltözött, arcomra könnyek hullanak. «Énekem egy idő korban, Dráva-Mura közt laktomban, Szerzém Csáktornya várában, Zrínyi Miklós udvarában.» (Szencsey-kódex.) — A *Fogarasi bajnok bús énekét* az Olt vize mellett Fogaras várában szerzette egy ifjú. Vígan hadakozott a hírért-névért, vitéz legényeit bátran vitte a pogány török ellen, míg irígyei reá nem dühödtek s rabságba nem került. «Vajjon s mikor látom jóakaróimat? Vajjon s mikor látom vitéz barátimat? Vajha tündér volnék, testem hogy eltűnnék: Bizony elrepülnék, virágomhoz mennék.» (Mátray-kódex.) — *A haldokló vitéz Fodor Pál énekéb*en Istentől is, embertársától

is bocsánatot kér az elköltöző. Elbúcsúzik anyjától, bátyjától, vitéz barátaitól, rabtársaitól, rosszakaróitól és azoktól, akik testét temetésre viszik. «Váradon ezt szerzék keseredett szívvel, Várván Úr kegyelmét az ő Szentlelkével.» (Szencsey-kódex.) — A *Sárkány István halálára* írt énekben az énekszerző egy vitéz végvári kapitány elhúnytát siratja: a kapitány halálán fohászkodva kesereg Somogy, Zala, Veszprém és Baranya; igaz nemesember volt, ebédjét sohasem egymagában költötte el, hanem hozzáültette szegény legényeit és nem kímélte tőlük kenyerét; a csavargókat üldözte, a tanítóknak jó patrónusa volt, még a törökök is csodálták vitézi okos voltát. «Mint égő szövétnek csak fogyatád magadat, Már elérted futásodat, föltett zászlódat.» (Szencsey-kódex.) — A *Tunyogi Sámuelről* szóló ének és a *Tesla Mihály halálát* kesergő siralom két derék katona erőszakos elhúnytát gyászolja: az előbbi a kegyelmes császár úr ő felségének, I. Lipótnak, volt hűséges ezeres kapitánya, az utóbbi ugyancsak a kegyelmes koronás királyt, I. Lipót őfelségét, szolgálta vitézi érdemekkel. Ugyanaz a névtelen verselő írta mind a két búcsúztató éneket. (Lőcsei nyomtatvány.) — A régi időben annyira kedvelt búcsúztató ének hagyományos formája ebben a században teljesen kialakult: a végső tisztességet szolgáló pap, tanító vagy deák az elhúnyt nevében érzékeny verses szavakkal fordul az itthagyottakhoz, megrikatja a család minden egyes tagját, sorra megemlékezik minden gyászolóról. *Kovács József búcsúztató énekében* a jobblétre szenderült nemesúr először az ugocsamegyei fő-

ispánt szólítja meg, majd áttér a tekintetes vármegye tisztviselőire, engeszteli és dícséri mindegyik rokonát, hálás szívvel magasztalja hűséges hitvestársát, jóra inti gyermekeit, nem feledkezik meg szolgáiról és jobbágyairól sem. Az egésznek alaphangja a túlvilági jutalomban bízó keresztény ember megnyugvása: «Úgy van: véletlenül rám talált halálom, Mely lészen Krisztusban nekem csendes álom». (Sárospataki verseskönyv töredéke.)

Kiadások. — Szép ének az híres, nevezetes, nemes, nemzetes és vitézlő Tunyogi Sámuelről. Siralmas krónika, melyben amaz boldog emlékezetű Tesla Mihály úrnak halálát így kesergé egy hív keresztyén. Lőcse, 1696. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — U. az: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Szinnyei József: Két verses krónika a XVII. századból. Budapest, 1879. — Ferenczi Zoltán: Vásárhelyi daloskönyv. Budapest, 1899. — Harsányi István és Gulyás József: Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Harsányi István: A sárospataki könyvtár XVII. századi verseskönyv-töredéke. U. o. 1918. évf. — U. az: Ismeretlen virágének a XVII. századból. U. o. 1925. évf. — Dézsi Lajos: Régi magyar versek a gróf Zichy-család zsélyi levéltárából. U. o. 1926. évf. — Harsányi István: Eddig ismeretlen költemények Zrínyiről, a költőről. U. o. 1927. évf.

Irodalom. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Jenei Ferenc: A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben. Budapest, 1929.

BALASSA BÁLINT KÖLTŐI ISKOLÁJA.

A MAGYAR költészetben először Balassa Bálint teremtett iskolát. A XVII. század műveltebb világi lírikusai nagyobbára az ő eszmekörében mozogtak s az ő költői stílusában és versformáiban iparkodtak írni.

Legjobb tanítványa RIMAY JÁNOS volt. Költeményei vallásos lélekre, erkölcsi felfogásra és szemlélődő kedélyre vallanak. Istenes énekeiben a protestáns dícséretek és zsoltárok eszméit foglalta rímekbe: vallomást tett Istenben való rendíthetetlen bizalmáról, alázatos lélekkel hirdette az egek Urának fenségét. Bölcselkedő és tanító verseiben az erényeket oktató hangon dicsőítette, a bűnöket gúnyosan ostorozta; különös buzgalommal írta strófáit a paráznaság ellen, de sorba vette a többi bűnt is, szembehelyezte velük az istenes életet. Szerelmi dalai nem tanuskodnak szenvedélyes szerelemről; inkább egy melegen érző szív borongásának benyomását teszi; sok bennük a józanság és kevés a fantázia. Rimay János azt tartotta, hogy a szerelmes versek fölötte ékesítik és fejlesztik a magyar nyelvet s még öregkorában is lelkesen verselt egyik rózsaszáláról. A virágének-költésben csakúgy Balassa Bálint nyomán haladt, mint hazafias és vitézi énekköltésében, de mesterét nem érte utól. Hatottak lírájára a protestáns kor vallásos irodalmának és a magyar

népköltésnek termékei is, másrészt a renaissance latin költői s az ókori klasszikusok közül különösen Horatius és Ovidius. A római költők szentenciáit annyira kedvelte, hogy Cato disztichonaihoz verses értelmezéseket írt: elmélkedő versekben oldotta fel Cato egy-egy bölcs mondását.

Az akkori magyar világban nem sok öröme telt. Ó szegény megromlott s elfogyott magyar nép — panaszolja — de megkisebbedett régi becsületed, de csúffá vált híres neved; csorbulsz, sorvadsz, korccsá válsz; fiaidban csalódol, véreden idegenek híznak. Csonka föld lett a hazából, elfogyott a seregek szép száma, elharapódzott az inség. *(Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán.)* Csalárd az egész világ: a gyarló embert pénzzel kecsegteti, vallását megtagadtatja vele, üdvösségétől messze taszítja. Minden a pénz, ez a világ szekere, ezzel jár a dícséret és hatalom. Légy bár olyan jámbor, mint Cato; legyen tudományod Homeroséhoz vagy Platoéhoz hasonló: ha nincsen pénzed, legfeljebb bőrgyártó lehetsz; de ha van pénzed, ott ülsz a főhelyen, ha mindjárt szemtelen, kegyetlen, istentelen vagy is. *(Kerekded ez világ.)* Az érdemek jutalmát csak a jövő adja meg, a halálon innen nem lehet igazságot várni a halandóktól. «Ne várd hát éltedben, bár nagy érdemű légy, Hogy itt holtod előtt nagy böcsületet végy, Híredet, nevedet tapodja sok irégy, Mindazáltal jó légy s mással is sok jót tégy.» *(Az idő ósága.)* A pénzszerzés, italozás és szeretkezés ördöge megrontja az embereket, Isten olykor még a feleséget is ostorul adja a férfiak-

nak. Amilyen nagy ajándék a jó házastárs, olyan csapás a gonosz nő. «Feleséget ne végy magadnak jószágért, Sem pedig drága friss aranyos ruháért, Szeresd asszonyállatot jó erkölcséért, Szemérmes, jámbor s tökéletességéért.» Nincs öröm a gazdag asszonyban, mert a vagyonos nő úrnak érzi magát, zsörtölődik férjével, szemére veti költségeit; a férj szinte elveszti az eszét a sok házi háborúskodásban; jobb inkább egész életen át nőtlenül maradni. *(Feleséget ne végy magadnak jószágért.)* Borzasztó a megvadult asszony! Az ilyen tökéletlen teremtés reszket haragjában, férjére gyűlölettel tekint, nem néz ura tisztességére, még a vendégek előtt is kimutatja becstelenségét. Ha férjének élete zsinóron volna, haragjában azt is mindjárt elmetszené. *(Az gonosz asszonyállatról.)* Van azután a rossz asszonynak egy másik fajtája is: az ifjakat csábítgató céda nő. Ilyen a Komáromban lakó Bendő Panna, a cégéres parázna. Ez a buja természetű személy szép ruhákban sétálgat az utcán, szemét idestova hányja az ifjakon, szeme hunyorításával megpróbál mindenkit; otthon sert árul, de ha urát nem érzi a közelében, csúnya módon förtelmeskedik; még azt sem bánja, ha valakinek nincsen pénze. *(Bendő Panna komáromi asszony élete.)*

Balassa Bálint és Rimay János hatása alatt írta bibliai hangulatú istenes énekeit Beniczky Péter. Vallásos-oktató lírájában bőven merített Pázmány Péter tanításaiból; áhítatos énekeinek egy része egyenesen Pázmány Péter imádságoskönyvének szövege után készült. Sikerültebbek verses példabeszédei. Kétszázötven

rövid verses példabeszédet írt: ezekben magyar közmondásokat, bibliai szentenciákat és latinból fordított szállóigéket szedett Balassa-strófákba. Mivel más versformát nem alkalmazott, egyforma rímelései egyhangúvá tették oktató verseinek tömegét; egyébiránt strófái között számos talpraesett tanítás akad. Egyénibb hangú költeményeiben olykor szigorúan korholja önmagát: fájdalmat érez rossz élete miatt; komoran említi rút káromkodásait, trágár szavait, hamis gondolatait; kősziklától fajzottnak és sárkánytejen hízottnak mondja szívét. De ez csak múló hangulat. Valójában vidám kedély, gyönyörködik a természetben, kedvére van a szabad élet. Mi lehet kedvesebb a szabadságnál? Az a boldog, aki a maga házában lakik, ha mindjárt füstös és sással fedett is az a ház; az a szerencsés, akinek nem kell más ajtajánál ülni és ott sétál, ahol kívánja. Lám a kalmár ebe zsíros koncon rágódik, sátor alatt nyugszik, mégis mordan néz, mert láncon van; a farkast tépi az idő, tűr a koplalással, de legalább szabad, nem vernek pálcával a hátára. Betaníthatod a sólymot madarak fogására, mégis sokszor elhagy, mert szabadság után vágyik. Búsul a kalitkában a madár, hiába van jó tartása. Mi lehet kedvesebb és gyönyörűségesebb, mint a kívánt szabadság? *(A szabadságról.)* Nézd a kikeletet, a föld megújulását, a hajnal ragyogását: jó hírrel jön a fecske, ég felé repül a pacsirta, énekel az ágon függő fülemüle, a rigót sem lehet most lépre csalni, csattog a fürj, süvölt a héja, gázol a gólya a mocsárban, még a kalitkába rekesztett cinege is örül

a tavasznak. «Szomjú szarvas kútra S bágyadt madár ágra Száll s nyugosznak csendesen, Minden bokor szállást, a zöld árnyék nyugvást, Enged nékik kedvesen, Csak nekem szegénynek, Árva bús fejemnek, Foly dolgom keservesen.» *(A kívánatos kikeletnek gyönyörűségéről.)* A gazda és a vadász élete csupa gyönyörűség. A költő megígéri édes lovának, hogy meghízlalja; biztatja kedves vizsláját és kölyök agarát, hogy jó dolguk lesz, csak hajtsák ki a nyulat a bokorból; solymának is gazdag ennivalót igér, ha nem lesz rest a madárfogásban; még ökreit is megszólítja: szántogassanak csak, nem sajnálja tőlük az élelmet. Szíves szóval fordul szolgájához: «Tehozzád is szolgám Készen áll gráciám Jámbor szolgálatodért, Éjjel s nappal való, Soha meg nem álló Nyughatatlanságidért, Csak szolgálj serényen, Elvészed te könnyen Hasznod fáradságidért». *(Az embernek magaajánlásáról és biztatásáról.)*

Jónevű vallásos és elmélkedő költő volt gróf Koháry István. Versei igazi katolikus erkölcsi tanítások és bölcselkedések: a királyáért rabságot szenvedő hűséges alattvalónak elégikus szemlélődései. Érzelemvilágától távol esik minden szenvedély; Istenében bizakodó, szomorú sorsában megnyugvó lélek; alázatos lelkű, sóhajaiban bőbeszédű. Egyre oktat, egyre panaszol, egyre hálálkodik. Bágyadthangú tanköltészetében nincs esztétikai érték, de azért versei mégis figyelmet érdemelnek, mert valamikor gyönyörködve olvasták őket. Kétségtelenül jellemző darabjai ezek az ellenreformáció korabeli költészetnek. Koháry István lírájára nemcsak Balassa Bálint és Rimay János

hatott, hanem Gyöngyösi István is. Legtöbbet Beniczky Pétertől tanult.

Némelyik témája eléggé szokatlan. Egyszer elképzeli, hogy vadaskertben jár s versbe foglalja tapasztalatait. Nyugodt falkákban sétálnak a bokrok alján és az árkokban a szarvasok, dámvadak, nyulak, rókák, vadkanok, hiúzok; ordítanak a farkasok, bömbölnek a medvék; lát ott elefántot, unikornist, rinoceroszt; az oroszlán egy vadbikával viaskodik s mikor legyőzi ellenfelét, nem tapos rá, hanem félreáll földön heverő testétől. Ez a vadaskert azt ábrázolja, hogy a fenevadak nem bántják a maguk fajtáját. «De ember emberrel tartja bajvívását, Sokszor is öldökli barátját és társát, S ha végbe viheti földre lecsapását, Nem sokszor követi oroszlán szokását.» *(Példás vadkert.)* Az ember a szerencse kerekének forgandó járását és óránként való változását tapasztalja; egyszer úr az ember, máskor inség gyötri; szólhatna ő is a szerencse változó kedvéről, de a szerencsébe nem veti reményét, egyedül Istenben bízik. *(A szerencse forgandó voltáról.)* Munkács kővárába zárva egybeveti a hárfás dolgát a rab sorsával: a hárfás sokaknak szívét édesíti hárfája nótájával, a rab magát keseríti a lábára vert vas csörgésével; a hárfa pengése örömet szerez az ifjaknak, a rablánc csörgése bánattal tölti el a rab szívét; a hárfa mellett könnyen röppen a nap, a vas hosszúvá teszi még a negyedórákat is; szeresd a hárfa kegyes pengését, gyűlöld a lábadra vert vas zörgését. «Tekintsd én Istenem az én rabságomat, Vigasztald meg kérlek szomorú sorsomat, Nevedben bú nélkül pengessem vasamat S ajánlom azzal is tenéked magamat.» *(A rab vasat penget.)*

Balassa Bálint követői közé tartozott gróf Pekry Lőrincné báró Petrőczy Kata Szidónia is. Költeményeiben a búsongó feleség érzésvilága nyert kifejezést: a hűséges asszony érzékenyen panaszkodott férjének elhidegülése miatt. Néhány hajlékony strófája kedvező ítéletre hangolja a bírálót lírai tehetsége iránt. Az előkelő úrnő költészetére Balassa Bálint vallásos énekein kívül erősen hatott a pietista mozgalom: a németországi hitbuzgó protestánsok vallásos iránya és ájtatos eszmeköre. Petrőczy Kata költeményei a meghatottság és borongás elégikus termékei. Szerzőjük fenkölt szellemű, mélyen erkölcsös nő.

«Sebes árvizeknek, Kegyetlen szeleknek, Érzem kemény zúgását, Szívemnek fájdalmit, Iszonyú kínjait, Szemeim könnyhullását Meg nem állíthatom, Óránkint jajgatom Szerencsém változását.» Nincsen orvossága Petrőczy Kata bánatának, nincsen vigasztalója reménytelen helyzetének; csak a halál segíthet boldogtalan sorsán, az gyógyíthatja meg fájdalmait. Hull a könnye, verseivel enyhíti keserűségét. Kősziklák szánjatok meg, erdők és puszták bánkódjatok rajtam, mezők virágai sírjatok értem. Nem élet ez az élet, esztendő minden óra, egy nap alatt újra és újra meghalok. Olykor szép szóval hiteget uram, csupa szemfényvesztés, mert nem szeret. «Békességes tűrést adj édes Jézusom, Hogy meg ne bántsalak megváltó Krisztusom, Kétségbeeséstől őrizz ó Istenem, Szűnjék meg, ha tetszik, én súlyos keresztem.» Tehozzád sóhajtok én Uram, figyelmezz kérésemre, vigasztalj meg nyomorúságomban; lásd, fáj a szívem, szörnyű fájdalom gyötör,

könnyeimet hullatom. Hitvány a világ, állhatatlan a szerencse, egyedül benned nyughatik meg a hívő lélek, én Istenem: tied minden hatalom, te vagy a titkok tudója, te emeled le a szenvedő emberek nehéz keresztjét. A megpróbáltatásokat vállaló hívő nem csalatkozhatik benned, aminthogy nem győzhetnek le bennünket azok a gonoszok sem — idegen nemzetnek a hívők seregét sanyargató hadai — kik most föltették magukban, hogy lelkiismeretünkön urak lesznek s eltörülnek bennünket a föld színéről. Ó szerelmes Jézusom, add, hogy csak hozzád lángoljon szívem szerelme, a te szentséges öt sebed legyen lelkem kőszála a pokol hollója ellen. «Mikor elmúlik szólásom, Szent lelked bennem kiáltson, Mikor befogják szememet, Vezéreld mennybe lelkemet.»

A Balassa Bálint költői stílusát követő műkedvelő verselgetés a legelőkelőbb körökben is széltében elterjedt. Mivel a XVII. század alkalmi verselőinek tekintélyes része az ország főúri családjaiból került ki, a Balassa Bálint kifejezéseit és verseléseit utánzó poétákat főrangú lirikusoknak nevezte el irodalomtörténetírásunk, de ez az elnevezés nem szabatos, mert a mágnásokon kívül középsorsú nemesurak is vannak ebben a költői csoportban. Rimay János, Beniczky Péter, Koháry István és Petrőczy Kata mellett Balassa Bálint költői iskolájának számos kisebbtehetségű tagja tűnik fel: így gróf Balassa Bálint, Barakonyi Ferenc, Kazinczy András, gróf Keglevich Miklós, Madách Gáspár, gróf Pázmány Miklós, gróf Rákóczi Erzsébet, gróf Zichy Péter. Eredetibb egyéniség nem akad közöttük. Mesterük képeit és gondolatait aknázzák

ki. Józan prózaisággal adnak számot vallásos érzelmeikről, köznapi bölcsességükről, szerelmi vágyódásaikról. Költői erük nincs arányban iparkodásukkal. Bizonyos színtelen egyformaság jellemzi verseiket; nyelvük nehézkes, verselésük döcögő; sok bennük a darabosság, kevés a kellem. Munkáikat nem is nyomatták ki.

Nem tartozott Balassa Bálint költői iskolájához a XVII. század érdemes főrangú lírikusa: gróf Zrínyi Miklós. Ő az olasz költőktől tanult.

A világi líra művelői:

Balassa Bálint gróf (megh. 1684.) földbirtokos, aranysarkantyús vitéz, hontmegyei főispán, a török ellen folytatott küzdelmekben az egyik csapattest parancsnoka. Vallásos énekei és szerelmi dalai kéziratban maradtak. Van egy átkozódó költeménye is, mostohaanyját káromolja benne; ez a kegyetlen asszony annyira kínozta gyermekkorában, hogy megszökött hazulról és a nagyszombati jezsuitákhoz menekült. Nagyszombatban a jezsuiták megvédelmezték, gondosan nevelték, itt és a bécsi egyetemen fényes eredménnyel tanult s a filozófiai tudományok baccalaureusa lett. Családi bajai végigkísérték egész életén, úgyhogy végrendeletében megátkozta azt is, aki testvéreivel jót cselekszik. Egyedül feleségével, Szunyogh Katalinnal, élt békességben: ez a sokat szenvedett nő volt a budetini vár mondájának hőse. Kegyetlen atyja éppen úgy gyötörte, mint ahogyan Balassa Bálintot is megkínozta mostohája gyermekkorában. — A költő Átkát már Toldy Ferenc kiadta, bár ő még I. Balassa Bálintnak tulajdonította a rettenetesen fenyegetődző költeményt: Magyar költői régiségek. Pest, 1828. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876.

Barakonyi Ferenc a XVII. század közepén felvidéki birtokain gazdálkodott. Előkelő nemesúr volt, hű alattvalója I. Lipót királynak. Életéről keveset tudunk. Halála után nem sok idő mulva kihalt nemzetsége. Szerelmi énekeit Balassa Bálint gondolataival és képeivel öntötte versekbe; felhasználta mestere szebb kifejezéseit is. Itt-ott hangulatosan írt, de többnyire nehézkesen fűzte egymás mellé sorait;

sokszor ismételte önmagát. — Versei kéziratban maradtak. Szövegüket Erdélyi Pál rendezte sajtó alá az Erdélyi Múzeum könyvtárában őrzött kézirat alapján: Barakonyi Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár, 1907. (A kéziratot, az úgynevezett Teleki-énekeskönyvet, Gergely Sámuel fedezte fel.)

Beniczky Péter (1603—1664) ősi magyar katolikus nemescsaládból származott. Pozsonymegyei földbirtokos volt, a Habsburgház lelkes híve, aranysarkantyús vitéz. Életét úgy töltötte, mint általában az akkori magyar nemesurak: gazdálkodott, vendégeskedett, vadászott, pörösködött és ájtatos lelkigyakorlatokat végzett. — Költői hagyatékát Bartók István esztergomi nagyprépost rendezte sajtó alá: Magyar ritmusok, melyeket írt nemzetes Beniczky Péter szentelt vitéz. (Ennek az első kiadásnak egyetlen példánya sem maradt meg, de szövegét a XVII. században többször kinyomtatták. A népszerű verses gyüjtemény a XVIII. század végéig tizenhat kiadást ért.) — Beniczky Péter tót verseket is írt, Magyar Ritmusait is lefordította tótra, ezek a költeményei kéziratban maradtak.

Adatok Beniczky Péter életéhez:

1603. — Beniczky Péter születésének éve. Szülővárosa Nagyszombat. (Némelyek 1607 tájára teszik születését s Vácot vélik szülővárosának. Elődei zólyommegyei micsinei birtokaikról a XVI. század közepéig Micsinszkynek írták nevüket. A költő atyja sokat harcolt a törökök ellen; II. Mátyás király 1614-ben Vác főkapitányává nevezte ki. Közelebbi adatot keveset tudunk a költőről. Hét testvére volt. Anyja Dacsó Anna.)

1646. — Beniczky Péter a nyitramegyei Újfaluban együtt gazdálkodik testvérbátyjával, Ferenccel. (Ugyanebben az évben kezdi meg pozsonymegyei lóci birtokának rendbeszedését, ide költözik, innen megy be tél idején Nagyszombatba kanonok-barátaihoz. Idejét gazdálkodással, vadászattal, látogatásokkal tölti.)

1648. — Régebbi katonai szolgálataiért értékes birtokadományokat kap III. Ferdinánd királytól. (Az egyik Apponyi jószágait elkobozzák, vagyonából három felvidéki község Beniczky Péteré lesz. Hiába pörösködik az elitélt, küzdelme sikertelen.)

1654. — Az esztergomi érsek meghívja udvari kapitányának. (A nagyszombati érseki udvarban és a káptalanban sok jó barátja van,

szívesen szolgál közöttük, kötelessége olyasforma, mint a királyi udvarmesteré. Általában sokan élnek szívességével és ügyességével. Több nagy uradalmat vizsgál felül, megszámoltatja a gazdatiszteket, ellenőrzi az ispánok munkáját.)

1662. — Özvegy Vizkelety Mihályné Thurzó Mária hagyatékából nagy örökséghez jut, de ezzel együtt nehéz pörbe keveredik. (Thurzó Mária jószágait éveken keresztül gondozza, a gazdag nemesasszony mindenben követi tanácsait, előtte mondja tollba végrendeletét. Testamentumában még temetését is reá bízza s nem törődik vérrokonságának igényeivel. Az örökségre számító, elkeseredett atyafiság a végrendelet felbontása után pörrel támad Beniczky Péterre; azt állítják róla, hogy nem tisztakezű ember, az elhunyt özveggyel hamis módon bánt, kastélyából sok értékes holmit hordott el s a végrendeletet is a maga kedve szerint állította egybe. A tanuvallomások eleinte a pörös atyafiaknak, utóbb a súlyosan meggyanúsított nemesúrnak kedveznek. Mind a két fél prókátora elszántan küzd a nádori ítélőmester előtt: a Thurzó-rokonság be akarja bizonyítani, hogy a végrendelet furfangosan kieszelt cselszövény és erőszak műve; Beniczky Péter viszont megesküszik, hogy az elhúnyt nemesasszony a maga jószántából végrendelkezett az ő javára.)

1664. — Február havában meghal. (Életének utolsó idejét betegen töltötte nagyszombati házában. Nemcsak testi fájdalom gyötörte, hanem nagyon lelkére vette a Thurzó-örökség ügyében történt meghurcolását is. A pör még halála után is elhúzódott: eleinte Thurzó Mária végrendeletét érvénytelennek nyilvánították s a Beniczky-örökösöket a Thurzó-birtokok visszaadására és nagy összeg pénz fizetésére ítélték, később a királyi tábla megsemmisítette az első bíróság ítéletét s a Thurzókat a Beniczkyektől visszaszerzett javak átadására kötelezte; végül 1678-ban megegyezett egymással a két fél s így a pör további folytatásának vége szakadt. Mivel Beniczky Péter sohasem nősült meg, vagyona testvéreire és azok gyermekeire szállott. Végrendeletében katolikus egyházi célokra gazdag adományokat hagyott s a szegényekről sem feledkezett meg.)

Kazinczy András (megh. 1728.) földbirtokos, ungmegyei alispán, II. Rákóczi Ferenc alatt Ung és Zemplén nemeseinek főkapitánya s a két vármegye követe a szécsényi és ónodi gyűléseken. — Mátkájához

és későbbi nejéhez, Vinnai Erzsébethez, írt két költeményét dédunokája, Kazinczy Ferenc, adta ki az Orpheus 1790. évi II. füzetében.

Keglevich Miklós gróf (megh. 1701.) aranysarkantyús vitéz, ezredes és főispán, I. Lipót király hü embere, a török ellen viselt háborúk egyik hőse. — Mátkájához és későbbi nejéhez, gróf Czobor Erzsébethez, 1660-ban számos levelet írt s ezekbe verseket is szőtt. — Varázséji Gusztáv közlése: Keglevich grófok mint költők. Figyelő. 1880. évf.

Koháry István gróf (1649—1731) gazdag felvidéki nemzetség ivadéka volt. A nagyszombati jezsuiták a katolikus hitbuzgalmat és a királyhűséget gyökeresen belenevelték. Mint Fülek kapitánya már ifjúkorában rettegetté tette nevét a törökök előtt, később Thököly Imrével szemben is tántoríthatatlan híve maradt a Habsburg-háznak. Mikor a fölkelők fogságába került és nem akart csatlakozni a nemzeti ügyhöz, Thököly Imre súlyos börtönre vetette és három évig sanyargatta. A bécsi udvar iránt tanusított hűségében még II. Rákóczi Ferenc szabadságharca sem tudta megingatni. Állhatatosságáért a Habsburg-uralkodók dúsan jutalmazták. Ifjúkori verseit öregkorában adta ki: Sok óhajtás közben, inség viselésben, éhség szenvedésben, keserves rabságban, Munkács kővárában szerzett versek, melyeket szerzője mulatozására, jutván rabságából szabadulására, most kinyomtattatott olvastatására, bánatos szívének vigasztalására. Öt füzet. Hely nélkül, 1720. (E versek java részét munkácsi rabságában készítette a szerző. Irószere nem volt, ezért a szöveget emlékezetébe véste s csak később vetette papírosra. Mikor II. Rákóczi Ferenc fölkelése idején a kurucok feldúlták Csábrág várát, verseinek kézirata elégett s igy újból meg kellett írnia munkácsi énekeit. A panaszos költemények egy részét Sztrakos Albert nógrádi plébános, később váci kanonok, latinra fordította s 1725-ben Budán kinyomtatta: Salictum Heliconis. Buda, 1725.) — Üdő mulatás közben szerzett versek, melyeket íratott mások pennájával, érkezvén az tavasz Gergely gólyájával, ki újulni kívánt fáknak bimbójával, Benedek fecskéje kezdett nótájával. Hely és év nélkül. (Bizonyára 1720 után. A verseket a szerző akkor mondta tollba udvari káplánjának, mikor 1687-ben Eger alatt súlyosan megsebesült és sebéből lassan lábadozni kezdett.) — Sokféle kereszttel elkeseredett embernek kikoholt verse. Hely és év nélkül. (Ez is valószínűleg 1720

után jelent meg. Irásának ideje, amint ez a címbe rejtett, római számokat jelző, nagybetükből kiderül: 1706. A szerző ez időtájt menekülni volt kénytelen a kurucok elől. Egyik strófájának vallomása szerint: «Hol együtt, hol másutt fáradván jártomban, Buda Vizvárosát sokáig laktomban, Hazámnak romlásán lévén bánatomban, Szerzém ez verseket henyélő voltomban».) — Hol egyszer s hol másszor kifaragott s összeszedett rongyából leirt fűzfa versek. Hely és év nélkül. (Az 1720-as évekből.) — Elvénült embernek búsuló gondolati vagy hogy inkább életének végéről elmélkedési. Hely nélkül, 1721. (Az eddig emlitetteken kivül még több kisebb magyar verses kézirat és latin nyomtatvány.)

Adatok Koháry István életéhez:

1649. — Koháry István születésének éve. Március 11-én születik Csábrág várában, Hont megyében. (Nemzetsége Mátyás király idejében tünik fel, a XVII. században már a legelőkelőbbek között foglal helyet. Atyja, báró Koháry István, honti főispán és füleki várkapitány; anyja báró Balassa Judit.)

1664. — A nagyszombati érseki katolikus gimnáziumban végzi tanulmányait. (Ez év nyarán esik el atyja a törökök ellen vivott lévai csatában. I. Lipót király a tizenöt éves ifjúnak adja a füleki vár kapitányságát s megerősiti Hont megye főispáni méltóságában. Tisztségeire egyelőre helyettest alkalmaznak, míg a bécsi egyetemen el nem végzi tanulmányait.)

1666. — A bécsi egyetemen tanul, a hittudományokban különösen kitűnik. Több ízben részt vesz a teológiai disputációkban. (Egyik győzelméért I. Lipót király értékes aranylánccal ajándékozza meg.)

1667. — Hazatér Bécsből. Tizennyolc éves. Átveszi a füleki kapitányságot. (Katonái nagyon megszeretik, mert emberséges várparancsnok. Nemcsak szívesen engedelmeskednek szavának, hanem még vallásos gyakorlataiban is utánozzák. Legénységével gyakran kicsap a budai, egri és gyöngyösi törökökre. Egy alkalommal a Dunáig kergeti a zsákmányra leselkedő ellenséget.)

1678. — Visszautasítja Thököly Imre felszólitását, hogy álljon a fölkelők ügye mellé. A kurucok és a velük szövetkezett törökök ostromolni kezdik a füleki várat, de kénytelenek elvonulni a vár alól. I. Lipót király elismerő levéllel és aranyláncon függő arcképével

tünteti ki a vitéz várparancsnokot. (Családi birtokát, Kecskemétet, ez évben nagy kár éri: a város legnagyobb részét tűzvész pusztítja el. Kecskemét a törökök birtoka, a szultán kincstárába fizeti adóját, de mint a legtöbb hódoltsági község, nem szakítja meg alattvalói viszonyát a magyar királysággal szemben sem. Valóságos világ csodája, hogy egy másfél évszázad óta elszakadt területen az idegen iga alatt szenvedő lakosság elismeri régi urainak jogait s megszívleli üzeneteit. Koháry István meghagyja a kecskemétieknek, hogy a katolikusok ne civakodjanak a reformátusokkal, hozzák rendbe a ferencrendiek elhamvadt kolostorát és plébániatemplomát, gondoskodjanak a reformátusok leégett templomának felépítéséről is. A köből épülő új református templom számára szíves készséggel megadja a régi fatemplom kiváltságait. Mivel a reformátusok a török hatóságokhoz is elmennek templomépítési engedélyért, vezető embereiket megrója, cselekedetüket hazaárulásnak minősíti; nagyobb baj azonban nem lesz a dologból, mert a kecskeméti katolikusok és reformátusok nevében a ferencrendi gvárdián, Gellért atya, Kecskemétről Fülekre megy, ott kiengeszteli a nemeslelkű földesurat s meghozza válaszát: «Az ott lakos kálvinista rendeknek semminemű háborgattatását sem kívánom, sem akarom».)

1682. — Ellenállása Thököly Imre kuruc hadainak és a török csapatoknak nagy ostromával szemben. Fülek várát akarata ellenére feladja a védősereg. Thököly Imre rabságába kerül. Megkezdődnek szenvedései. (Az elszánt katolikus királypárti főnemesre a kuruc és a török egyaránt haragszik. A Habsburg-háznak ez a hűséges embere négyezer magyar és német katonával védi Füleket s el van szánva, hogy meghal a vár romjai alatt, de nem adja meg magát. Ezrével vérzik el a török az ostromon, hullanak Thököly Imre felsőmagyarországi fejedelem kurucai és Apafi Mihály erdélyi fejedelem magyarjai, míg végül a védőőrség és a környékről a várba menekült nemesség családjai megegyeznek, hogy átadják a várat az ostromlóknak. A szűk várban egy-egy felrobbanó ellenséges gránát olykor harminc embert is megsebesít; senki sem akar tovább küzdeni. A vár zendülő legénysége azzal fenyegeti meg a parancsnokot, hogy letaszítja a bástya fokáról, ha gátat vet az ostromlókkal folytatott békealkudozásaiknak. A törökök is szomjúhozzák vérét, alig lehet életét megmenteni a po-

gányság dühétől. De Koháry István ekkor is szilárdan áll: «Én nem akartam feladni a várat, embereim adták fel azt:» mondja a haragtól lángoló Thököly Imrének. Fülek alól szeptember havában vasraverve viszik az abaújmegyei Regéc várába, birtokait fenekestül felforgatják, vagyonát elkótyavetyélik, őt magát borzalmas börtönbe zárják. Mindez nem történik meg, ha áttér a kurucok hűségére. De Koháry István megingathatatlan. Nem akarja megszegni a királynak tett esküjét, sőt szemére lobbantja Thököly Imrének is, hogy szövetséget kötött a törökkel. Ezért kell bűnhődnie.)

1683. — Rabsága Munkács várában. (Megláncolva fekszik egy földalatti veremben, világosságot soha nem lát, odujából nem viszik ki, egy lyukon át dobják be élelmét. Napról-napra és évről-évre nem kap egyebet kenyérnél és víznél. Börtönében nincs egyetlen deszkaszál, a puszta földön áll, ül és fekszik. Testéről rongyokban lóg le egyetlen ruhája, fehérneműje nincs, szenny marja, bilincsei bevésődnek húsába. Az éhségtől és hidegtől, betegségtől és férgektől elgyötörve félholtan hever napokon keresztül, egyszer-kétszer őrei már el akarják temetni, de mert mozog még, visszalökik gyilkos levegőjű, penészes tömlöcébe. Mikor Zrínyi Ilona némi élelmet küld részére, Thököly Imre még szigorúbban őrizteti s még papot sem enged közelébe.)

1684. — Anyja és testvérei nem tudnak annyi pénzt összeszedni, hogy kiválthassák rabságából. (Anyja Pozsonyból levelet ír neki: «Tekintetes és nagyságos Koháry István kedves édes rabfiamnak adassék ez levelem Munkácson. Vigasztaló jókkal áldjon Isten, édes fiam! Az elmult márciusnak második napján adott leveledet annyiból vigasztalással vettem, hogy abból megismerhettem, hogy még élsz, de másoktól szívem szakadásával értem, hogy még csak dolmányod és fehérruhád sincs s ami legnagyobb, hogy ennyi ideig szenvedsz és nem tudlak segíteni, noha eleget faggatom elmémet, mások tanácsával is élek és valamit az anyai szeretet feltalálhatna szabadulásodra, követném, ha lehetne... Mivel másképen nem lehet és csak időtül kell várnunk, azon kérem Istenemet, adjon addig erőt gyönge természetednek a szenvedésre. Én ugyan meg nem szűnöm, noha azzal is talán nagyobb szomorúságot nevelek, hogy levelem által ottan-ottan meg ne látogassalak, kívánván, hogy ez is találjon jó egészségben. Pozsony. 25. Apr. 1684. Jóakaró anyád Ballasi Judith». Időközben

a foglyot Munkácsról Tokajra, majd Sárospatakra, végül Ungvárra hurcolják.)

1685. — Rabsága enyhül, mert I. Lipót király csapatai győzelmesen vonulnak előre a Felvidéken, Thököly Imrét pedig elfogják a kuruc fejedelemmel szövetségben álló törökök. Caprara császári tábornok Ungvár alá vonul s november havában kiszabadítja fogságából Koháry Istvánt. A vitéz katona olyan, mint egy élő csontváz: összetörve viszik várába, Csábrágba. (Ha testében el is gyötörték a tömlöcözéssel, lelki ereje sohasem hagyta el, szenvedéseiről senkinek sem panaszkodott, csak azon búsult, hogy hosszú ideig még a pipázást sem engedték meg neki börtönében. Mikor utóbb már szabad volt dohányoznia, írt a kecskemétieknek: küldjenek számára jó dohányt, tajtékpipát, néhány pipaszárat és dohányzacskót s mindezek árát vonják le az őt megillető jobbágyi adózásból. Ebben az évben a kecskemétiekhez írt másik levelében kifejezte azt a szomorúságát is, hogy hűséges alföldi jobbágyait nem tudja megvédelmezni a kóborló magyar, német és török katonák garázdálkodásai ellenében. «Megvallom, jó atyámfiai — írja börtönéből a kecskeméti parasztoknak — hogy benneteket húznak-vonnak, károsítnak s nyomorítnak és hogy káraitoknak eltávoztathatásával magam nem oltalmazhatlak benneteket: szívem szerint bánom; de Isten ő szent fölsége még talán valaha abban is ád módot... Rab földesuratok Koháry István.» Ez az év különben nagy kitüntetést hoz részére, mert I. Lipót király testvéreivel együtt grófi rangra emeli. Az uralkodó hálájának ez a megnyilvánulása akkor történik, mikor még börtönben ül.)

1686. — I. Lipót király a felvidéki részek tábornokává nevezi ki. Huszárjai élén részt vesz Buda várának a török uralom alól való felszabadításában. (Jellemnagyságának és hűségének kitüntetésére I. Lipót Bécsben ünnepiesen fogadta, az egész udvar előtt megölelte, pályáját a hűség tükrének nevezte s neki és utódainak örök jogon odaadományozta Fülek várát. XI. Ince pápa is dícsérő levelet intézett hozzá s fejedelmi díszkalappal tüntette ki.)

1687. — Nagy érdemeket szerez hősiségével Eger várának a török járom alól való felszabadításában. Harc közben súlyos sebet kap, jobbkeze haláláig béna marad. (Sebesülése akkor történt, mikor a várból kitörő törököket visszaűzte és a vár kapujáig kergette. Egy golyó

összezúzta karcsontját s a tábori sebész nem boldogult a sebbel. Nem sikerült a bécsi műtét sem: az orvos még a karján végighúzódó ínt is kettévágta. A kard örökre kiesett kezéből.)

1690. — Gyöngyösi István neki ajánlja Rózsakoszorújának ebben az évben megjelent első kiadását. (Előszavában megemlékezik mecénásának szörnyű rabságáról: «Minden társaságtól magányosan rekesztő, konyhai mosadékra hozatott zavaros vízzel, száraz kenyérrel sanyargató, az mindenek szolgálatjára teremtetett nap fényének világosságától elfogó, sovány ebédjét és tisztuló szükségét egy helyben végeztető, az levegőégnek tikkanó rekedtségéből, az régi szemétnek nedves penészéből származott dohossággal szédelegtető és ugyanabból szaporán tenyésző szőke és barna hangyáknak gyakor serkengetésekkel nyughatatlanító, végre majd halálos betegséget nemző és másféle sok nyomorúságokkal teljes rabságban tarták Nagyságodat».)

1703. — II. Rákóczi Ferenc fölkelésében egész erejével a Habsburg-ház ügye mellé áll, nagy huszárcsapatot toboroz, legénységét fölszereli és a maga költségén élelmezi. A csatákban nem vehet részt, de a békekötést szívesen szorgalmazza. (Az 1707. évi Habsburg-detronizáló ónodi országgyűlésen a kurucok őt is a hazaárulók sorába iktatják, minden jószágától megfosztják, birtokain megosztoznak; viszont I. József király altábornagyi ranggal jutalmazza s 1711-ben neki adja Hont megye és Nógrád megye örökös főispánságát.)

1714. — III. Károly király kinevezi a politikai, katonai és közigazgatási ügyek szervezésére kiküldött országos bizottságba; a pozsonyi országgyűlés pedig a nádorrá választott gróf Pálffy Miklós helyébe országbíróvá választja. (Mivel jobbkeze bénasága miatt nem tudja nevét aláírni, az országgyűlés felhatalmazza, hogy nevét ezüstlapra metszesse s ezt az aláírást használja hivatalos ügyeiben. Mint országbíró megvesztegethetetlen. Ajándékot nem fogad el semmiféle formában, minden pörös iratot lelkiismeretesen átvizsgál, az ítéletek igazságosságára aggodalmasan ügyel. Bonyodalmas pörökben imádkozással kezdi az ügy elintézését s bőséges alamizsnát oszt a szegényeknek. Mindenki elismeri, hogy legfőbb bírói működése szeplőtelen tisztaságú.)

1715. — Áldozatkészségéből megnyílik a kecskeméti kegyesrendi gimnázium. (Mikor 1712-ben mint Hont- és Nógrád vármegye örökös főispánja Csábrág várából Pozsonyba kocsizott, meglátogatta a nyitrai

piaristákat. A nyitrai diákság ájtatossága és fegyelmezettsége annyira meglepte, hogy elhatározta a kegyesrendieknek Kecskeméten való letelepítését. Erre a célra nagy összeget adott, gazdag alapítványt tett s a kecskeméti jobbágygazdák hálás szívvel fogadták földesuruk jótéteményét. A város határában egyszerű emberekből álló küldöttség várta a Nyitráról és Vácról érkező három piaristát, a városházán ebédet adtak tiszteletükre, itt a vendégek megismerkedtek a város legtekintélyesebb gazdáival, a ferencrendi szerzetesekkel és a református papokkal. Hatvanhárom tanuló jelentkezett az iskolába, később évről-évre növekedett számuk. Néhány év mulva felépült a rendház és a templom.)

1725. — Nagy adománya a debreceni kegyesrendi gimnázium javára. (Itt 1721-ben nyilt meg a piarista kisgimnázium, de tanulója alig akadt, mert a debreceniek mind reformátusok voltak s a katolikus iskola csak idegenből kaphatott diákokat. Ezeket a diákokat bennlakással nevelték, a konviktus felállítására Koháry István adta a pénzt. Az országbíró a maga korának egyik legnagyobb jótevője volt. Életében annyi adományt osztogatott szét, hogy ezek összege mai pénzértékben megközelíti a húsz millió pengőt. A koldusok, szegény tanulók, kórházak, iskolák, templomok, világi papok, ferencrendiek, piaristák, jezsuiták, pálosok, irgalmasok, kapucinusok hálás szívvel érezték nagylelkűségét. Sok szegény jobbágy adósságát engedte el, a parasztok terheit lehetőség szerint könnyítette. A kecskemétiek igazi jó atyjukat tisztelték benne s csábrági kastélyában sokszor felkeresték kedveskedéseikkel. Böjtben halat, húsvétkor bárányt, ünnepekre fűszerszámot, máskor egy pár szép csikót vagy néhány köteg jó dohányt és pipát vittek ajándékba földesuruknak.)

1731. — Halála Csábrág várában március 29-én. Nyolcvankét esztendős. Április 11-én temetik, hogy távoli tisztelői is megjelenhessenek végtisztességén. Sírját rokonain, barátain, a vármegyék követein és az egyházi férfiakon kívül nagyszámú jobbágyság veszi körül. Eljönnek a kecskemétiek is. Mivel sok jót tett az emberekkel, sok városban és faluban megkondul a harangszó lelkiüdvéért. (A ragyogó jellemű férfiú sohasem nősült meg. Magára alig költött valamit, szigorú erkölcsi elvek szerint élt, vallása tanításainak buzgó szívvel tett eleget. A gyülölködést nem ismerte, megbocsátott még Thököly Imrének is. Szépen jellemzi egyéniségét Bajza József, mikor többek között azt írja róla:

«Jámbor volt együgyűség, magas szívű kevélység nélkül. Igéreteihez, adott szavához szigorúan hív; barátaihoz szíves, ellenségeihez nemeslelkű; a bántást könnyen feledé, a jótéteményt esztendők után is hálaszavakkal emlegette. Bátor és irtózatos a csatában, szelíd azoknak körében, kiket lelke rokonainak hitt. Lelkében nem volt gőg, de oly nemes büszkeség, mely szívét alacsony tettektől őrzé. Föltételeiben szilárd és állhatatos; sem fenyegetés, sem kérelem által nem mozdítható. Igazságszerető s kegyelmes egyszersmind, ami korában szinte közmondásossá vált. Szerény vala oly mértékben, hogyha jelenlétében dicsértetett, arcán kedvetlenség látszott s a beszédnek vagy más irányt ada vagy azonnal félbenszakasztá. Ha tetteinek valamelyike szóba jött, magától minden érdemeket eltolt s társaira háritá. Végintézetében eltiltá, hogy felette valaki dicsérő halotti beszédet tartson».)

1826. — A Koháry-nemzetség kihalásának éve. (A Kohárvak a XVIII. században a katonai pályán és az országos méltóságokban kitűnő helyeket töltöttek be. Antal grófot, az utolsó Kohárvt, I. Ferenc király 1815-ben hercegi rangra emelte s a herceg leányát, Koháry Antóniát, 1817-ben Kóburg Ferdinánd németországi uralkodó herceg vette nőül. Ezzel a házassággal a szász-kóburg-góthai herceg Magyarország egyik leggazdagabb főura lett, mert Koháry Antal után mérhetetlen vagyont örökölt, azzal a kikötéssel, hogy nevét a Koháry-névvel egyesíti. A német hercegi család egyideig használta is a Kóburg-Koháry kettős nevet, azután a magyar név elmaradt s a magyarországi uradalmak is megkisebbedtek. Ebből a családból jutott később Bulgária trónjára az ifjabb Kóburg Ferdinánd herceg.)

Madách Gáspár földbirtokos, nógrádmegyei alispán, Rimay János rokona, Madách Imre egyik őse. Vallásos és elmélkedő versei nagy jámborságról tanuskodnak, de eredetibb gondolat vagy poétikusabb kifejezés nincs bennük. Wesselényi Ferenc nevére is szerzett verset Balassa-strófákban: talán még ez az Istenhez intézett fohászkodása a legsikerültebb költeménye. (1647.) Cseh nyelvből több vallásos éneket fordított magyarra. — Kéziratban maradt verses munkáit báró Radvánszky Béla tette közzé: Sztregovai Madách Gáspár versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1901. évf.

Pázmány Miklós gróf, Pázmány Péter esztergomi érsek unokaöccse, vagyonát és rangját nagybátyjának köszönhette, gondos neve-

lésben részesült, de ennek sem ő, sem az ország nem vette hasznát, mert morvaországi földbirtokain tétlen életet élt. Ifjú korában jezsuitának készült, később megnősült. Pázmány Péter halálakor tizennégy esztendős volt. Vele halt ki a Pázmány-család. — Zrínyi Miklóst dicsőítő verseit a Magyar Könyvszemle 1882. évfolyama közölte.

Petrőczy Kata Szidónia bárónő (1664—1708), Pekry Lőrinc gróf neje, hitbuzgó evangélikus asszony volt, ingatag urának hűséges élettársa. Atyja a Wesselényi-féle összeesküvés fölfedezése után mindenét elvesztette, a család férfitagjait a bécsi kormány zsoldosai halálra keresték, szerteszét menekült az egész család. A fiatal leány rokonai körében talált menedéket, később Pekry Lőrinc neje lett. Sokat szenvedett, de férje iránt érzett szeretetét és mély vallásos érzelmét a sors legsúlyosabb csapásai sem tudták meggyöngíteni. — Első munkája névtelenül jelent meg: A pápista vallásra hajlott lutheranusok lelkiismeretének kínja. Hely nélkül, 1690. (Fordítás Mayer János hamburgi evangélikus hittudósnak az üdvösségről szóló német munkája után. Mikor férje minden komoly meggyőződés nélkül katolikussá lett, ezzel a fordításával próbálta régi hitéhez visszahajlítani.) — A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jóillatú XII liliom, melyeket a keseredett szívek vigasztalására Arnd Jánosnak, a luneburgumi fejedelemségben való püspöknek, az igaz keresztyénségről német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki és XII részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt magyar nyelvre fordított az édes férjéért való szebeni méltatlan rabságában; és immár Isten kegyelméből megszabadulván annak háládatos örök emlékezetire és a keresztviselő szenteknek lelki hasznukra maga költségével kinyomtattatott gróf Petrőczi Kata Szidónia. Kolozsvár, 1705. (A fordítás és eredetije a németországi és az ezt követő magyar pietista szellemi áramlat egyik nevezetes terméke. A pietista protestánsok a XVII. század végétől kezdve az egyházi intézmények és dogmák hangsúlyozása helyett a szív benső vallásosságát s az ájtatosság és jóság gyakorlását sürgették. Ennek a vallásos mozgalomnak Petrőczy Kata az egyik legelső magyar híve. Az áhítatos fordító tiszteletére Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi tanár magasztaló verset írt, elmondván benne, hogy az előkelő származású úrnő mennyit szenvedett, de minden keresztje ellenére sem tántorodott el Krisztustól: «Élj hát kereszteknek látható címere! Élj

szép arany, melyet próbált Isten tüze! Élj szép virtusoknak világos tüköre! Élj asszonyi rendnek nálunk példás dísze!» Petrőczy Kata fordítását a vallásos protestánsok annyira szerették, hogy később egyik unokája, báró Dániel Polixena, újból kinyomatta a könyvet: Kolozsvár, 1764.) — Jó illattal füstölgő igaz szív. Lőcse, 1708. (A könyv hosszú címe megmondja, hogy ez a vallásos munka is Arnd-fordítás, Petrőczy Kata fordította a magyar nemzet ellenségei elől való immár negyedszeri bujdosásában Huszton s ugyanő nyomatta ki a maga költségén a keresztyéneknek lelki hasznukra. Míg a hazai evangélikus papság nem fogadta szívesen a pietista eszméket, Petrőczy Kata erős meggyőződéssel küzdött az eretnekségnek tartott vallásos irány mellett.) — Költeményeit egy egykorú írott könyv őrizte meg: Petrőczy Kata Szidónia tulajdon kezével írt énekei. Ebből közölte a verseket Thaly Kálmán: Irodalom- s műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. — Teljesebb gyüjtemény Harsányi István és Gulyás József kiadása: Petrőczy Kata Szidónia versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf.

Adatok Petrőczy Kata életéhez:

1664. — Petrőczy Kata bárónő születésének éve. A Felvidéken születik buzgó evangélikus családból. (Atyja báró Petrőczy István földbirtokos, anyja Thököly Erzsébet. Nevét Petróczynak is írják s voltaképen ez a helyesebb név, mert a család bizonyára a zemplénmegyei Petróc községből származott s nem a bácsmegyei Petrőcből. Maga a költőnő is hol Petrőczynek, hol Petróczynak írta nevét. A Thökölyekkel benső rokonságot tartott a család. A költőnő anyja Thököly Imre fejedelem nagynénje volt.)

1670. Petrőczy Kata atyját a császári kormányzat üldözőbe veszi, mint összeesküvőt halálra keresi; Petrőczy István fiaival együtt Erdélybe menekül; védelem nélkül maradt leányát a felvidéki Jakussith-család veszi gondjaiba; később lengyelországi rokonainál talál menedéket. (Közben családjának férfitagjai az erdélyiek és a törökök segítségével a bujdosó magyarok élén évről-évre támadják a felvidéki császári csapatokat.)

1682. — Petrőczy Kata férjhez megy Thököly Imre jóbarátjához, Pekry Lőrinc előkelő erdélyi úrhoz. Ózdi kastélyukban, a Maros folyó völgyében, élnek. (Mivel férje Erdély politikai életében Teleki Mihály

kancellár ellen foglal állást, néhány év mulva börtönbe kerül, azután menekülni kénytelen Erdélyből, birtokait Teleki Mihály foglalja el. A bécsi udvar jól fogadja s hűségének biztosítására és a katolikus hitre való áttérésének jutalmazására bárói, utóbb grófi rangra emeli.)

1695. — Petrőczy Kata és férje sok viszontagság után újból visszatérnek Erdélybe. Kutyfalvi birtokukon élnek, Alsó-Fehér megyében. (Férje egy év mulva a megye főispánja, 1698-ban Udvarhelyszék főkapitánya. A rang és vagyon nem vigasztalja az elökelő úrnőt: hat fiúgyermeke közül egy sem maradt életben; fáj neki, hogy férje nem ragaszkodik hozzá hűségesen; nem tudja feledni azt sem, hogy Pekry Lőrinc katolikussá lett.)

1700. — Petrőczy Kata végrendelete. (Fő gondja, hogy gyermekei protestáns vallásúak maradjanak. Emlékezteti férjét «erős hittel tett szó- és irásbeli fogadására, hogy azon igaz vallásomban fogja nevelni s neveltetni minden gyermekimet». Legidősebb leányát, Révay Imrénét, kizárja az örökségből, mert nem követte jó intéseit; annál melegebb szeretettel emlékezik meg többi leányáról és bujdosó testvérbátyjáról. Nyugvóhelyéül az alsófehérmegyei Ózd község protestáns templomát jelöli ki.)

1703. — II. Rákóczi Ferenc fölkelésének hírére Rabutin császári tábornagy, Erdély katonai parancsnoka, elrendeli, hogy az erdélyi elökelőbb családok az osztrák csapatoktól megszállt várakba vonuljanak; igy akarja elrettenteni az erdélyi nemességet a kurucok ügyétől. Petrőczy Kata öt leányával együtt Ózdról Szebenbe költözik. (Férje egy darabig a császári csapatokat támogatja, utóbb II. Rákóczi Ferenc mellé áll. Megtorlásul Rabutin szigorú fogságban őrizteti Petrőczy Katát és gyermekeit.)

1704. — Pekry Lőrinc vitézül harcol Magyarországon, II. Rákóczi Ferenctől tábornoki rangot nyer, azután levonul Erdélybe, hogy ott is küzdjön a kurucok ügyéért s kiszabadítsa nejét a fogságból. Indítványára a gyulafehérvári országgyülés II. Rákóczi Ferencet Erdély fejedelmévé választja. A fejedelem segítségével nejét is kicserélteti egy elfogott császári ezredesért. Petrőczy Kata kiszabadul Szebenből. (Most már erősen fogja a családi életében és politikájában egyre ingadozó férjét. Pekry Lőrinc még katolikusságát is elhagyja s újból protestáns lesz.)

1705. — A császári csapatok Zsibó mellett szétverik a kurucok hadait, a csatavesztés után az erdélyi úri nép riadtan menekül Magyarország, Törökország és az oláh föld felé. Petrőczy Kata Beszterce városából Moldvába fut, férje utánamegy, jószágaikat Rabutin tábornagy porrá égeti. (Pekry Lőrinc Moldvában hadat gyüjt, az erdélyi helyzetről levélben értesiti II. Rákóczi Ferencet, a fejedelem vigasztalja s azt irja neki, hogy reá fogja bízni az erdélyi kuruc sereg parancsnokságát.)

1706. — II. Rákóczi Ferenc menedéket ad máramarosi birtokain a bujdosó erdélyieknek. Petrőczy Kata a huszti kastélyba költözik. Férje az Erdély visszahódítására szánt csapatok vezére lesz. A kurucok megverik a német hadakat s Erdély nagy részét hatalmukba ejtik. Petrőczy Kata Husztról hazatér erdélyi birtokaira. (A következő évben ismét megfordul a hadi szerencse, Erdély nemessége újból menekül, Petrőczy Kata visszamegy Husztra.)

1708. — Petrőczy Kata halálának éve. II. Rákóczi Ferenc beregmegyei szentmiklósi birtokán hal meg, miközben férje a Vág vidékén harcol. (Husztról menekülnie kellett, annyira közel jutott már oda az ellenség; tervezte azt is, hogy átmegy Lengyelországba. 1709-ben elhúnyt férje is: a Pekry-család ekkor halt ki férfiágon.)

Rákóczi Erzsébet grófnő annak a gróf Rákóczi László sárosi főispánnak volt a leánya, aki 1664-ben, az akkor török uralom alatt álló Nagyvárad ellen intézett támadása alkalmával, hősi halált halt. A boldogtalan költőnő versben átkozta siralmas házasságát (1673), egy másik versében pedig kedves lovaitól búcsúzott, gyönyörű magzatainak és édes gyermekeinek nevezte paripáit. (1693.) A férfiaskodó gyermektelen asszony, a «kistapolcsányi Diána», különc nő volt. Bizalmas barátjához, Esterházy Pálhoz, írt levelei is tanujelei szerencsétlen házaséletének. — Thaly Kálmán: Gróf Rákóczi Erzsébet mint költő. Századok. 1900. évf.

Rimay János (1573—1631) előkelő felvidéki evangélikus nemes családból származott. Tekintélyes földbirtokos volt, Bocskai István erdélyi fejedelem belső tanácsosa. Egyideig II. Mátyás magyar királyt szolgálta s mint a Habsburg-ház követe Konstantinápolyban is megfordult; utóbb Bethlen Gábor erdélyi fejedelem diplomáciai megbízásainak tett eleget. Nagyműveltségű, megnyerő modorú, szelíd

ember volt. Különösen jellemző egyéniségére Balassa Bálinttal kötött eszményi barátsága. Mesterével mint gyermekifjú ismerkedett meg; a nagynevű lírikus olyan sokra tartotta ítéletét, hogy verseit készségesen bocsátotta bírálata alá; külföldi bujdosása idején állandóan levelezett vele, könyveket küldött neki s eljuttatta hozzá újabb verseit is igazítás végett. Büszkén tekintett reá, mint költő-utódára, s azt jósolta, hogy ifjú barátja előbb-utóbb meg fogja haladni költői kiválóságban. Ez nem következett be, de azért Rimay János nem volt méltatlan tanítványa mesterének, hálásan ragaszkodott Balassa Bálinthoz s mikor atyai jóbarátja meghalt, egy bánatos költeménysorozatot szentelt emlékének: Generosi ac magnifici domini Valentini Balassa de Gyarmath ad castra Strigoniensia iter et procinctus. Az nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnak Esztergom alá való készületi, készületiben való imádsága s mit példázott légyen az ő fejér vörfölyes kamokából csináltatott zászlója, kin hárfájával Dávid király vagyon térdén telepedve összefogott s felemelt két kezeivel írva. Ad notam: Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét. Bártfa, 1598. (Hét részből álló magyar verses munka, nagy részében akként írva, mintha maga Balassa Bálint mondaná el a maga fölemelő vallásos és hazafias vallomásait.) — Rimay János több mint kétszáz éven át csupán mint vallásos lírikus szerepelt a magyar költészet történetében. Istenes énekeit Balassa Bálint vallásos költeményeivel egy kötetben nyomtatták ki a következő címmel: Az néhai tekintetes és nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassi Bálintnak s amaz jó emlékezetű Istenben boldogult kimult néhai nemzetes Rimai Jánosnak, az haza fiának és a magyar nyelvnek két ékességének, istenes éneki. Bártfa, 1635 körül. (A két költő vallásos énekeinek ebből az egyesített gyüjteményéből a XVII. és XVIII. században számos kiadás látott napvilágot.) — Nevezetesebb prózai munkáit Ipolyi Arnold bocsátotta közre: Alsósztregovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése. Budapest, 1887. — Költői hagyatékának eddig legteljesebb gyüjteményét báró Radvánszky Béla adta ki: Rimay János munkái. Budapest, 1904.

Adatok Rimay János életéhez:

1573. — Rimay János születésének éve. Nógrád megyében Alsósztregován születik. (Szülei evangélikus nemesek, családja a Madách-család rokona.)

1594. — Ott van Esztergom alatt, mikor Balassa Bálint halálos sebet kap. (Gyermekéveiről nem sokat tudunk, annál ismertebb Balassa Bálinttal kötött barátsága. Jellemük közt nem volt semmi hasonlóság, a gyermek Rimay mégis lelkesedett a nála legalább húsz esztendővel idősebb költőért. Mikor Balassa Bálint elbujdosott Magyarországból, üzeneteket és leveleket küldtek egymásnak; mikor mestere hazajött és harcba indult a török ellen, Rimay János is csatlakozott Pálffy Miklós hadseregéhez. Az esztergomi táborban elvérző költő emlékét hűséges szívvel ápolta munkáiban.)

1605. — Bocskai István elfoglalja a Felvidéket s Rimay Jánost belső szolgálatába fogadja. Gyors előlépéssel főkomornyik, titkár, belső tanácsos és kincstárnok lesz a fejedelmi udvarban. (Rimay János az akkori viszonyok szerint szegény ember, mindössze néhány száz hold földje van Nógrádmegyében; előhaladását tehetségének köszönheti; szükség van tanultságára, nyelvismeretére; megbecsülik becsületességét. Mint Bocskai István bizalmasa Felső-Magyarországon és Erdélyben mindenütt ott van a fejedelem oldalán, a bizalmas levelezések egy részét ő végzi, sikeres diplomáciai szolgálatokat tesz.)

1607. — A kassai nagytemplomban a Bocskai Istvánt siratő gyászünnepélyen Alvinczi Péter magyar egyházi szónoklata után ő tartja a másik magyar gyászbeszédet. (A fejedelem koporsóját elviszik Erdélybe, ő maga hazatér alsósztregovai kúriájába.)

1608. — Illésházy István nádor ajánlására báró Herberstein Ádám követtársa lesz a török szultánhoz küldött császári-királyi követségben. A német főkövet mellett ő a magyar másodkövet. (Útirányuk: Komárom, Buda, Mohács, Belgrád, Konstantinápoly. A budai basa igen udvariasan bánik a két követtel, ajándékaikat ajándékokkal viszonozza, lekiséri őket Belgrádig. A törökök is örülnek a békének, maga a basa igen jól bánik a magyar parasztsággal. Konstantinápolyban I. Achmed szultán nagy fénnyel fogadja a követeket, ismételten kihallgatást ad számukra. Rimay Jánosnak alkalma nyílik, hogy a szultán és udvara előtt ékesen kidolgozott latin beszédet mondjon a magyar rendek nevében. A békeszerződés minden egyes pontját tüzetesen megvitatják a tárgyalásokra kijelölt török urakkal, azután megindulnak Magyarország és Ausztria felé, hogy útjuk eredményeiről jelentést tegyenek II. Mátyás magyar király-

nak. A nehéz út jutalmául Rimay János királyi birtokadományban részesül.)

1615. — Szenczi Molnár Albert meglátogatja alsósztregovai otthonában. Vidám egyetértéssel társalognak egymással. (Rimay János ebben az időben már házasember. Neje egy felvidéki földbirtokos nemesúr leánya: Ághy Orsolya.)

1617. — Mint első főszolga Thurzó Imre árvamegyei örökös főispán szolgálatába lép s ifjú urával bejárja a Felvidék több vármegyéjét. (Thurzó György nádort ebben az évben temették el országos gyászünnepséggel, tizenkilenc éves fiának, Thurzó Imrének, megbízható tanácsadóra volt szüksége. Ezért hívta meg maga mellé Rimay Jánost. Előkelő rangot és szép fizetést kapott: méltóságban mindjárt az udvari kapitány után következett, joga volt ura asztalánál ülni, szolgálatait évi ötödfélszáz forinttal jutalmazták s az év egy részét otthon tölthette a maga birtokán.)

1620. — Bethlen Gábor fölkelése idején a magyarországi rendek Thurzó Imre ajánlására Rimay Jánost választják meg törökországi követükül. Felső-Magyarországból Budán keresztül fényes követség indul Konstantinápolyba. (Bethlen Gábor biztosítani akarja a fölkelés számára a szultán igen ingadozó pártfogását; hivatkozik a törököknek tett addigi hasznos szolgálataira; bebizonyítja, hogy mennyire hasznos a török birodalomnak az ő Habsburg-ház ellen folytatott háborúja; kéri, hogy a török udvarban ne tárgyaljanak II. Ferdinánd követeivel; küldjön a szultán hadat a lengyelekre, hogy ezek meg ne támadhassák őt és ne segíthessék II. Ferdinándot; adjon a szultán tizezer embert a fölkelés segítségére s parancsolja meg a két oláh vajdának, hogy csatlakozzanak hadaikkal a fölkelőkhöz. A követség sok bajjal jár s itthon nincsenek megelégedve Rimay János eredményeivel, bár ő teljes erejéből iparkodik keresztülvinni Bethlen Gábornak Magyarországból Konstantinápolyba érkező újabb és újabb utasításait. A törökökkel nem lehet boldogulni, politikája állandóan módosul, kormányférfiai változnak, ígéreteit nem váltja be, követelései teljesíthetetlenek. A követség csak a következő év nyarán érkezik vissza a Felvidékre. Valójában semmit sem végzett.)

1624. — Bethlen Gábor második fölkelése idején megmarad II. Ferdinánd király hívének. Ez időtájt Korponán tartózkodik. Alsó-

sztregovai kúriáját portyázó csapatok feldúlják és kifosztják. (Még könyveit is megsemmisítik: 609 könyvéből csak 131 marad meg.)

1627. — Nógrád megye követül küldi a II. Ferdinánd király biztosai és a török szultán követei között lefolyó szőnyi béketárgyalásokra. (A vármegyei gyüléseken mindig meghallgatják szavát s olykor nemcsak a nemesek, hanem a jobbágyok is kérik tanácsait. A főúri erőszakosságok és a katonai beszállásolások éppen annyi gondot adnak a vármegyének, mint a hirtelen török támadásoktól való félelem. Rimay János jóságának sok ember örül, mert előkelő összeköttetései segítségével igazságot szerez a hozzá folyamodóknak.)

1631. — Ez év decemberében meghal Divény várában. A vár ura, Balassa Imre, Alsósztregovára viteti holttestét. Az itteni evangélikus templom sírboltjába temetik el. (Özvegyén kívül csak egy leánya maradt, többi gyermeke még életében elhúnyt. Leányát Duló Gábor nógrádmegyei nemesúr vette nőül.)

Zichy Péter gróf (1674—1726) belső titkos tanácsos, szabolcsmegyei főispán. Első feleségéhez, Homonnai Drugeth Klárához, több verset írt. — Ezekről kiadójuk, Toldy Ferenc, a következőket mondja: «Zichy énekei, akkor nem közönséges ügyesség és jó ízlés tanui, a lírai hangot meglehetősen eltalálják s különösen szkémáik tekintetében érdekesek, melyek vagy sajátjai, vagy, mi hihetőbb, kora elveszett és lappangó ily énekei formáit tartották fenn. De ezek, mint magán szívömlemények, kéziratban maradtak». (A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854.)

Irodalom. — Ipolyi Arnold: Rimay János. Pesti Napló. 1855. évf. — Kemény József: II. Balassa Bálint. Új Magyar Múzeum. 1860. évf. — Greguss Ágost: Koháry István. Koszorú. 1863. évf. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — U. az: Magyar költők élete. I. köt. Pest, 1870. — Gáspár Imre: Beniczky Péter XVII. századi magyar költő tót versei. Vasárnapi Ujság. 1873. évf. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Imre Sándor: Beniczky Péter példabeszédei. Szegedi Árvízkönyv. 1880. — Fülöp Adorján: Rimay János és Beniczky Péter. Figyelő. 1884. évf. — Illésy János: Gróf Koháry István élete és munkái. Karcag. 1885. — Thaly Kálmán: Irodalom- és műveltség-

történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. — Ipolyi Arnold: Rimay János államiratai és levelezése. Budapest, 1887. — Komáromy András: Thurzó Mária végrendelete és Beniczky Péter a költő. Századok. 1887. évf. — Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre. Budapest, 1888—1889. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Komárik István: Gróf Koháry István élete. Kalocsa, 1891. — Éble Gábor: Koháry István gróf végnapjai 1731-ben. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. évf. — Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Budapest, 1898. — Thaly Kálmán: Gróf Rákóczi Erzsébet mint költő. Századok. 1900. évf. — Báró Radvánszky Béla: Sztregovai Madách Gáspár versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1901. évf. — U. az: Radvánszky János versei. U. o. 1904. évf. — Antalffy Endre: Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. Budapest, 1904. — Báró Radvánszky Béla: Rimay János munkái. Budapest, 1904. — U. az: Balassa és Rimay barátsága. Budapesti Szemle. 1904. évf. — Dézsi Lajos: Balassa és Rimay istenes énekeinek bibliografiája. Budapest, 1905. — Váczy János: Rimay János. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1905. évf. — Rimeg Ödön: Gróf Pekry Lőrincné báró Petrőczy Kata Szidónia élete és költészete. Marosvásárhely, 1905. — Baros Gyula: Rimay János szerelmi lírája. Budapesti Szemle. 1906. évf. — Erdélyi Pál: A XVII. század lírája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Kovács Dezső: Beniczky Péter élete és költészete. Budapest, 1906. — Erdélyi Pál: Barakonyi Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár, 1907. — Berki Miklós: Gróf Koháry István. Budapesti IV. ker. községi leánygimnázium értesítője. 1908. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Tolnai Vilmos: A szólásokról. Magyar Nyelv. 1910. évf. — Czobor Alfréd: Barakonyi Ferenc. Történeti Közlemények Abaúj-Torna Vármegye Multjából. 1911. évf. — Erdélyi Pál: A XVII. század lírája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Ferenczi Zoltán: Rimay János. Budapest, 1911. —

Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Bangha Béla: Jellemrajzok a katolikus egyház életéből. Budapest, 1914. — Kis Lőrinc: Gróf Koháry István költészete. Budapest, 1914. — Harsányi István és Gulyás József: Petrőczy Kata Szidónia versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Vékony István: Koháry István gróf élete. Kecskeméti kegyesrendi gimnázium értesítője. 1915. — Zoványi Jenő: Milyen vallású volt Petrőczy Kata Szidónia? Protestáns Szemle. 1915. évf. — Alszeghy Zsolt: Epigon lírikusaink a XIX. századig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Ferenczi Zoltán: A «lingua vulgaris» a magyar irodalomban. Akadémiai Értesítő. 1921. évf. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. Minerva. 1928. évf. — U. az: Rimay platonizmusához. Széphalom. 1929. évf.

A POLITIKAI KÖLTÉSZET.

A VALLÁSOS és hazafias elemekkel átszőtt politikai költészet végigkíséri az egész XVII. századot. A vallásos versengés és hazafias pártoskodás a dicsőítő, gúnyolódó és gyászoló versek egész sorát termelte hét évtizeden keresztül, míg végre a század utolsó három évtizedében kialakult a kuruc költészet.

«Az magyar nemzetnek S az körösztyénségnek Én vagyok Gedeona; Sok fejedelemeknek És minden rendeknek Függ rám szeme világa; Süveg-emeléssel Tisztességes füllel Jámbor nevemet hallja:» így szólaltatja meg egy névtelen énekszerző *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelmet a róla szóló költeményben. Nem vakszerencse adta nagyhercegségemet — szól a fejedelem —; Isten rendelése volt az, mint ahogyan Cyrus király hatalma is előre elvégeztetett Isten akaratából. Lám a zsidók között Dávidnak adta az Úr Saul koronáját. A régi jeles magyar királyok nyomdokába léptem én, enyém Hunyadi János bátorsága, oldalamon Attila kétélű pallosa. «Egész napkeletnek, Napnyugati résznek Félelmire én vagyok; Az föld is megrendül, Sok fül hírrel csendül, Ha trombitát fújatok; Sok diadalmakkal, Szerencsés csatákkal, Kit megbizonyíthatok.» Ferdinánd császár hadainak gátat vetettem, a nagy iga alól nemzetemet föloldtam, karom erejét a németek-

kel megismertettem. Nem fogadtam el a királyságot, mikor a pozsonyi gyűlésben királyi székbe helyeztek. «Elég vala nekem, Hogy vala érdemem Az magyar koronára; Nem akartam venni, Fejembe tetetni Másnak gyalázatjára; Csak tartsa határát, Ám viselje gondját, Nincsen bosszúságomra!» (Sebes Agynak Késő Sisak című kézirat.)

Igy énekel szeretettel a protestáns szerző, de ugyanakkor megszólal a katolikus politikus is, gúnyverset költ *Bethlen Gábor és udvara ellen* s elkeseredett haraggal ostorozza a fölkelőket. Belzebúb hívei és Judás tanítványai íme pártot ütöttek a császár és király ellen, elárulták a kereszténységet, szövetkeztek Mahumet pogányaival. Kik vannak az erdélyi fejedelem környezetében? Csupa prédaleső pártos úr és gonosz prédikátor: Rákóczi György, Révay Péter, a Thurzók és más árulók s az átkozott Alvinczi Péter kassai lelkipásztor. Még Pozsony, Kőszeg, Pápa, Veszprém is áruló lett, meghódoltak a pünkösdi királynak, de majd elveszik méltó büntetésüket. (Kézirat 1620 végéről.)

Nagy események idején vagy ha már nagyon elmérgesednek a személyi torzsalkodások, országos körútra indul egy-egy ismeretlen szerzőjű verses paszkvillus. Olykor a politikai fölháborodás, máskor az aljas bosszúvágy fűti az embereket. Előkelő urak megbízásából az ellenpárt nagyúri vezéreit névtelen kisemberek támadják: megfizetett verselő bérencek vagy jutalmat váró hízelgők. Hazudnak és torzítanak, gúnyolják és mocskolják a megtámadottat. A *Confessio Rákoczianá*ban Geleji Katona István erdélyi református püspök gyóntatja I. Rákóczi György

erdélyi fejedelmet s beszélgetésükből kiderül, hogy a római császár és magyar király ellen indított erdélyi hadjáratért a fejedelem nejét, Lorántfy Zsuzsánnát, terheli a felelősség; a fejedelemasszony elbízta magát, urát lóra parancsolta s így indult meg Erdély ura a jámbor Habsburg Ferdinánd ellen. Mi rút dolog: együtt harcolni a pogány törökkel s elárulni a keresztény ausztriai uralkodóházat! A református püspök korholja fejedelmét a meggondolatlan hadjáratért, de Rákóczi György már elvakult a királyi korona óhajtásában s nem bánja, hogy végül is Törökországot fogja bővíteni vérontásával, mint ahogy Erdélyben sem törődött az igazsággal s hamisan elvette mások jószágát: «Istentől, jól láttam, hogy soha nem féltél, Másokra hamisan gonoszságot kentél». (Kézirat 1644-ből.)

Különösen terjedelmes vádirat és pellengérező jellemzésekben gazdag verses paszkvillus: az *Imago veritatis.* Erdély egész politikai élete megjelenik benne egy mindenki iránt igen ellenséges érzületű író torzító tükrében. Szomorú a világ Erdélyben Apafi Mihály fejedelemsége alatt. «Igen közel vagyon az utolsó óránk, Mégis csak úgy élünk mintha mind jól volnánk.» Bűnös az egész ország, Isten törvényeinek senki sem engedelmeskedik, az emberek lator életűek. Lehet itt bárki tolvaj, esküszegő, orgyilkos; ha pénze van, eligazíthatja a dolgát. Nincs igazság sehol, a kisembereket bebörtönözik, a nagy bűnösök szabadon járnak. Pénzt zsákmányol mindenki, nyúzzák a jobbágyot, megpálcázzák az igazságkeresőt és panaszkodót. Különösen sokat szenvednek a székelyek és szászok, de mellettük meglakol minden szegény és becsületes ember. Az oláhok

alattomossága, tolvajsága és gonoszsága vérlázító; a görög kereskedők összeszedik és elviszik az ország pénzét; a Magyarországból Erdélybe bujdosó jövevény magyarok kevélyek és szemtelenek. Baj van a vallásokkal is: a pápisták bálványimádók, a luteránusok közel állnak hozzájuk, a kálvinisták papjai csak a zsíros falatokat lesik, egyedül az unitáriusok méltók a dícséretre. A fejedelem nem jól teljesíti kötelességét, uralma alatt felfordul a belső rend, felesége minduntalan beleszól az ország dolgába, ajándékért hivatalokat osztogat, kapzsiságában erőszakos és megvesztegethető, református elfogultságában a többi vallás félelme. Teleki Mihály szegény nemesemberből lett a fejedelmi ház belső tanácsosa, szomjazza a vagyont, pénzért a lelkét is elárulná. Bánffy Dénes és Béldi Pál erőszakos, kegyetlen, dölyfös nagyurak; Haller János zsugori; a Bethlen, Kemény, Csáky, Kornis és más familiák tagjai jobbágykínzók, szerelmeskedők, iszákosak, bélpoklos elméjűek. Egyiknek-másiknak kegyetlenségét a magyar, a székely, a szász és az oláh egyformán siratja. (Kézirat 1673-ból.)

Az ismeretlen szerzőjű paszkvillusok és névtelen ellen-paszkvillusok rágalma senkit sem kímélt. Titokban megírt és ravaszul terjesztett kéziratokról lévén szó, a megtámadottak többnyire hasztalan nyomozták a versek szerzőit s hiába kobozták el a felkutatható példányokat, a károrvendő olvasók lemásolták és továbbadták a paszkvillust. Néha igazán elkeseredett hangú kéziratos harc folyt. Mikor Bethlen Gábor halála után özvegyét, Brandenburgi Katalint, egész környezetével és a katolikus párttal együtt versben támadta meg az egyik álarcos politikus vagy fölbérelt íróembere, a megcsúfolt erdélyi urak egyike, Csáky István, szintén versben adatott választ, erősen megdicsértette magát s azt bizonygattatta, hogy ő a fejedelemasszony hűséges embere, nem pedig szeret-

kező latra. Ugyanakkor Prépostvári Zsigmond erdélyi nemesúr is válaszolt a gúnyvers szerzőjének s szintén magasztaltatta magát íródeákjával. A gyülölködés akkora volt, hogy a Brandenburgi Katalint és híveit támadó verses paszkvillust Zólyomi Dávid, a nagybefolyású erdélyi úr, maga vitte be Kassára s ott szétszóratta a papság és polgárság között.

Kiadások. — A régi magyar politikai költészet emlékei iránt Thaly Kálmán ébresztett figyelmet szövegközléseivel. Utána számos kéziratos munka jelent meg nyomtatásban az itt következő Irodalom szerint.

Irodalom. — Mikó Imre: Erdélyi történelmi adatok. Három kötet. Kolozsvár, 1855—1858. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — U. az: Confessio Rakocziana. Századok. 1871. évf. — U. az: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Arany László: A magyar politikai költészetről. Budapesti Szemle. 1874. évf. (Újabb kiadása az Olcsó Könyvtárban: Budapest, 1902.) — Szilágyi Sándor: Gúnyvers Bethlen Gáborra és udvarára. Századok. 1875. évf. — Thaly Kálmán: Irodalom- s müveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. — Pettkó Béla: Régi gúnyversek. Történelmi Tár. 1888. évf. — Szilády Áron: Pasquillus. Cantio Apologica. Irodalomtörténeti Közlemények. 1897. évf. — Bartha József: Barcsai Ákos csatájáról való gúnydal. U. o. 1898. évf. — Rajka László: A Sebes Agynak Késő Sisak c. verses mű a M. N. Múzeum kéziratárában. Irodalomtörténet. 1915. évf. — Dézsi Lajos: Rosnyai Dávid: Horologium Turcicum. Budapest, 1926. (Régi Magyar Könyvtár.) — U. az: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Téglás Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. — Kristóf György: Bethlen Gábor és a magyar irodalom. Budapesti Szemle. 1930. évf.

A KURUC KÖLTÉSZET.

A XVII. SZÁZAD politikai költészete különösen akkor lendült föl, mikor Wesselényi Ferenc szövetkezésének fölfedezése után a bécsi önkényuralom egyre nagyobb súllyal nehezedett a magyarságra. A személyükben meghurcolt és vagyonukból kifosztott felvidéki protestáns nemesurak az 1670-es években Apafi Mihály erdélyi fejedelemségébe és a török szultán birodalmába bujdostak s innen törtek a királyi Magyarország területén garázdálkodó német katonaságra. A bujdosóknak és otthon szenvedő véreiknek mély keserűségébe e kor vallásos és hazafias vonatkozásokban bővelkedő politikai versei éles bepillantást nyujtanak.

A protestánsok gyűlöletének lángja a Habsburgházat támogató katolikus papság ellen talán sohasem lobogott magasabbra, a hazafiak elkeseredése az országot pusztító idegen katonaság ellen sohasem nyilvánult szenvedélyesebben. Énekeik komor színekkel ecsetelik a prédikátorok üldözését, a magyarok eltiprását, a császári zsoldosok dühöngését. Hangjuk a legszentebb érzelmeikben mélyen megsértett hívők és az emberi méltóságukban durván megalázott nemesurak hangja. Segítségért kiáltanak az egek urához, fegyverkezésre és megtorlásra hívják fel a nemzetet.

Már nem a török az igazi ellenség, hanem a német. «Mardosó kutyaként rád készíti agyarát, hogy téged megmarjon, javaiddal bírjon, elnyerhesse hazádat:» sóhajt fel énekében, 1666-ban, Petkó Zsigmond szántóvető kisnemes. Egyre nagyobb az elégületlenség, veszedelmes idők közeledését érzi mindenki. Petkó Zsigmond két versében — egy buzdító költeményében és egy figyelmeztető énekében — ennek a zivataros kornak jóshangja csendül meg. *(Bátorító ének, Gondolkodjál szegény magyar.)*

Hol van régi okos eszed, magyar nemzet, hogy nyakadra eresztetted a katolikus papság igáját: mondja az ismeretlen énekszerző a *Papvilág Magyarországon* (1671) című kesergő költeményben. Mindenütt a pap az úr, ők dirigálnak az ország dolgában, ők válogatnak a világi tisztségekben, csak azt nem nyerik el, amit nem akarnak. Te koplalsz, nyögsz és könnyes szemmel nézed dolgukat. A papság akarata, hogy a király nem tartja meg esküjét, holott megfogadta, hogy békességgel védi mind a három vallást. Szent Jehova-Isten, szánd meg szegény fejünk! «Neved hirdetői, igéd forgatói: Tömlöccel kínzatnak lelkünk tanítói; Pusztán állnak mostan Istennek templomi: Csak égi madarak sokaknak lakosi.» — Felhangzik a *Rab prédikátorok éneke* (1674): egy börtönben szenvedő protestáns pap panaszolja benne Krisztus prédikátorainak borzalmas sorsát. Miközben vasra verve dolgoztatják és botozzák őket az egyik felvidéki várban, Istenhez fohászkodnak, híveikre és családjukra gondolnak s vallásukhoz rendületlenül ragaszkodnak, pedig ha megtagadnák hitüket, megnyílna előttük a börtönajtó.

«Az ki olvasod: légy hű mind végiglen!» — A *Gályarabságra hurcolt prédikátorok éneke* (1675) név szerint is megnevez több szenvedő lelkipásztort s kesergő szavakat ad ajkukra: a tenger partjára értek immár a hazájukból távol idegenbe hurcolt protestáns papok s búcsúznak nemzetüktől, hittársaiktól, feleségüktől, gyermekeiktől. Megváltam tőletek — mondja az énekben Sellyei Balog István dunántúli református püspök — de meghagyom mindnyájatoknak, hogy hitetekben erősek legyetek. «Régen árván maradt édes feleségem, Sokszor keservesen ki sírtál érettem: Tudom, ha lehetne, meghalnál érettem, Többé ez világon nem beszélsz énvélem! Azt hagyom tenéked, hogy ne gyötörd magad: Jól tudod, hogy mennyben vagyon az te Urad, Csak Isten igéjét igen gyakoroljad, Szegény árváidat scholában jártassad.» Búcsúzom tőletek én, lelki atyátok: üzeni a győrieknek Komáromi István; az a testamentumom, hogy vigyázzatok az eklézsiára: «Maradj meg mindvégig Krisztus vallásában, Az melyet tanultál ne állj hátra abban, Ne gondolj bár kárt vallj minden jószágodban, Higyjed együtt leszünk Isten országában!» Bátorkeszi István veszprémi prédikátor is búcsút mond híveinek az énekben: «Fizesse meg Isten az ti hűségteket, Sokszor rabságomban küldött pénzeteket, Nem szolgállak immár többé benneteket, Irja föl az Isten mennyben neveteket!»

A protestáns nemzeti közhangulatot különösen jól jellemzi *Thököly haditanácsa.* (1681.) Ez a költemény is történeti igazságot örökít meg: a Lipót császár és király csapataival harcoló kuruc fölkelők egyik gyűlésének szó-

noklatait a névtelen énekszerző verses feldolgozásában. Követ jön Bécsből a békefeltételekkel s generális Thököly Imre úr megnyitja a haditanácsot: «Vitéz kapitányim, hadnagyim, vajdáim, Szablyával övezett katona-barátim, Jót, gonoszt egyaránt szenvedő társaim, Hazánk s nemzetünkért vitézlő magyarim: Minket német császár mint hív hűségére, Mit kíván viszontag hív mi törvényünkre, Kegyelmet, mely híren küldött fegyverünkre, Jól emlékezhettek vitézek ezekre!» A császár kész visszaadatni az elkobzott nemesi jószágokat, betölti az országos tisztségeket, országgyűlést hív egybe, megszabadít az adóktól, kiviszi az országból a német katonaság egy részét, vallásában senkit sem háborgat; viszont azt kívánja, hogy váljunk meg fegyverünktől. «Engem ajánlással német nem szelidít, Lépes beszédivel horogra nem kerít, Szenvedtem, szenvedek tovább is közjóért, Véletek vitézek harcolok hazámért!» E vezéri kijelentésre égszakadás és rettentő szélzúgás gyanánt hangzik fel a kuruc tábor voksa: fegyvert, fegyvert! «Fegyverrel, fegyverrel köll bosszút állani, Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni, Hittel csalattattunk: nem köll azért hinni, Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!» A kuruc vezérek tüzes szavakkal biztatják egymást a további harcra. Véres marokkal rontotta hazánkat a német — mondja Szepessy Pál — gyűlölt bennünket eddig, gyűlölni fog ezután is; mindent ígér, hogy fegyvereinket letétesse velünk, de ez csupa hazugság és csalárdság; el vagyunk epedve a német és török között, egyik rosszabb a másiknál, de azért inkább a töröknek hódoljunk s támasszunk magunk között egy

új Mátyás királyt. Kende Gábor: «Javallanám azért ne hirtelenkedjünk, Körösztyén világtul meg ne ítéltessünk». Keczer Menyhért: «Erdély míg németöt uralt és imádott, Addig némettül csak prédára tartatott». Harsányi György: «Nem hiszek én azért az ördög fiának: Hiti-csavarító kutya labancának». Petneházy Dávid: «Nem lakom némettel soha is egy helyen, Inkább társaimmal maradok fegyverben!» Farkas Fábián: «Szükséges hódoljon, mint Erdély, nemzetünk: Igy harcol szívesen a török mellettünk». Wesselényi Pál: «Másként mivel török segítsége nélkül Erőt nem vehetünk magunk fegyveréből: Mostan el ne váljunk nyujtott kezeitől, Csináljunk magunknak paizst erejéből».

A katolikus királypárti magyart bosszantja, hogy labancnak nevezik s kétségbevonják hazafiságát. Úgy érzi, hogy a törököt csak a német-római császár csapatainak segítségével lehet kiűzni az országból, ezért eltűri az idegen uralmat s örül, ha a törökökkel barátkozó félelmes kurucokat vereség éri. Egyik verselőjük mindjárt a harcok kezdetén nevetségessé teszi a borsodmegyei református nemesek vezérét: *Labanc gúnydal Szepessy Pál bujdosó vezérről.* (1672.) Ebben az énekben a kuruc nemesúr maga panaszolja el sok baját és reménytelen helyzetét. Meg akartam marni — úgymond — a pápisták hazáját, le akartam vágatni népüket, egér-módra hadat fogadtam az elefánt ellen, még böjtöltem is egy hónapig, csakhogy megfesthessem székemet a papok vérével; hasztalan: «Jaj már minékünk rebelliseknek!» Reménységemtül mind megcsalattam, Istenem-Uram, mire jutottam. Be kell lát-

nom: Szepessy Pál titulusa most már változik: «Nagypipájú, kevés dohányú Pálnak hivatik».

A Habsburg-ház hívei a protestánsokat vonják felelősségre az országot ért csapásokért. *Ó megnyomorodott hazánk* — szólal meg versében az 1681. évi soproni országgyűlést bíráló katolikus magyar — mit akarnak veled tenni? Mi maradt belőled Európa híres országa, hol van ellenségeidet rettegtető hatalmad, mi lett boldog állapotodból, jó szerencsédből? Darabokra szaggattak, csonkán heversz, tested kéz és láb nélkül vérzik. «Mégis fejedben van az egyenetlenség, Magyar magyar ellen halálos ellenség, Vére ellen kardot köt ez a nemzetség, Atya, fia, bátya közt nincs most békesség.» Egymás vérét szomjúhozzák a magyarok, fegyverbe öltöznek nemzetünk prédálására, a töröknek is magyar a kalauza. Neveti a török a Thökölypárt balgaságát, segítséget igér a fölkelőknek, így akarja pusztulásunkat. A protestáns prédikátorok is bizakodnak a német császár hadainak megverésében, szeretnék visszavenni templomaikat, örülnek a katolikus papok üldözésének. A szabadság kivívásáról beszél mindenki, de nem segíti Isten azokat, akik királyuk ellen szállnak sikra. Tíz év óta pusztítják az országot, inségbe döntik a népet, lemészárolják az ártatlanokat, meghódolnak a töröknek, nem könyörülnek senkin sem: ez-é a szabadság? Azt mondod, eretnek-népség, hogy a hazáért és Istenért ragadtál fegyvert; s mégis mennyi nemest levágtál, mennyi templomot döntöttél romba. Igy kell-e harcolni a szép szabadságért? Nem a szabadság harcosai vagytok, hanem a szabadság megrontói, ártatlanságunk gyilkos vérszopói,

nemzetünk elfajult tolvajai. Az ellenségre menjetek, ne a magyart rontsátok. Az eretnekség hajszol benneteket ellenünk, ez hozta ránk Bocskai, Bethlen, Rákóczi hadait, ez forgatta fel a katolikus oltárokat, ez zavarta meg országgyűléseinket. Most megint összetart a luteránus és a kálvinista, hiába teljesítette kívánságainkat jó királyunk: «Augustana kiált, szól a Helvetica; Perorál, mert tudja, mit tesz a practica». Ameddig egy hittel fogtunk fegyvert, nem győzte le senki a magyart, most itt van rajtunk az eretnekség, vége az ország erejének. Tedd félre nemzetem ezt a dicsőséget, tanulj már egyszer a magad kárából, szállj lelkedbe, ne fogyaszd magad. «Evvel fejezem be utolsó szavamat: Szánd meg Isten kérlek megromlott hazámat.»

A kurucok átkaira a királypárti katolikus magyar lenéző hangon válaszol. A *Labanc gúnydal Thököly ellen* névtelen szerzője gyűlöli és csúfolja a pogány törökökkel szövetkező protestáns fejedelmet. «Hallottad-é hírét az új királynak, Istentől elszakadt hazánkfiának, Ismére-d-é, elhiszed-é, hogy a pogánynak Kalauza, mert rád hozta, csak tart prédának.» Királya ellen vonta ki fegyverét Thököly Imre, törökkel-tatárral ontja az ártatlan keresztények vérét, a fényes porta vezérének Bécset ígéri. Nézd csak, hogy folynak dolgai: királyájára fogta fegyverét, megbüntette Isten, futva szalad a török ebekkel együtt. Mit művelsz már most szegény Thököly? Elszaladt a török, nyomában magyarok, németek, lengyelek, itt a somfapálca és az akasztófa! Árnyék-hatalmad nem sokáig tartott, szalma-koronád hamar leesett

fejedről, pünkösdi király voltál, csak játszottál. Tudod, Istentől van minden hatalom, királyt illet az uralkodás, te csak loptad a fejedelemséget. Törökkel bélelt pártütő, országrontó és békességbontó, hazánk pusztítója, esztelen és istentelen ember: kardot vontál a magad nemzete ellen. «Pozsony városa téged emleget, Thököly Nagyszombat el nem felejthet, Mely bűnödért és vétkedért az Isten megvet, Pennám talán, úgy gondolnám, eleget tehet.»

Menekülnek a kuruc vezérek, bujdosnak katonáik, beszélgetésük panasszal van tele. «Mit búsulsz kenyeres, midőn semmid sincsen, Jó az Isten, jót ád, légy jó reménységben!» — vigasztalja társát az egyik kuruc vitéz. «Ó édes pajtásom, hogyne búsulkodnék, Midőn a sok gondok rajtam uralkodnak» — mondja neki a másik. És felsorolja sok keserűségét: rongyos a dolmánya, foltos a nadrágja, zsíros a ködmöne, köpönyegét az eső megviselte, csizmáját a sár elrohasztotta, hitvány a lova, nincsen abrakja, a patkó lekopott körméről, kiürült az erszény, üres a tarsolya, szűken van a kenyere, szennyes az inge, férgek serege nyargalódzik testén. «Ej, kutya az anyja! Mint élhetek: élek, Kivetem hasamat a szép verőfénynek, Csak úgy dohányozok, amidőn éhezek, Igy én is másokkal szépen eltengődök.» *(Buga Jakab éneke.)*

A bujdosó kurucnak nincs gondozója, nincs ismerőse, nincs barátja. Inge szakadozott, köpönyege rongyos, süvege kopott, csizmájának kérge kidűlt. Nem paripán nyargal, hanem gebén lépked; lova elhullatta patkóját, még csak kórószál sem fér az inyéhez. Rozs-

dás a kuruc puskája, tölténytartóját hó és zápor verte, kardja sáros, minden szerszáma megromlott. Szomorúan néz italára; nehéz ital az, gyakran csak puszta víz. Bár inkább a pogány törökkel csatáznék, bár jól lakhatnék egyszer, bár ne kellene lovának zabot koldulni! Talán egyszer mégis csak megfordul az idő, megmozdul a jószerencse, földerül a katona-csillag? «Aki ez éneket szerzé: Sok helyen ő megijede, Sok helyen mást megijeszte, Ekképpen járt ő élete.» *(Egy bujdosó szegénylegény.)*

Ó szegény magyarság — sóhajt fel az egyik névtelen énekszerző — mit gondolsz magadban? Azt hiszed talán, hogy nyugodtan pihenhetsz nemesi ágyadban, vígan táncolhatsz szabad kúriádban, mulathatsz kárpitos házadban? Ne hidd, mert igen megtréfál a reménység! Idegen nemzet húz neked nótát, német uralkodik rajtad, életed, országod csupa kétség! Fizeted az adót, fizeted a hadisarcot, mindennel háborítanak, soha sincsen igazságod. Német katonaság ül bele házadba, szemed láttára énekelve sétál, nemes fejedet lehuncutolja. Ez a jutalom eddigi hűségedért. Ágyadba nem fekhetsz, mert ő fekszik benne; asztalod sem tiéd, ők kártyáznak rajta; ha unják a kártyát, kockázáshoz látnak; a kockázás után vígan dohányoznak. «Abrakot és szénát kér a lovainak, Szép fejér, lágy cipót hordat éh gyomrának, Gyönge levest, tyúkhúst parancsol szájának, Édes, lángízű bort hordat ő torkának. Ha ellene támadsz: neved csak rebellis, Ellened föltámad házadban nyolcszor is, Szabadságod ellen kikerget tízszer is, Egy órá-

ban téged fenyeget húszszor is.» Fejedre emeli pálcáját, a földet verdesi dühében, szólni sem mersz a magad mentségére, fejet kell hajtanod parancsa előtt. «Ha kvártélyból kimegy, semmidet sem hagyja, Minden javaidat magának takarja, Idegen országra szekerekkel hordja, Házad elpusztuljon, szintén azt akarja. Gondolod olyankor: hol magyar szabadság? Hol van Mátyás király, kinél volt igazság! Földbe temettetett véle az uraság, És a szép nemesség lőn keserves rabság.» Hol van országodnak régi vígsága, hol a törvény, hol a nemesi privilégium? Eltűntek, idegenek rabjai vagyunk. Kihez hajtod fejed nyomorult magyar nép? Azelőtt kényes voltál, más országoknak parancsoltál, idegen nemzetet vitézül levágtál, most erőtlen vagy, szolga vagy. Miként fújják, úgy kell táncolnod. Egyedül Istenben bízhatol. «Az ezerhatszázban és kilencvenhétben, A pünkösd havának második hetében, Irám e verseket szomorú szívemben, A Magyarországban való nagy ínségben. Dícsértessél mennyben fölséges Úristen, A te szent Fiaddal fénylő dicsőségben, Szentlélekkel együtt szánj meg kérésünkben: A Magyarországot tartsd meg békességben!» *(Ó szegény magyarság!)*

Zokogó sírással sírhatsz magyar nemzet — kesereg hazája romlásán egy ismeretlen protestáns költő — bekötötte szemedet az idegen nép, jóakaratodért gonosszal fizet. El akar pusztítani, javaiddal torkig ette magát, fiaidat rabszíjra fűzte, palotáid lángja mellett melegszik. A napnyugati német sas karma között vergődik gyönge tested, piros véreddel fiait hízlalja s hogy ne legyen

erőd, kiszaggatja szárnyad. Az ausztriai ház rabja vagy, ő vigad keresményedből, ő vert ki minden jószágodból. Elpusztul Pannonia! Az igazhívő protestáns keresztyének jajszava tölti be az országot. «Uram Jézus mennyből jól látod ezeket, Vajjon nem szánod-é kesergő népedet, Mely a nagy bánatban sírván elepedett, Jővel Uram Jézus, segéld híveidet. Pöcsétöld bé immár a mélységes kutat, Néped romlására hogy ne nyisson utat, Bágyadt sereged közt emeld fel zászlódat, Szomorú sereged hadd hallgassa szódat.» Törd meg Uram Jézus ellenségeinket és a te ellenségeidet, vaspálcával sujts rájuk, szégyenítsd meg őket, pusztítsd el az árulókat. Nincsen kiben bíznunk, egyedül maradtunk, nincs hova hajtani fejünket, édes Jézus érted romlunk és gyaláztatunk. Vadkanok emésztik drága termő szőlődet, tövisek sebzik liliomaidat, kiszaggatják ültetéseidet. Jővel hát Uram Jézus, lelkünknek édes vőlegénye, kesergő néped egyedüli reménye; lásd meg szenvedő egyházad siralmát, légy csüggedt néped biztató vezére. *(Jajszó, melyben édes hazánk romlását siratja egy poéta.)*

A kurucvilág költészete korjellemző költészet; a kéziratokban megőrzött vallásos, hazafias és politikai énekek figyelemreméltó emlékei a régi magyar lírának. Ha nincs is megkapóbb szín és zengzetesség, megragadóbb költői stílus és művészi alkotóerő ezekben a költeményekben, a kifejezések ódon ereje s a hazaszeretet elszánt hevülete igen vonzó bennük.

Legköltőibb hangon az imént ismertetett néhány költemény és a *Thököly házassága* adott kifejezést a

kor hangulatának. Gyöngyösi Istvánnak ez a Thököly Imrét és Zrínyi Ilonát ünneplő éneke helyenkint olyan poétai ékességekkel ragyog, hogy hangulatát és lendületét, nyelvét és ritmusát nagyon kevés régi magyar költemény éri utól, ide értve még Balassa Bálintnak és Zrínyi Miklósnak s magának Gyöngyösi Istvánnak is költői szépségekben nem szegény írói hagyatékát is.

A XVII. századi kuruc költészet hiteles maradványai közé becsúszott néhány olyan költemény, melyeket csak a lelkes jóhiszeműség vagy a nem eléggé erős kritikai érzék sorolt az egykorú verses emlékek közé. Ilyen különösen az 1672-ből keltezett *Kuruc tábori dal:* «Te vagy a legény, Tyukodi pajtás!» Szövegének közlője, Thaly Kálmán, így nyilatkozik a költeményről: «Mikép jutottam hozzá? Imé elbeszélem. A pótharaszti pusztán élő aggastyán tudósunk, Balla Károly akad. l. tag, maga is régi, rebellis fajú kálvinista család ivadéka, 1862 tavaszán közlött volt a Vasárnapi Ujságban «Emlékcsillámok» cím alatt emlékezetből két daltöredéket, melyeket ő fiatal korában, 1811-ben, Kemény János nevű színésztől tanult el; írja továbbá, hogy a bönyi eredetű híres cigányzenész, Bihari János, még ismerte és 1823 után, közlő előtt, Ferkó nevű öreg cimbalmosával, csak másodmagával, gyakran eljátszotta e két «eredeti kuruc nótá»-t a híres Rákóczi-nótával egyetemben. Balla 1862-ben már csak három versszakra emlékezvén az ének szövegéből: közlé ezeket az idézett ujságban. Ez a fönt egész terjedelmében olvasható 1672-iki dalnak három első strófája, csakhogy a harmadiknak elejéről, akkor — gr. Pálffy Mór helytartósága idejében — a német szót ki kelle hagyni. Én e közleményt olvasva, miután már akkor is gyüjtém a kuruc dalokat, azonnal irtam Balla bátyámnak, kivel rokonságban állok. Az öreg úr nem késett bizalmas kérésemre régi jegyzeteit fölhányni, melyek közt az ének szövegét szerencsésen föl is találá; de mivel annak ennél egy még régiebb följegyzésére emlékezett, utasita: menjek nevével öreg Udvarhelyi Miklós akkor még élt veterán színészhez, régi barátjához, kinek ő azon régibb följegyzést még sokkal a forradalom előtt átadta. Udvarhelyi kétszeri fáradozás után csakugyan föllelé azt és közlötte velem, egyszersmind emlitvén,

hogy ama Kemény nevü régi vén színészt valaha ő is ismeré. Ezen kétrendbeli följegyzésből közlöm, íme, a jelen nagybecsü éneket. Balla később, 1865-ben, fölrándulván Pestre, többször személyesen is beszélgettünk ezen énekről s ő is mindinkább visszagondolván a régmult időkre: mind több-több adat villant meg emlékezetében róla. Igy említé, miként tisztán jut eszébe 1811-ből, midőn az éneket s dallamát a vén Keménytől eltanulta, hogy ez mondá előtte, miszerint ő ezt egy Gedővagy Gidófalvy nevü öreg székelytől hallá és sajátítá el, aki ismét a maga apjától tanulá, mint oly éneket, melyet elei a táborban énekeltek. S valóban, a Háromszékben most is élő Gidófalvyak közt fordulnak elő kurucok, név szerint Gidófalvy Gábor, kire 1705 május 11-kén a Medgyes alatti táboron kiadott parancsával gr. Forgách Simon, erdélyi kuruc vezénylő tábornok, Háromszéken a löportöretést bízza. (Történelmi kalászok a Vargyasi Dániel-család levéltárából. Pest, 1862. 209—211. l.) Arra is emlékezett Balla bátyám, hogy Kemény a negyedik versszakban előforduló «mézes szókat» kifejezést olykor «csecsebecsét» szóval váltogatta dalolás közben. A dallamot is tudta még Balla — Kemény és Bihari után — s eldalolá előttem. Egyszerü, bánatos, ősi magyar jellegü dallam az, Tinódiéira emlékeztető. Egészen azonos azzal, melyet 1855-ben Gömörben, Borsodban hallék, a «Jaj már minékünk» énekre. Az ének szövegéből pedig ezen, sok idő lefolytán igen elváltozott s eredetiségéből kiforgatott, de a második versszakra még most is élénken emlékeztető két versszakot közli Erdélyi János (Népdalok, I. 351. l.) Kecskemétről, Bátky Károly úr által az 1840-es évek elején beküldve: «A katonának olcsó a vére, Három-négy krajcár egynapi bére . . .» (Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. köt. Pest, 1872.)

Kiadások. — A legtöbb XVII. századi kuruc költeményt Thaly Kálmán nyomozta ki és tette közzé 1864-től kezdve. — Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Irodalom- és müveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. — Thaly Kálmán szövegközléseit csak ott lehet megnyugvással tanulmányozni, ahol egykorú ismert kódexek szövegeit közli; szétszórt kéziratokból kiadott régi énekei alapos reviziót kívánnak. Ez a munka a XVIII. század-eleji kuruc költeményeknél még

nehezebb, mert az egyébként nagyérdemű közlő itt már eredeti költeményeit és átdolgozásait is belecsúsztatta a hiteles emlékek sorába. Az úgynevezett kuruc dalpör — Thaly Kálmán koholmányainak leleplezése és védelme — Thököly Imre korát kevéssé érinti, annál inkább hozzátartozik II. Rákóczi Ferenc korának irodalmi méltatásához. — A XVII. és XVIII. századi kuruc költemények együttes válogatott gyüjteménye népszerűsítő kiadásokban többször megjelent. Ezek közül bővebb tartalmú Erdélyi Pál kiadása: Kuruc költészet. Budapest, 1903. (Franklin-Társulat Magyar Remekírói.) — Ferenczi Zoltán kiadása: A régi magyar költészet. I. köt. Budapest, 1904. (Remekírók Képes Könyvtára.) — Kéziratos énekeskönyvekben és más kéziratokban újabb szövegeket is kutattak fel és tettek közzé. — Szeremley Barna: Egy labancvers az 1681-iki országgyülésről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Ferenczi Zoltán kiadása: Vásárhelyi daloskönyv. Budapest, 1899. (Régi Magyar Könyvtár.) — Harsányi István és Gulyás József: Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Badics Ferenc: Ismeretlen kuruckori versek. U. o. 1923. évf.

Irodalom. — Arany László: A magyar politikai költészetről. Budapesti Szemle. 1874. évf. — Jancsó Benedek: A kuruc mozgalmak költészete. Havi Szemle. 1879. évf. — Ferenczi Zoltán: A kurucvilág énekei. Figyelő. 1880. évf. — Kis Sándor: A kurucvilág költészete. Kolozsvár, 1887. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Kiss Ferenc: A kuruc költészet protestáns szempontból. Protestáns Szemle. 1894. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Bajza József: A kuruc elbeszélő költészet ismertetése. Budapest, 1906. — Badics Ferenc: A kurucvilág költészete. Képes Magyar Irodalomtörténet. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Beöthy Zsolt: A kurucvilág költészetéről. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Budapest, 1907. — Kanyaró Ferenc: Kuruc virágénekek Thökölyről. Századok. 1907. évf. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest. 1908. — Seprődi János: A magyar népdal zenei fejlődése. Erdélyi Múzeum. 1908. évf. —

Obál Béla: Hungarica Vitebergensia. Halle, 1909. — Deák Ferenc: Irodalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 1909. — Tolnai Vilmos: Szőke Ambrus. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1911. évf. (Az 1670-ből keltezett Szőke Ambrus-féle kuruc dal későbbi koholmány.) — Galamb Sándor: Két kuruc dal. Irodalomtörténet. 1912. évf. (Thaly Kálmán két felületes szövegközlésének helyreigazítása.) — Riedl Frigyes: A kuruc balladák. Irodalomtörténet. 1913. évf. (Ez a tanulmány hívta fel a figyelmet Thaly Kálmán álkuruc költeményeire. A nagy meglepetést keltő közleményben tárgyalt balladákat Thaly Kálmán a XVIII. század elejéről keltezte.) — Tolnai Vilmos: Kuruckori irodalmunk szövegeiről. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. (Egyidejüleg hasonló eredmény.) — Harsányi István, Gulyás József és Simonfi János: A kuruc balladák hitelessége. Sárospatak, 1914. (Thaly Kálmán szövegközléseinek védelme.) — Tolnai Vilmos: A kuruc balladák hitelességéről. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. (A védelem cáfolata.) — Horváth János: «Thury György éneke». Irodalomtörténet. 1914. évf. (Tanulságos példa Thaly Kálmán szövegközlő módszerére: az ének sem nem Thury Györgyé, sem nem 1548-ból való; egy ismeretlen ifjú írta 1648-ban.) — Király György: A kuruc balladák hitelességének kérdése. Budapesti Szemle. 1915. évf. (A kuruc dalpör bírálata, Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos álláspontjának megerősítése.) — Horváth János: «Thury György éneke». Irodalomtörténet. 1917. évf. (Újabb adalék az 1914. évf.-ban megjelent értekezéshez.) — Tolnai Vilmos: Thaly kuruc balladáinak keletkezéséhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1921. évf. (Milyen források nyomán koholta szövegeit és hogyan dolgozott Thaly Kálmán?) — Téglás Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. (A gúnyolódó kuruc versekről.) — Szabolcsi Bence: Egy kuruc dallam régi feljegyzései. Zenei Szemle. 1928. évf. (A Tyukodi Pajtás melódiáinak változatairól.)

A NÉPKÖLTÉSZET.

Ebből a századból kevés olyan szöveg maradt fenn, amelyekre azt lehet mondani, hogy valószínű a népies eredetük. A legegyszerűbb benyomású rímelésekből is többnyire kiütközik az antik díszítés. Az ismeretlen szerzők nem a nép természetes tehetségű parasztdalosaiból kerültek ki, hanem a jókedvű diákok, kántorok, tanítók és papok sorából. Ezek a névtelen verselők sűrűn emlegetik a görög-latin hitregék alakjait, kedveseiket Vénuszhoz és Helénához hasonlítgatják, sorsukat Orfeusz és Éneász sorsával vetik egybe.

Az érzéki epedés feltűnő jellemvonása e hitbuzgó kor népies hatású szerelmi költeményeinek. A verselő türelmetlenül vágyik kedvese bírására, szépségeit kézzelfogható módon festegeti. Sajnos, a vágyakodás forróságát és a képzelődés tüzét nem kíséri a költői kifejezés figyelemreméltóbb simasága vagy éppen művészete.

A vallásos emberek a XVII. században is meg voltak győződve arról, hogy a szerelmi dalok a bujaság terjesztői. Pázmány Péter országos kerítőknek, közönséges kútmérgezőknek nevezte prédikációiban azokat, akik az undok virágénekeket akár szerzik, akár éneklik. (1636.) Geleji Katona István azt állította énekeskönyvében, hogy a virágénekek ocsmány és parázna szókból állanak s a

fajtalan fűzfapoétáknak ezeket a szemtelen beszédeit meg kell vetni. (1636.) Az általános felfogás az volt, hogy az igazlelkű keresztény ember tartózkodjék a szerelemről írt versek olvasásától és éneklésétől. Ott vannak helyettük a templomi énekek: azokból a Szentlélek szól, szemben a lator poéták arcátlan szerelmi vallomásaival. Mikor Geleji Katona István a virágénekeket latrikánus verseknek azaz lator énekeknek bélyegezte, az akkori komoly emberek meggyőződése szerint szólott.

Az 1623. évi komjáti református zsinat egyházi törvényei külön kánonban emlékeznek meg a szerelmi dalokról: «Némely kicsapongó tanítók és tanuló ifjak, mivel nincs jó lelkiismeretük és sem Istent nem félik, sem az embereket nem tisztelik, nemcsak szerelmes dalokban gyönyörködnek gyalázatosan, hanem szeretőket is szerezvén, éjjel-nappal azok házához járnak. Istentől az egyházak üdvös igazgatására vett hatalmunknál fogva komolyan megparancsoljuk azért, hogy a szerelmi dalok tűzbe vettetvén végkép megsemmisíttessenek s mind a tanítók, mind a tanulók tisztességes életet igyekezzenek élni, különben az ilyen minden emberi szeméremből kivetkőzött ifjak, ha egyszer az iskolából kitiltattak, mint becstelenek, az egyházi szent szolgálatra később sem léphetnek, sem ifjúságukban más iskolák vezetésére nem bocsáttatnak, mint a világ szemetei s az egyház megrothadt tagjai».

A szerelmi énekeken kívül másfajta népdalok is voltak. Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok jegyezte fel a következő strófát: «Noha tolvaj voltam, Ugyan jámbor

voltam, Akit este megvertem, Reggel eltemettem». A durván tréfálkozó töredék a dunántúli népköltészet legrégibb hiteles maradványa.

Évszázadokon keresztül senki sem gondolt a népköltési termékek és történeti mondák egybegyüjtésére, de a XIX. században már tömegesen jelentkeztek a népies származású darabok a különféle gyüjteményekben és történeti monografiák lapjain. Közülük számos vers és monda utal a török hódoltság korára. Mivel az irodalmi szövegek méltatására nézve a feljegyzés időpontja irányadó, a régi témájú népies termékek sem tárgyalhatók egyebütt, mint a XIX. század irodalmában. (Szendrey Zsigmond anyaggyüjteménye a források megjelölésével együtt: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. Ethnographia. 1923. évf. — U. az: Történeti népmondáink. U. o. 1926—1927. évf.)

Irodalom. — Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály XVII. századi magyar iró élete és munkái. Budapest, 1875. — Erdélyi Pál: A virágének. Ethnographia. 1899. évf. — Ferenczi Zoltán: Vásárhelyi daloskönyv. Budapest, 1899. — Sebestyén Gyula: A magyar népköltészet és gyüjtői. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. II. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Réthei Prikkel Marián: A régi magyar énekmondók. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1917. évf.

A VERSELÉS FEJLŐDÉSE.

Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása számos új formával gazdagította a magyar verselést, a francia versformák nyomán alkotott hangsúlyos strófák a vallásos énekkincsből átmentek a világi énekköltészetbe is, ezért nevezhető az 1607. évi református zsoltárkönyv korszakos hatásúnak a magyar verselésben.

Ettől függetlenül a kéziratos énekeskönyvek névtelen költőinek leleménye is nagyban hozzájárult az ősi magyar verselés változatosságának szaporításához. Ennek a századnak verselő technikája hatalmas fejlődést mutat a XVI. század soraihoz, strófáihoz, ritmusához és rímeléséhez mérve. Számos ügyes lírai szerkezet bukkan fel s itt-ott az epika négyesrímű tizenkettőseit is felváltja — nagyon szerény próbálkozással — egy-egy kevésbé egyhangú versforma.

Az óklasszikus versformáknak időmérték nélkül szerkesztett másolatai ebben a században elég sűrűn jelentkeznek, de ezek mellett a hangsúlyos és rímes sapphói, alkaiosi, asklepiadesi és egyéb antik külsejű álversek mellett a szabályos rímtelen időmértékes verselés is helyet kap; igaz, hogy a görög-latin prozódia törvényeit egyelőre csak a hexameter és a pentameter követi, mert költőink csak a disztichont tudják több-kevesebb szabá-

lyossággal megszerkeszteni elmélkedő és oktató alkalmi versecskéikben. Sylvester Jánosnak, a XVI. századi jeles úttörőnek, nem méltatlan utóda 1620 körül Körtvélyesi János prédikátor, aki a testi-lelki javakról és a mennyei boldogságról elmélkedvén, igazán eleven verselő készségről tett tanuságot párverseiben. «Elme, tanács, tudomány, méltóság, drága nemesség, Szépség, kincs, jutalalom, vastag erő s hatalom:» mindez nagyon szép — úgymond — de mégis törődnöd kell lelkeddel, hogy bejuthass az égbe, mert ha rosszul folyik életed, hiába az értelem és vagyon: «Mind elapad s magad is végre pokolra veted».

Irodalom. — Arany János: A magyar nemzeti versidomról. Új Magyar Múzeum. 1856. évf. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Ferenczi Zoltán: A népies versalakok története műköltészetünkben. Kolozsvár, 1879. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Seprődi János: A magyar népdal zenei fejlődése. Erdélyi Múzeum. 1908. évf. — Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. Budapest, 1908. — Horváth János: Magyar ritmus, jövevény versidom, Budapest, 1922. — Gábor Ignác: A magyar ritmus problémája. Budapest, 1925. — Szabolcsi Bence: Adalékok a régi magyar metrikus ének történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf. — U. az: Pótlás a régi magyar metrikus énekekhez. U. o. 1929. évf.

KÉZIRATOS ÉNEKESKÖNYVEK.

A XVII. SZÁZADI költeményeknek jelentékeny része nem jelent meg nyomtatásban. A kéziratos szövegek különböző másolatokban terjedtek országszerte s a gyüjtő kedvű emberek kötetekbe írták a tetszetősebb verseket. Ezek a kéziratos verseskönyvek gazdag forrásai a régi magyar vallásos és világi költészet ismeretének. Igaz, hogy a költők már ekkor is serényen törekedtek a nyilvánosság elé s aki érezte magában a poétai tehetséget, rajta volt, hogy kinyomassa verses munkáit, de ehhez pénz kellett s így a költemények legnagyobb része kéziratban maradt.

Az énekeskönyvek verses szövegeinek egybeírói egyben az akkori közönség közvéleményének tolmácsolói is, mert kódexeikben csak annak a költeménynek adtak helyet, amelyet értékesnek ítéltek a megörökítésre. A kéziratos énekeskönyvekben a kor költői termésének java foglal helyet, a selejtesebb versekkel nem törődtek. Hogy a kor ízlésének eléggé megvolt a maga egyformasága, ezt a különféle kódexek ugyanazon verses szövegei mutatják: az ország délkeleti határszélén másolgatott énekeskönyvekben több olyan költemény bukkan fel, amelyek a tőlük távoleső felvidéki vagy dunántúli kódexekbe is bekerültek. Az országban szájról-szájra és kézről-kézre

járó versek közül a tetszetősebbeket írták bele könyveikbe a poéta hajlamú gyüjtők.

A nem vallásos tartalmú verses kódexek közül nevezetesebbek a következő énekeskönyvek:

Csoma-kódex. — A M. T. Akadémiáé. 124 levél. 1636-ban másolta Csoma István. Históriás énekek, bibliai históriák, széphistóriák, vallásos és oktató énekek vannak benne. Megőrizte több XVI. századi költemény között Szilágyi és Hajmási Históriájának szövegét is. Lapjain maradt fenn a Drávai Névtelen széphistóriája Rustan császárról.

Decsi-kódex. — A M. T. Akadémiáé. 196 levél. Igen szépen kiállított énekesgyüjtemény. Énekeit 1610 körül írták össze a tolnamegyei Decs községben. Másolói közül csak Decsi István nevét ismerjük. Vallásos költemények, zsoltárfordítások, elmélkedő versek és históriás énekek vannak benne. Ez a kódex őrizte meg Tinódi Sebestyén verses krónikáját János Zsigmond erdélyi fejedelemről.

Gosztonyi-kódex. — A Nógrádmegyei Múzeumé. Kötetbe foglalt kéziratok gyüjteménye a XVII. század utolsó negyedéből. A kéziratok legtöbbjét Gosztonyi István pozsonyi kamarai harmincados tiszt másolta. A kódex legbecsesebb része Gyöngyösi István néhány ifjúkori munkája.

Komáromi-kódex. — A M. N. Múzeumé. 93 levél. Dunántúli eredetű kézirat. Darabjait a XVII. század végén írta össze egy szorgalmas énekgyüjtő. Világi énekei közt számos szerelmi költemény található. Más neve: Komáromi énekeskönyv.

Körmendi-kódex. — A M. T. Akadémiáé. 105 levél. Baksai György vasmegyei körmendi református iskolamester másolta 1684-ben. A «körmöndi orthodoxa és reformata scholának méltatlan directora» több helyről szedegette össze énekeit s írott könyve elején vallásos szellemű verses ajánlólevélben fordult jóakarójához, nemes és nemzetes Thaba János földesúrhoz. Kódexében az egyházi énekek és oktató versek mellett világi költemények is vannak; a magyarok krónikája is megvan benne versben.

Kuun-kódex. — A M. T. Akadémiáé. 101 levél. Gróf Kuun Géza ajándékozta a M. T. Akadémiának. Több kéz másolása a XVII. század első feléből. Másolói közül Nagy Miklós és Csatári Péter nevét

ismerjük. Elsősorban vallásos énekek gyüjteménye, de vannak figyelmet érdemlő világi versei is.

Lipcsei-kóaex. — A lipcsei városi könyvtár őrzi. 123 levél. Nagy Tamás másolta 1620 körül. Vallásos énekek, hazafias kesergések, bibliai históriák és históriás énekek vannak benne.

Lugossy-kódex. — A debreceni református kollégium könyvtáráé. 198 levél. Nevét Lugossy József debreceni tanár emlékére kapta. A XVII. század első harmadában másolták. Másolói közül ismeretes Somogyi Pál neve. Históriás énekek, bibliai históriák, széphistóriák, oktató versek és vallásos énekek vannak benne.

Mátray-kódex. — A M. N. Múzeumé. 94 levél. Neve Mátray Gábor múzeumi tisztviselő emlékét őrzi. A XVII. század második feléből való. Hatvannégy ének van benne. Az énekek összeírója ismeretlen. E kéziratos antológia igen értékes forrása a kuruckor világi lírájának.

Mihály deák kódexe. — A M. N. Múzeumé. 286 levél. Nagyobb részét Mihály deák írta össze 1679 táján. Verses szövegei közül említhetők többek között Farkas András, Batizi András, Szkárosi Horvát András, Dézsi András, Istvánfi Pál, Tinódi Sebestyén, Ilosvai Selymes Péter és más XVI. századi írók verses elbeszéléseinek másolatai. Legnevezetesebb prózai darabja: Szécsi János látomása 1645-ből.

Petrovay-kódex. — A kolozsvári református kollégium könyvtáráé. 212 levél. Összeírója, Petrovay Miklós máramarosmegyei nemes, 1671-ben és 1672-ben másolta. Vallásos énekek, alkalmi versek, bibliai históriák, históriás énekek és széphistóriák vannak benne. A kódex a magyar-román költői hatások ismeretére nézve is jó forrás. Egy magyar szerelmi dalnak megvan benne a román fordítása: ez a legrégibb ismert románnyelvű szerelmi dal. A kódex más neve: Petrovay Miklós énekeskönyve.

Szencsey-kódex. — A M. N. Múzeumé. 163 levél. Énekeit Szencsey György írta össze a XVII. század végén. A dunántúli eredetű daloskönyv egyike a régi magyar világi líra legértékesebb forrásainak. Más neve: Szencsey-daloskönyv vagy Szencsey György daloskönyve.

Széll-kódex. — Első ismertetőjének és egykori tulajdonosának, Széll Farkas történettudósnak, emlékét őrzi. A kézirat Széll Farkas hagyatékából Kubelik János birtokába jutott: a cseh hegedűművész

nőül vette a magyar tudós leányát s a kódexet csehországi kastélyába vitte. 76 levél. A kódex XVII. századi kéz írása, de verses elbeszélései a XVI. századból valók. Megvan benne többek között Griseldis, Francisco, Telamon és Gismunda verses históriája. Ez az írott könyv őrizte meg a Bankó Leányának szövegét.

Tatrosy-kódex. — Báró Apor István kisküküllőmegyei abosfalvi levéltára őrizte meg. 56 levél. Verses szövegeit Tatrosy György deák írta össze 1618-ban. Nevezetes darabja Gyergyai Albert Árgirus Históriájának másolata: nem teljes szöveg, de így is értékes, mert a sárospataki töredék mellett ez az egyik legrégibb ismert szövege a híres széphistóriának. A kódex más neve: Tatrosy György verseskönyve.

Vasady-kódex. — A sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum tulajdona. Vasady Gyula ajándékozta a Székely Múzeumnak. 124 levél. Ismeretlen másolói a XVII. század első felében készítették. Nagyobbára vallásos énekek vannak benne. Világi énekei közül figyelmet érdemel a Szilágyi és Hajmási variánsa.

Vásárhelyi-kódex. — Az Erdélyi Múzeum könyvtáráé. 334 levél E kéziratos daloskönyvet a székelyföldi Vásárhelyi-család őrizte kétszáz éven keresztül. Kilenctizedrészében szerelmi énekeket tartalmaz; ezeket 1675 táján írták össze ismeretlen másolók. Egyes énekek évszámjelzése szerint a daloskönyvben itt-ott XVI. századi költemények is vannak; mivel azonban a régi lírai maradványok emberöltőről emberöltőre sokat változtak, ezek a szövegek nem tekinthetők hiteles szövegű XVI. századi emlékeknek. A kódex más neve: Vásárhelyi daloskönyv.

Ide sorolhatók még a következő kéziratos verseskönyvek: Borbély-kódex, Brassai-kódex, Dezső-kódex, Esterházy tabulatúrás könyv, Hubay-kódex, Hölischer-kódex, Kazay-kódex, Kádár-énekeskönyv, Kájoni-kódex, Körösi Radó István verseskönyve, Petrőczy Kata Szidónia énekeskönyve, Radvánszky-kódex, Sárospataki verseskönyv töredéke, Somogyi-kódex, Szinyei Merse-kódex, Teleki-énekeskönyv, Thoroczkai Zsigmond daloskönyve.

A vallásos énekeket tartalmazó írott könyvek közül említhetők: az Apostagi-graduál, Balogi-cancionale, Béllyei-graduál, Bod Péter graduálja, Bodolai-graduál, Bogáti Fazekas-kódex, Csáti-graduál, Csíkcsobotfalvi Kájoni-kézirat, Csurgói-graduál, Erdélyi-graduál, Gyöngyösi-toldalék, Jancsó-kódex, Jancsó Benedek-kódex, Kálmáncsai-graduál,

Kecskeméti-graduál, Komjátszegi-graduál, Mátéfi János énekeskönyve, Mátéfi Pál énekeskönyve, Mihál Farkas gyüjteménye, Óvári-graduál, Patay-graduál, Pál András énekeskönyve, Pozsonyi kézirat, Rádaygraduál, Rudics-kódex, Sárospataki passionalis, Sárospataki kótás passionalis, Seregély-Kájoni-kódex, Spáczay-graduál, Tordai János énekeskönyve, Thoroczkai Máté graduálja. Ezek közül a Csíkcsobotfalvi Kájoni-kézirat, Gyöngyösi-toldalék, Jancsó Benedek-kódex, Mihál Farkas gyüjteménye és Seregély-Kájoni-kódex katolikus jellegüek; a Bogáti Fazekas-kódex, Komjátszegi-graduál, Tordai János énekeskönyve és Thoroczkai Máté graduálja unitárius énekeskönyvek; a Jancsó-kódex, Mátéfi János énekeskönyve, Mátéfi Pál énekeskönyve, Pál András énekeskönyve szombatos gyüjtemények; a többi református, némi részben evangélikus kézirat.

Kiadások. — A XVII. századi kéziratos énekeskönyvekben megőrzött verses szövegek java része már megjelent nyomtatásban, de a kiadások olyan rendszertelenek, hogy a mindenfelé szétszórt közlések alapján csak nehezen lehet képet alkotni a kéziratok verses anyagának kapcsolatairól. A közreadott szövegek sem egészen hitelesek, a változatokról éppen nincs biztos tájékozásunk. Thaly Kálmán, amennyire csak lehetett, kimerítette a világi énekeket őrző kódexek anyagát, de az ő közlései alapos revizióra szorulnak. (Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872.) Igen értékesek Szilády Áron magyarázatos szövegkiadásai (Régi magyar költők tára, 1880-tól kezdve.) és Dézsi Lajos kódextanulmányai. (Régi magyar verseskönyvek ismertetése. Irodalomtörténeti Közlemények, 1911-től kezdve.) Mindenesetre kívánatos volna, hogy a fontosabb énekeskönyvek kritikai kiadásokban lássanak napvilágot, ne pedig szemelvényekben, kihagyásokkal. — A kiadások jegyzéke az itt következő Irodalom során.

Irodalom. — A XVI—XVII. századi kéziratos verseskönyvek ismertetésében a régibb kutatók közül Bogisich Mihály, Deák Farkas, Jakab Elek, Kanyaró Ferenc, Kálmán Farkas, Lugossy József, Nagy Sándor, Szabó Károly, Szilády Áron, Thaly Kálmán és Toldy Ferenc szereztek érdemeket. — Cikkeik jegyzéke és eredményeik felhasználása Erdélyi Pál értekezésében: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Magyar Könyvszemle. 1899. évf. (Ismertet 76 kéziratos énekes-

könyvet és 180 nyomtatott énekeskönyvet.) — Ferenczi Zoltán: A Bocskor-daloskönyv énekei. Erdélyi Múzeum. 1898. évf. — U. az: Vásárhelyi daloskönyv. Budapest, 1899. (Régi Magyar Könyvtár.) — Erdélyi Pál: A Komáromi-énekeskönyv. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. évf. — Havas Adolf: Glosszák a Komáromi énekeskönyvhöz. U. o. 1900. évf. — Barla Jenö: Irott énekgyüjtemények a XVII. századból. Protestáns Szemle. 1900. évf. — Baros Gyula: Radványi verseskönyvek. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903—1904. évf. — Erdélyi Pál: Az apostagi graduál. Magyar Könyvszemle. 1901. évf. — Kövesi Lajos: Katolikus énekeink és énekeskönyveink a XVII. században. Kecskeméti kat. gimnázium értesitője. 1903. — Erdélyi Pál: A Teleki-énekeskönyv. Erdélyi Múzeum. 1907. évf. — Seprödi János: A Kájoni-kódex dallamai. Akadémiai Értesitö. 1909. évf. — Badics Ferenc: Gyöngyösi ismert és ismeretlen költeményei. Budapest, 1912. — Harsányi István: A csepregi graduál. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Payr Sándor: A csepregi graduál. Evangélikus Egyházi Élet. 1912. évf. — Thury Zsigmond: A szombatos kódexek bibliografiája különös tekintettel azok énektartalmára. Mezötúr, 1912. — Dézsi Lajos: A Vasady-kódex. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. — Szilády Áron: Péchi Simon psalteriuma. Budapest, 1913. — Borbély István: A legrégibb unitárius templomi énekeskönyvek. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — Ujvárossy Szabó Gyula: A Lugossy-kódex. Magyar Könyvszemle. 1913. évf. — Alszeghy Zsolt: A Gyöngyösi Toldalék. Gyöngyösi Kalendárium. 1914. — Jénáki Ferenc: Kájoni János énekeskönyve és forrásai. Kolozsvár, 1914. — Dézsi Lajos: Tatrosy György verseskönyve. Ethnographia. 1914. évf. — U. az: Körösi Radó István versei. Erdélyi Múzeum. 1914. évf. — U. az: A Lugossy-kódex és kiadatlan versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1914. évf. — Alszeghy Zsolt: Énekeskönyveink bibliografiájához. Irodalomtörténet. 1915. évf. — Borbély István: A komjátszegi graduál. Erdélyi Múzeum. 1915. évf. — Dézsi Lajos: Mihály deák kódexe. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Harsányi István és Gulyás József: Petröczy Kata Szidónia versei. U. o. 1915. évf. — Walter Gyula: A Radvánszky-kódex és a Vásárhelyi Daloskönyv. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1915. évf. — Dézsi Lajos: A Lipcsei-kódex és kiadatlan versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. —

U. az: A Kuun-kódex. U. o. 1916. évf. — A Csoma-kódex és M. N. Múzeumi másolata. Magyar Könyvszemle. 1916. évf. — Ferenczi Zoltán: Petrovay Miklós énekeskönyve. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Harsányi István és Gulyás József: Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból. U. o. 1917. évf. — Harsányi István: A sárospataki könyvtár XVII. századi verseskönyv-töredéke. U. o. 1918. évf. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Boros Fortunát: A Kájoni-kódex első írói. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1924. évf. — Harsányi István: A Ráday-graduál. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — Tóth János: A Ráday-kódex. U. o. 1926. évf. — Dézsi Lajos: A Decsi-kódex. U. o. 1927. évf. — U. az: A Körmendi-kódex. U. o. 1928. évf. — Szabolcsi Bence: A XVII. század magyar főúri zenéje. Budapesti Szemle. 1928. évf. — Jenei Ferenc: A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben. Budapest, 1929. — Domokos Pál: A csíkcsobotfalvi kézirat. Zenei Szemle. 1929. évf. — Csűry Bálint: A Székely Nemzeti Múzeum régi kéziratairól. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. — Domokos Pál: A csíki énekeskönyvek. U. o. Sepsiszentgyörgy, 1929. — Szabó Attila: Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. évf.

A XVII. SZÁZAD VERSES ELBESZÉLÉSE.

Bibliai históriák.
Históriás énekek.
Széphistóriák.
Kisebb elbeszélő versek.

BIBLIAI HISTÓRIÁK.

A XVII. SZÁZADBAN megkevesbedett a bibliás verselők száma. A reformáció idején a szentírási könyveknek számos tanulságos részét versekbe foglalták, ezek a bibliai történetek közkézen forogtak, a tanulságosabb részeket többféle feldolgozásban is olvashatta a közönség, új feldolgozásokra nem volt szükség. A verses bibliai históriák iránt tanusított régebbi érdeklődés Károlyi Gáspár szentírásfordításának megjelenése után végképen ellanyhult. Nem bíztak a bizonytalan igazságú versben, mikor ott volt a hiteles, teljes prózai szöveg. Inkább csak az unitárius papok próbálkoztak meg olykor szentírási elbeszélések verses feldolgozásával.

Bibliai históriák szerzői:

FELVINCZI GYÖRGY unitárius tanító. Életéről és munkáiról: a drámairók között. — Igen szép história avagy példa a Jerusalemből Jerichóba menő tolvajoktól megsebesittetett embernek állapotjáról, melyet Üdvözítőnk előhozott Sz. Lukácsnál a X. részben, mostan pedig história szerént bővebb beszéddel való ritmusokban megirattatott és kibocsáttatott. Lőcse, 1689. (Az irgalmas szamaritánus történetének versbe foglalása.)

KOLOSI TÖRÖK ISTVÁN unitárius pap. 1611-ben született a kolozsmegyei Kolozs helységben, ugyanitt tanító volt Szentmártoni Bodó János unitárius lelkipásztor mellett, utóbb torockószentgyörgyi prédikátor lett, 1640-től kezdve a csikszentmártoni unitáriusok papja. — A Szent János evangelista és apostol históriája, miképen Ephesus

városában levő Diana templomából üzött ki egy ördögöt, azután Domitianus római imperatortól Pathmos szigetében számkivettetvén Cynopsot az ördöngösök fejedelmét a tengerben vesztette és az ördöngösöket Pathmos szigetéből elűzvén, Phora városában az evangéliomot nagy haszonnal hirdette. Kolozsvár, 1635. (A hosszú címben megvan a história tartalma is. A szerző Reuchlin könyvéből fordította munkáját, életének huszonegyedik évében, 1631-ben.)

Örvéndi Molnár Ferenc biharmegyei származású református pap. — Lelki tárház avagy az Ó és Új Testamentum canonicus könyveinek rövid summái, melyek magyar ritmusokba foglaltattak Örvéndi Molnár Ferenc akkori debreceni deák által. Debrecen, 1666. (A Szentírás tartalmának elmondása négyesrímű versekben. A közel kétszázlapos könyvet utóbb még kétszer kinyomtatták: 1692-ben és 1766-ban.)

Szentmártoni Bodó János kolozsmegyei unitárius pap a XVII. század első felében. — A tékozló fiúnak históriái. Kolozsvár, 1636. (Három részre osztott bibliai történet.) — História a Mária Magdolnának sok bűneiből való jó reménység alatt kegyes megtéréséről. Kolozsvár, 1683. (Régebbi kiadásai elvesztek, újabb kiadásai még a XIX. században is megjelentek a ponyván. A szerző 1632-ben írta históriáját.)

Varsóczi István: Keresztelő Szent János. (Szövegét Mihály deák kódexe őrizte meg.) — Nagy Sándor szövegkiadása: Adalékok XVI—XVII. századi elbeszélő költészetünk irodalmához. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1885. évf.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Jánosi Béla: Kolosi Török István. Figyelő. 1883. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Versényi György: Kolosi Török István. Erdélyi Múzeum. 1902. évf. — U. az: Szentmártoni Bodó János. U. o. 1902. évf. — Obál Béla: Hungarica Vitebergensia. Halle, 1909. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Harsányi István: Felvinczi György Igen Szép Históriája. Irodalomtörténet. 1916. évf.

HISTÓRIÁS ÉNEKEK.

A XVII. SZÁZADI históriás énekmondók megelégedtek az események száraz rímbe-szedésével, csakúgy, mint a XVI. század énekmondói. Egyik-másik históriás verselő vallásos fohászkodásokkal és hazafias sóhajokkal is élénkítette történeti adatait. Általában ez az énekköltés a XVI. századi hagyományokat követte, bár olyan szorgalmas munkása nem akadt, mint amilyen Tinódi Sebestyén volt annak idején.

A régebbi századok történeti eseményeinek versbefoglalásával jóval kevesebben próbálkoztak, mint az egykorú dolgok megéneklésével. A politikai és hadi élet félelmes mozzanatai, fejedelmek és nagyurak tragikus története, győzelmes háborúk és vesztett csaták, vitézek bajvívása, protestánsok üldözése, török-tatár kegyetlenkedések, országrészek elpusztítása, emberek mészárlása, városok leégése: ezek az elbeszélő költészet legkedveltebb témái. A legtöbb históriás vers kéziratban maradt, soknak ismeretlen az írója.

Egy névtelen csepregi deák megindító hangon foglalta énekbe *Csepreg városának siralmas romlását*. (1621.) «Sok csudák közül halljatok egy csudát, Keresztyénségnek iszonyú romlását, Az igaz hitért vérük kiontását, Sokszámú népnek levágattatását. Egész Európa ezen

csudálkozhat, A menny és a föld méltán álmélkodhat, Valaki érti bizony szomorkodhat, Ily szörnyű dolgon minden siránkozhat.» Habsburg Ferdinánd király magyar, német, tót, lengyel, horvát hada és Esterházy Miklós egyik csapata nagy rikoltással rohan Csepreg város védtelen evangélikus lakóira, levagdal benne mindenkit, három napon keresztül rabol és gyujtogat. A Bethlen Gáborhoz szító protestáns magyarságot és németséget meg akarják rémíteni a szörnyű mészárlással, ezerkétszáz ember kardélre-hányásával. «E szörnyű dolgon kicsoda nem sírna, Ily sok ártatlan lelket ki nem szánna, Sőt még a pogány tatár is sírhatna, Ha midőn ilyen rettentő gyászt látna.» Megölik a templomokba menekülő népet, felkoncolják az aggastyánokat és a csecsemőket, halálra kínozzák a tanuló deákokat, nem könyörülnek az imádkozó evangélikus papokon, megrontják a szűzeket, megszeplősítik a feleségeket, oktalan barmok módjára bánnak még a tisztes öreg asszonyokkal is. Különösen a lengyelek és a horvátok förtelmes tettei kiáltanak az égre; ezek a császári haramiák még az egyházi könyveket is szétszaggatják. «Régi magyarok Mátyás királyuknak Könyvei Budán még most is megvagynak, Kiket a törökök becsületben tartnak, Noha ők ahhoz csak semmit sem tudnak.» Ki ennek a nagy romlásnak oka, ki indította az idegen népet Csepregre és a többi evangélikus városra? Esterházy Miklós! «Ha kérdi Isten Esterház tetőled: Miért rontál el ennyi sok lelkeket? Mit felelsz neki? Mert mind megöletted, Szörnyű halállal őket elvesztetted. Bosszút áll Isten rajtad mind ezekért,

Megbüntet téged özvegyért, árváért, De kiváltképen gyenge szép szűzekért, Szűzességüknek megrontatásukért.» Haragos szóval mondja majd az igazságos Isten: elvesztettétek az én népemet, meggyaláztátok templomaimat, távozzatok tőlem átkozottak, kínlódjatok az örök tűzben! «Egy szegény deák e verseket szerzé, Ki szemeivel mindezeket nézé, Mikor veszélyben forgana élete, Kit az Úristen fegyvertől megmente. Most immár szegény nyavalyás bujdosik, Csepreg városán gyakran siránkozik, Tanulás nélkül ideje hogy múlik, Éjjel és nappal ezen fohászkodik.»

A hitehagyás szörnyű következményeit állítja a protestáns olvasók elé *Brunczvik Tóbiásnak önnön lelki gyötrelméről való vallástétele.* (1630.) A névtelen énekszerző a katolikus vallásra áttért evangélikus lelkipásztor ajkára adja hitárulása miatt érzett kínszenvedéseit. Az ágostai hitvallásúak híres prédikátora volt a pozsonymegyei szeredi Brunczvik Tóbiás, mégis aposztata lett belőle, de hiába nyert harmincados tiszti állást, Júdás öccsévé és Plutó prédájává vált. «Tudjátok, ki voltam, hogy Szeredben laktam, És ott nagykevélyen magam rátartottam, Rátartottam mivel püspökségben bíztam, Kevélyen, pompásan én prédikálottam.» Ime most már érzem gonoszságomat, éjjel-nappal szenvedek álnokságom miatt, belátom, hogy sokakat megrontottam hitem megtagadásával. «Ha kérded olvasó, mi vitt erre engem, Megfelelek néked: az én kevélységem, Magam nem becsülém meg, se püspökségem: Vallom, nem tagadom embertelenségem.» Rossz pásztor voltam, farkasnak adtam a nyájat,

Kassára szöktem, Lucifer kormányára álltam, vámos lett belőlem. Érzem, hogy semmi sem menti meg lelkemet a kárhozattól, nagy sírásra jutok majd, pokolra vettetem. «Éltünkben mely vallást sokszor szidalmaztunk, Átkot rá mondottunk, lelkünk hozzá toldtuk, Bálványnak mondottunk, hamisnak tartottunk, Most arra állottunk, átkozottul jártunk.» Ez kellett nekem és társaimnak, erre jutott szegény fejünk, gyalázat lesz gyermekeink bére. Jaj nekünk, hitszegőknek! Nem segít mirajtunk sem a szentek érdeme, sem a képek tisztelete, sem a búcsújárás; Krisztus igaz hívei üdvözülnek, de Brunczvik pokolra jut. «Ez sorsa mindenkor hittől szakadtaknak, Soha csendességük nem leszen azoknak.»

Eposzi igényű históriás ének, de alapjában véve mégis csak verses krónika gróf Listius László terjedelmes munkája: *Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete.* (1653.) A főrangú költő latin szöveg után dolgozott: Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról írt XVI. századi krónikáját fordította magyarra akképen, hogy a latin prózai szövegből magyar verses munkát készített s az elbeszélés bőbeszédű menetébe itt-ott beleszőtt egy hazafias nyilatkozatot, vallásos sóhajtást vagy más forrásból átvett részletet. Feldolgozásának menete és főbb pontjai: a jó hír dícsérete, a rómaiak diadalmenete, emlékezés a régi magyar dicsőségre, segélykérés a múzsáktól, Isten próbára teszi teremtményeit, Szulimánt bűnös eleinkre küldi, a török szultán megindul Magyarország ellen, II. Lajos király és főemberei a közelgő veszedelem hírére tanácskoznak és segítséget

kérnek a külföldtől, a magyar föld leírása és dícsérete, Szulimán átkel a Száván, Pétervárad elesik, a magyar király tábora, zavar a királyi tanácsban, a keresztény államok üzenetei, a haditanács elhatározza a harcot, a magyar vitézek gyülekezése Mohács mezején, a csapatok hadirendje, II. Lajos és a nádor a harcra vágyódó magyar vitézek között, a mohácsi csata lefolyása, a király halála, az ellenség diadala, rettenetes rombolása, a királyné menekülése, a törökök pusztításai, Szulimán kivonulása, fohászkodás a bosszúálló Istenhez. A tizenhárom részből álló verses munka nyelv és verselés dolgában különb a többi históriás éneknél. Balassa-strófáinak tömegében akad néhány sikerültebb versszak is, így midőn Isten szólítja II. Lajos mennybe szállt lelkét: «Ó te tövis között, mint csillag felhők közt, tündöklő liliomom! Engadi szőlőin s Libanus erdein költetett szép galambom! Veled minden kedvem s megrakodott szívem, bétöltéd akaratom!» Ott is, ahol a szerencse állhatatlanságáról kesereg: «De tekintsd hol állasz, jégen van a válasz, szerencse forgandóság! Igérete ravasz, noha szép mint tavasz, benne a mulandóság! Nyalánksága után, elhidd követ aztán, veszedelmes gyarlóság!» A költő nem törekedett eredetiségre, latin forrásának szövegén alig alakított, Zrínyi Miklós Szigeti Veszedelmét azonban több helyen utánozta.

A magyar királyokról (1653) szóló kisebb történeti költeményeit is latin kútfők nyomán dolgozta ki: ezekben Zsámboky János király-verseihez és Baksay Ábrahám krónikájához igazodott. A középkori magyar királyokról

elég száraz közlő modorban szólt, annál hízelgőbben magasztalta a XVII. századi Habsburg-királyokat. Negyedik Ferdinánd nem jutott soha a trónra, de azért alig talál szavakat nagysága festésére: ez a királyi Apolló meghaladja dicsőségével Salamont, termete cédrushoz hasonló, ajakán nektár foly, saskeselyű gyanánt magasan repül, hasonló a ciprushoz és a pünkösdi rózsához: «Élj hazánk reménye, fáradj s munkálkodjál, Mi édes hazánkért híven tusakodjál, Ottomán nemzeten diadalmaskodjál, Hogy Bizantiumban végre megnyugodjál».

Köröspataki János református prédikátor akkor írta *Lupuj vajdáról való énekét* (1653), mikor Erdélyország II. Rákóczi György uralkodása idején jólétének tetőpontján állott. Az erdélyi fejedelem hadat visel Lupuj moldvai vajda ellen, harcaiban az oláhok egy része is segíti; hiába szövetkezik Lupuj a kozákokkal, az erdélyi fejedelem és a havasalföldi vajda kiűzik országából. Ezt a történetet Köröspataki János elég élénk ütemben mondja el, örömmel ünnepli II. Rákóczi György diadalát, örvend Lupuj vereségének. Szalad már Lupuj, de csak fusson és pusztuljon, úgyis elég sok vitéz esett el miatta; oláhjai és kozákjai elszaladtak vele együtt, mert a magyarok serények voltak a harcban; éjjel-nappal szomorkodik a vajda, konyhája alig füstölög, azt se tudja, hova legyen szégyenében; étele rosszízű, itala keserű, orcája hervadt, szeméből könny hull; nem muzsikáltatja már magát, elszaladt Tatárországba, vége az uraságának; így jár, aki másnak vermet ás; Isten így bünteti a felfuvalkodást. «Ezer hatszáz ötvenhárom, Mezőcsáváson ezt

írom, Mert a hadat igen szánom, Hogy haza jött, azt akarom.»

A törökvilág magyar katonáinak vitézi életfelfogása mélabúsan tükröződik Ködi Farkas János népszerű verses munkájából: *Vitéz Kádár István énekéből*. Az ének félig históriás vers, félig halotti búcsúztató. Kádár István, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem egyik rettegett vitéze, 1658 őszén szembeszáll a Bihar megyét pusztító tatárokkal s feláldozza életét fejedelméért és hazájáért. «Nem illik e vitézt nekem elhallgatnom, Sőt méltó Kádárról bölcs verseket írnom:» mondja az énekszerző. Ha a legderekabb férfiak elesnek, beköszönt a romlás, amint ezt a zsidók története is bizonyítja; mikor Hektor elpusztult Trójában, népe az ellenség kezébe esett; így vagyunk mi is most, hogy meghalt Kádár István. Védelmezőnk, erős tornyunk, országunk oltalma volt; de jaj, nincs már közöttünk; Újfalunál harcolt utoljára, ott rohant rá a töménytelen tatár, akkor sem futott meg. «Fölemelé Kádár szemeit az égre, Mondván: Uram Jézus, jöjj segítségemre, Nosza vitézkedjünk katonák két kézre? Mert nem látunk embert jönni segítségre. A zászlótartónak fenszóval kiáltja, Mondván: vidd el fiam a zászlót más útra, Hogy mind ne vesszen itt urunk kevés hada, Mert Magyarországért meghalok én még ma. Kiontom véremet én szegény hazámért, E helyen meghalok édes nemzetemért, Nem szánok ontani bizony érette vért, Mert én a Krisztustól veszek jutalombért.» Hétszer vágja át magát Kádár István a tatár táboron, tömegével hull előtte a pogány, míg végre erőt vesz bátorságán a nyilak halálos hatalma.

Akkor elbúcsúzik az élettől, elköszön társaitól: Isten hozzátok, jó vitéz barátim, megválok tőletek; nem szolgálhatlak már titeket sem végekben lakozó kapitányok; a halál horgára akadtam; bocsásson meg nekem mindenki, akit megbántottam; temessetek oda, ahol kicsorgott testem piros vére; Isten adjon helyettem jó vitézeket hazám oltalmára; én magam méltán dicsekedhetem azzal, hogy a szegényeken sohasem erőszakoskodtam; hiszem is a Krisztust, hogy megadja mennyei jutalmamat. «Ez éneket, aki rendelé versekben, Vitéz Kádár Istvánt kesergé szívében, csak alacsony sorsú gyenge értelemben, A nevét keressed néhol a versekben. Dícséret, dicsőség legyen az Istennek, Fogja pártját immár szegény nemzetünknek, Adjon vitézeket jó fejedelmünknek, Miért dícséretet mondjunk szent nevének.»

Zrínyi a költő tragikus vadászatát is leírta egy ismeretlen verselő; *Zrínyi Miklós keserves haláláról való ének.* (1664.) Édes magyar vérem, nagy gyászra fordultál, ó szerencsétlenség, mire jutott sorsod! Elvált tőlünk a magyarok Hektora, gróf Zrínyi Miklós, a tündöklő virtussal ragyogó liliom, a herkulesi termettel fölruházott sólyom, hercegi erkölccsel ki tündöklött vala. Vadászatra ment a gróf; az urak messze voltak tőle, mikor egy vastag fa mellett ráakadt egy vadkanra; háromszor csapott felé dárdájával, de a bestia bőszült haraggal rontott neki; a gróf nem akart elfutni, megkapta a vadállat füle tövét, szörnyű küzdelemben forogtak a földön, míg végül a törökverő hős halálos sebekkel maradt a fa alatt. «Ó szegény magyarok, ez úron sírjatok, Keserves jajszókkal őtet kiáltsátok,

Fekete ruhában őtet gyászoljátok, Könnytül orcátokat szűnni ne hagyjátok.» Az urak keserves panaszokra fakadnak, megrendül Csáktornya, zokog Pannonia: «Én szerelmes Zrínyim, nem tudom, mit tegyek!» (Mátray-kódex.) — A *Zrínyi Miklósról* szóló másik énekben már kevesebb az elbeszélő elem; inkább csak Magyarország és Horvátország legnagyobb védőjének és reménységének elhúnytát gyászolja az énekszerző. Örvend már a török, nincs ki féken tartsa, magyarok várai gyászba öltözhetnek. «Nyujtsd ki, szent Úristen, hatalmas karodat, Ne hagyd elmerülni te kicsiny hajódat, Zabolázd az pogányt, rontsd meg hatalmokat, Áldd meg szerencsével igaz magyarokat.» Ezt a sirató s némi részben elbeszélő verset valószínűleg Barakonyi Ferenc, a XVII. század ismert lírikusa, írta. (Szencsey-kódex.)

A Habsburg-ház császári önkényuralma az 1670-es évek elején a protestánsok üldözésével indul meg. A *Czeglédi Istvánról iratott siralmas versek* (1671) elmondják, milyen megalázásokat kellett szenvednie Krisztus hűséges szolgáinak a hitért és hazáért. «Jaj néked Istennek hű eklézsiája, Mert az Antikrisztus lelked várát víjja, Hogy elpusztíthasson bizony azt akarja, Hogy soha ne légy nép, ó Istennek nyája!» Isten trombitája, lelkeknek dajkája volt Czeglédi István, a kassai keresztyén helvetica ecclesia érdemes lelkipásztora, a tudomány művelője, a pápisták üldözésének és csúfolódásának célpontja. «Viselt a Krisztusért sok gyalázatokat, Ritkán ett éltében jóízű falatot, Kapujára éjjel írtak sok csúfokat, Kit reggel felkelvén sírván magyarázott. Sokszor hol bihalynak, hol

ökörnek írják, Hol Básán bömbölő bikájának mondják, Ékes ábrázatját baromképen írják, A Jézus szolgáját sokképen gúnyolják.» A jámbor lelkipásztor a Szentírással kezében vigasztalta lelkét; Krisztusban való hitén megtört ellenségeinek ereje. «Nem tudták mi módon földről elveszteni: Rebellisnek kezdék ártatlant mondani.» Egy este házára rohannak a német katonák, rátörik az ajtót, elhurcolják, hiába protestál az eklézsia. «Midőn már kötözve vitetnék az utcán, Előtte s utána hallgatói sírván, Magának is könnye lecsorog orcáján, Szép nyájára fordul s beszéle ilyformán: Kassa, édes nyájam, én első szülöttem, Krisztus szent serege, akit legeltettem, Meg ne ütközzetek szerelmesim bennem, Rossz életemért ezt tudod nem szenvedem.» A börtönbe hurcolt tudós férfiút utóbb hazaengedik, majd a pozsonyi vértörvényszék elé idézik. Czeglédi István félholtan szekérre ül, neje kíséri, hívei siratják. Mire Nagyszombat határába ér, megkezdődik haldoklása. Elbúcsúzik hitvesétől: Kedves atyámfia, édes hitestársam, nagy az én lelki kívánságom Krisztushoz, bár értetek is szívesen élnék, mert szánom szorongatástokat. Fizesse meg Isten, amit értem tettél! Munkádat nem szántad értem, nyugalmad nem volt miattam, elkísértél erre a messze útra is: nagy lesz a te jutalmad a mennyben, csak kövesd állhatatosan Krisztus hitét. Ó, ha szemed most megnyílnék, látnád, mennyi angyal áll körülötted! «Mondd meg az országnak lelkipásztorinak: Az hitről, az hitről mostan tanítsanak! A gyenge nyáj körül most forgolódjanak, Mert már a nyáj körül mások is forgódnak. Most rakjanak mirhát a tömjénezőben, Most légyenek forrók s

buzgók könyörgésben: El ne vesszen egy is az Úr seregében, Mert számonként kérik őket jövendőben.» Meghal a szegény pap; még ellenségei közül is sokan felsóhajtanak: kár, hogy ezt művelték ezzel az igaz emberrel! Pozsonyba temetik, az ottani protestánsok zokogva bocsátják a sírba s a halálát siratő ének névtelen szerzője Istenhez fohászkodik: mentse meg a magyar hazát! Ó ti fejünk felett forgó magas egek, de borzasztó időt zúdítottatok ránk! Van-e olyan bánat ezen a világon, mint a mi bánatunk, szegény magyaroké. «Ó magyar nemzetség, be kemény a szíved! Imé, ver az Isten, balgatag, nem érzed. Pirongat, fedd az Úr, mégis nem szégyenled. Félek, hogy ne jöjjön végső veszedelmed!»

A török hódoltság magyarjainak szörnyű szenvedéseibe enged bepillantást Beregszászi Pál református prédikátor *Keserves zokogó sírással teljes históriá*ja. (1696.) Az ének szerzőjét és nagyobbik fiát egy tatár lovas hajtja el az istentiszteletről, felesége és kisebbik fia egy másik tatár zsákmánya lesz. A boldogtalan pap istránggal a nyakán vánszorog a tatár mellett, fia keservesen sír éhségében; a Maros mellett a tatár beledobja az elkínzott gyermeket a folyó vizébe, majd egy török vásárolja meg a fiút. Olyan szörnyű a keresztény rabok szenvedése, hogy sok szülő a Duna vizébe veti gyermekét. Maga Beregszászi Pál egy könyörtelen tatár pap birtokába jut, gyötrelmes éveket tölt a pap házában; innen eseng, üzen és ír magyarországi hitfeleinek, hogy szabadítsák ki rettentő rabságából.

Gyöngyösi István költői stílusa a históriás ének-

szerzők közül Kőszeghy Pálra hatott legjobban. Az előkelő nemesúr három részből álló elbeszélő költeményt írt gróf Bercsényi Miklósról. Trilógiájának első részében elmondta Bercsényi Miklós ifjúkori tetteinek és gróf Drugeth Krisztinával kötött első házasságának történetét; a második részben megemlékezett Bercsényi Miklós boldog házaséletéről és első neje haláláról; a harmadik részben elbeszélte, hogyan kelt egybe második nejével, gróf Csáky Krisztinával. Csak a harmadik rész jutott korunkra: *Bercsényi házassága.* (1695.) A négyesrímű tizenkettősökben írt terjedelmes költemény nem egyéb verses életrajznál. Kőszeghy Pál a megtörtént eseményeknek történeti hűségű elmondására törekedett; a krónikás igazmondásban Tinódi Sebestyént, a nyelvben és verselésben Gyöngyösi Istvánt követte. Érdeme, hogy az akkori főúri életről művelődéstörténeti értékű leírásokat adott. Az 1690-es évek mulatozásai, a grófi vendéglátás, vadászat, szánkázás jelenetei sorra megelevenednek munkájában. Olykor bölcselkedik is; megfigyeli, milyen csalfán játszik a vaksors az emberekkel; panaszolja, mennyire változik minden napról-napra. «Nincsen e világban, látom, állandóság, Mindenfelől minden szörnyű romlandóság, Köd, füst és páraként hamar mulandóság, Sok helyen ki ma új, holnap az már óság.» Kifejezést ad a kuruc-labanc-világ magyar búsongásának s a bécsi kormányzat elhatalmasodása nyomán beköszöntő nemzeti keserűségnek is: «Nem kell, ha magyar vagy, mostan vitézséged; De ha sok pénzed van, vagyon emberséged.»

Históriás énekek szerzői:

Beregszászi Pál református pap, a szilágysági Goroszló község lelkipásztora: Keserves zokogó sírással teljes história. Lőcse, 1696. (A szerző több vallásos éneket is írt, ezek bekerültek a református énekeskönyvekbe, így: Az Úr kebeléből jönek, Emeljétek fel szemeteket, Ó hatalmas egy istenség. Megindító tartalmú históriás énekét tatár fogságának hetedik évében, 1696-ban, küldte haza rabságából. Még ebben az évben kinyomtatták. A XVIII. században több kiadása jelent meg. Olvasták a XIX. században is. Egyik kiadása: Vác, 1812.)

Csernátonyi Miklós erdélyi származású győri kanonok, 1690-től kezdve pannonhalmi szentbenedekrendi szerzetes: A hún és magyar vezérek története. (Kézirat 1661-ből. A szerző a nyomtatásban megjelent latin krónikák nyomán versbe foglalta a hunok és magyarok históriáját Keve vezértől Szent István királyig. Erkölcsös életelvekre buzdító, hazafias hangú verses krónika.)

Harsányi Ferenc református pap: Nagy Kunság romlása. Hely nélkül, 1698. (Kesergő vers a kunsági tájak pusztulásáról: kietlen pusztaság lett a Kunság, tatárkézbe jutottak fiai, megfertőzték leányait.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I. köt. Pest, 1864.

Kállai Fényes István debreceni jegyző, 1686-ban városi tanácsnok: Debrecen városának e keresztyén republicának naponként árvízképen nevekedett, ez esztendő forgásiban végbement siralmas sorsainak, keserves megbántódásainak, helytelen expensáinak, egynehány versekbe foglalt compendiuma. (Kézirat 1664-ből: a város siralmas sorsáról a törökvilág korában.) — Debrecen városának, siralmas esetinek és keserves, gyászos passióinak rövid versekben lerajzolt consignatiója, tekintetes Dobozi István úr főbíróságában 1675 dec. 6—22. (Kézirat 1676-ból: a német császári csapatok dühöngése a városban.) — Az utóbbinak szövegkiadása Révész Imrétől a Magyar Protestáns Egyházi És Iskolai Figyelmező 1871. évf.-ban. — Az előbbié Széll Farkastól a Történelmi Tár 1894. évf.-ban.

Ködi Farkas János erdélyi énekszerző, II. Rákóczi György bizalmas embere: Vitéz Kádár István éneke. (Kéziratos szövege az 1670-es évektől kezdve több változatban maradt fenn; szövegét Petrovay Miklós énekeskönyve és Mihály Farkas kódexe egyaránt megőrizték. A XVIII.

és XIX. században számos kiadása jelent meg; egyike volt a kapósabb vásári füzeteknek; a nép szerette áhítatos búcsúztató hangját. Az ének szerzőjének személyét 1907-ig homály fedte, ekkor Deák Ferenc a rekonstruált szöveg versfőiből kifejtette Ködi Farkas János nevét. Magáról Kádár Istvánról kortársa, Szalárdi János, szép szavakkal emlékezik meg Siralmas Magyar Krónikájában, mikor megírja, hogy II. Rákóczi Györgynek ez a hűséges embere miként halt hősi halált a biharmegyei Berettyóújfalu mellett 1658 szeptember 13-án. A híres-neves legény kétszázad magával bátran harcolt a tatárok ellen, de a pogányság hada erősebb volt s olyan sűrűn nyilazott, hogy a magyarok közül alig menekült meg valaki. Kádár István fejéből a csata után, mikor a holtakat eltakarították, ki sem tudták vonni a nyílvasat. A nép csodálatos módon nem feledte el temetése helyét, a pásztorok nemzedékről-nemzedékre faoszloppal jelölték meg a csontjait fedő halmot; így sikerült Pap Károlynak és Zoltai Lajosnak 1920-ban feltárni a sírt s megtalálni a vitéz hajdú földi maradványait. Ettől kezdve a sír és a reá helyezett hadtörténelmi emlék országos gondozásba került. — Erdélyi János szövegkiadása: Magyar népköltési gyüjtemény. I. köt. Pest, 1846. — Thaly Kálmán szövegkiadása: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I. köt. Pest, 1864. — Erdélyi Pál szövegkiadása: Cantio Stephani Kádár. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1893. évf. — Deák Ferenc szövegkiadása: Vitéz Kádár István éneke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907. évf. — Ferenczi Zoltán szövegkiadása: Vitéz Kádár István éneke. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1915. évf.

Köröspataki János, a Maros-Torda megyében fekvő Mezőcsávás község református papja: Lupuj vajdáról való ének, midőn maga felfuvalkodottságában, havasalföldi Máté vajdára mentében, Isten csodálatosképen megbüntette és nagy szégyenbe hozta Máté vajda és az erdélyi fejedelem által. Lőcse, 1655. (Ebben a nyomtatványban kiadott énekén kívül a szerző még egyszer feldolgozta az 1653. évi magyaroláh harcok történetét, de ez a szintén kinyomtatott verses históriája csak töredékesen maradt fenn 1656-ból. Irt még egyéb énekeket is a korabeli eseményekkel kapcsolatban.) — Ompolyi Mátray Ernő szövegkiadása: Lupuj vajdáról való ének. Figyelő. 1876. évf.

Köszeghy Pál földbirtokos nemesúr, gróf Bercsényi Miklós ungmegyei főispán titkára, nagynevű urának hűséges tanácsadója. Kora

ifjúságától kezdve a gróf környezetében élt, vele együtt járt Bécsben és az ország különböző vidékein, ismerte a főrangú család minden belső dolgát. Mikor 1703 táján meghalt, gyermekeiről Bercsényi Miklós és neje gondoskodott. Leánya, az 1700 körül született Zsuzsánna, a dúsgazdag főúr udvarában nőtt fel s később, 1723-ban, a rodostói számüzetés idején, Bercsényi Miklós neje lett. Ez volt II. Rákóczi Ferenc fővezérének harmadik esküvője: a számüzött nagyúr ekkor már öreg volt, közel hatvan éves, de házasságában nem csalódott, neje hiven ragaszkodott hozzá. A grófnak 1725-ben bekövetkezett halála után Kőszeghy Zsuzsánna Rodostóból Lengyelországba költözött, hiába szerette volna kezét elnyerni Mikes Kelemen. — A Bercsényi-trilógia harmadik részének kivonatos címe: Harmadik könyv, mely iratott a méltóságos székesi gróf Bercsényi Miklós úrnak négy esztendők forgása alatt való özvegyeskedéséről és az ötödik esztendőben a méltóságos keresztszegi gróf Csáky Krisztina asszonnyal való istenes házasságáról 1695-ik esztendőben. (Az első és második rész szövege már ekkor elkallódott; maga a szerző sem tudta visszakapni kéziratát gróf Zichy István özvegyétől, akihez kölcsönképen elolvasásra jutott a mű. A harmadik részt Rómer Flóris fedezte fel egy lengyel gróf könyvtárában 1874-ben. A kézirat valószinüleg úgy került ide, hogy Kőszeghy Zsuzsánna magával vitte Rodostóból Jaroslauba, a magyarországi menekültek egyik tekintélyes telepére, II. Rákóczi Ferenc lengyelországi uradalmainak középpontjába.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Bercsényi házassága. Történeti ének 1695-ből. Irta Kőszeghy Pál. A Varsóban levő eredeti kéziratból közli Thaly Kálmán. Budapest, 1894. (Megjelent a Történelmi Tár 1894. évf.-ban is.)

Listius László gróf, a köpcsényi vár ura, költő és gonosztevő egy személyben. Míg verses munkáiban jámbor valláserkölcsi oktatásokat adott olvasóinak, magánéletét ocsmány gaztettekkel mocskolta be. 1628-ban született gazdag bárói családból, gondos katolikus nevelést nyert, gazdagon nősült s egyideig igen ügyesen forgolódott a főrangú körökben. A bécsi udvar 1655-ben grófi rangra emelte. Később kiderült sok gonoszsága. Az elvetemült ember csalt, vesztegetett, oklevelet hamisitott, gyujtogatott, mérgezett, gyilkolt, fajtalankodott, boszorkánymesterséget üzött, ellenségeit holtra kinozta. Bűneit mindazonáltal megbocsátotta volna a bécsi udvar, de ekkor elkövette azt a balga-

ságot, hogy pénzt hamisított. Ez már a királyi kincstár károsodása volt, a hamispénz gyártójától elfordult a legfelsőbb kegy. Az uralkodó nevében Bécs város törvényszéke kimondta rá a halálos ítéletet. Előkelő rokoni összeköttetései most már nem segíthették. 1663-ban, harmincnégy éves korában, vérpadon végezte életét. Vallásos és oktató versei is maradtak. A szerencsének állhatatlanságáról szóló bölcselkedő költeménye arról tanuskodik, hogy szorgalmasan forgatta Zrínyi Miklós verses kötetét; a Boldogságos Szűz Máriához intézett fohászában vallásos érzelmeiről adott számot; Magyarország címeréről szóló versében leírta a magyar címert. Hangja az áhítatos katolikusé és a lelkes hazafié. Munkái jeles példákul szolgálhatnak arra, hogy ugyanazon személyben mennyire más az ember és más az író. — Verses munkáinak gyüjteményét huszonöt esztendős korában bocsátotta közre: Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete. Bécs, 1653. (Első részében van a Mohácsi Veszedelem, második részét kisebb versei foglalják el. A kötet előszavában többek között a következőket olvassuk: «Második Lajos király több régi eleinkkel Mohács mezején történt elesetekről írok, kedves olvasóm, mivel legnagyobb siralmas emlékezetre való elveszése ott történék édes hazánknak, ahol Magyarországnak zsengéje annyira eltöröltetett, hogy még most is lábra nem állhattunk utána... Vedd kedvesen azért, kedves olvasóm, ezen erőtlen gyümölcsömnek vékony fajzását és ha mi vétket ismérsz benne, okos ítéleted szerént korrigáld és mivel jó szívből nyujtom, te is jónak tulajdonítsd». A költő nem egyébért, mint neve megbecsültetéséért dolgozott, mert «a halál által minden megemésztettetik, de a jó hír, név fönnmarad világvégetig».) — A kötetet Ürményi József nyomatta ki újból: Köpcsényi és jánosházai báró Listi László költői munkái. Pest, 1855. (Az első kiadás változatlan lenyomata az Újabb Nemzeti Könyvtárban.) — A harmadik kiadást Komáromy András rendezte sajtó alá: Listi László munkái. Budapest, 1891. (Életrajzi bevezetéssel az Olcsó Könyvtárban.)

Adatok Listius László életéhez:

1628. — Listius László születik Erdélyben. (Nemzetsége Karinthiának List nevű helységéből származott s a XV. században III. Frigyes német-római császártól nyerte bárói rangját; atyja: báró Listi Ferenc, szamosújvári főkapitány és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem tanácsosa;

anyja: Gyulaffy Zsuzsánna, előkelő erdélyi úrnő; mindketten katolikusok. A családot a XVII. század magyarjai erdélyi szász eredetűnek vélték, mert ekkor már feledésbe ment Karinthiából való betelepedésük, azonkívül a család egyik-másik tagja már a XVI. században tekintélyes ember volt Nagyszebenben. A tekintélyes nemzetségből a költőn kívül három író került ki: Listius Sebestyén királyi kancelláriai tisztviselő, latin poéta és történeti adatgyüjtő, megh. 1560; Listius János győri püspök, latin poéta és történetíró, megh. 1577; Listius Ferenc szamosújvári főkapitány, Tacitus tanulmányozója, megh. 1630. A család nevét többféleképen írták: List, Listi, Listh, Listhy, Liszti, Liszty, Listius.)

1630. — Listius László Erdélyből Magyarországba kerül. (Ez évben hal meg atyja, java birtokaik a mosonmegyei Köpcsény környékén vannak, atyafiságuk is ezen a vidéken él, magasabb színvonalú katolikus iskolázás nincs Erdélyben, ezért jön ki özvegy édesanyja Magyarországba.)

1646. — Nőül veszi gróf Bánffy Miklós tárnokmester leányát, Hedviget. (Tizennyolc éves; jószágait Köpcsény várából kormányozza; igen tanult ember, de rossz gazda, tele van adósságokkal; közhivatalt nem visel.)

1653. — Megjelenik verses kötete. (Ekkor már második házasságban él Kecskés Évával, a királyi jövedelmek főpénztárnokának leányával; rossz hírek járnak róla; a nép azt beszéli, hogy az ördöggel cimborál, ördöngös könyvekből tanul, éjfélkor az akasztófa alatt gonosz lelkekkel találkozik, bűvös erszényéből az arany soha ki nem fogy.)

1655. — III. Ferdinánd király grófi rangra emeli. (A köpcsényi örökös grófságot megkapja fia, György is; erről a fiúról a család egyik rokona, Listi János, az 1655. évi országgyülésen azt állítja Wesselényi Ferenc nádor előtt, hogy nem igazi Listius, hanem Kecskés Éva segítségével idegenből csempészett fiú; a vádat nem tudja megfelelő módon igazolni.)

1659. — Az országgyülés vizsgálatot indít ellene. (Gyujtogatással, méregkeveréssel, gyilkossággal és egyéb bünökkel vádolják; Wesselényi Ferenc vezeti a vizsgálatot; a nádort sikerül megvesztegetnie.)

1663. — Hamispénzverés miatt kivégzik s összes javait lefoglalják I. Lipót király számára. (Fiáról kiderül, hogy egy bécsi bukott

leány gyermeke, ezért megfosztják nevétől és örökségétől; a kivégzett gróf még élő édesanyja, Gyulaffy Zsuzsánna, pártfogásába veszi a fiút, nemeslevelet szerez számára s Lászlófi György néven nevelteti; a fiú tragikus véget ér, mert pozsonyi diáksága idején verekedés közben véletlenül agyonlövi a korcsmáros fiát, börtönbe kerül, itt bánatában meghal.)

Listius-problémák, Listius-irodalom. — Listius László személyére és munkáinak forrásaira nézve jó ideig bizonytalan irányban, sőt téves utakon haladt az irodalomtörténet. Mivel nem tudtak hinni abban, hogy a vallásosságtól mélyen áthatott költő azonos személy a hírhedt gonosztevővel, egy időben két Listiusról beszéltek s egyéb hibás személyi kombinációkat is forgalomba hoztak. A zavaros kérdéseket Komáromy András levéltári kutatásai oldották meg. (Listi László élete. Budapest, 1891.) — A Mohácsi Veszedelemről Toldy Ferenctől kezdve az volt az általános vélemény, hogy a költőiség nélkül való verses krónikának egy érdeme van: a lelkiismeretes történeti nyomozás. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — A költő történeti nyomozásának érdemtelenségére Pintér Jenő mutatott rá. (Listius László Mohácsi Veszedelmének forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906. évf. Nagyköpcsényi gróf Listius László. Budapesti VI. ker. áll. reáliskola értesítője. 1911.) — Listius László a költészet terén sem tagadta meg a maga beteg egyéniségét: eredeti munkák gyanánt adott közre olyan munkákat, melyeknek szerzője voltaképen nem ő volt.

Névtelen erdélyi énekszerző: História, Báthori Gáboré. (Kendi István és Kornis Boldizsár 1610. évi összeesküvéséről Báthori Gábor erdélyi fejedelem ellen. Az összeesküvést vérbe fojtották. A verses krónika szövegét a Tatrosy-kódex őrizte meg. Ismeretlen szerzője a jól értesült históriás énekmondók közül való.) — Szádeczky Lajos szövegkiadása: Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendiféle összeesküvésről. Századok. 1899. évf.

Névtelen erdélyi énekszerző: História az Erdélyországnak nyomorúságáról és magyaroknak Báthori Gábor ellen való föltámadásáról. (Az erdélyi fejedelem védelme azok ellenében, akik az utolsó Báthorit Habsburg-ellenes török cimborasággal gyanusították. A verses krónika ismeretlen protestáns énekszerző munkája. A vélt szerzők: Szamosközy

István, Laskai János, Miskolczi Pásztor István. Az 1610 tájáról való szöveget a Lipcsei-kódex őrizte meg.) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar verseskönyvek ismertetése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf.

Névtelen evangélikus énekszerző: Csepreg városának siralmas romlásáról. (A kézirat szerzője, egy csepregi evangélikus diák, a szemtanú részletezésével beszéli el, milyen kegyetlenül irtották ki a virágzó sopronmegyei város ágostai hitvallású lakosságát a Bethlen Gábor protestáns magyarjai ellen felvonuló császári csapatok 1621-ben. Kézirata számos példányban forgott közkézen, a protestáns hívők még kétszáz év mulva is áhítattal olvasták. A Magyar Nemzeti Múzeum példányán kívül számos régi szövege maradt fenn.) — Payr Sándor szövegkiadása: Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910.

Névtelen evangélikus énekszerző: Brunczvik Tóbiásnak lelki gyötrelméről való vallástétele, melyet önnön maga ezen versekben világosságra bocsátott Szeredben, anno 1630. (A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kézirat verses szövegéhez rövid prózai felvilágosítás is járul: az ismeretlen szerző kárhoztatja a vallásától elpártolt luteránus papot. Brunczvik Tóbiás 1637-ben még élt.) — Payr Sándor szövegkiadása: Egyháztörténeti emlékek. I. köt. Sopron, 1910.

Névtelen protestáns énekszerző: Sebes agynak késő sisak. (Latin verses munkából magyarra fordított kézirat. Negyvenegy költemény a harmincéves háború híres embereiről; a külföldi uralkodók, államférfiak és hadvezérek mellett Bethlen Gábor is szerepel. A róla szóló költemény Gabriel Princeps Transilvaniae személyében a magyarság és keresztyénség hősét ünnepli. Egy Hungaria című vers elismerő és buzdító hangon szól Magyarországról. Az ismeretlen szerző protestáns pártállású, költeménysorozata 1632 előtt készült, forrása ismeretlen. Valószínüleg a külföldön akkor nagy számban megjelenő politikai röpiratok valamelyikét foglalta magyar versekbe.) — Néhány szemelvényt közölt belőle Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I. köt. Pest, 1864.

Névtelen erdélyi énekszerző: Ének Lupuj vajdáról. (Kézirat 1653 tájáról. Az énekszerző elmondja, hogyan verte meg II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem, Stephan oláh vajda és Máté oláh vajda Lupujt, az elbizakodott moldvai vajdát.) — Koncz József szöveg-

kiadása: Lupuj vajdáról XVII. századi ismeretlen magyar ének. Magyar Könyvszemle. 1880. évf.

NÉVTELEN zólyomi énekszerző: Divény megvétele. (Kéziratban maradt. Latin címe: Cantio nova in expugnationem Divin. Az ismeretlen énekszerző elmondja, hogyan védekezik az ellenségeitől üldözőbe vett gróf Balassa Imre a nógrádmegyei Divény várában, mikor Wesselényi Ferenc nádor ostrom alá fogja a várat. A gróf vitézül harcol, de az őrség kitűzi a fehér zászlót. «Megnyitják a kaput a német seregnek, Ne örülj katona e lompos vendégnek.») — Thaly Kálmán szövegkiadása: Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból. Századok. 1871. évf.

NÉVTELEN énekszerző: Zrínyi Miklós keserves haláláról való ének. (Kéziratos szöveg a költő végzetes vadászatáról, a vadkannal folytatott viaskodásáról és haláláról. A Mátray-kódex őrizte meg. Befejezése hiányzik.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I. köt. Pest, 1864.

NÉVTELEN énekszerző: II. Rákóczi György élete és halála. (Kézirat 1670 tájáról. Tartalma: a szerencsétlen végű erdélyi fejedelem harcai Lupuj moldvai vajdával, küzdelmei a lengyel trónért, védekezése a törökök ellen, halála a gyalui síkon. A terjedelmes verses krónika szerzője többet akart adni száraz históriás éneknél s ezért az események elmondásába ókori mitológiai vonatkozásokat, lírai részleteket, hazafias elmélkedéseket és leírásokat szött. A históriás énekmondásnak ez a módja már Gyöngyösi István hatására vall.)

NÉVTELEN református énekszerző: A Jézus Krisztus hü tanubizonyságának, nagy hírű s nevű Czeglédi Istvánnak, a kassai keresztyén helvetica ecclesiának hűséges lelkipásztorának, életebeli sok szenvedéseiről, arestáltatásáról, Pozsonyba citáltatásáról és útjában a nagyszombati búzavetések között lett boldog kimúlásáról és Pozsonyban lett tisztességes temetéséről íratott siralmas versek. Lőcse, 1710. (Szövege Czeglédi István halálának évéből, 1671-ből, való. A jámbor életű prédikátor sorsa nagy részvétet keltett még Erdélyben is: halálos betegen indult útnak Kassáról 1671 tavaszán; a nagyszombati határban meghalt: mivel a katolikus Nagyszombatban nem engedték eltemetni, Pozsonyba vitték, itt az evangélikusok hantolták el tisztes gyászkíséret jelenlétében. A kéziratban is, nyomtatásban is fenn-

maradt protestáns ének egyike a XVII. század legszebb vallásos költeményeinek.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. köt. Pest, 1872.

NÉVTELEN református énekszerző: A nápolyi gályáztatás előtt Pozsonyba 1674-ben citáltatott bizonyos papnak versei az ő pozsonyi vexáltatásokról. (Kéziratos szövege 1674-ből való. Ismeretlen történeti adatai miatt figyelmet érdemel.) — Néhány szemelvényt Gulyás József közölt belőle: Vázlatok. Sárospatak, 1930.

NÉVTELEN erdélyi énekszerző: Bánffy Dénes veszedelme. (Kéziratos szövege 1674-ből való. Ebben az évben Teleki Mihály, Béldi Pál és mások megbuktatták a félelmes erdélyi nagyurat. Az énekszerző Bánffy Dénes pártján áll s gúnyolódva jellemzi ellenségeit.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból. Századok. 1871. évf.

NÉVTELEN: Magyar krónika, amelyben leírattatik a török nemzetnek eredete. (Ismeretlen szerző műve. 1684-ből való. A Körmendi-kódex őrizte meg.)

NÉVTELEN: Lipóczi Keczer Sándor uram haláláról való versek. (Kéziratos szövege 1697-ből való. Keczer Sándor hadnagy Pápa mellett párbajt vív egyik idegen tiszttel, mert ez sértő módon nyilatkozik a magyarokról; a viadalban ellenfele keresztüllövi; holttestét a vele rokon Radvánszkyak zólyommegyei radványi birtokára viszik.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885.

NÉVTELEN protestáns énekszerző: Cantio Tokai. (Kézirat 1697-ből. A hirtelen támadt néplázadásban a hajdúk elfoglalják a várost, de a német császári csapatok leverik a felkelést s kegyetlen bosszút állnak Tokaj lakosságán.) — Cantio flebilis de periculo Tokajensi. (Kézirat 1697-ből. Az imént említett Tokaji Veszedelem egyik változata. Ismeretlen protestáns szerzője elkeseredett hangon szól a katolikus papság előrenyomulásáról. «Meggyőztek már minket pápisták oltári, Aranyos, ezüstös sok szentelt bálványi, Töredelmes, buzgó sok búcsújárási, Istenhez nyujtandó gyakor óhajtási.») — Thaly Kálmán szövegkiadása: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872.

PASKÓ KRISTÓF erdélyi nemesúr. 1634-ben a biharmegyei Székelyhidán született, az erdélyi fejedelmek udvarában szolgált, több ízben

követségben is járt egyes török vezéreknél és a fényes portánál; Apafi Mihály 1668-ban elfogatta s négy évig elzárva tartotta, mert gyanakodott reá, hogy egyetért ellenségeivel; nehéz helyzetét még neje is súlyosbitotta, mert az álnok asszony maga is árulkodott rá a fejedelmi udvarban; 1672-ben az erdélyi rendek ismételt kérésére kiszabadult, újabb követi megbízást nyert, majd belesodródott Béldi Pál összeesküvésébe, vele együtt Törökországba menekült, ezért birtokait 1678-ban elkobozták; évekig élt Konstantinápolyban, csak 1682 után hagyta el Törökországot, de ekkor sem mert hazamenni, hanem Sárospatakon húzódott meg. Fiatalabb éveiben versbe foglalta II. Rákóczi György erdélyi fejedelem bukásának és Erdély elpusztulásának történetét: A nemes és régenten híres Erdély országának keserves és szomorú pusztitásáról irt siralom, melyet 1858, 59 és 60 esztendőkben az igaz Isten ismeretén kívül való pogány tatár hám sok kóborló kozáksággal s Erdély végső romlására régen igyekező török nemzettel, havasalföldi és moldvai sok kurtány hadakkal kegyetlenül minden irgalmasság nélkül elkövettenek; ezek után történt változásit Erdélynek rövideden megmondja Rákóczi Györgynek a törökkel tött két harcaival, egynehány váraknak Erdélytől elesésekkel együtt; végtére ama dicséretes nagyemlékezetű szép Váradnak kegyetlen viadalok által lött pogány kézbe való esését irja le, édes hazáján s nemzetén szivesen szánakozó Bihar vármegyebéli nemzetes Székelyhídi Paskó Christoph, amint láthatta s tudhatta igazán, színezés nélkül, megennyi változásokban megmaradt kevés magyar nemzetnek emlékezetire. Nagyszeben, 1663. (Az egykorú eseményeknek ez a versbe foglalása hiteles történeti forrás. A szerző a borzalmas tatárpusztitást nagy részletességgel, de igen szárazon adja elő. Vezető gondolata az, hogy Erdély romokba döntése a bosszúálló Isten műve: az Úr megbüntette vétkeiért az erdélyi magyarságot. Költött dolgot nem szött verses históriájába, poétai hatásra sem törekedett: «Az ékesen szólást s versek szép folyását bár itten ne vadásszad».)

Szőlősi István erdélyi énekszerző: Rövid história, melyben megíratik Szenan basának török császár erejével Havasalföldének és Erdély országának pusztitására való kijövetele 1595 esztendőben és Isten segitsége által annak a sok pogányságnak a magyarok által megveretése és szégyenvallása. Kolozsvár, 1635. (Magyar-török harcok Báthori

Zsigmond erdélyi fejedelem korában. Forrása Jacobinus János latin prózai munkája 1596-ból. Ugyanezen forrás alapján a XVI. század végén már egy névtelen énekszerző is versbe foglalta a nevezetes hadjárat történetét. Valószínű, hogy Szölösi István munkája is már néhány évtizeddel azelőtt készült, de csak az 1635. évi kiadás maradt fenn.)

Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári könyvnyomtató: Siralmas panasz. Kolozsvár, 1697. (Az 1697. évi kolozsvári nagy tűzvész történetének versbe foglalása. Szövegét és dallamát szívesen dúdolta a nép, de a tekintélyesebb emberek nehezteltek a szerzőre, mert elítélő hangon szólt a lakosság büneiről. Egyesek magukra vették Kis Miklós célzásait és korholását.) — Gyalui Farkas szövegkiadása: Tótfalusi Kis Miklós Siralmas Panasza. Kolozsvár, 1892.

Vathay Ferenc életéről elég sokat tudunk, mert önéletírása megmaradt. A sopronmegyei Vág községben született 1568 szeptember 24-én előkelő nemescsaládból; némi iskolázás után tizenhat éves korában katona lett, különböző dunántúli várakban szolgált, több csatában harcolt, két ízben nősült; harmincnégy éves korában Székesfehérvár egyik kapitányának nevezték ki; a várat a török ostrom alá fogta, a vár bevétele után 1602-ben rabságba került, Belgrádba hurcolták, innen megszökött, bujdosása közben a törökök újból elfogták, büntetésből Konstantinápolyba vitték, itt írta két verses krónikáját, képes énekeskönyvét és önéletírását. — Szinán és Ibrahim basa idejében lett tatár rablásról história. (Kéziratos verses krónika az 1593—1599. évi török hadjáratokról és tatár rablásokról.) — Székesfejérvár veszéséről való história. (Kéziratos verses krónika az 1602. évi török ostromról, az őrség nehéz helyzetéről, a vár feladásáról, az elfogottak rabságba vetéséről.) — Vathay Ferenc életének minden állapotjáról való história. (Prózában írt önéletrajz 1605-ből. A vitéz katona ezidőtájt, harminchét éves korában, Konstantinápolyban raboskodott. Valószínűleg Törökországban halt meg, miután sem szökési kísérletei nem sikerültek, sem pénze nem volt ahhoz, hogy váltságdíjat adjon.) — Emlékiratát Ponori Thewrewk József adta ki: Régiségbúvár. I. köt. Pozsony, 1838. — Képes énekeskönyvének előbeszédét ugyanő: Magyar nyelvkincsek. Pest, 1858.

Zilahi János zemplénmegyei tállyai református tanító: Phaeton tüze. (Kéziratos kesergő vers a Hegyalja pusztulásáról 1698-ból.) —

Harsányi István és Gulyás József szövegkiadása: Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. Két kötet. Pest, 1854. — Kemény József: A nagyköpcsényi báró Listi-család eredete, növekedése és hanyatlása. Új Magyar Múzeum. 1854. évf. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Thaly Kálmán: Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból. Századok. 1871. évf. — U. az: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Mátray Ernő: Lupuj vajdáról való ének. Figyelő. 1876. évf. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Koncz József: Lupuj vajdáról ismeretlen XVII. sz. magyar ének. Magyar Könyvszemle. 1880. évf. — Thaly Kálmán: Irodalom- s műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. — Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. Magyar Könyvszemle. 1886. évf. — Komáromy András: Listi László élete. Budapest, 1887. — U. az: Listi László munkái. Budapest, 1891. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Thaly Kálmán: Rákóczi-emlékek. Budapest, 1893. — Kanyaró Ferenc: Régi magyar vitéz Kádár István éneke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Illéssy János: Listi László életéhez. U. o. 1894. évf. — Thaly Kálmán: Bercsényi Házassága. Budapest, 1894. — Komáromy András: Listi László és Wesselényi Ferenc nádor. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. évf. — Kanyaró Ferenc: A Brassai-kódex históriás énekei. Történelmi Tár. 1896. évf. — Komáromy András: Adatok Listi László életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1897. évf. — Szádeczky Lajos: Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendi-féle összeesküvésről. Századok. 1899. évf. — Ferenczi Zoltán: Vásárhelyi daloskönyv. Budapest, 1899. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Szekfű Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Budapest, 1904. — Baros Gyula: Radványi verseskönyvek. Budapest, 1904. —

Pintér Jenő: Listius László Mohácsi Veszedelmének forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906. évf. — Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. IV. köt. Szerk. Erdélyi László. Budapest, 1906. — Bajza József: A kuruc elbeszélő költészet ismertetése. Budapest, 1906. — Erdélyi Pál: Barakonyi Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár, 1907. — Gombkötő Antal: Kőszeghy Pál Bercsényi Házassága című művének irodalomtörténeti ismertetése. Lugos, 1907. — Deák Ferenc: Vitéz Kádár István éneke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907. évf. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története. Budapest, 1910. — Pintér Jenő: Nagyköpcsényi gróf Listius László. Budapesti VI. ker. áll. reáliskola értesítője. 1911. — Kováts Antal: Listius László gróf, a szinlelés költője. Nagykanizsai kegyesrendi gimnázium értesítője. 1911. — Schöner Ferenc: Kőszeghy Pál. Budapest, 1912. — Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén. Budapest, 1912. — U. az: Vathay Ferenc. Századok. 1914. évf. — Ferenczi Zoltán: Vitéz Kádár István éneke. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1915. évf. — Rajka László: A Sebes Agynak Késő Sisak c. verses mű a M. N. Múzeum kézirattárában. Irodalomtörténet. 1915. évf. — Dézsi Lajos: Paskó Kristóf és a Kétszarvú Ember. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925. — Rédey Tivadar: Mohács emléke költészetünkben. Mohácsi emlékkönyv. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Pap Károly: Vitéz Kádár István éneke. Magyar Nyelv. 1927. évf. — Jankovits János: Gyöngyösi hatása Kőszeghy Pálra. Jászberényi állami reálgimnázium értesítője. 1928. — Gulyás József: Vázlatok. Sárospatak, 1930.

SZÉPHISTÓRIÁK.

A SZÉPHISTÓRIÁK szerzése terén a XVII. században feltűnő visszaesés állott be. A régebbi verses elbeszélések közül néhányat ismételten közrebocsátottak az élelmesebb nyomdászok, de ezek mellett az újabb kiadások mellett csak *Pyramus históriája* (1628) tűnik fel figyelembe vehető újdonság gyanánt. Ezt a széphistóriát deák szöveg nyomán fordította magyarra egy ismeretlen verselő. A történet nagyon népszerű volt a külföldön, Ovidiusból és egyes regényes feldolgozásokból mindenki ismerte: Pyramus, a babyloni ifjú, azt hiszi, hogy szerelmesét, Thisbét, oroszlán tépte szét; kétségbeesésében kardjába dől; mikor ezt Thisbe meglátja, Pyramus holttestére borul s öngyilkos lesz. A névtelen magyar fordító elég híven követte Ovidius szövegét s az akkori kor moralizáló szokása szerint oktatásokat és elmélkedéseket is szőtt széphistóriájába.

Csak néhány töredéke maradt meg *Leukippe históriájának*. Akhilleus Tatios ógörög regénye kalandos szerelmi történet: egy tyrusi ifjú szerelemre gyulad a szép Leukippe iránt, rokonságuk elől idegenbe szöknek, sok baj zúdul reájuk, míg végül győz állhatatos szerelmük. Az ismeretlen magyar fordító a görög szöveg latin fordítása után dolgozott; négyesrímű strófáiban nincs semmi, ami figyelmet érdemelne.

Gyöngyösi István elbeszélő költeményei a XVII. század második felétől kezdve diadalmas versenyre keltek a széphistóriákkal. Ezt a műfajt egyébiránt Gyöngyösi István is szívesen művelte. Megénekelte többek között *Mars és Bacchus viaskodásá*nak történetét, *Daedalus templomá*ban versbe foglalta a Theseus- és Daedalus-mondákat, elbeszélő költeményt írt *Proserpina elragadtatásá*ról, átdolgozta *Chariclia* szerelmi történetét. Chariclia-históriája egy régebbi magyar verses munka nyomán készült, a többiben Ovidius volt a főforrása. Ókori görög tárgyú széphistóriái általában ifjúkori kísérletek, de így is különbek — költőiség, nyelv és verselés tekintetében — a régebbi széphistóriáknál.

Széphistóriák szerzői:

Gyöngyösi István életéről és munkáiról: a róla szóló fejezetben. — Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról. (Ifjúkori mű. Szövegét a Gosztonyi-kódex őrizte meg.) — Cuma városában építtetett Daedalus temploma. (Ifjúkori mű. Szövegét 1724. évi legrégibb kiadása őrizte meg.) — A Ceres leányának Proserpinának Pluto által lett elragadtatása. (Ifjúkori mű. Szövegét a Rétey-kódex őrizte meg.) — Új életre hozatott Chariclia. Lőcse, 1700. (Verses elbeszélését Czobor Mihály kézirata után dolgozta fel.) — Badics Ferenc szövegkiadása: Gyöngyösi István összes költeményei. I. köt. Budapest, 1914. (Mars és Bacchus, Daedalus temploma.) II. köt. Budapest, 1921. (Proserpina elragadtatása.)

Névtelen: História egy Pyramus nevű ifjúról és Thysbéről, kik egymáshoz való szeretetükért halálukat nem szánták. Hely nélkül, 1745. (Latinból magyarra átdolgozott szövege, az utolsó versszak tanusága szerint, 1628-ból való. Ugyanezt a mesét Gyöngyösi István is versbeszedte a Chariclia XII. könyvében, sőt még a XVIII. század végéről is maradt egy verses feldolgozása Szeles János székelyudvarhelyi nótárius tollából, de ez már nem jelent meg nyomtatásban.)

Névtelen: Leukippe és Kleitophon históriája. XVII. századi nyomtatvány töredéke. (A négy oldalra terjedő szöveget Fraknói Vilmos áztatta ki egy régi könyvtáblából s ugyanő közölte a Magyar Könyvszemle 1878. évf.-ban.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Rupp Kornél: Ovidius és Gyöngyösi. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891. évf. — Dézsi Lajos: Leucippe és Clitophon széphistóriája. Budapest, 1906. — Bitzó Sarolta: História egy Pyramus nevű ifjúról. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. évf. — Badics Ferenc: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Budapest, 1912. — U. az: Gyöngyösi István összes költeményei. I—II. köt. Budapest, 1914—1921. — U. az: Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeménye: Proserpina elragadtatása. Budapest, 1921. — Dézsi Lajos: Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban. Csengery-emlékkönyv. Szeged. 1926. — Hársing István: Pyramus és Thisbe históriájának erdélyi magyar feldolgozása a XVIII. századból. Csengery-emlékkönyv. Szeged, 1926.

KISEBB ELBESZÉLŐ VERSEK.

Leggyöngébb a kor elbeszélő költészete a kisterjedelmű költeményekben. Románcszerű vagy balladás vers igen kevés maradt, ezek is nagyon gyöngén formált s itt-ott elég nehezen érthető rímelések. — «*Egy új históriát mondanék tü nektek,* ha reá hallgatnátok, Melyet többé tőlem vagy mástól is talán tü ezt nem hallottátok: Cigányok dolgokról, kévánságokról, kikről ily szépen szólok.» Egyszer a magyarországi cigányok gyűlést hirdettek s egyenlő akarattal a következő határozatot hozták: ha azt akarja Jupiter, hogy a cigányság kereszténnyé legyen, építsenek a cigányoknak egy ilyenfajta templomot: a templom alapja és két oldala kenyér legyen, padlója és ajtaja szalonna, zárja csuka-pecsenye, lakatja gömböc, a kőlábakat hurkával és kolbásszal cifrázott sódar helyettesítse, a férfiak széke hordó-borból álljon, a földön ülő asszonyok és gyerekek vajas kalácsra könyököljenek, a szentegyház tetejét cserép helyett vajasbéles födje, a meszet túró, sajt és kapros káposzta pótolja. Ezt kérik a cigányok s kijelentik, hogyha kívánságukat Jupiter nem adja meg, eláll mellőle az egész cigányság. (Vásárhelyi-kódex.) — Egy másik *Cigánytörténet*ben zavaros és durva dolgok keverednek: egy cigányvajda a mennyországba jut, de nem tetszik neki az ottani élet, visszatér

a földre; gyermekei faggatják, hogy hol volt; a cigány bosszankodva mondja: «Az menyországban voltam, Csak alig szaladtam, Rossz helyre kavarodtam, Jobb volt itthon lakásom, Jobb az én sátorom.» (Vásárhelyi-kódex.) — «*Megmondám tüzégette,* Hogy meg ne házasodjál, Mert egy szem búzád sincsen, Amellett pénzed sincsen:» feddi öccsét nénje. Ha nincs búzám — felel az öccs — van kukoricám, eltartom magam azzal; télre vadkörtét aszalunk, tavasz felé kimegyünk sóskára; s ha eljön az aratás, én is dolgozom, mint más; lám, Bence bátyám is megházasodott, pedig még rozsa sem volt. «Úgy de Bence bátyádnak, Frissebb társa volt annak, Nem mordul az orsónak, Télben is pénzt találnak. Ne nézz Bence bátyádra, Ne légyen gondod arra, Talála ő társára, Mint az tót az kására.» Ne pirongass jó néném — szól az öccs — én se heverek majd, dologtévő leszek, mindenre gondot viselek. (Szencsey-kódex.) — Az *Ajak vérén termett sugár liliomszál* kezdetű kis költemény már átmenet a lírába. Hozd el hamar szolgám jól tartott lovamat — mondja a szerelmes — hadd menjek el az én asszonyomhoz. «Honn vagy-e, honn vagy-e, lelkem szép asszonyom? Honn vagyok, honn vagyok, szerelmes virágom! Jövel be, jövel be szerelmes virágom, Serem is jó vagyon, borom is jó vagyon, Innod is jót adok, enned is jót adok, Neked ónkupából, másnak fakupából, Neked ingyen adok, másnak pénzért adok, Ágyat is jót adok, jól el is nyugtatlak.» (Vásárhelyi-kódex.)

Az *Ungi lakodalom*ban — más néven *Cantio elegans*ban — egy labanc lakodalom nemesurait teszi nevetségessé

a kuruc énekszerző. Vígan zeng a muzsika Viczmándi Mihály esküvőjén az ungmegyei Csicser faluban, mikor egyszerre csak megjelennek a kurucok s a násznép százfelé fut; senki sem mer kardot rántani, a kurucok mindenkit kifosztanak. Ez az elevenen gúnyolódó ének egyben mókás latin-magyar vers is, igazi makaróni-egyveleg: «Egregie post haec reánk találának, Ex omnibus bonis hamar kifosztának, Venaticos tamquam pórázra fogának, Labanc, ördöglelkű titulust adának». A verssorok egyik fele deák kifejezés, nélküle a magyar sorfél nem érthető. Az ilyen konyhalatinnal kevert carmen szövegét a nők nem értették, de az iskolázottabb férfihallgatóság bizonyára jól mulatott rajta. (Vásárhelyi-kódex.)

Maradtak verses találós mesék is ebből a századból: diákoknak való gyönge rímelések. Ha egykorú kéz oda nem írta volna ezeknek az apró enigmáknak az értelmét, megfejtésük nagyon bajos volna. (Sárospataki följegyzések.)

Kiadások. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — Ferenczi Zoltán: Vásárhelyi daloskönyv. Budapest, 1899. — Harsányi István: XVII. és XVIII. századi verses találós mesék a sárospataki könyvtárból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf.

ZRÍNYI MIKLÓS.

Zrínyi Miklós élete.
Zrínyi Miklós lírája.
Zrínyi Miklós eposza.
Zrínyi Miklós prózai munkái.
A Zrínyi-irodalom.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ZRÍNYI MIKLÓS ÉLETE.

A XVI. ÉS XVII. SZÁZADI bibliai rímelések és száraz históriás versek nem elégíthették ki a külföldi irodalmakat ismerő magyar olvasókat. Ezeknek a magasabb igényű olvasóknak egyike, gróf ZRÍNYI MIKLÓS, magasabb művészi célt tűzött maga elé s megteremtette a magyar eposzt. Nemcsak epikus tehetség volt, hanem korának lírikusai és prózaírói közül is kitűnt.

Zrínyi Miklós családja már a középkori Magyarország történetében kimagasló helyet foglalt el. Az előkelő horvátországi család tagjait az Árpádok korában Brebiri grófoknak hívták, de midőn Nagy Lajos király 1347-ben nekik adta a zágrábmegyei Zrin várát, a Brebiriek a Zrínyi nevet vették föl s fényes tettekkel írták be nevüket a magyar történelembe. A család legkitűnőbb tagja, Zrínyi Miklós, a költő, 1620 május 1-én született Ozaly várában, Károlyváros mellett. Atyját, Zrínyi Györgyöt, a szigetvári Zrínyi Miklós vitéz unokáját, protestáns vallásából Pázmány Péter térítette át a katolikus hitre. Zrínyi György kedvelt híve volt II. Ferdinánd királynak, a Habsburg-ház ügyéért tüzesen harcolt Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ellen s a harctéren dühöngő járványnak esett áldozatul 1626 végén. Mivel neje, Széchy Magdolna, is elhalt, a két Zrínyi-árvát II. Ferdinánd

király, Pázmány Péter esztergomi érsek s a család közeli rokonai vették pártfogásukba. Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter egyideig Batthyány Ferenc nejének, Lobkowitz Poppel Évának, udvarában nevelkedtek. A cseh-német származású, protestáns úrnő anyai szeretettel gondozta a két árvát s ezek hálás szívvel ragaszkodtak hozzá. Tanulmányaikat a gráci, nagyszombati és bécsi jezsuita gimnáziumokban végezték. Erős katolikus nevelést nyertek, jól megtanulták a latin nyelvet, megismerték a római irodalom remekeit. Mikor Zrínyi Miklós elvégezte a latin iskolát, 1636-ban Olaszországba utazott. Egy esztergomi kanonok kísérte. Huzamosabban tartózkodott Rómában, itt VIII. Orbán pápa megajándékozta költeményei kötetével. Az olasz föld szellemi kincseinek és anyagi jólétének szemlélete nem maradt lelkére hatástalanul. Nagy tervekkel tért haza, nyolchónapi olaszországi útja után, 1637-ben. Átvette családi örökségét, rendbeszedte uradalmait s berendezkedett nemzetségének székhelyén, Csáktornyán. Csakhamar megkezdte harcait a szomszédos török helyőrségek ellen. Méltóságaiban fokról-fokra emelkedett, huszonkilenc éves korában Horvátország bánja volt. Ez időtájt nősült. Midőn neje, gróf Draskovich Eusebia, 1651-ben elhúnyt, 1652-ben új házasságra lépett gróf Löbl Zsófiával. Előkelő családi összeköttetései növelték országos tekintélyét.

Politikai nézeteiben lassankint változás állott be. Látta az ország végtelen nyomorúságát, tapasztalnia kellett a bécsi udvari emberek magyarellenes fondorlatait. Fokozta elkeseredését a Habsburg-udvar tartózkodó maga-

tartása is személyével szemben. Az 1655. évi nádorválasztás alkalmával a magyar rendek többsége köréje csoportosult, a király mégis mellőzte az országos hírű férfiút. Ez a megokolatlan udvari politika közelebb vitte őt az erdélyi magyarsághoz; keresni kezdte az összeköttetést II. Rákóczi Györggyel. A hatalmas erdélyi fejedelemre úgy tekintett, mint a magyar nemzet fönnmaradásának egyik erősségére, de II. Rákóczi György seregei elvérzettek a lengyelországi hadjáratban, a törökök eltiporták Erdélyt s a magyarság védtelenebb volt, mint bármikor azelőtt. Maga Zrínyi Miklós lankadatlanul őrködött a drávamelléki részeken. Míg I. Lipót király olasz hadvezére, Montecuccoli, védtelenül hagyta Magyarországot, ő diadalmasan mérkőzött a török csapatokkal. Élete utolsó évében a törökök ellen viselt téli hadjárata a legszebb győzelmek egyike: a maga idejében szinte világraszóló diadal. 1664 januárjában vitte végbe ezt a hadjáratot, sikereit egész Európa ünnepelte, a külföldi uralkodók — VII. Sándor pápa, XIV. Lajos francia király és IV. Fülöp spanyol király — fényes kitüntetéseket küldtek részére. Mégsem őt nevezték ki az 1664. évi nyári hadjárat vezérének, hanem Montecuccolit; s ahelyett, hogy a szentgotthárdi győzelem után hozzáláttak volna a megrettent törökök kiveréséhez, megkötötték a lealázó vasvári békét. Zrínyi Miklós elkeseredve vonult vissza birtokaira; nem sokkal utóbb egyik vadászatán egy sebzett vadkan kioltotta életét. 1664 november 18-án halt meg a Csáktornya mellett elterülő erdőségekben. Tragikus halálának hírét a külföldiek is megilletődéssel fogadták;

latin és német versekben adtak kifejezést a keresztény világ gyászának; keseregve emlegették a törökverő hősök hősét, az oroszlánbátorságú bajnokot. A magyar nemzet nem is tudott hinni a végzetes balesetben. Orgyilkosságról suttogtak, jóllehet alaptalanul. A nagy emberrel letűnt a Zrínyi-ház szerencse-csillaga. Öccse, Zrínyi Péter, vérpadon halt meg; egyetlen fia, Zrínyi Ádám, a törökökkel vívott zalánkeméni harcban esett el.

Zrínyi Miklós ember-nagyság dolgában a legkimagaslóbb férfiak egyike volt. Egész életét hazájának szentelte, a nemzet jövőjéért küzdött minden cselekedetével. Nagy céljait nem sikerült elérnie. A Habsburg-ház nem méltányolta eléggé sem tehetségét, sem törekvéseit; magyar kortársainak egy része irigységgel és féltékenykedve tekintett sikereire. Sok méltatlanság és félreértés érte még barátai részéről is.

Élete igazi céljául a török ellen való harcot tüzte ki. Észrevette, hogy a török hatalom rohamosan gyengül; látta, hogy itt az idő Magyarország felszabadítására. Nagy anyagi erőfeszítéssel a maga pénzén tartott sereget s még a bécsi udvar parancsai ellenére is szembeszállt a török végvárak vitézeivel. Ebben a hadi politikájában buzgó társa volt rokona és szomszédja, Batthyány Ádám dunántúli generális. A király haragját nem egyszer magukra vonták hadakozásukkal, de nem ülhettek csendben, mikor az ellenség kedvére pusztította a birtokaikkal határos magyar részeket.

Akármilyen halálos ellenségeskedésben állt is a törökökkel, közöttük is voltak barátai. A török követségeket fényesen megvendégelte; s mikor megjelent nála Evlia Cselebi, a híres török utazó, öleléssel és csókkal fogadta vendégét. Míg kortársai csak pogány ebeknek emlegették a kereszténység ellenségeit, ő nem szidalmazta az ozmánokat, hanem megbecsülte őket, mint katona a katonát.

A magyar és horvát történetírók között eltérő a vélemény arra nézve, vajjon a Zrínyiek magyaroknak vagy horvátoknak érezték-e magukat? A költő dédatyja, Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, dunántúli magyar környezetben élt, fiait és leányait magyar nevelésben részesítette, magyarul is levelezett. Fia, Zrínyi György, édes hazájának mondta

Magyarországot, huszárai élén egész életét a magyarság szolgálatában töltötte, végrendeletét magyar nyelven mondta tollba. Magyar gondolkozású, magyar lelkű urak voltak utódai is: hagyományosan viselték a horvát báni tisztet, vitézeik egy része horvát volt, jól tudtak horvátul, de nyilatkozataikból izzó magyarság hangzott ki. Egyedül Zrínyi Miklós öccse — egyben Zrínyi Ilona atyja — Zrínyi Péter hajlott át egész meggyőződésével a horvátsághoz; ezt azonban feleségének, az erősen horvátérzésű Frangepán Katalinnak, tulajdoníthatni; bár levelezésében Frangepán Katalin is csakúgy használta a magyar nyelvet, mint Zrínyi Péter.

Zrínyi Miklós németül és latinul jól beszélt, értett olaszul és törökül, nem volt járatlan a franciában, spanyolban és görögben sem: rendkívüli nyelvtudás abban az időben. Két anyanyelve volt, ez szintén ritkaság: a magyar és a horvát. Egyformán beszélte mind a két nyelvet, egyformán védte a magyart és a horvátot. Horvát katonái dolgában egy alkalommal fel is szólalt a nádornál, mikor híre jött, hogy a császár segítségére küldött horvátjait éheztetik és nem fizetik Németországban. A magyar és a lengyel — panaszolja levelében — megkapja a maga fizetését, csak a horvát katonát tartják nyomorúságban. Ez a jutalom hűségükért!

Adatok Zrínyi Miklós életéhez:

XIII. század. — II. Endre király a Brebiri-nemzetségnek ajándékozza a horvát-dalmát tengerpartot és vidékét. (A Zrínyiek ősei a Brebiriek vagy Subicsok az Adriai tenger közelében, a horvátországi Brebirben, székeltek s a családi hagyomány szerint a horvát királyok és a bosnyák fejedelmek véréből származtak. A brebiri zsupánokból a magyar uralom alatt brebiri grófok lettek.) IV. Béla király magasztaló hangon szól a Brebiriekről, mint akik mindig készen állnak a lázadók ellen, kitűntek a tengeri és szárazföldi csatákban s akkor, amikor ő a tatárok elől az Adriai tenger mellékére menekült, mindenüket feláldozták, sőt életüket is kockára tették királyukért. (A Brebirieknek ekkor már döntő hatalmuk van az egész tenger mellékén, sőt Pál bán 1285-ben Boszniát is uralma alá hajtja.)

1347. — Nagy Lajos király rendezi a horvát viszonyokat s megajándékozza Brebiri Gergelyt és Brebiri Györgyöt a Zágráb megyében fekvő Zrin várával és vidékével. (Ettől az időtől kezdve a

Brebiriek a Subics név mellőzésével a Zrínyi nevet használják s Dalmáciából és Horvátországból Magyarország felé húzódnak.)

1475. — Mátyás király uralkodása alatt a törökök feldúlják Horvátországot és Stiriát, nagy zsákmánnyal vonulnak vissza, de Zrin vára mellett Zrínyi Péter megszalasztja a törököket s kiszabadítja a keresztény rabokat. (A Zrínyieknek Zsigmond király korától kezdve állandóan védekezniök kell a Bosznia felől előretörő törökökkel szemben.)

1526. — Zrínyi Mihály hősi halált hal a mohácsi csatában. (Testvére: Miklós, a szigetvári hős.)

1529. — Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, Bécs alatt vitézül harcol Szolimán szultán csapatai ellen. (Ettől kezdve a hódoltsági törökök rettegett üldözője lesz.)

1543. — Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, nőül veszi Frangepán Katalint. (Házassága rendkívüli mértékben növeli birtokait. Tizenhárom gyermeke születik: öt fiú és nyolc leány. Leányai a legelőkelőbb magyar urakhoz mennek nőül. Neje 1561-ben meghal. Második nejétől, a csehországi Rosenberg Évától, egy fia születik: ez a fiú, atyja halála után, özvegy anyjával Csehországba megy s itt él, mint gazdag földbirtokos, 1611-ben bekövetkezett haláláig.)

1546. — I. Ferdinánd király Zrínyi Miklósnak adományozza az egész Muraközt, mert meg akarja jutalmazni a törökverő hadvezér rendkívüli katonai érdemeit. (Ettől az időtől kezdve a Zrínyi-család egyenes ágának mindenkor Csáktornya a székhelye, Csákvár tornyát beillesztik ősi címerükbe s bár két haza fiai, érzelmeikben és nyelvükben inkább magyarok, mint horvátok.)

1566. — Zrínyi Miklós hősi halála Szigetvárban. (György nevű unokájának fia: Zrínyi, a költő.)

1616. — Zrínyi a költő atyja, Zrínyi György, nőül veszi a Felvidék kapitányának, a dúsgazdag Széchy Tamásnak, leányát, Magdalénát s feleségével a tenger mellékéről a zágrábmegyei Ozaly várba költözik. (Testvérbátyja, a korán elhúnyt Miklós, Csáktornyán él.)

1619. — Zrínyi György Pázmány Péter térítő szavára elhagyja protestáns vallását, katolikussá lesz s üldözőbe veszi a horvátországi protestáns prédikátorokat. (Testvérbátyja, az 1625-ben gyermektelenül elhúnyt Miklós, megmarad protestánsnak.)

1620 május 1. — Zrínyi Miklós születésének éve. Ozaly várában születik, Károlyváros mellett. (A következő évben születik öccse: Zrínyi Péter.)

1622. — Zrínyi György elnyeri a horvát báni méltóságot. Huszonnégy éves. (Testvérbátyját, a protestáns Miklóst, mellőzi a bécsi udvar.)

1625. — Zrínyi György, bátyjának halála után, Ozalyból átköltözik Csáktornyára. (Az összes Zrínyi-birtokok egy kézbe kerülnek. Zrínyi Györgynek ötven vára van.)

1626. — Zrínyi György dunántúli birtokairól is kiüzi a protestáns papokat. II. Ferdinánd király felhívására ezer lovassal vonul be Wallenstein táborába. Wallensteinnel együtt harcolnak Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ellen. Az év végén a bán megbetegszik, Pázmány Péter pozsonyi prímási palotájába szállítják, itt hal meg huszonnyolc éves korában. Két fia marad: Miklós és Péter. (A közhit szerint Wallenstein megmérgeztette. Ez puszta mende-monda, bizonyos azonban, hogy a német hadvezérrel több ízben erősen összetűzött, mert Wallenstein nem akart megütközni Bethlen Gáborral és az erdélyi fejedelmet támogató budai basa seregével.)

1628. — A király a nyolc éves Zrínyi Miklóst a fölovászmesteri méltósággal tünteti ki. Ezzel az ország zászlósura lesz, a törvénycikkek szentesítéséhez az ő aláírása is szükséges. (Nevelésére nagy hatással van Batthyányné Lobkowitz Poppel Éva, a nemesemlékü protestáns nagyasszony. A Zrínyi-árvák Poppel Évát legkedvesebb anyjuknak nevezik, magukat alázatos fiainak mondják leveleikben. «Adja Isten — írja neki később Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter — hogy megszolgálhassuk jövendőben rólunk való gondviselését Nagyságodnak. Nagyságod nékünk, árva gyermekeknek, parancsoljon és viselje gondunkat, kit mi tudjunk Nagyságodnak teljes életünkben megszolgálnunk»).

1630. — Zrínyi Miklós és öccse, Nicolaus Comes a Zrin Hungarus és Petrus Comes a Zrin Hungarus, a gráci jezsuiták iskolájába kerül. (A tanulók száma másfélezer. Itt végzi tanulmányait az osztrák örökös tartományok főnemességén kívül számos előkelő magyar nemesúr gyermeke is.)

1634. — Bécsben tanul. Az ottani magyar ifjak felkérik, hogy Szent László ünnepén ő tartsa a templomi emlékbeszédet. A Szent

István templomban tartott mise után csakugyan fellép a szószékre s emlékül kiosztatja hallgatói között Szent Lászlóról szóló latin emlékbeszédének nyomtatott példányait. (A tizennégy éves gyermeknek ez az írói fellépése csak névleges írói szereplés. A virágos nyelvű szónoki munkát valamelyik jezsuita tanára írta s ő csak előadója volt a szövegnek, csakúgy, mint mikor az iskolai drámákban elmondták az ifjak tanáraik latin fogalmazását.)

1636. — Olaszországba megy; Senkviczy Mátyás esztergomi kanonok kíséri. Tizenhat éves. (Májusban indul útnak rangjához illő kísérettel. Rómában VIII. Orbán pápa kegyesen fogadja. A Zrínyi-könyvtárban ma is megvan az a kötet, mellyel az örök város ura megajándékozta.)

1637. — Januárban visszatér Olaszországból. Ebben az időben hal meg II. Ferdinánd király és Pázmány Péter esztergomi érsek. A tizenhét éves ifjú Csáktornyára vonul, öccsével együtt átveszik családi örökségüket, megosztoznak a birtokokon. Az osztozkodás egy királyi bizottság jelenlétében történik. Mindent megfeleznek, csak a megoszthatatlan javakat hagyják meg közös kezelésben. Még ez év nyarán táborba száll a török ellen s részt vesz a határszéli csatározásokban. Esterházy Miklós nádor nyugalomra inti. (A bécsi udvar fél a töröktől, mert a harminc éves háború minden erejét leköti; a nádor is osztozik abban a felfogásban, hogy előbb a nyugati ellenséges fejedelmekkel kell megküzdeni s csak azután következhetik a törökökkel való leszámolás.)

1638. — A kapronczai kapitány magához veszi Zrínyi Miklóst és Zrínyi Pétert, a török végekbe csap, ezért a király megneheztel a Zrínyiekre, frigytörésnek mondja a portyázást s megparancsolja a nádornak és a haditanácsnak, hogy ebben az ügyben szigorú vizsgálatot indítsanak. (A portyázást ennek ellenére is megismétlik, a király újból tiltó rendeleteket küld a Zrínyi-ifjaknak.)

1639. — A Zrínyi-ifjak állandóan ingerlik a törököt portyázásaikkal. A budai vezérlő pasa elégtételt kér a bécsi udvartól s panaszolja, hogy míg ő megtiltotta a török hódoltság katonaságának az ellenségeskedést, a két Zrínyi szabadon dúl, fosztogat és öldököl. III. Ferdinánd király a haditanács útján dorgáló levelet küld a Zrínyieknek, Esterházy Miklós nádor pedig békíteni igyekezik a budai vezér-

pasát. (Minden felsőbb rendelkezés hiábavaló: a kanizsai török csapatok decemberben már újból panaszt emelnek Budán s a vezérpasa ismét felszólal a Zrínyiek pusztításai ellen. A következő évben ismét tiltakoznak a kanizsaiak és a budaiak, a király bosszankodik, a nádor mentegetődzik.)

1641. — Zrínyi Miklós újabb harcai Csáktornyáról a török ellen. A bécsi udvar Esterházy Miklós nádor tanácsára felhívja Zrínyit, hogy ne folytassa harcait s alkalmazkodjék a dunántúli generális rendeleteihez. (Ez év októberében veszi nőül Zrínyi Péter Frangepán Katalint. Udvartartásuk székhelye Ozaly vára.)

1644. — I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a magyar alkotmány és a protestáns vallás védelmére harcba indul III. Ferdinánd király ellen. A felvidéki és dunántúli katolikusok a Habsburg-házhoz csatlakoznak. Zrínyi Miklós háromezer embert vezet Esterházy Miklós nádor zászlai alá, vitézül harcol a felvidéki protestánsok és az erdélyi magyarok ellen, szembekerül az I. Rákóczi Györgyöt támogató svédekkel is. (A tél közeledtével elül a harci zaj, Zrínyi ekkor egy ferencrendi szerzetes útján felajánlja katonai szolgálatait a velencei köztársaságnak, de az alkudozások nem járnak eredménnyel.)

1645. — Ez év őszén fog bele a költő a Szigeti Veszedelem megírásába. (Hőskölteménye közel hat évig hever kéziratban.)

1646. — Folytatja és befejezi a Szigeti Veszedelmet. Huszonhat éves. Február 11-én megtartja lakodalmát gróf Draskovich Gáspár leányával, Mária Eusebiával. A király tábormesterré azaz generálissá nevezi ki. A Mura mellől megszalasztja a kanizsai basa csapatait. A király megdorgálja. (A nyarat Csáktornyán tölti s Batthyány Ádám dunántúli főkapitányhoz írt levelében panaszkodik, hogy a portyázó törökök szünetlenül zaklatják. Ugyanekkor öccse is feljelenti a bécsi udvarban, mert azt gondolja, hogy bátyja megrövidítette egy hagyaték birtokbavételével.)

1647. — Zrínyi Miklós megveri a kanizsai basa seregét. Az országban az a hír járja, hogy elesett a harcban. A király annyira neheztel a határszéli harcokért, hogy a hős még az országgyülésre sem mer elmenni. Megüresedik a horvát bánság, a király Erdődy György ellenében Zrínyi Miklóst nevezi ki bánná. (Zrínyi Miklós pártfogói: az esztergomi érsek, a győri püspök, a pécsi püspök, az

országbíró és számos elökelő magyar úr; Erdödy György bánsága mellett emelnek szót: az ország nádora, a nyitrai püspök és többen az ország elökelői közül. A györi püspök szerint Zrínyi a hadi dolgokban kiváló elméjü, a saját költségén hösiesen védi Muraközt és vele együtt Stiriát. A királyi tanács véleménye szerint Zrínyi a hadi ismeretek dolgában mindenkit felülmul, mindig kész öfelsége szolgálatára s már eddig is nagy érdemeket szerzett hadjárataival.)

1648. — Ez év januárjában Zrínyi többek között ezt irja Batthyány Ádám dunántúli fökapitánynak: «Én itt mind az törököket lesem, de az Úristen a sok esővel elfordítja minden szándékomat s azt gondolom, hogy kikeletig csak itt kell sarat gázolnunk s egyéb dolgunk sem lesz». (Áprilistól kezdve meg-megismétlödö véres harcok a kanizsai törökkel.)

1651. — Bécsben kinyomatja a Szigeti Veszedelmet. Áprilisban meghal neje. A hozomány visszaadása miatt apósa haddal támad váraira, de kudarcot vall. (Ez év nyarán Zrínyi betegen fekszik Csáktornya várában. Batthyány Ádám dunántúli fökapitánynak a következöket irja: «Ágyban talált a kegyelmed levele, mert hideglölés lefektetett». Bár láz gyötri, szorgosan gondol a török támadások elhárítására s a következő években még hevesebben küzd a török ellen.)

1652. — Harminckét éves. Feleségül veszi báró Löbl Mária Zsófiát. (Elökelő leány, egy német báró árvája. Házassági szerződésüket mindjárt a gyászév letelte után, április 30-án, Bécsben állítják ki. Zrínyi Miklós, öccse beleegyezésével, visszavonhatatlanul odaadja menyasszonyának egyik zalamegyei birtokát; viszont a menyasszony tizezer forintot köt le vőlegénye számára. Az esküvő után Bécsből Csáktornyára költöznek.)

1655. — A pozsonyi országgyülésen a nádori méltóságra nem öt választják meg, hanem Wesselényi Ferencet. A mellözés mélyen sérti. Az esztergomi érsek és hivei megbízhatóbb Habsburg-pártinak és erősebb katolikusnak tartják ellenfelét. Wesselényi Ferenc javára szól az is, hogy gyülöli a Habsburg-ellenes II. Rákóczi Györgyöt, míg Zrínyi Miklós barátságos érintkezésben áll a protestáns erdélyi fejedelemmel. (Ez évben öccse hatalmas vereségeket mér a törökökre. A vitéz férfiú a bécsi udvarral és az osztrák haditanáccsal állandóan ellenségeskedik, mert minden áron el akarják tiltani a határszéli harcoktól s

azzal vádolják, hogy sem ő, sem a Frangepánok nem engedelmeskednek a német vezéreknek.)

1660. — A törökök II. Rákóczi György erdélyi fejedelem bukása után elfoglalják Nagyváradot, az egész magyarság kétségbeesetten szemléli Erdély romlását. Zrínyi Miklós a Török Áfium című röpiratával fordul a nemzet legjobbjaihoz, hogy elszántságot ébresszen az ozmán veszedelemmel szemben. Ugyanekkor körülzárja és már-már beveszi a kanizsai várat, de a bécsi udvar eltiltja a döntő ostromtól, mert fél, hogy a török szultán hadat üzen a Habsburg-háznak. (Ebben az évben nyomatja ki Velencében öccse a Szigeti Veszedelem horvát fordítását.)

1661. — Zrínyi Miklós Kanizsával szemben, a Dráva és Mura szigetén, felépíti Zerinvárat, más néven Új-Zrint. (A török tiltakozik az új vár ellen, a bécsi udvar elrendeli lerombolását, Zrínyi nem engedi a várat, míg végül a törökök az 1664. évi harcokban megsemmisítik.)

1662. — A magyar rendek a pozsonyi országgyülésen nagy izgalommal tárgyalják a német hadak tehetetlenségét és garázdálkodásait; a protestánsok sérelmeik orvoslását követelik s eltávoznak az országgyűlésről. Mikor Zrínyi Miklós előtt tisztelegnek, a híres hadvezér sajnálkozva búcsúzik tőlük: «Én másvallású vagyok, de a kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem az én sérelmem. Volna bár százezer pápista mellett százezer luteránus és százezer kálvinista vitéze a fejedelemnek: ők együtt megmentenék a hazát». (A vezéri méltóságában megsértett Montecuccoli névtelen latin röpiratban védelmezi működését s támadást intéz a magyarok ellen, rágalmaira Zrínyi névtelen latin röpiratban válaszol s kegyetlen iróniával cáfolja az olasz hadvezért. Ez év novemberében Zrínyinek fia születik: Zrínyi Ádám. Nagyobbik fia, Izsák, korán elhúnyt. Két leánya közül Katalin nevét ismerjük. Ádám Bécsben születik. Mikor anyja már visszatérhet Csáktornyára, Zrínyi a nagy télben háromszáz szánkóval megy elébe Sopronig s díszes kísérettel viszi haza feleségét.)

1663. — Háború I. Lipót és a török szultán között. A Habsburg-hadak fővezére, Montecuccoli, nem mer szembeszállni Köprili nagyvezér hadaival. A török Érsekújvárig hatol előre. Egyedül Zrínyi Miklós és néhány előkelő főrangú társa harcol szerencsésen az ellenséggel. (A közvélemény őt óhajtja a háború fővezérének s még a haditanács is magasztaló hangon szól hadi tetteiről.)

1664. — Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter, Hohenlohe gróf és több magyar úr januárban húszezer emberrel felvonulnak a török hódoltság ellen, elpusztítanak számos várat és helységet, feldúlják Pécs városát, felégetik az eszéki katonai hidat, megszalasztják a tatárokat. (A nagysikerű hadjárat híre izgalomba hozza az egész kereszténységet. I. Lipót király és császár levélben magasztalja, a német birodalmi rendek hálaadó körmenetet tartanak, VII. Sándor pápa hadvezéri kalappal és aranyból öntött arcképével lepi meg, XIV. Lajos francia király a pairséggel és tizezer arannyal, a spanyol király az aranygyapjasrenddel tünteti ki, a szász fejedelem testvérének, a bajor fejedelem atyjának nevezi.) A német hadvezetőség cserben hagyja Zrínyit, a török nagyvezér elfoglalja Új-Zrint. Montecuccoli fővezér a Rábáig hátrál, de Szentgotthárd mellett augusztus elsején legyőzi a törököket. November 18-án Zrínyi Miklóst a kursaneci erdőben megöli egy vadkan. Negyvennégy éves. December 21-én temetik el őseinek sírboltjába, a csáktornyai pálosrendi kolostor kápolnájába. (A külföldi udvarok bécsi követei sietve jelentik kormányaiknak a halál hírét, minden levélben kiemelik az elhúnyt hős emberi kiválóságát, kifejezést adnak a keresztény ügyet ért csapás nagyságának. Az elhúnyt örököse két éves fia, Zrínyi Ádám, de két leányáról is szeretettel gondoskodik végrendeletében. Özvegye sokat pörösködik Zrínyi Péterrel; egyik leánya meghal, a másik, Zrínyi Katalin, a bécsújhelyi karmelita apácák kolostorába vonul. Fiát Löbl Mária Zsófia németnek neveli. Zrínyi Ádám nem is annyira Zrínyinek, mint inkább a Löbl-nemzetséghez tartozó családtagnak tekinti magát: még végrendeletében is meghagyja, hogy bárhol hal is meg, őseinek, a Löbl-familiának, bécsi sírboltjába temessék el.)

1665. — I. Lipót király Zrínyi Miklós helyébe Zrínyi Pétert nevezi ki horvát bánná. (Neje, Frangepán Katalin, ekkor kezdi meg tárgyalásait Velencében a francia követtel Magyarországnak és Horvátországnak a Habsburg-uralom alól való felszabadítása érdekében. Frangepán Katalin szenvedélyesen gyűlöli a németeket, izzó lelkesedésű horvát nő, magyarul tud ugyan, de férjét elsősorban a horvát nemzeti eszme szolgálatába állítja.)

1666. — Zrínyi Péter szövetkezik Wesselényi Ferenc nádorral és társaival a magyar alkotmány védelmére. (Leánya, a huszonhárom éves Zrínyi Ilona, ez évben vált jegyet I. Rákóczi Ferenccel.)

1671. — I. Lipót király Bécsújhelyen kivégezteti Zrínyi Pétert és sógorát, Frangepán Ferencet. (A német katonák kirabolják a csáktornyai várat, Frangepán Katalint a gráci domonkosrendi apácák kolostorába zárják, itt megőrül, a Zrínyiek és Frangepánok fejedelmi vagyona a Habsburg-ház martaléka lesz. Zrínyi Péter egyetlen fiát, Zrínyi Jánost, besorozzák közkatonának, utóbb börtönbe vetik, míg végül ő is beleőrül sanyargatásába. Frangepán Ferenccel kihal a Frangepán-család, Zrínyi Jánossal a Zrínyi-nemzetség.)

1688. — I. Lipót király Munkács várából a bécsi orsolyarendi apácák kolostorába viteti Zrínyi Ilonát. (Ekkor már Thököly Imre neje, három év mulva egy osztrák generálisért kicserélik, követi férjét a számkivetésbe s még tizenkét évig él Konstantinápolyban és Nikomédiában a törökök nagylelkűségéből.)

1691. — Zrínyi Miklós egyetlen fia, Zrínyi Ádám, hősi halált hal a törökök ellen vívott szalánkeméni ütközetben. (A huszonkilenc éves korában elhúnyt katonának nincs fiú-utóda. Felesége: gróf Lamberg Kata. Leánya: Leopoldina. Az utóbbi útján jutott a költő kézirati hagyatéka a gróf Daun-család birtokába s 1891 után a zágrábi egyetemi könyvtárba.)

1703. — Zrínyi Péter egyetlen fia, Zrínyi János, meghal a kufsteini börtönben. (Zrínyi Ilona is ebben az évben hal meg Nikomédiában. Zrínyi Péter másik két leánya apáca: az egyik Zágrábban, a másik Cilliben. Unokája, II. Rákóczi Ferenc, ebben az évben száll hadba a Habsburg-ház ellen.)

A költő és hadvezér hatalmas személye a XIX. századtól kezdve több verses elbeszélésben, regényben és drámában is feltűnt, nem is szólva a lírikusok ódáiról, elégiáiról és epigrammáiról. — Jósika Miklós: Zrínyi, a költő. Regény. Pest, 1843. — Szász Károly: Zrínyi, a költő. Elbeszélő költemény. Pest, 1862. — Gaál Mózes: A kard és lant hőse. Regény. Budapest, 1898. — Laczkó Géza: Német maszlag, török áfium. Regény. Budapest, 1913. — Sík Sándor: Zrínyi. Dráma. Budapest, 1923.

Irodalom. — A Zrínyi Miklós életével és a Zrínyi-nemzetség történetével foglalkozó irodalom már a XVII. században megkezdődött. — Báró Rátkai György zágrábi kanonok, a török ellen folytatott horvátországi harcok egyik vitéz csapatvezére, a horvát bánokról

szóló latin munkájában a Zrínyiekről bőven megemlékezett. (Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Bécs, 1652.) — Forstall Márk ágostonrendi szerzetes, a költő Zrínyi udvari papja, egybeállította a Zrínyi-nemzetség családfáját és a költő életére vonatkozó adatokat. (Stemmatographia Mavortiae familiae Comitum de Zrin. Kéziratos mű 1664 tájáról.) — Tollius Jakab holland nyelvtudós beszámolt arról, hogy mit tapasztalt Zrínyi Miklós csáktornyai udvarában, mikor 1660-ban a költő vendége volt. (Epistolae itinerariae. Amsterdam, 1700.) — Gróf Bethlen Miklós leírta utolsó napjait és halálát, az egykorú naplóírók és a későbbi történetírók számos följegyzéssel világították meg pályájának nevezetesebb eseményeit. — Az oknyomozó kutatás a XIX. század második felében indult meg Salamon Ferenc és Pauler Gyula munkásságával. — Mind a régibb forrásokat, mind az újabb eredményeket felhasználta és idézte a maga korrajzzá szélesedő Zrínyi-életrajzában Széchy Károly. (Gróf Zrínyi Miklós. Öt kötet. Budapest, 1896—1902.) — Utána Fraknói Vilmos s főképen Takáts Sándor tárt fel számos új adatot és ismeretlen mozzanatot a költő életéből. (Tanulmányaik címeinek egybeállítása: utóbb.)

ZRÍNYI MIKLÓS LÍRÁJA.

Míg a XVII. század főrangú lírikusai Balassa Bálint költői stílusát követték, Zrínyi Miklós az olasz költők munkáiból tanult. Írt egy szép vallásos éneket, több epigrammát, idillt és elégiát. Vallásos énekében az emberiség bűneiért kínhalált szenvedett Üdvözítő mondhatatlan kegyességét magasztalta s a vétkes halandók érdemetlenségéről töprengett. *(Feszületre.)* Epigrammáiban Attilát, Budát, a szigetvári Zrínyi Miklóst és ennek hű társait dicsőítette. *(Attila, Buda, Szigeti Zrínyi Miklós, Deli Vid, Radivoj és Juranics vajdák, Farkasich Péter.)* Idilljeit szerelmi érzése sugallta. Mivel vallásos kortársai gyanus szemmel tekintettek azokra, akik szerelmi ügyeiket a világ elé vitték, jónak látta, hogy képzelt alakokat helyezzen idilljeibe. Átszőtte őket görög-római hitregei szálakkal. Úgy jelenik meg bennük, mint a Dráva erdeiben bolyongó szerelmes bús vadász. *(A vadász, Violához, Tityrus és Viola, Vadász és Echo.)* Elégiáiban is szerette az óklasszikus vonatkozásokat. Ifjúkori reménytelen szerelmét Arianna képében siratta meg; korán elhúnyt nejét, Draskovich Eusebiát, mint Orfeusz gyászolta. *(Arianna sírása, Orpheus keserve, Orpheus Plutónál.)* Szép elégiát írt kis fia halálára. *(Elegia.)*

Zrínyi Miklós egyénibb lírikus, mint a XVII. század többi főrangú verselője. Búsongó költeményei mély kedély-

ről és színes képzeletről tanuskodnak. Nincs meg benne az a száraz tanító modor, mely olyan egyhangúvá teszi kortársai líráját. Költői stílusából hiányzanak azok a kölcsönzések, melyek Balassa Bálint hagyatékából kerültek át a XVII. századi főrangú lírikusok lantjára.

Tasso és Marino voltak a mesterei: Tasso pásztorköltészete s még inkább Marino idilljei és allegorikus költeményei erősen hatottak lírájára. Marino pásztor-idilljeiben is szerepel Orpheus és Arianna, megvan bennük a panasz és esengés hangja, közös számos gondolatuk és mitológiai vonatkozásuk. De a kölcsönzött elemek mellett van elég eredetiség is szerelmi költészetében. Érzései egészen az övéi, szerelmi pátosz átvételére nem szorult, strófáit személyes élményeinek tüzével tette melegebbé. Képeinek, hasonlatainak és leírásainak egy része új és eleven. Formai szempontból azonban lírai költészete nem mutat emelkedést. Stílusa egyenetlen, nyelve darabos, verselése döcögő. Van ugyan valami rejtett varázsa ennek a csiszolatlan költői beszédnek, sőt többszöri olvasás után a férfias erejű kifejezések és a sajátságos mondatszövések minden művészietlen zökkenőik ellenére is éléggé gyönyörködtetik a régi költészet kedvelőit, de azért ezek a szerelmi költemények a nyelv és verselés bájára nézve nem vetekedhetnek Tasso és Marino idilljeivel. Ez érthető: az olasz költők már dús poétai kincs örökösei voltak, míg Zrínyi Miklós az úttörés nehézségeivel küzdött.

Vallásossága a Krisztus szenvedéseit sirató katolikus ember bűnbánó hite. El a szerelmi panaszokkal — sóhajt fel — szememéből a könnyek özöne áradjon őérette,

aki a keresztfán függött, Isten volt s meghalt vétkeinkért. Mint latrot feszítették a keresztre, de ott is megmutatta, hogy nyájára vigyázó igaz juhász volt. Vitézek istene, letetted égi hatalmadat, magadra vetted az emberi testet, érettünk hullattad véredet. Leszálltál az égből, keserves kínokkal haltál meg érettünk, holott a mi érdemünk annyi, mint hangya nyoma a kövön, bűnünk pedig annyi, mint levél a fákon. Kegyelmednek nincsen vége, de mi hasznod is volna, ha férgekkel törvénykeznél. A harag nem illenék irgalmadhoz, nagyobb a dicsőséged, mikor megkegyelmezel. Irgalmazz is, nem a mi érdemünkért, hanem önmagadért: ne legyen hiábavaló a keresztfán érettünk kiontott vér. *(Feszületre.)*

Igy könyörög a keresztfa alatt a jámbor keresztény, míg a szerelmes vadász a Dráva erdejében Cupido személyéhez kapcsolja panaszait. Vénusz gyermeke nem engedi nyugodni a szerelmes vadászt, nyila mindenütt kínozza a bús szerelmest. Hiába vesz kezébe könnyű nyilat, hiába űzi a szarvasgímet, mindenütt érzi hajlíthatatlan szerelmesének, Violának, nagy kegyetlenségét. Ó, szép Viola, miért vagy kegyetlen hozzám? Miért nem olvasztja el szívem olthatatlan lángja kemény szíved jegét? Mindenki enged szavamnak, csak te nem pillantasz rám kegyelmesen. A tigris sem örül úgy véres prédájának, mint ahogyan te gyönyörködöl szívem szaggatásában. Ha anyád oroszlán lett volna vagy ha medve táplált volna, akkor sem kellene így kegyetlenkedned. Elbízod magad büszkeségedben; azt hiszed, szépséged örökké tart; pedig az idő leszedi orcád szép rózsáit, sűrű barázdákkal szántja

tele képed, aranyhajadat ezüstté fordítja; majd bánod akkor, hogy futottál tőlem. Akkor majd azt mondod: oktalan voltam, mert nem szakasztottam le, mikor még lehetett, virágjában a rózsát. Nézd, mindenütt a szerelem uralkodik az egész világon. A szerelem miatt aggódik a fülemüle, ezért siratja elvesztett társát az özvegy gerlice, a fenevadak is szerelmesek. A vitéz oroszlán szelíd a párja előtt, a vad tigris együgyű bárány a maga vágyódásában, az iszonyú medve sem kegyetlen, mikor társat keres. Párja után fut a szarvas, társa után nyargal a paripa, még a halak, bálnák, cethalak és delfinek is harácsot fizetnek Cupidonak. Az egész világon minden élőlény szerelmes. Szerelmesek az istenek is: Pluto szíve szakadásáig fut felesége után, Jupiter megfeledkezik istenségéről, kivetkőzik mennyei köntöséből, leszáll az égből a földre. Mindenütt megvan a szerelem, csak szívedben nincsen. Késmárk hegyei is megindulnak alázatos verseimre, a Duna visszafolynék könyörgéseimre, a sárkányt is meg tudnám fékezni, csak te nem hiszed, Violám, esküvésemet. Pedig ha megcsalnálak, szerelmesem, szakadjon rám a Vezuv, pattanjon rám vissza szarvasra lőtt nyilam, károgjanak a hollók felettem, Ixion kereke törje meg csontomat. Ne fuss előlem gyönge virágszál, ne repülj tőlem ragyogó csillag. Jaj, de milyen fájdalma is lelkemnek: Viola Lykaont, a hamis ebet, szereti, holott mivel kérkedhetik ellenem Lykaon? Ha verset mond, alul marad, mint Marsyas Apollóval szemben; ha kételkedik erőmben, úgy jár mint az, aki Herkules ellen küzdött. Deli termetem különb Lykaonnál; hányszor kívánnak engem a szép

nimfák, hány csókot hintenek rám úton-mentemben. Esküszöm néked Dianára, esküszöm Cupido nyilára: van még nő, aki lángol értem s úgy kell futnom szép szemei elől, mint köd a szél elől, mint árnyék a nap elől, mint te énelőlem. Szállj le hát, szép Violám, kezemre, szánd meg szegény szívemet, sok mulatságot találok majd neked: madárfogó hálócskát csinálok, hosszú náddal halakat csalok neked a vízből, két szép hiúzkölyköt ajándékozok neked. De mit is beszélek én esztelen! Viola gyűlöli ajándékaimat, gyűlöli verseimet, gyűlöl engem. *(Idilium: A vadász.)*

Kegyetlen, hova futsz? Mért nem hallgatsz meg? Talán félsz, hogy szívem tüze megolvasztja szíved jegét? Ó ne fuss előlem, szép Viola-virág, hiszen nem vagyok erdei csoda. És mégis bizony csoda vagyok: a szerelem csodája és monstruma; te pedig kő vagy, keményebb az alabastrumnál, porfirusnál, téli jégnél, még Cupido nyila is megtompul terajtad. Mindenki meglágyul könyörgésemre, csak te szomjazod véremet, mint a vad griff. Kegyetlen sziréna vagy, nem szánod szenvedéseimet. Menekülsz előlem; jaj, szerelmes Violám, óvjad magad; meg ne csípje hangya szép fehér lábadat. Állj meg, édes vadam, hadd nézem legalább csak félóráig szemeidet, azután nem bánom, ha lelkem elválik is világunta testemből. S bár jól tudom, hogy hiába szeretlek — aminthogy Tantalusz is tudja, hogy nem ehetik az almából, bárhogy kapkod utána — mégis futok utánad, mint Echo a szó után, mint tudatlan fürj a csalogató síp után, mint kemény mágnes a hideg vas után. De te kegyetlenebb vagy Circénél, Medu-

sánál, Armidánál. Elbíztad magad szép fehér orcádban, mert tudod, hogy ábrázatom fekete. De tudod-e azt, hogy a fagyal-fa fehér virágja lehull a földre, nem lesz senki hasznára, míg a szagos violát, jóllehet fekete, felszedik és süvegbe tűzik. Egy rút bagoly megjövendölte nekem, mit jelent az, hogy téged szolgállak: annyit jelent, mint vízpartot reménységgel szántani, jégre építeni, szerecsent mosni, holdra haragudni, csillagokat számlálni. «Viola, nem lészesz ezután gyötrelmem, Mert bolondságomat már jól megesmertem.» *(Idilium: Violához.)*

A vadász Tityrus alakjában beszélget Violával. Mindenki elnyugszik, ha a nap lemégyen, csak az elbúsult szerelmes járja az erdőket, mint az esti denevér. Viola ott fekszik egy diófa alatt, Tityrus kérlelő szavakkal közeledik hozzá: itt a kikelet, mindenki szerelmeskedik, egyedül te élsz szív nélkül szép virágszál. De Viola kérlelhetetlen: menj tőlem Tityrus, gyűlölöm verseidet, ne legyen soha kikelet. Fuss tőlem, éles tőr minden versed: «Dér virágnak, Kű búzának, Horog halnak, Lép madárnak, Háló vadnak, Métely juhnak, Nyíl szüvemnek, Bú kedvemnek, Mirigy életemnek». Fuss tőlem, nem kellesz, nem foglak szeretni soha, noha te meggyőzöd Amphiont, Pánt és Orpheust lantoddal. Ha Isten is akarná — válaszol Tityrus — nem haragudnál alázatos versemre, nem nevetnél, nem csúfolnál. Nem vagyok sem Amphion, sem Pán, sem Orpheus, ezeknél szerencsétlenebb vagyok, mert Amphion meglágyította a halakat, Pán Dianát, Orpheus a vadakat; de te Lykaont és az ő muzsikáját szereted, holott én elutasítottam Berleba szerelmét, hiába küldött számomra

ajándékokat, hiába átkozott engem. Lykaon szidalmaz téged s mégis szereted őt, mert engem gyűlölsz. Ne kegyetlenkedjél, édes Violám, hagyd el Lykaont, veled maradok: társad és remetéd leszek. Szebb, okosabb, bátrabb vagyok nála, jobban is szeretlek, mit felelsz Violám? «Úgy légyen, édes szüvem, az mint akarod, Mert engemet az te szép versed meghajtott, Immáron ezután lészek te szolgálód, Társod és szeretőd és te szép virágod.» *(Fantasia poetica: Tityrus és Viola.)*

Most Arianna sírása zendül meg a költő lantján. Az Adriai-tenger habjai — mondja Arianna — nem oly nagyok, mint szemem árja; az Etna vulkánja nem lángol úgy, mint égő szívem. Cupido halálra sebzett, nincs orvosság számomra, bánatom örök. Theseus hitetlenül bánt velem, elárult engem, érette árasztom könnyeimet a sebes Drávába. «Halljad meg most Theseus hitetlenségét, És annak magadra vegyed az értelmét, Halljad Ariannának siralmas versét.» Sátorában kegyesen nyugszik vala Arianna; azt gondolja, hogy Theseus is mellette pihen, de harmatos szájával megérkezik a hajnal s Theseus nincs sehol. Üti keblét a szép nő, szaggatja szép haját, nagy erővel kiált szerelmese után, kifut a tengerpartra, de üres az egész tájék, csak messziről látszik Theseus hajója, míg végre az is eltűnik Arianna szeme elől. Akkor szaggatni kezdi testét a boldogtalan szerelmes: Jaj, én szerencsétlen, mit tett velem Theseus! Hova menekült az esküszegő? Elmentél tőlem, örökös gyászba kevertél, hálátlanul itt hagytál, holott nekem köszönheted győzelmedet a kegyetlen Minotaurussal szemben. Nem a magad

eszével jöttél ki a labirintusból, belevesztek abba a náladnál okosabbak és vitézebbek is; kijöttél azért, mert Arianna cérnájával vezetted magad s íme most megfizettél szeretetemért. Hamisságodban megcsaltál egy leányt, nem vitted őt magaddal hajódban, halállal sujtottad azt, aki neked életet adott. Eredj, eredj hitetlen, majd utolér az istenek haragja, majd megbűnhödöl esküszegésedért. Azok az istenek, akik Prometheust kányákkal tépették, Atlast kősziklára fordították, Lykaont vadállattá változtatták, utolérnek téged is bosszújukkal. *(Arianna sírása.)*

Felhangzik Orpheus keserve is. Nyisd meg torkomat keserves sírásra Apollo, mert árvaságra jutottam, meghalt Euridicém, a szép virágszál, a legszebbik csillag. Az istenek nem tudták elviselni szépségét, irígységük miatt eltávozott tőlem az én vigasságom. Szerelmes Euridicém után elmegyek Plutóhoz a pokolba is, én szerencsétlen, ki eltöröm kobzomat s nem vigasztalom vele az erdők vadjait. Sírjatok velem együtt múzsák, nimfák, najádok; sírj te is gyors Dráva. Vajha megölne a Fátum vagy szakadnának rám az egek, rontanának rám a föld szörnyetegei. Euridice, én szerelmem, miért hagytál árván? Bizony megkereslek az Acheronban is, megkérdezem Plutót s ha elvész reménységem, melletted maradok a poklokban. *(Orpheus keserve.)*

A feleségét sirató férj kétségbeesett vallomása mellett megszólal a fiát vesztett apa panasza. Meglátta Isten a kis fiút, megszerette, az angyalok közé helyezte. Izsák, a kis virág, eltávozott a földről, hogy mindenkor virág maradjon a mennyek országában s örök öröme

legyen neki az Úrban. Hiába sírok, ha reá gondolok, a Fátum irígyemmé lett. Hiába gondolok arra, hogyha emberkorra jut: «Ő Zrínyi jó névvel, Vitéz magyar kézzel, Kedvet tett volna nékem». Isten így akarta, mit tegyen az ember, nem szállhat pörbe Teremtőjével. El kell szenvedni mindent, áldani kell Istent jószerencséért, balszerencséért. Ime tavaszra fordul már a kemény téli idő, újul a föld, frissül a víz, vigad az erdő, csak az én tavaszomat rontotta el az irígy szerencse. Elrepült tőlem gyönyörű madárkám, kicsi fülemülém, minden reménységem. Hittem, hogy valamikor felvált engemet, követni fog szegény hazámért való igyekezetemben s nálam zengőbb trombitával énekeli majd a magyar vitézséget. De Izsák nincs itt, a szép fülemülét lecsapá az irígy halál. *(Elégia.)*

Irodalom. — Zrínyi Miklós lírai költeményei a költő egyetlen verses kötetében jelentek meg: Adriai tengernek syrenaia. Bécs, 1651. — Néhány kisebb költeménye, így fia halálára írt elégiája, kéziratban maradt s csak Széchy Károly kiadásában vált ismeretessé: Gróf Zrínyi Miklós költői művei. Budapest, 1906. — Teljes gyüjteményük Négyesy László kritikai kiadásában: Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914.

ZRÍNYI MIKLÓS EPOSZA.

Zrínyi Miklós harmincegy éves korában nyomatta ki költői munkáinak gyüjteményét. (1651.) Verses kötetét nagy eposza, a *Szigeti veszedelem,* teszi rendkívül becsessé. A négyesrímű tizenkettősökben írt tizenöt énekes hősköltemény tárgya Szigetvár 1566. évi ostroma.

Az eposz egy égi jelenettel indul meg: a Mindenható letekint a földre s látja, hogy a magyarok nem járnak a Fia által rendelt úton, bálványt imádnak, Isten szent nevét nem tisztelik, ártatlan Fia vérét nem becsülik, nincs közöttük jóságos cselekedet, feslett erkölcsűek, káromkodók, gyűlölködők, rágalmaznak, lopnak, embert ölnek, örökösen tobzódnak. Az Úr haragra lobban, magához hívja Mihály arkangyalt. Nézd — szól az arkangyalhoz — a magyarok elfajzottak, lábuk alá nyomták keresztény hitüket, különböző vallásokban gyönyörködnek, noha az egész keresztény világban nincs senki, akivel több jót tettem volna; kihoztam őket Szcytiából, mindenütt megrontottam ellenségeiket, megtelepítettem őket a tejjel-mézzel folyó szép Pannoniában, megáldottam vitéz szívvel, keresztény hitre hoztam őket, szent királyokat ajándékoztam nekik s mégis hálátlanok ezért a sok jóért, elárulták Istenüket, gonosz dolgokba merültek. Bánom, hogy annyi jót tettem velük; ideje már, hogy bosszút álljak rajtuk. Menj,

arkangyal, szállj le a pokolba, küldj onnan egy haragos fúriát Szulimán szultánhoz, hadd törje a török iga mindaddig az elpártoltak nyakát, míg meg nem ismerik elhagyott Urukat. Majd kiáltoznak hozzám, de én nem hallom meg őket, hanem csak nevetem nehéz ügyüket s ez mindaddig így lesz, míg harmad-negyedízig meg nem büntetem gonoszságukat. Ha idejében észbe nem kapnak, örök átkom lesz rajtuk; ha megbánják bűnüket és hozzám térnek, akkor ismét életre hozom őket; jaj akkor a töröknek.

Mihály arkangyal megtalálja Alecto fúriát a pokolban, megszabadítja őt bilincseitől s Törökországba küldi, hogy szállja meg Szulimán szultán szívét. Örül a fúria, repül Törökországba, éjfélkor érkezik Konstantinápolyba, magára veszi a szultán atyjának alakját s álmában föllngerli Szulimánt a magyarok ellen. Kelj fel, köss oldaladra kardot, indulj seregeddel a tévelygő magyarok ellen, én veled leszek, vigyázok minden dolgodra. Ne félj, nem fogja senki sem segíteni a magyarokat; örvendj, kezedet Mahomet vezeti. A szultán eszeveszett haragra lobban: «Megfestem lovamat keresztény vér-tóban, Városokat, várakat röjtök hamuban». Fut a sok követ mindenfelé, hadat hirdetnek minden tartományban, a vezérek tanácsba gyűlnek, a szultán beszédet mond nekik. Birodalmunkat — úgymond — karddal nyertük, karddal is kell azt megtartanunk; most a magyarra rontunk, mert Isten nekünk szánta országukat. Igaz, nem tagadom, ha egység volna közöttük, bizony nagy gondot adnának nekünk, meg is rontanák fényes koronánkat; de most Isten ostora

szállott rájuk: gyűlölség, tanácstalanság uralkodik rajtuk. Arszlán vezér azt írja Budáról, hogy ne legyen kétségem a győzelemben; királyuk csak eszik-iszik, maguk a magyarok a leghenyélőbb népek; úgy gyűlölik egymást, mint az ebek, a tisztviselőknek sohasem engednek, hadakozni tudók nincsenek közöttük.

A győzhetetlen török császár parancsára megindul a háború. Mindenfelől jönnek a csapatok. A meotisi tó mellékéről számtalan tatár vonul fel, vezérük a nagy kán fia, az ifjú Delimán. Beszélik, hogy a tatár ifjú életre-halálra szerette Szulimán szultán leányát, Cumillát, de a leány Rusztán bég neje lett. «Őrizd, Rusztán vezér jól ettül magadat, Mert mint dühös farkas lesi halálodat.» A tatárok után megérkeznek Drinápolyba a szerecsenek is: öt roppant sereg, mindegyikben hat-hatezer ember. Amirassen a vezérük, maga is fekete, lova is szerecsen. Ott van mellette a vezérek között a szép Hamviván és a kegyetlen Demirhám. Az utóbbi olyan erős, hogy nincs hozzá hasonló a szultán birodalmában: «Mert ez gyökerébül nagy tölgyfát kirántott, Ököllel agyonvert egy nagy elefántot». Jönnek Egyiptomból a vitéz mamelukok, húszezer lovag; jönnek tízezrével a félelmes hírű ázsiai népek. Mindenki a szultán táborába siet, mindenki le akarja tiporni a kereszténységet. Ellepik a földet, mint eget a felhő. «Jaj! Hova ez a nagy felhő fog omlani? Mely világszegletre fog ez leszakadni?»

Szent Iván havának tizedik napján megindul Konstantinápolyból Szulimán szultán. Fekete szerecsen ló van alatta, képíró sem festhetne szebbet. Mereven ül

nyergében a nagy császár, vékony fehér patyolat övezi fejét, szakálla ősz, arca halaványy. Szörnyű méltósággal tekintget kétfelé. Megszámlálhatatlan ágyúk sokaságát viszi magával a sereg; tarack, pattantyú, golyóbis, puskapor, kötelek, deszkák, vasmacskák, szekerek, tevék, elefántok vonulnak velük. Úgy tűnik fel, mintha valami nagy erdő közepette járna a szultán, ez a vitéz és okos férfiú: «Ha kegyetlenség szüvében jelt nem tenne, Talán keresztény közt is legnagyobb lenne». Most éppen azon hánykolódik elméje: Eger ellen vonuljon-e vagy Szigetvár ellen?

Szigetvárban Zrínyi Miklós a kapitány: «Ez török erejét nem egyszer próbálta, És minden harcokban vitézül rontotta, Egész Törökország jól esmeri vala, Ez miát volt nékik legnagyobb romlása». Isten olyan hatalmat adott ennek a hű szolgájának, hogy az ellenség mindig elomlott előtte, mint a homok. Ott könyörög Zrínyi hajnalban a feszület előtt: Véghetetlen irgalmú szentséges Isten — fohászkodik — halld meg könyörgésemet, ne haragudj reám bűneim miatt; látod, Uram, hogy a pogány töröknek miként vásik foga a keresztények ellen; ne engedd meg nekik, hogy haragod miatt földre sujtassunk; áldj meg bennünket, mutasd meg ellenségeinknek, hogy te vagy a nagy Isten és kívüled nincs Isten máshol; s vedd magadhoz az én lelkemet, mert immár nincs olyan erő testemben, hogy az ellenséget összetörhessem. A feszület háromszor lehajlik Zrínyihez: Ime, meghallgattam könyörgésedet, kedvembe fogadtam ügyedet; ne félj, nem hiába halsz meg értem,

nem hiába szenvedsz mártirságot a pogánytól; tudd meg, hogy Szulimán szultán mint az éhes farkas les a halálodra, de nem fogja romlásodat látni, mert meghal kezed miatt; lelked hozzám száll majd, vitéz fiad pedig, György, felújítja fénnyel tündöklő nevedet.

Siklós vára mellett nagy ütközet támad. Mehmet basa tábort üt a sík mezőn, nem ismeri még a magyarokat, nem tudja, milyen félelmes ellenfél Zrínyi Miklós. A siklósi várból lefut hozzá Szkender bég s kérleli, jöjjön be a várba, mert Szigetvárt éhes farkasok tanyáznak: a horvát bán vitézei. Mehmet mosolyog a tanácson: az kellene csak, hogy gyávának tartsák; Úr Isten, ha olyan szerencséje volna, hogy megismerkedhetnék Zrínyivel a harcmezőn! Együtt vacsorálnak a siklósi béggel, sátrukban egy szép török gyermek énekel a szerencséről, boldog a basa, mert szerencsés embernek érzi magát. Ime azonban, rikoltás veri fel a tábort, itt a szigeti bán! Hull a török, sebesül a magyar, előretörnek és megfutnak a küzdők; a basa vitéz fia, Rézmán, kegyetlenül vagdalja támadóit, míg végre meghal Zrínyi kezétől. Mehmet úgy ront a magyarokra, mint mikor a tigris elveszti a kölykét; vitéz ember ő is; a bánnak utolsó órája ütne, ha Isten angyala fel nem fogná rettentő csapását. A bán megöli a basát, meginog a törökök hadsora, fut a pogány a siklósi mezőről.

A szigeti várban Zrínyi harcra készül. Vitézei hadirendbe állnak, úgy hallgatják a bán beszédét. Szulimán felénk tart — szól hozzájuk a bán — az egész kereszténység bennünket néz, minden reménysége a mi tisz-

tességünkben van; harcolnunk kell Istenünkért, kedves hazánkért, feleségünkért, gyermekeinkért, életünkért; előbb lássa halva testünket a pogány eb, hogysem rabszíjra fűzzön bennünket; itt kell élnünk, itt kell meghalnunk; ez a vár legyen dicsőségünk helye avagy madár gyomra legyen koporsóhelyünk. A vitézek kardot rántva esküsznek az ellenség vesztére. Ott van Farkasics Péter, Novákovics Iván, Dandó Ferenc, Orsics István, Radován Andrián, Szecsődi Máté, Alapi Gáspár, Győri Mátyás, Bika András, Horvát Radivoj, Juranics Lőrinc, Deli Vid és velük együtt sok rettenthetetlen magyar és horvát hős. Zrínyi levelet ír a királynak, elbúcsúzik felséges urától, azután maga elé hivatja fiát, Györgyöt. Megmondja, mi a végső akarata: legyen a fia olyan, mint ő, a harcban vitéz, hazájához hű, Istenről soha meg nem feledkező. Az ifjú nem akarja elhagyni a várat, mert együtt akar küzdeni atyjával, de a hős megparancsolja neki, hogy vigye el levelét Miksa királyhoz: «Tartsd meg, fiam, magadat nagyobb szükségre S szegény romlott hazánknak jobb üdejére».

Míg a szigeti várban zajosan vigadnak a bán győztes daliái, Szulimán szultán felindulva hívja össze vezéreit. Nem Eger vára ellen vonulnak most már, hanem Zrínyi büntetésére mennek: meg kell torolni a siklósi gyalázatot. Kadileszker főpap ezer juhot vágat le, hogy áldozattal kedveskedjék Istennek, de ijesztő csoda történik. Mikor a ragadozó madarak ellepik a juhok tetemeit, egy bivaly nagyságú fekete sas csap közéjük, elkergeti a madarakat, kegyetlen komorsággal sétál a

mezőben, azután eltűnik a sötét felhők között: félelmes eset; azt jelenti, hogy a török császár és népe nem sok jót remélhet. Éjjel még egy másik baljóslatú dolog történik. A táborban elszabadul két ló, megvadulva tombol a sátrak között, az ijedt alvók egymásnak rohannak, mindenki Zrínyi nevét kiáltozza, azt hiszik, itt van seregével. A riadt emberek egymást mészárolják, a császár és basái alig tudják lecsendesíteni őket.

Szigetvárban megjelenik a török császár két követe: a bölcs beszédű Halul és a vad Demirhám. Ó, Jézus hitén valóknak szép csillaga — szól Halul a bánhoz — add át váradat a török császárnak. Hidd meg, mi is csodáljuk vitézségedet, híred mindenütt tündöklik, maga a császár is szeret téged. Nem is ingyen kéri ő tőled a várat, meg tesz vezérének, kincsekkel halmoz el, sőt ha már annyira szereted Szigetet, visszaadja azt is neked a nagy császár. Ne bízzál erődben, mert nem állhatsz ellen százezer embernek, nem számíthatsz a német segítségére. A németben bízol? A német a föld alá kíván téged, a német gyűlöli a magyar katonát, a német gonosz akaratú a magyarhoz. Ezer példát mondok neked, milyen a német barátsága; ha eljő segítségedre a maga kedvetlenségével, akkor is már régen török kézben lesz Sziget. Méltósággal felel a bán: Jó követ, én soha nem lehetek barátja a töröknek, valameddig látom, hogy a kereszténységnek ellensége. Nem gondolunk mi veszendő életünkkel, csak kegyelmet nyerjünk Istennél. Meghalunk örömest s bizony ti sem fogtok nevetni a mi pusztulásunkon. Ingerülten kiált fel most Demirhám: Válassz hát mit akarsz, békét-e

vagy harcot? S a piacra egybegyűlt vitézek indulatosan kiáltanak: Fegyvert, fegyvert! Elmennek a követek, Oszmán basa az előhaddal körülfogja a várat, kémlelik a vár gyöngébb részeit, hirtelen rájuk tör Zrínyi s kegyetlen vérontást visz végbe köztük. Az Almás patak vérrel folyik, háromezer lovas és ötszáz janicsár hever a harc mezején. Deli Vid megöli Hamvivánt, a szerecsen királyfit, fegyverét elveszi, arannyal varrt ingét magára ölti. Megöli hű szolgáját, Kambert is, levág sok más fő törököt. Zrínyi visszavonul a szigeti várba, vitézei örvendeznek, Deli Vid gyönyörködik zsákmányában.

Az örömre a gyász napjai borulnak: meghal Zrínyi első kapitánya, Farkasics Péter. Nem az ellenség öli meg, betegágyban hal meg s az neki nagy keserűsége, mert százszor boldogok azok, akik vitézi módra adhatják oda életüket hazájukért. Szomorúság van a török táborban is, Demirhám esztelenül szaggatja ruháit, annyira fájlalja Hamviván halálát. Elkeseredett haraggal ront egymásnak az ostromló had és az ostromlott őrség. Zrínyi mindenütt ott forog, ahol legnagyobb a veszély; nem henyél Deli Vid sem, sok vitéz törökben eltöri dárdáját. Demirhám úgy ront rá, mint a mérges sárkány, hogy bosszút álljon Hamvivánért. Mint mikor két haragos pusztai oroszlán találkozik egymással, úgy szaggatják egymást; már besötétedik, mégsem győz egyik sem; ezért szavukat adják egymásnak, hogy újból találkoznak és életrehalálra megvívnak. Szulimán egészen odavan nagy búsulásában. Legyőztem az egész világot — sóhajt fel — rettegett előttem maga Károly császár is, most mégis

kudarcot vallok Sziget alatt. Összegyűl a török haditanács, a nagyvezér tanácsadásra szólítja fel a főembereket. Rusztán, a szultán veje, óvatosságot javasol, el kell kerülni a nyilt harcot, sánccal kell megközelíteni a várat, veszteg kell ülni a sánc mögött, míg meg nem törnek a gyaurok. Delimán indulatosan kiált fel: Bújjon el, aki fél a fegyvertől; nem sánc, nem ásó, nem kapa kell a vitézeknek, hanem kard és támadás! Demirhám is fegyver után kiált: Nem kapálni jöttem én e vár alá! Több vezér dühében kimegy a sátorból, egyesek a lassú ostromot pártolják, mások életre-halálra akarnak küzdeni. Delimán haragját maga Szulimán csillapítja.

A török ágyúk éjjel-nappal zúzzák Szigetvár falait. A bán két vitéze, Radivoj és Juranics, megfogadják, hogy hírt visznek a magyar királynak a szigetiek szorult helyzetéről. Zrínyi megöleli őket, magasztalja bátorságukat, nagy ajándékot ígér nekik, de a két vitéz nem az ajándékért, hanem a dicsőségért vállalkozik arra, hogy átvágja magát a török táboron s Bécsbe siet a királyhoz. Amint mennek az éjjel sötétségében a táboron keresztül, mindenütt megölik az alvó törököket, bemennek Kadileszker sátrába is, levágják a főpap fejét s már szerencsésen kijutnak a táborból, mikor háromezer tatár rájuk ront, Juranicsot bekerítik, Radivojt egy erdőbe szorítják. Radivoj nem akar elmenekülni, sajnálja társát, vele együtt hal meg. Előbb Juranics fejét vágják le, azután a segítségére siető Radivojt ölik meg. «Ó áldott, ó boldog, ó erős vitézek! Ha mit az én magyar verseim tehetnek, Soha ti dícséretre méltó híretek Meg nem hal, míg foly-

nak alá sebes vizek.» Ugyanakkor Deli Vid álmot lát a várban s elmondja látomását Zrínyinek. Miért sírsz — kérdi tőle a bán — mint egy kis leányzó, nem illik ez hozzád. Felel urának Deli Vid: Ne csodáld, hogy keservesen sírok, íme láttam álmomban Radivojt, kemény sebekkel, bő vérhullásban, száz helyen megnyitott vitézi mellel, vérrel fertőzött szörnyű öltözetben; szomorú szemmel nézett rám, keserűséggel búcsúzott tőlem: «Míg Isten akarta, Deli Vid, én éltem, De keresztény hitért most halált szenvedtem Juraniccsal együtt s most előbben jüttem, Én meztelen lélek, töröknél van testem».

A törökök úgy szomjúhozzák Zrínyi várát, mint az ördögök. Elpusztult már a külső és a belső város, düledeznek a vár falai, de a vár piacán ott áll Zrínyi, kezében aranyos dárdája, mögötte istenfélő serege. A ledűlt bástyán keresztül megindul a törökök rohama. Legelől Demirhám halad, pusztulnak csapásaitól a magyar vitézek, nem bír vele senki. Másfelől Delimán hordja a halált kezében, vele sem bírnak a magyar és horvát vitézek, de társait mind levágják, ő maga egyedül ballag a várban, vissza a kapu felé. «Ó hányszor megfordult, szégyenli futását, Szégyenli mutatni keresztyénnek hátát, Akar visszamenni, de ész bátorságát Meggyőzi, kapu felé tartja járását. Az nagy vaslakatot, ki egy lóterh vala, Leüti ököllel, kaput lábbal rugá; Igy vitéz Delimán várbul kiindula, Híd fel vala vonva, árkot által uszá.» Demirhámra maga Zrínyi ront rá s a rettenthetetlen hős reszketni kezd Sziget Hektora előtt. A bán úgy gázol a vérben, mint egy vízi óriás, száz törököt vág le egymaga, halomba hull előtte az

ellenség, mint kasza előtt a fű. «Az egész seregnek ő ad bátorságot, Ő ád erőt szigetieknek s hatalmat.» Demirhám eltűnik előle, az ostromlók megfutamodnak, Zrínyi pedig a nehéz harc után megtér várába, mint ahogyan megtér barlangjába a kölykeihez hű nőstényoroszlán. Szolgái vigadnak, örülnek, hízelegnek körülötte, mint az oroszlánkölykök.

A török táborban nagy esemény történik: a szultán veje, Rusztán, gúnyolódva beszél Delimánnal, az ifjú tatárral; ez három csapással megöli a béget. Az egész tábor zúgni kezd, a török vezérek igazságos büntetést követelnek a szultántól. Demirhám védelmébe veszi a tatárt, rábeszéli a menekülésre: fusson és maradjon távol, amíg a szultán haragja tart. «Menj el szeme elől haragos császárnak, Adj kis ideig helyt méltó haragjának.» A tatár ifjú elnyargal a táborból, Demirhám meg újból bajvívásra készül. Követet küld Deli Vidhez, kihívatja a várból s kíséretét hátrahagyva megkezdi párviadalát. Maga a török császár is nézi, hogyan harcol a szerecsen vitéz és a keresztény hős; Zrínyi Miklós is ott áll vigyázva, hogy a pogány ellenség cselt ne vethessen kedves daliájának. A török csakugyan megszegi szavát. Mikor Amirassen látja, hogy Demirhám már lankad a rettenetes harcban, Deli Vid ellen viszi csapatát s a szerecsenek körülözönlik a hőst. «Megszegted hitedet pogány eb — kiált fel Deli Vid — megvetéd az te Istenedet, De Isten is megvet, Demirhám, tégedet, Végre is kezemben adja életedet.» Demirhám szégyenkezik, mert ő nem akarta, hogy társai beleavatkozzanak párbajába, Deli Vid meg hirtelen török köntöst

ránt magára s eltűnik a sokaság között. Zrínyi hiába kiáltoz elveszett hőse után: «Hon vagy, édes szógám, Deli Vid, hon vagy te? Élsz-e? Török szablya vagy megemésztett-e?» Senki sem felel kiáltozására. Most szörnyű bosszút áll a pogányon, megszalasztja a törököket, úgy áll a török vérben, mint a kőszál a tengerben.

Míg a magyarok Deli Videt siratják, a törökök Delimán után sóhajtoznak. A tatár ifjú másodmagával bujdosik s éppen egy dombon ül, mikor megjelenik előtte Cupido, szívébe láthatatlan nyilat küld s felébreszti Cumilla iránt érzett régi szerelmét. Delimán egész betege ennek a szerelemnek, ugyanúgy sóhajtozik utána a szultán leánya is, mert az ő szívét szintén megsebezte Cupido. Levélváltás után végre találkoznak. «Duplázzák csókukat egymás szája körül, Venus triumfusán kedves szüvök örül.» Boldogságuk olyan, mint a tűnő álom. A török tábor visszaköveteli Delimánt, követ megy a tatár ifjúért Nándorfejérvárba. Szulimán annyira kedvez a száműzöttnek, hogy még Cumillát is neki szánja feleségül s kegyelmét igéri Rusztán haláláért. Hiába rimánkodik a szultán leánya, hogy szerelmese ne menjen vissza a török táborba, a tatár vezér útnak indul, mert tisztessége nem engedi, hogy elvonuljon a harc mezejéről. Még mielőtt megérkeznek Szulimán seregéhez, Cumilla véletlenül mérgezett vizet iszik s ott hal meg a török tábor közelében. Delimán őrjöng, fegyverét elhányja, ruháját szaggatja, oroszlán módjára ordít, leöli környezetét, két nap és két éjjel őrjöng, azután észretér, felszedi fegyvereit s megindul, hogy bosszút álljon a kereszténveken.

Deli Vid nem tud menekülni a török táborból, ott jár-kel álruhában a pogányok között. A szigeti várban benn van felesége, az egyetlen asszony az egész védőseregben. Borbála török leány volt, Deli Vid erőszakosan rabolta el, azután megkeresztelte és hitestársává tette. A hűséges asszony egyideig siratja urát, később páncélba öltözik, lóra ugrik, a török táborba lopódzik s török nyelven beszélget a pogányokkal. Mikor egy szerecsen azt mondja neki, hogy éppen most fedezte fel egy sátorban Deli Videt, szablyájával levágja a szerecsen fejét. Nagy zenebona támad, Borbálát elfogják. Deli Vid éppen arra nyargal, hallja élete társának keserves sírását, felkapja lovára feleségét s elnyargal vele Szigetvár felé, be is ér a várba. Ezalatt újból tanácskoznak a török táborban. Delimán és Demirhám ismét lángolnak a harcért; ahány a vezér, annyiféle a tanács; a szultán már a visszavonulásról gondolkodik. A szerencse azonban kedvez a törököknek. Szigetvárból postagalambot röpítenek ki, egy ragadozó madár egyenesen a szultán sátrába kergeti a galambot s szárnya alól kiveszik a szigetieknek a magyar királyhoz írt búcsúzó sorait: Közel vagyunk a halálhoz, megemésztettek bennünket tűzzel, csak kevesen maradtunk, nincs már semmi reményünk, két nap alatt üt a végső óránk, de mi is megtettük a magunkét: huszonötezer török eb fekszik körülöttünk. «Isten tartsa Felséged jó szerencsében.»

Szulimán császár előtt jelentkezik a pokolbéli lelkek ura, a hatalmas Alderán s megígéri, hogy az alvilág minden ördögét Szigetvár ellen küldi. Az öreg

varázsló elmegy az erdőbe, medencébe gyüjti tizenkét keresztény ifjú vérét, rézvesszőt vesz kezébe, kört húz maga köré s rettenetes igékkel kényszeríti Lucifer alattvalóit, hogy szolgálatára jelentkezzenek. Porrá kell égetni Szigetet, meg kell semmisíteni a vár népét, le kell győzni a kereszténységet! Pluto, Tantalus, Atreus, Medusa, Eurus, Boreas, a fúriák, hárpiák, óriások, sárkányok mind Sziget ellen röpülnek. «De mindezek között kevélységgel sétál Az világröttentő szörnyűséges Halál, Mindent irtózással meggyőz és nagysággal, Mindkét keze terhes isszonyú kaszával.» A titokzatos Hazret Ali is kikel sírjából Alderán szavára: «Jüjj ki, Hazret Ali, jüjj ki föld gyomrábul! Hozd ki nagy zöldfikárt te mély koporsódbul». De Szigetet még az ezernyi borzalmas szörnyeteg sem rettenti meg: «Pokolbéli lölkök vannak ellenséggel, Az mi reménységünk van penig Istennél». Megkezdődik az utolsó élethalál-harc a törökök ellen. Demirhám és Deli Vid megvívják végső párbajukat. Vérpatak ömlik vitézi testükből. Ott halnak meg mindketten borzalmas viaskodás után.

Zrínyi Miklós készül utolsó harcára. Mindenképpen próbál az Isten bennünket — szól vitézeihez — és mivelhogy látja hűségünket, szép koronát készíttetett nekünk az égben; ne irtózzunk halálra menni, csak lépcső ez az örök örömhöz; a tűz miatt nem maradhatunk tovább a várban, kivonulunk innen, mihelyt jő a hajnal. Felvillannak a vitézek szemei, alig várják a végső küzdelmet, minden hasznos holmit elégetnek a várban, a bán díszbe öltözik, száz aranyat rejt dolmányába, ilyen jutal-

mat ad hóhérainak. Isten az égből kegyelmesen pillant reá: «Ahon szigetiek én értem harcolnak És az én hütömért már sok vért hullattak». Gábriel arkangyal kiröppen a mennyből, egyik kezében lángoló pallost tart, másik kezében pálmaágat visz, úgy száll Zrínyi elé: «Ó seregek urának kedves szolgája, Egész kereszténységnek vitéz virágja, Te voltál Jézusnak megszentelt hadnagya: Ihon az Istennek az ő koronája». Angyali légió ront a gonosz lelkekre, Lucifer fekete serege rémülten menekül, Alderánt is magukkal ragadják a pokol mélységére. És most megindul az utolsó roham a törökök ellen. «Itt fegyver fegyverrel találkozik öszve, Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe; Vér, jajgatás és por megy égben keverve, Törik dárda, kopja, szablya elegyedve.» Halál formájára jár a bán a törökök között, ledőlnek előtte a pogány óriások, hiába fenekedik ellene száz kard, száz dzsida, száz puska. Mint a nyárfalevél, úgy retteg Szulimán. «Gázol rettenetesül Zrínyi vértóban, Vérkataraktákat indít meg pogányban.» Itt zászló zászlóval nagy csoportokban hull, amott halomban fekszik a török, némelyek a lovak alatt vergődnek, mások félholtan is marják ellenségüket. Delimán lelkében a halálfélelem rettentően küzd a vitézi becsületérzéssel. Én vagyok-e az a híres Delimán, akitől eddig mindenki menekült? Ó szívem, erősödj meg; vitézségem mit rettegsz a gyaurtól? Ez a nap, ez az óra fényesítse meg egész életemet! Mint mikor az amfiteátrum homokjában a bika megköszörüli szarvát, úgy rázza dárdáját a tatár hős, bőszülten ront a bánnak, de dárdája megtompul Zrínyi pajzsán, kardja nem árthat Isten emberé-

nek. A bán megöli őt s utat nyit magának ezer és ezer török testőr hadsorán át a szultán felé: «El kell menned, vén eb, örök kárhozatra». Ott hull el kardjától, temérdek népe közt, a nagy Szulimán, serege csak messziről meri körülkeríteni a bánt és népét, úgy küldik reájuk halálos golyóikat. Angyali légió száll most le az égből, dicsérik az Istent hangos muzsikával, mindegyik angyal visz magával egy lelket, így mennek a hősök Isten országába.

Az eposzban Zrínyi Miklós emléket akart állítani ősének, a szigetvári hősnek. Egybe akarta gyüjteni az 1566. évi ostrom nevezetes jeleneteit, tanuságot akart tenni Szigetvár védőjének hősi nagyságáról. A szigeti Zrínyi Miklósban nemcsak a vitéz katonát dicsőítette, hanem az igaz hazafit és az önfeláldozó kereszténytyt is. Azt hirdette eposzában, hogy a pusztulásra szánt magyar nemzetnek Zrínyi Miklós mártirhalála miatt kegyelmezett meg az Isten. A magyarság elszakadt az igaz vallástól, megtagadta katolikus hitét, rossz útra tért, ezért vonta magára az ég bosszúját; a haragos Isten elküldte büntetésül a pogány ellenséget; de a megsemmisülést mégis elkerülte a nemzet, mert Zrínyi Miklós felfogta a csapást, megölte a törökök legnagyobb szultánját s megdicsőülve szállt a mennyekbe, hogy mártirhalálával kiengesztelje az ég urát. Zrínyi Miklós önfeláldozása nem pusztán hősi tett, hanem Isten közbejöttével véghezvitt nemzeti váltság. A költő a katolikus hívő érzelmeivel szemléli a világot s a katolikus álláspont szerint gondolja el ősének a magyar nemzetért hozott áldozatát. Szerinte

az évszázados diadalmas török támadásokba a szigeti hős vitt fordulatot azzal, hogy a legveszedelmesebb támadás idején elégtételt adott Istennek a katolikus vallástól való elpártolás miatt. A török, a költő felfogása szerint, az Isten büntetése, de azért nem szabad csüggedni, mert a szigeti hős kiengesztelte az Istent s csak a nemzeten múlik, hogy összetörje az ellenséget.

A költő öntudatos művészetére vall, hogy a szigeti várvédelmet az egész ország sorsára kiható csodatetté tudta tenni s fölemelte az isteni beavatkozás körébe. A hősköltemény az égből indul ki, az égben végződik, közbül a mennyei akarat ismételten belevegyül a földi törekvések intézésébe. Az égi hatalom és az emberi sors összefűzése belsőleg egységessé teszi a történetet s a szörnyű harcokba fenséget lehel. Ott, ahol a pokolbeli hatalmak feltűnnek, az alvilág bősz harcának festése megragadóan sikerült.

Az eposz kompozíciója művészi érzékről tanuskodik. Még a mese menetébe ékelt elmélkedések sem hatnak zavaróan. Az epizódok szerves kiegészítői a főmesének; állandóan fokozzák érdeklődésünket a főhős iránt. Meseanyagán erős önfegyelmezéssel uralkodott a költő. Csak azt használta fel történeti forrásaiból, ami igazán beleillett eposzába s a történeti eseményeket akként vegyítette a költött részekkel, hogy a különböző helyekről egybehordott elemek művészi módon fejlesztették egymást. Az eposz céljainak meg nem felelő történeti tényeket mindenütt módosította vagy más leleménnyel pótolta. A magyar hősök tetteinek elmondásában jobban

meg volt kötve a keze: itt kevésbé tért el a történelemtől; de a törökök dolgainak elbeszélésében szabad röptöt engedett képzeletének: itt meséléssel keverte a históriát. Azzal, hogy a szigeti események intézésébe belevonta az égi hatalmakat, felséges keretbe foglalta meseanyagát. Elsősorban a hadi élet rajzolója. Az ostromlott magyar várnak és az ostromló török tábornak életét mozgalmas jelenetekben mutatta be olvasói előtt. A zord harci részleteket olykor kibővítette egyéb mozzanatokkal is. Nemcsak véres összecsapások sorakoznak egymás mellé, hanem a családi élet, szerelmi szenvedély, hadi tanácsok, eszmecserék, vendéglátás, követségfogadás, fölesküvés, diadalmenet és temetés leírásának is jut hely. Csak itt-ott esik ki a mese jól átgondolt szerkezetéből és egységes menetéből egy-egy kisebb részlet, melynek odaillesztését fölöslegesnek érzi az olvasó.

A lelki élet megkapó rajza és a jellemfestés önállósága kiváló érdeme a költőnek. Magyar hősei, a kereszténység bátor harcosai, elszántan viaskodnak a mohamedán kelet vad katonáival, az ormótlan izomerő megtestesítőivel. Minden rendkívüliségük mellett is élő emberek ezek a hősök, egymástól külsőleg-belsőleg különbözők. Csak éles megfigyelő tehetség alkothatott ilyen valószerű alakokat. A magyar daliák és a török leventék alakjait egyaránt megelevenítette a költő egyénítő művészete. Zrínyi Miklós derék apa, vitéz katona, hatalmas várúr, Istenben bízó keresztény, hazájáért élő-haló vezér. Szulimán a legnagyobb a török szultánok sorában, bölcs, bátor, fáradhatatlan, kegyetlen, bosszúálló. Zrínyi Miklós és

Szulimán szultán körül megelevenedik a török hódítás korának öldöklő világa. Deli Vid, a pogányok réme, éppen olyan jólelkű övéihez, mint amilyen ellenállhatatlan erejű akkor, ha rajta üt az ellenségen. Neje, Borbála, igazi lelkes keresztény asszony. Delimán, az ifjú tatár vezér, tele van harci kedvvel, vad indulatokkal, fékezhetetlen szerelmi szenvedéllyel. Demirhám és Rusztán, Radivoj és Juranics, Hamviván és mások: egy-egy vonással kitűnően jellemzett személyek. Ha van valami, amit fentartás nélkül dicsérhetni az eposzban, ez a korrajz és jellemfestés.

Fontos mozzanat a Szigeti Veszedelem értékének vizsgálatában az eposz eredetiségének kérdése. Kiket utánzott a költő, mennyit merített más munkákból, honnan kölcsönözte meseanyagát? Kik voltak mesterei, mik voltak forrásai? Az eposzírók Vergilius óta az eposzi hagyományok figyelembevételével dolgoztak; senki sem írta rovásukra, ha elődeiktől néhány epizódot, helyzetet, kifejezést vagy hasonlatot kölcsönöztek. Zrínyi Miklós is sokat tanult az eposz régibb mestereitől. Homeros, Vergilius, Ovidius és Ariosto műveinek forgatása meglátszik eposzán. Igazi mestere Tasso a Megszabadított Jeruzsálemmel. Míg azonban Tasso vallásos eposzt írt, Zrínyi Miklós nemzeti tárgyat választott; míg Tasso meséje magában is epikus jellegű, Zrínyi Miklósnak keresnie kellett hőskölteményéhez az epikus alapot; míg Tasso akkor volt elemében, mikor kelet tündérvilágát és ledér szerelmeit festhette, Zrínyi Miklós a hazaszeretet nemeserkölcsű énekese. Igaz, hogy Tasso hasonlíthatatlanul ékesebben ír, de az olasz költő egy irodalmi aranykor nyelvi kincsé-

nek szerencsés örököse, míg a magyar eposzíró magános jelenség a régi magyar epika pusztaságában.

Meseanyagát a Szigetvár ostromát tárgyaló történeti forrásokból és verses munkákból merítette a költő. A történeti források közül legtöbb hasznát vette Istvánffy Miklós latinnyelvű históriájának, felhasználta továbbá Zsámboki János, Forgách Ferenc, Budina Sámuel, Reusner Miklós, Leunclavius János és Boyssardus János latin munkáit, forgatott egy-egy, ma már ismeretlen horvát és olasz krónikát, merített végül a szájhagyományokból is. A verses munkák közül Schesaeus Keresztély latinnyelvű eposza s még inkább Karnarutics Bernát horvátnyelvű történeti költeménye hatott meseanyagának kiszemelésére. Az erdélyi Schesaeus hexameterekben énekelte meg Szigetvár elestét, a zárai Karnarutics négy énekes rímes krónikában mondta el a szigeti ostrom történetét. Az utóbbiban már föltalálhatók a Zrínyiász alapeszméjének főbb gondolatai; egyes elbeszélő részletek és leírások innen származtak át a magyar eposzba. A magyar eposzíró sokat tanult mestereitől és sokat merített forrásaiból. Az aprólékos tartalmi átvételektől sem óvakodott, azt azonban meg kell állapítani, hogy a különböző helyekről éles ítélettel egybeszedegetett anyagot zárt kompozícióban dolgozta fel.

A Szentírásból is merített költői ihletet. Lelkét áthatották az Ószövetség és Újszövetség könyvei, erkölcsi okulást és gyakorlati életbölcsességet tanult belőlük, bibliai példákat szőtt eposzába, helyenkint átvette az Ótestamentum stílusát is.

Nagy fogyatkozása a Szigeti Veszedelemnek, hogy nyelve nem szeplőtelen. Az olvasónak több helyen az a benyomása támad, hogy a költő magyar nyelvérzéke fogyatékos. Itt-ott még nyelvtani helytelenségek is mutatkoznak szövegében; mondatszerkesztése helyenkint pongyola, másutt erőszakolt; egyik-másik szórendi eltérése sehogy sem egyeztethető össze a magyar nyelv szellemével. A latin nyelven kívül bizonyára a horvát nyelv is rányomta hatását erre a magyar nyelvre. A mai ízlés a verselést sem találja kifogástalannak. A hősköltemény tele van dallamtalan sorokkal, rossz sormetszetekkel, gyarló rímekkel. A költő maga is érezte verselésének gyöngeségét, de azzal mentegetődzött, hogy neki nem mestersége a poézis és ideje sem volt eposzának kidolgozására. Még azzal sem törődött, hogy a sorközépi nyugvópontot megtartsa, pedig ennek elhanyagolása fölötte kellemetlen hatású. De ha darabos és nem mindenütt magyaros is nyelve; ha zeneietlen, sőt bántóan bukdácsoló is verselése: költői előadása mégis hatásos. Az előadás élénkítését a szebbnél-szebb inverziók, alliterációk, szóképek, szóalakzatok és gondolatalakzatok egész tömege szolgálja. Az elbeszélés mindenütt jól halad, csak ritkán válik szárazzá vagy unalmassá. Mindenesetre formai fogyatkozásai miatt nem iktathatjuk ezt az eposzt a befejezett magyar művészi remekek sorába; idegen forrásokból való kölcsönzései is erősen kisebbítik értékét: de azért szerzője hasonlíthatatlanul különb költői tehetség, mint valamennyi előtte föllépő magyar epikus.

Zrínyi Miklós életének huszonhatodik évében írta eposzát. A harminc éves háború zajából tért haza Csáktornyára, az 1645—1646. év telét ennek a munkának megírására fordította, azután öt évig hevertette kéziratát. Mikor rászánta magát költeményeinek kinyomatására, több versszakot törült az eposzból, de a nyelven és verselésen nem simított. Kedve sem volt hozzá. Idejét országos gondjai és magánügyei egyre jobban lefoglalták. — Eposzát és lírai költeményeit egy bécsi könyvnyomtató műhelyben nyomatta ki: Adriai tengernek syrenaia grof Zrini Miklos. Bécs, 1651. — A címlapon olvasható a költő jelmondata: «Sors bona nihil aliud». A címlap hátán a következő ajánlósorok: «Dedicálom ezt az munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy véremet utolsó csöppig hasznossan néki dedicálhassam». Ezután következik az előszó. Ebben a költő mentegetődzik verseinek fogyatkozásai miatt. Vergilius tíz esztendeig írta az Aeneist, neki egy télben kellett véghezvinnie munkáját; Homerosnak és Vergiliusnak mestersége volt a poézis, neki ellenben nem. «Önekik más gondjuk nem volt, nékem ez legutolsó volt. Irtam, az mint tudtam, noha némely helyen jobban is tudtam volna, ha több munkámat nem szántam volna vesztegetni. Vagyon fogyatkozás verseimben, de vagyon mind az holdban, mind az napban... igazsággal mondom, hogy soha meg nem corrigáltam munkámat, mert üdőm nem volt hozzá, hanem első szülése elmémnek». Fabulákkal keverte a históriát, de úgy tanulta Homerostól és Vergiliustól. Török, horvát, deák szókat is kevert verseibe, mert szebbnek gondolta így, meg azután szegénynek érezte a magyar nyelvet. — Jóllehet Zrínyi Miklós szerényen beszélt költői tehetségéről verses kötetének előszavában, eposzára büszke volt. Még horvát nyelvre is lefordíttatta hőskölteményét öccsével, Zrínyi Péterrel. Ez a fordítás a magyar editio princeps után kilenc esztendővel jelent meg. (Adrianszkoga mora syrena groff Zrinszki Petar. Velence, 1660.) Míg Zrínyi Miklós tüzes magyar volt és türelmes katolikus, Zrínyi Péter lelkes horvát és fanatikus protestáns-gyűlölő. Horvát hazafisága mindenütt kitűnik fordításából. A horvátok ügyét kívánta szolgálni fordításával s még ott is előtérbe helyezte a szigetvári hősök horvát voltát, ahol bátyja a hősök magyarságát dícsérte. Fordításában a szigetvári Zrínyi Miklós a horvátok védelmezője, Deli Vid a horvátok védőbástyája. A horvát fordítás szintén tizenöt énekből áll, de a moralizáló betoldások

következtében terjedelmesebb a magyar eredetinél. Zrínyi Péter gondolkodó fordító, de nem költői tehetség. Fordítása a horvát irodalomtörténetírók szerint nagyon elmaradt a magyar Zrínyiász mögött.

ZRÍNYI MIKLÓS PRÓZAI MUNKÁI.

Zrínyi Miklós a hadtudományi és politikai irodalom terén is messze kimagaslott kortársai közül. A kiváló költő és hadvezér buzgón olvasta az olasz katonai és politikai írók munkáit s tanításaiknak felhasználásával adott számot a maga hadtudományi és politikai gondolatairól. *Tábori kis traktá*jában a hadbavonuló sereg szervezetéről és a tábori elszállásolás módjáról értekezett; *Vitéz hadnagy*ában a hadvezetés művészetének legfőbb kérdéseiről szólt; *Mátyás király életéről való elmélkedései*ben rámutatott arra, hogy milyen hatalmas volt Magyarország, mikor nemzeti király állt az élén.

*Siralmas panasz*ában (1655) tanácsokat adott honfitársainak a Habsburg-ház erőszakos politikájával szemben. Szomorú szívvel látta, mennyire elgyöngült a magyarság a török erő és az osztrák hatalom igájában: rajta volt tehát, hogy megmentse, ami még menthető. A két ellenség között összemorzsolással fenyegetett magyarságot még mindig képesnek tartotta nagy tettek véghezvitelére. Intette honfitársait, hogy a bécsi császári ház javára ne mondjanak le a szabad királyválasztás jogáról, mert ez a lépés idegen kézre juttatja az országot, pedig az idegen szomszéd tétlensége miatt hatalmasodott el a török s ma is a magyarok veszedelmét óhajtja az elnyomó

idegen. Jönni kell a nemzet megmentőjének, annak a hatalmas egyéniségnek, akit Isten választ ki, hogy megmentse az országot.

A török áfium ellen való orvosság (1660) a megdöbbenés jajkiáltásával mutatott rá a török veszedelemre. A törökök feldúlták Erdélyt, elfoglalták Nagyváradot, rabságba hurcolták a magyarok ezreit s a Habsburg-ház tétlenül szemléli az ország romlását. Ha a török mérget — úgymond — le akarja rázni a magyarság, távolítsa el a tehetetlen külföldi zsoldosokat, állítsa fel az állandó nemzeti hadsereget s vívja meg élethalálharcát az ozmán hódítókkal. Zrínyi Miklós elkeseredetten dorgálta honfitársait, de azért bízott a nemzet ősi erényeiben s megjelölte az eszközöket a magyarság megmentésére. Politikai tanításait katonai tanácsokkal erősítette. A Török Áfium részben politikai szózat, részben katonai emlékirat, de kettős tartalmi elemét az író hazafias lángolása szoros egységbe olvasztja. Sajátságos azonban, hogy még itt sem tudta magát teljesen függetleníteni olvasmányaitól. Forrásra szorult ebben a gyökeresen magyar nemzeti kérdésben is. Forrásul Busbequius XVI. századi flandriai tudós latin Exclamatióját használta; ennek az idegen munkának törökellenes tanácsait alkalmazta a magyar viszonyokra. Nemcsak minta gyanánt forgatta Busbequius latin fölhívását, hanem átvette eredetijének minden használható eszméjét.

Mi az én felkiáltásom tehozzád — mondja Török Áfiumában — édes nemzetem? Látok egy rettenetes sárkányt, ölében tartja a magyar szent koronát, én felkiáltok,

talán elijeszthetem a dühös szörnyeteget: ne bántsd a magyart! Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne kiáltson utolsó veszedelmeden? Senkinek ne keseredjék meg szíve romlásodon? Senki egy biztató szót ne mondjon halállal való küszködéseden? Egyedül én legyek-e őrállód, vigyázód, veszedelmed megjelentője? Nehéz hivatal. De ha Isten reám ruházta a hazámhoz való szeretetet, íme kiáltok, íme üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz! Végzetes rohammal fenyeget mindnyájunkat a török sárkány.

Magyarok, tinéktek szólok, a rettenetes sárkány elvette tőlünk Váradot, rabságba vitt sok ezer magyar lelket, kardnak élével emésztett meg számtalan embert, eltiporta koronánk egyik legszebb boglárát, Erdélyt, s úgy gázolja nemzetünket-országunkat, mint az erdei vadkan a szépen plántált szőlőt. Ha az oktalan állatok a maguk barlangjának bántásáért készek halált szenvedni, menynyivel inkább meg kell indulnunk hazánkért nekünk, akik a dicsőséges magyar vér maradékai vagyunk. Bosszút kell állnunk a dühödt eben. Nem használ itt jámborság és türelem; annál készebb a török rontani, minél inkább megcselekedheti azt a maga kára nélkül; Erdélyt sem mentette meg sem az adózás, sem az alázatosság.

Igaz, a törökök erejéhez képest mi nyomorultak vagyunk, de emlékezzünk csak a görögökre és perzsákra, a maroknyi Görögország dicső győzelmére, a számlálhatatlan sokaságú perzsák visszafutására. Vagy oltalmazzuk meg magunkat vagy vitéz módra haljunk meg.

Küzdjünk a magunk erejével. Szomszédainkban úgysem lehet bizodalmunk és segítségünk.

Lengyel az egyik szomszédunk; nem várhatunk tőle semmit, mert maga is megerőtlenedett az elmult hadakozásokban; nyomja a muszka, a svéd, a tatár, a kozák. Német a másik szomszédunk; közöttük a mi kegyelmes királyunk kétségkívül minden igyekezetével oltalmazni szeretne bennünket, bár tárházai kiürültek, a svédektől most sincs biztonságban, a francia királytól tartania kell; maga a német birodalom azonban bajosan cseréli meg háborúra békességét, bajosan is kívánja a magyarok talpraállását. Olasz a harmadik szomszédunk; de országuk sok hercegségre oszlik, mindegyiknek más az érdeke, a tenger is itt van közöttünk. A spanyolok messze vannak s a portugálokkal harcolnak. A francia hadakozó, dicsőséges, hatalmas nemzet, de az is nyilvánvaló, hogy mikor nem magának hadakozik, nem sok jót várhatunk tőle. A muszkát sem lehet számba venni; országuk messze van, népük műveletlen, hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájuk ostoba, birodalmuk zsarnokság. Anglia csaknem más világ, más természet, más hadakozás. Ime ez a kereszténység; nyilván látjuk, hogy ezek nem segíthetik felszabadulásunk ügyét. De jöjjenek bár segítségünkre az idegenek, nem értenek ők ennek az országnak hadviseléséhez. Láttuk ezt a multban, mikor idegenek miatt veszett el annyi magyar vár, idegenek miatt lett törökké annyi magyar hely. Megjöttek nyárra, ősszel jól megrabolták országunkat, azután visszamentek s magunkra hagytak bennünket. Nem aka-

rom gyalázni az idegeneket, az azonban bizonyos, hogy amíg Isten ép kezet és lábat adott mindnyájunknak, ne szaladjunk idegen segítség után.

Megkérdheti valaki: mit beszélsz annyit, mit tanácsolsz tehát? Könnyű deklamálni, prédikálni, de orvosság kell a betegnek, flastrom a sebnek. Én erre rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi elhatározás; ezenkívül semmit sem tudok, semmit sem mondok. Harcolni vagy meghalni, nincs más mód előttünk. Elfussunk? Nincs hova. Másutt nem találjuk meg Magyarországot; senki ki nem megy a maga országából a mi barátságunkért, hogy minket oda helyezzen; nemes szabadságunk ez ég alatt csak Pannoniában van. Itt győznötök vagy halnotok kell.

De miért essünk kétségbe, míg csontjainkban velő, ereinkben vér s a mennyországban Isten van; míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk? Nem azoktól a vitéz magyaroktól származunk-e, akiknek kevés népe sok ezer pogányt kergetett. Nincs-e Isten hatalmában a Hunyadiak dicsőségét újonnan felvirágoztatni? Nem vakmerőséget kívánok, csak állhatatos szívet. Bölcs megfontolással és kitartó tevékenységgel minden dolog szerencsésen halad, de ha tehetetlenségbe merültél — Cato szavaival élve — hiába könyörögsz az istenekhez.

Tele van a történelem a magyar nemzet dicsőségével; Európának egy szeglete sincsen, mely elődeinkről becsülettel ne szólna. Soha muzulmán vér nagyobb patakokban nem folyt, mint a magyar kard miatt. Meg kell azonban vallanunk, nyögve és pironkodva, hogy messzire

estünk a régi magyaroktól: vitéz eleink, ha eljönnének a másvilágról, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismernének, mert nyelvünkön kívül mivel hasonlítjuk mi magunkat hozzájuk? Csúfsága lettünk a nemzeteknek, prédája ellenségünknek. Miért? A fegyelmetlenségért, részegségért, tunyaságért, egymás gyűlöléséért és ezer ilyen vétkünkért.

Milyen volt eddig a mi hadakozásunk? Mikor meghallottuk, hogy a török nagy készülettel fegyverkezik reánk, mi is seregeket kezdtünk gyüjteni nagy késedelmezéssel. De milyen seregeket? Hitetlen, istentelen, tolvaj had gyűlt össze sípolásunkra. Ki volt a hadnagyuk? Az, aki még jobban megelőzte a többit részegséggel, garázdasággal, kevélységgel, erőszakossággal, fosztogatással. Nem hadakozáshoz való készület volt az ilyen had egybegyűlése, hanem farsangolás és feslett erkölcs. Egy kánikula melege, egy februárius szele, egy éjszaka virrasztása, egy napnak a koplalása megrontotta ezt a hadat. Ilyen volt a paraszt-katonaság s mivel jobb ennél a nemesség? Az úri rendet egy bordában szőtték a közemberekkel. Egy nemzet sem pattog úgy s nem kevélykedik annyira nemesi címével, mint a magyar, noha ennek bizonyítására semmit sem cselekszik. Mert mit látunk? A nemesifjak vagy haszontalanul ülnek otthon atyjuknál és anyjuknál vagy beállanak egy magyar úr udvarába s ott megtanulnak inni, pompázni, paripát futtatni, esküdni, hazudni és semmi jót nem tenni.

Ó egek, ó Isten! Miért hoztál ki minket Szcithiából? Meg kellett mondanom a hibákat s most mégis,

ha azt kérded, kit kívánok oltalmamra, azt mondom: a magyart kívánom. Miért? Azért, mert ez a legalkalmatosabb, legerősebb, leggyorsabb és, ha akarja, legvitézebb nemzetség. Kétszáz esztendeje lészen immár, hogy a magyar a törökkel harcol s mégsem hagyott Isten elveszni bennünket. Magyart kívánok oltalmamra, nem indust, sem olaszt, sem németet, sem spanyolt. Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére a katonai fegyelmet, akkor mindjárt meglátjuk, hogy: «Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók, és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért, hogy a török ebekkel meg ne bánassuk, hogy ily semminek tartott minket».

Zrínyi Miklós prózája tele van csattanó példabeszédekkel. Sűrűn használ latin szókat és kifejezéseket, de stílusának lendülete feledteti deákos szókeverését. Mindenütt kitűnik éles ítélete, nagy olvasottsága, alapos történeti és katonai képzettsége. A hazafias lelkesedés mellett minden lapján megnyilatkozik az európai látókör. Fejtegetései a tiszta igazság meggyőző erejével hatnak. Egyes helyei olyanok, hogy a dikció nemes erejére nézve nincsen hozzájuk fogható a XVII. század irodalmában.

A hadtudományban és a politikában a XVI. és XVII. századi olasz írók voltak a mesterei. Különösen Machiavelli Miklóstól tanult sokat. Úgy látta, hogy az idegen iga alatt sínylődő, szétdarabolt Olaszország állapota nagyon hasonló Magyarországéhoz s azok a tanácsok, melyeket Machiavelli a XVI. században adott honfitársainak, nagyon elkelnek a XVII. századi Magyarországon is. Jellemző Zrínyi Miklós érdeklődésére, hogy a zsinatoktól, pápáktól és jezsuitáktól üldözött Machiavelli-féle munkák mind megvoltak könyvtárában, sőt megszerezte

a Machiavellire vonatkozó irodalom jelesebb példányait is. Forrásait nem követte szolgai módon. A kölcsönzött részeket a maga meggyőződése szerint átalakította.

Prózai munkáinak egyik-másik helyén a Szentírás hatása is szembetűnő. A Bibliából számos hadtudományi példát merített, gyakorlati tanulságokat vont le, buzdító szövegrészeket idézett. A szent könyvek erkölcsi felfogásukkal, képeikkel, hasonlataikkal, stílusukkal egyaránt hatottak rá. Az Ótestamentum és Újtestamentum világa mélyen élt lelkében.

Heveshangú irodalmi vitája volt az 1660-as években gróf Montecuccoli Rajmunddal (1609—1680), a bécsi udvar olasz származású hadvezérével. A magyar rendek az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen azt hangoztatták, hogy Erdély szerencsétlenségét Montecuccoli tehetetlen hadvezetése okozta, mire a császári hadvezér latinnyelvű vádiratot írt támadói ellen. Azt bizonyítgatta paszkvillusában, hogy a magyarok nem értenek a hadi tudományhoz, sőt még vitézségük is kétségbevonható. A rágalmakkal szemben Zrínyi Miklós védelmezte meg a nemzeti becsületet. Latinnyelvű elleniratában rámutatott Montecuccoli hadvezéri gyámoltalanságára s fényes érveléssel mutatta ki a századokon keresztül vérző magyarság küzdelmeinek világtörténeti jelentőségét. Ez az összecsapás engesztelhetetlen gyűlöletet támasztott a két hadvezér között.

A költő és hadvezér nem nyomatta ki prózai munkáit, de kéziratait szívesen kölcsönözte bizalmas embereinek. Irataiból a XVII. században számos másolatot készítettek. Első nyomtatásban megjelent prózai műve a Török Áfium volt (1705), a többit csak másfél század mulva adták ki. (1853.)

A ZRÍNYI-IRODALOM.

Zrínyi Miklós költői munkássága nem ébresztett figyelmet. Mint hadvezért később is magasztalták, mint költőt egészen elfeledték. Kortársainak és a következő nemzedékeknek nem volt érzékük a monumentális költészet iránt. Akit az egykorúak olvasásra méltattak, attól megkövetelték, hogy valamennyire jól rímeljen és dallamosságra törekvő sorokat írjon. Ezt nem kaphatták meg Zrínyi Miklóstól, ellenben megtalálták Gyöngyösi Istvánban. A Szigeti Veszedelem nehézkes mondatfűzései, ritmustalan sorai és rosszabbnál-rosszabb rímei nem vonzották az olvasókat. A költő szétosztotta barátai között verses kötetének példányait, de többször nem nyomatta ki munkáját. Azok, akiknek kezében a kötet megfordult, nem tulajdonítottak neki nagyobb jelentőséget. Egy gazdag nagyúr játékos kedvének megnyilatkozását látták mind az eposzban, mind a kisebb költeményekben.

A XVII. században Listius László a Szigeti Veszedelem példáján buzdult a Magyar Márs megírására s Gyöngyösi István is tanulsággal forgatta Zrínyi Miklós verses kötetét. A XVIII. században Tóth István a Szigeti Veszedelem hatása alatt kezdett Cziráky József hadakozásáról szóló verses elbeszélésének megírásába. Ugyanekkor Ráday Gedeon föltette magában, hogy hexameterekbe szedi a Szigeti Veszedelmet; meg is próbálkozott egy kis részlettel, majd prózába kezdte átírni az eposzt, végül jambusos dalba öntötte a török ifjú énekét. Kónyi János

verses hadi románt készített az eposzból. (1779.) Ettől kezdve a Szigeti Veszedelem átdolgozásának vagy legalább is versformai megjavításának gondolata ismételten fölvetődött. Arany János átdolgozta az első éneket és a második ének elejét. (Felfogásáról: Tompa Mihályhoz írt levelében, 1860 március 30.) Vékony Antal máramarosszigeti tanár az egész Szigeti Veszedelmet kiadta népies stílusú átdolgozásban. (1892.) Költői becsvágyú vállalkozás Mészöly Gedeon átsímítása. (1927.) Németre Stier Teofil (1876), olaszra Sirola Ferenc (1907) fordította le az eposz legszebb részeit.

A Szigeti Veszedelem jelentőségének fölfedezője Ráday Gedeon volt. Ő hívta fel Kazinczy Ferenc figyelmét az eposz szépségeire s Kazinczy Ferenc sokat fáradozott azon, hogy Gyöngyösi István népszerűségével szemben elismertesse a váratlanul fölbukkant költő epikai felsőbbségét. Leveleiben és értekezéseiben magasztalással szólt Zrínyi Miklós tehetségéről, Zrínyi-kiadása pedig szélesebb körben is ismertté tette a Szigeti Veszedelmet. (Zrínyinek minden munkáji. Két kötet. Pest, 1817.) — Toldy Ferenc az ő szokott körültekintésével alaposan méltatta Zrínyi Miklós költészetét. Szerinte a Zrínyiász, mint lángelmével fogalmazott mű, fő rangot foglal el nemzeti irodalmunkban s megérdemli, hogy ne legyen művelt magyar, ki a nyers héjon áthatolva, a nemes magvat ne ismerje és ne élvezze. (A magyar költészet története. Pest, 1854.) — Az első nevezetesebb Zrínyi-tanulmány Arany János nevéhez fűződik. Arany János 1859-ben olvasta fel Zrínyi és Tasso viszonyáról szóló akadémiai székfoglaló értekezését s értékes megjegyzéseket tett Zrínyi Miklós eredetiségére nézve. (Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879.) — Salamon Ferenc 1863-ban úgy látta, hogy a Zrínyiász szerkezetileg a legmerészebb alkotás irodalmunkban. Egyenetlenségek, bárdolatlan részek vannak ugyan benne, de az ilyen monumentális műben az egésznek összhangja nem kívánja a felület aprólékos kicsiszolását. (Irodalmi tanulmányok. I. köt. Budapest, 1889.) — Beöthy Zsolt szerint a Zrínyiász a legkitűnőbb magyar keresztény eposz. Alakításában, alapeszméjében és jellemrajzaiban eredeti nagy tehetség nyilatkozik. Legkevésbé költői nyelve és verselése. E külső fogyatkozás volt egyik fő oka, hogy a Zrínyiász a maga korában nem aratott sikert, bár más szempontból igaz, hogy a fejlettebb műérzékre bizonyos varázst gyakorol e rossz ritmusú előadásnak fara-

gatlan erélye, zabolátlan menete s a viharos tárgyhoz illő görgeteges folyása. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szembehelyezkedett az általános jóvéleménnyel: a Zrínyiász annyira ünnepies és méltóságos, hogy csak türelmes tisztelőjét nem fárasztja ki. A költő kevés színnel dolgozik, akárhányszor szürkére festi a szürkét, csatái kissé egyformák, néha színtelenek. A maga korában már csak azért sem nyerhetett tetszést, mert lehetetlenségeket hajtat végre hőseivel, holott eposza nem a mesevilágban játszik, hanem a mindenki előtt folyó török korszakban. A jellemzés nehéz feladatával többnyire meg tudott birkózni, bár emberei alig egyebek puszta katonáknál. Kompozíciója elismerést érdemel; nem ad száraz históriai egymásutánt, hanem tudja, mit és hogyan kell elhelyezni és előadni. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Széchy Károly világirodalmi remeknek hirdette a Zrínyiászt s állította, hogy a magyar nyelv szépségeit, fordulatosságát és színpompáját a XVII. században senki sem ontotta jobban Zrínyi Miklósnál. Mint költő csodajelenség volt a maga idejében, de öntudatos művészete, szerkesztő tehetsége, jellemző ereje és díszítő leleménye ma is méltánylással töltik el a bírálót. (Gróf Zrínyi Miklós. Öt kötet. Budapest, 1896—1902.) — Horváth Cyrill is magasztalással szólt a költőről: megalkotta minden idők remekeinek egyikét, művészi szerkezetté olvasztotta meséjének alkotórészeit, költői pompával vonta be fenséges alakjait; s ha egyes részekben darabos volt is, ez csak egy monumentális alkotás felületének csiszolatlansága. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Négyesy László szerint Zrínyi Miklós olyan lélekrajzoló, aminőt a XIX. századig nem találunk költőink között. Az embernek csodálkoznia kell, hogy a jellemalkotás magyar előzményei után honnan vette biztos és gazdag jellemző művészetét. Általában eposzának egész elgondolásában és fölépítésében csodálhatni kiváltságos költői talentumát. Kár, hogy a gondosabb kidolgozásra nem ért rá, pedig hogy mennyi telt volna tőle, azt a Zrínyiász sok szép helye mutatja. (Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914.) — Dézsi Lajos azt írja, hogy a Szigeti Veszedelem a sokféle idegen hatás ellenére is eredeti mű: eredeti a művészi tudatossággal felépített szerkezet, eredeti a magyar vitézek és török harcosok jellemének mesteri rajza. A költőre igazán áll az a mondás, hogy a költészet a valóságnál hiveb-

ben rajzol, mint a történelem. Mint ahogy a végvárak életének nem volt hivatottabb lantosa Balassa Bálintnál, úgy a török harcnak Zrínyi Miklós a felülmulhatatlan epikusa. (A magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927.)

Az eposz mintáinak nyomozását már Toldy Ferenc megkezdte. (A magyar költészet története. Pest, 1854.) — Részletesebben szólt a kérdéshez Arany János. (Zrínyi és Tasso című tanulmánya a Budapesti Szemle 1859. évf.-ban jelent meg. Újból: Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879.) — Arany János tanulmányát Greksa Kázmér folytatta. (A Zrínyiász viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. Székesfehérvári kat. gimnázium értesítője. 1890.) — A történeti források kimutatásában értékes tanulmány Thury Józsefé. (A Zrínyiász. Irodalomtörténeti Közlemények. 1894. évf.) — Utóbb még többen gyarapították ide vonatkozó tudásunkat egybevetéseikkel és adalékaikkal. (Széchy Károly, Endrei Ákos, Margalits Ede, Hajnal Márton, Négyesy László, Szegedy Rezső és Heller Bernát tanulmányainak felsorolása: utóbb.)

A költő lírai tehetségéről és kisebb költeményeiről Toldy Ferenc rendkívül magasztalóan írt. «Semmi sem múlja felül a képzelem gazdagságát, az érzés lángját s megrendítő erejét a költeményekben, mely helyenként édes kötődéssel, a kiengesztelődés örömei érzékeny festéseivel váltakozik; míg a Feszületre írt ének az egélyes buzgóság mélységére s a képek szépségére nézve összes vallásos költészetünknek legszebb darabja.» (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Beöthy Zsolt szerint Zrínyi kisebb verses munkáit darabos nyelv, de egyben az érzés ereje is jellemzi; a költő a lírában is kiemelkedik kortársai közül. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond megemlíti a költő érzelmeinek mélységét és erejét, hangjának kedvességét és érzelmességét; vallásos éneke a magyar költészet enemű legszebb darabja. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint Zrínyi Miklós az eposz nagy stílusára volt hivatva, de azért a lírában is kiváló; kisebb költeményeinek mélységét és lélektani hűségét a régi magyar líra nem sok terméke éri utól; költeményei tragikus monológ gyanánt hatnak; Tassótól és Marinótól semmivel sem kölcsönzött többet, mint

ezek a régiektől. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Négyesy László rámutatott arra, hogy magyar nyelven nyomtatásban legelőször Zrínyi Miklós adott közre szerelmi költeményeket; ezek a versei helyzetköltemények az olasz költészet divatos pásztorverseinek mintájára. Tasso Amintája s még inkább Marino idilljei és allegórikus versei hatottak rá, innen vette az álarcot, innen kölcsönzött gondolatokat, az átvett leleménybe azonban erős személyes elemeket vegyített. Idilljeinek helyenkint egészen friss és egyéni zamatuk van, érzései tüzesebbek Marinóénál, csinos és meleg strófái mellett szerelmi pátosza magasra szárnyal; igaz, hogy nem egyszer erős küzdelmet folytat a formával, a verselés és a nyelv szépsége tekintetében messze elmarad az olasz idillektől, lírai hevét bágyadt helyek váltják fel. Költeményei között legmeghatóbb fia halálára írt hármas elégiája; tartalmilag és formailag megállapodott szellemet tükröző költemény a Feszületre; jelesek epigrammái is, bár az epigrammai él hiányzik belőlük. (Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914.)

Prózai munkáiról Toldy Ferenc így nyilatkozott: «Minden íze e mesterműveknek az emberi lélek mély ismerőjét, a tudós s egyszersmint lángelmű s fegyvertények közt nevelkedett hadivezért, a lángoló hazafit és szellemes írót tanusítja. Zrínyi e téren nemcsak korának áll színvonalán, hanem az emberi természet változhatatlan törvényeiből származtatván állításait, első tudományos írónk, kinek munkái örök érvényűek maradnak. Nyelvbeli előadása, bár darabos itt is, sokszor klasszikai méltóságra és szépségre emelkedik». (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — A későbbi évtizedek nyomozásai kideritették a magyar szövegek viszonyát eredeti forrásaikhoz (Rónai Horváth Jenő, Körösi Sándor és Ferenczi Zoltán tanulmányai), de Négyesy László ennek ellenére is méltán írhatta a Török Áfiumról, hogy a nemzeti léleknek ebben a riadójában annyi az államférfiúi belátás és írói tehetség, hogy hozzáfogható mű a maga nemében Széchenyi István koráig nem jelent meg. (Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914.)

Egy időben vita folyt a Siralmas Panasz szerzősége körül. Szövegét Kanyaró Ferenc tette közzé azzal a megállapítással, hogy a névtelen szerzőjű kézirat Zrínyi Miklós műve. (Zrínyi ismeretlen munkája. Történelmi Tár. 1890. évf.) — Véleményét eleinte Széchy

Károly is elfogadta (Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt. I. köt. Budapest, 1895.), de később nem hitt abban, hogy a röpiratot Zrínyi Miklós írta. (Gróf Zrínyi Miklós. Öt kötet. Budapest, 1896—1902.) — Kőrösi Sándor fejtegetései és Machiavelli-párhuzamai a költő szerzőségét igazolták. (Zrínyi és Machiavelli. Irodalomtörténeti Közlemények. 1902. évf.) — Heller Bernát újból annak a nézetnek adott kifejezést, hogy a Siralmas Panaszt nem kapcsolhatjuk Zrínyi Miklós nevéhez. (A Biblia a költő Zrínyi Miklós műveiben. Magyar-Zsidó Szemle. 1925. évf.)

Zrínyi Miklósról, a levélíróról, találóan írja Takáts Sándor: «Míg sok kiváló ember erkölcsi értékét bizalmas levelei alábbszállítják: addig Zrínyi Miklóst enemű ismeretlen levelei még magasabb polcra emelik. Nincs írása, mely magasztos céljára, önzetlenségére, lelki nagyságára világosságot ne vetne. Leveleinek olvasása fölemeli az embert; mély szeretetre gerjeszti a magyar szívet s eltölti csodálattal azon lelki és szellemi nagyság iránt, aki a sötétségben nemzetének világossága, a pártoskodásban és a viszálykodásban békítő szelleme, az erkölcsi süllyedésben és a bűnök közepette az eszményi magyar virtus képviselője volt». (Magyar küzdelmek. Budapest, 1929.)

Kiadások. — Adriai tengernek syrenaia groff Zrini Miklos. Nyomtatta Bécsben a Koloniai Udvarban Kosmerovi Máté császár ő felsége könyvnyomtatója. Anno MDCLI. (A kötet tartalma: elől két idillium, azután a Szigeti Veszedelem, végül a kisebb versek. Ennek az editio princepsnek több mint tíz példánya ismeretes; megvan többek között a Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Ráday-könyvtár, Erdélyi Múzeum birtokában is. Egykorú kéziratát, a költő sajátkezű javításaival, a zágrábi egyetem könyvtára őrzi. Ez a kézirati példány a költő könyvtárában maradt fenn, innen a gróf Daun-család egyik morvaországi kastélyába jutott s mikor a horvát országos kormány 1890-ben megvásárolta a Daun-hagyatékból antikváriusi kézbe kerülő Zrínyi-könyvtárat, a zágrábi egyetemé lett. A kézirat szövege korábbi, mint a nyomtatott szöveg; a kiadás számára a költő még egyszer átnézte, javította és kiegészítette régebbi fogalmazását. A kéziratos és nyomtatott szöveg egybevetése számos helyen igen értékes tanulságokat nyujt a szövegkritika számára. A kézirat segítségével a kiadás másolási és

nyomdai hibáit megbízhatóan helyre lehet igazítani s a kiadásból kihagyott strófákat és a megváltoztatott sorokat is tanulmány tárgyává lehet tenni.) — Symbolum illustrissimi domini comitis Nicolai Zrinyi. Hely nélkül, 1705. (A Török Áfium első kiadása. A röpiratot II. Rákóczi Ferencz egyik vitéz tábornoka, gróf Forgách Simon, nyomatta ki a magyar nemzeti öntudat erősítése céljából. Címlapjára jelmondatul odairatta a szállóigévé vált tiltakozó és fenyegető mondást: Ne bántsd a magyart! Második kiadása: Marosvásárhely, 1790. — Kazinczy Ferenc kiadása: Zrínyinek minden munkáji. Két kötet. Pest, 1817. (A Szigeti Veszedelem és a kisebb költemények második kiadása, a Török Áfium harmadik kiadása. A költő iránt ez a kétkötetes gyüjtemény ébresztett figyelmet az irodalmi és tudományos körökben.) — Székács Pál kiadása: Zrínyi Miklósnak minden munkái. Két kötet. Pest, 1847. (Tartalma azonos Kazinczy Ferenc kiadásának tartalmával: az 1651. évi verses kötetnek és a Török Áfiumnak szövegét foglalja magában.) — Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc kiadása: Zerinvári gróf Zrínyi Miklós összes munkái. Pest, 1853. (Új Nemzeti Könyvtár. A verses szövegeket Toldy Ferenc, a prózai munkákat Kazinczy Gábor rendezte sajtó alá. A Török Áfiumon kívül egyéb prózai szövegek is vannak a kötetben. A gyüjtemény új kiadása: 1854.) — Greguss Ágost kiadása: Zrínyi Miklós Szigeti Veszedelme. Két kötet. Pest, 1863. (Gyémánt kiadás. Magyarázó szótárral ellátott, itt-ott erősen javított szöveg a művelt közönség számára.) — Abafi Lajos kiadása: Gróf Zrínyi Miklós Szigeti Veszedelme és kisebb költeményei. Budapest. 1879. (Nemzeti Könyvtár. Magyarázó jegyzetekkel.) — Angyal Dávid kiadása: Szigeti veszedelem. Irta gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1880. (Gyémánt kiadás. Jegyzetekkel, új helyesírással, de szövegjavítgatás nélkül.) — Rónai Horváth Jenő kiadása: Gróf Zrínyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái. Budapest, 1891. (A prózai munkák gyüjteménye magyarázatokkal.) — Gyulai Pál kiadása: Szigeti veszedelem. Budapest, 1895. (Olcsó Könyvtár. Ugyanitt több újabb címlapkiadása és szöveglenyomata.) — Ferenczi Zoltán kiadása: A török áfium ellen való orvosság. Budapest, 1901. (Magyar Könyvtár. Magyarázatokkal.) — Endrei Ákos kiadása: Gróf Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Budapest, 1901. (Jeles Irók Iskolai Tára. Teljes szövegű magyarázatos iskolai kiadás.) — Négyesy László kiadása: Gróf Zrínyi

Miklós válogatott munkái. Budapest, 1904. (Remekírók Képes Könyvtára. Zrínyi Miklós költeményeinek és a Török Áfiumnak magyarázatos szövege.) — Széchy Károly kiadása: Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1905. (Magyar Remekírók. A Szigeti Veszedelem szövege magyarázatokkal.) — Széchy Károly kiadása: Gróf Zrínyi Miklós költői művei. Budapest, 1906. (A zágrábi kézirat szövege, de az írásmód változtatásával, itt-ott szövegjavításokkal és kiegészítésekkel. Mivel ilyen módon sem a zágrábi kéziratot nem pótolja, sem az 1651. évi kiadás szövegét nem teszi nélkülözhetővé, szövegkritikai célra nem használható. A Széchy Károly halálával befejezetlen munkát Badics Ferenc rendezte sajtó alá, de ő már nem változtathatott a kiszedett szövegeken.) — Négyesy László kiadása: Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára. A verses munkák teljes gyüjteménye és kritikai kiadása az 1651. évi kötet alapján. Az eposz ebben a kiadásban tizennegyedszer, az új lenyomatokat és szemelvényes kiadásokat is számítva huszonkettedszer jelent meg.) — Az iskolai szemelvényes füzetek sajtó alá rendezői közül említhetők: Schlatter Alfréd (1878), Kobzy János (1892), Bánóczi József (1897, Magyar Könyvtár), Szinger Kornél (1903), Toncs Gusztáv (1906) magyarázatos kiadásai. — Hazafias kegyeletből készült a Spolarich-család Áfium-kiadása: Gróf Zrínyi Miklós: Ne bántsd a magyart. Budapest, 1920.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — Arany János: Zrínyi és Tasso. Budapesti Szemle. 1859. évf. — Salamon Ferenc: Zrínyi a költő. Koszorú. 1863. évf. — U. az: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. — Pauler Gyula: Zrínyi Miklós és Montecuccoli Rajmond. Budapesti Szemle. 1867. évf. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Budapest, 1867. — U. az: Magyar költők élete. I. köt. Pest, 1870. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Salamon Ferenc kisebb történelmi dolgozatai. Budapest, 1875. — Imre Sándor: Az olasz költészet hatása a magyarra. Budapesti Szemle. 1875. évf. — Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Két kötet. Budapest, 1876. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. Budapest, 1877. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. —

Dervarics Kálmán: Gróf Zrínyi Miklós a költő halála. Szombathely, 1881. — Szász Károly: A világirodalom nagy eposzai. II. köt. Budapest, 1882. — Vass Bertalan: A Zrínyiász mondattana. Magyar Nyelvőr. 1883—1884. évf. — Csuday Jenő: A Zrínyiek a magyar történelemben. Szombathely, 1884. — Kanyaró Ferenc: Zrínyi szerelme. Zrínyi születése, Zrínyi a hadíró. Figyelő. 1885—1886. évf. — U. az: Montecuccoli és Zrínyi vitája. Történelmi Tár. 1887. évf. — Binder Jenő: Egy félreértett hely a Zrínyiászban. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1888. évf. — Cserép József: Zrínyiászunk Tasso és Vergil világításában. Figyelő. 1889. évf. — Salamon Ferenc: Irodalmi tanulmányok. I. köt. Budapest, 1889. — Rónai Horváth Jenő: Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi elvei. Hadtörténelmi Közlemények. 1889. évf. — U. az: Montecuccoli és Zrínyi vitája. U. o. 1889. évf. — U. az: Montecuccoli és Zrínyi közt folyt vita iratai. U. o. 1890. évf. — Kanyaró Ferenc: Zrínyi ismeretlen munkája. Történelmi Tár. 1890. évf. — Greksa Kázmér: A Zrínyiász viszonya Tasso, Vergilius, Homeros- és Istvánffyhoz. Székesfehérvár kat. gimnázium értesitője. 1890. — Bodnár Zsigmond: A Zrínyiász. Magyar Szalon. 1890. évf. — U. az: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Majláth Béla: Zrínyi könyvtára. Akadémiai Értesitő. 1891. évf. — Loósz István: Arianna sirása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1892. évf. — Erdélyi Pál: Bibliotheca Zrínyiana. Magyar Könyvszemle. 1893. évf. — Kanyaró Ferenc: Bibliotheca Zrínyiana. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1893. évf. — U. az: Zrínyiász kelte és költője. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Margalits Ede: Zrínyi Miklós a költő. Budapest, 1893. — Weszely Ödön: Zrínyi Miklós idilljei. Magyar Szemle. 1893. évf. — Thury József: A Zrínyiász. Irodalomtörténeti Közlemények. 1894. évf. — Bartal Antal: Találkozások a klasszikus és modern költészetben. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1894. évf. — Farkas József: A biblia hatása a Zrínyiászra. Magyar Zsidó Szemle. 1895. évf. — Krajcsovics Soma: A Zrínyiász valláserkölcsi eszméi. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1895. évf. — Pápay József: Sziget ostromának epikai fontossága. U. o. 1896. évf. — Vida Sándor: A Zrínyiász szórendjéhez. Magyar Nyelvőr. 1896. évf. — Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kis tükre. Budapest, 1896. — Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós. Öt kötet. Budapest, 1896—1902. — Imre Sándor: Irodalmi tanulmányok. II. köt. Buda-

pest, 1897. — Szücs István: Zrínyi és Faludi idilljeinek viszonya Vergiliuséihoz. Máramarosszigeti kat. gimnázium értesítője. 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I. köt. Budapest, 1900. — Bleyer Jakab: Német siralmas énekek Zrínyi Miklós halálára. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. évf. — Margalits Ede: Horvát történelmi repertorium. I. köt. Budapest, 1900. — Piszarevics Sándor: A magyar és horvát Zrínyiász. Zágráb, 1901. — Endrei Ákos: Gróf Zrínyi Miklós: Szigeti Veszedelem. Budapest, 1901. — Kőrösi Sándor: Zrínyi és Machiavelli. Irodalomtörténeti Közlemények. 1902. évf. — Szücs István: Vergilius hatása idillköltészetünkre. Nyitrai kat. gimnázium értesítője. 1902. — Margalits Ede: Karnarutics éneke és a magyar Zrínyiász. Századok. 1903. évf. — Simai Ödön: A Szigeti Veszedelem első költői feldolgozása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. évf. — Wlassics Gyula: Zrínyi Miklós emlékezete. Akadémiai Értesítő. 1904. évf. — Hajnal Márton: Karnarutics és a Zrínyiász. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. évf. — Harmos Sándor: Zrínyi Viola-idilljei. U. o. 1904. évf. — Karenovics József: Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben. Budapest, 1905. — Görög Imre: Gróf Zrínyi Miklós a költő, mint államférfi. Budapest, 1906. — Payr Sándor: Muzsaji Vitnyédy István. Protestáns Szemle. 1906. évf. — Hörk József: Muzsaji Vitnyédy István. Századok. 1907. évf. — Széchy Károly: Zrínyi Miklós. Képes Magyar Irodalomtörténet. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1907. — Tolnai Vilmos: Adalék a Zrínyiász forrásaihoz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. évf. — Andrássy Gyula: Zrínyi Miklós a költő. Budapest, 1909. — Pethő Sándor: Zrínyi és Machiavelli. Budapesti Szemle. 1910. évf. — Simai Ödön: A Zrínyiász egy késői hatása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1911. évf. — Rexa Dezső: Zrínyi egy ismeretlen átdolgozója. Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. évf. — Csipak Lajos: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912. — Lőcsey Mária: Zrínyi Miklós halála. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Weber Artur: A Zrínyi-legenda. Ethnographia. 1912. évf. — Prónai Antal: A Zrínyiász főgondolata. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Beöthy Zsolt: A Zrínyiász magyarázatához. U. o. 1913. évf. — Friedreich Endre: Egy piarista krónikás Zrínyi Miklós haláláról. U. o. 1913. évf. — Weber Artur: Sagredo

Zrínyi Miklós haláláról. Századok. 1913. évf. — Pais Dezső: Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér, Zala vármegyében. Hadtörténelmi Közlemények. 1913. évf. — Biró Bertalan: Zrínyi Miklós prózai munkái. Budapest, 1913. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Budapest, 1914. — Négyesy László: Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914. — Mihóczi Rezső: Zrínyi és Montecuccoli polémiája. Budapest, 1914. — Kovács Dezső: A XVII. századi magyar líra klasszikus vonatkozásai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1914. évf. — Szegedy Rezső: Zrínyi Miklós és a Szigeti Veszedelem a horvát költészetben. U. o. 1915. évf. — Beöthy Zsolt: A Zrínyiász és irodalomtörténetirásunk. Irodalomtörténet. 1915. évf. — U. az: Zrínyi Miklós emléke. Budapesti Szemle. 1915. évf. — Sántay Mária: Zrínyi és Marino. Budapest, 1915. — Tolnai Vilmos: A Szigeti Veszedelem alapeszméjéről. U. o. 1915. évf. — Takáts Sándor: Zrínyi Miklós ismeretlen levelei. Budapesti Szemle. 1915. évf. — U. az: Zrínyi Miklós nevelőanyja. U. o. 1916. évf. — Fraknói Vilmos: Zrínyi a költő tanulóévei. U. o. 1917. évf. — U. az: Zrínyi Miklós a költő első irodalmi műve. Magyar Könyvszemle. 1917. évf. — Takáts Sándor: Zrínyi Miklós gyámja. Budapesti Szemle. 1917. évf. — Király György: A trójai háború régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Pap Károly: Egy ismeretlen Zrínyiászmásolat. Irodalomtörténet. 1917. évf. — Ferenczi Zoltán: Zrínyi és Busbequius. Akadémiai Értesítő. 1917. évf. — U. az: Zrínyi A Török Áfium Ellen Való Orvosság című művének forrásai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1917. évf. — Körösi Sándor: Az Áfium és Busbeck. Magyar Figyelő. 1918. évf. — U. az: Az Áfium vitás pontjai. Akadémiai Értesítő. 1918. évf. — Ferenczi Zoltán: Még egyszer Zrínyi és Busbequius. U. o. 1918. évf. — Heller Bernát: Zrínyi és Kohelet. Mult És Jövő. 1918. évf. — U. az: A Szigeti Veszedelem biblikus ihlete. U. o. 1918. évf. — Négyesy László: Zrínyi, a költő. A Szent István Akadémia Értesítője. 1918. évf. — Takáts Sándor: Zrínyi Miklós emlékezete. Budapesti Szemle. 1918. évf. — Várdai Béla: Zrínyi, a költő. Katolikus Szemle. 1918. évf. — Gábor Ignác: Zrínyi verselése és a magyar ritmus. Nyugat. 1918. évf. — Heller Bernát: Népies és folklorisztikus elemek Zrínyi Miklós műveiben. Ethnographia. 1919. évf. — Lukinich Imre: Gróf Zrínyi Miklósnak, a költőnek, születési éve. Századok.

1919. évf. — Payr Sándor: Zrínyi a költő és a protestánsok. Luther-naptár. Sopron, 1919. — Ferenczi Zoltán: Észrevétel Lukinich Imre cikkére. Századok. 1920. évf. — Király György: Zrínyi és a renaissance. Nyugat. 1920. évf. — Négyesy László: Zrínyi prózai munkáinak új kiadása. Budapesti Szemle. 1920. évf. — Ferenczi Zoltán: Zrínyi-ereklyék. Akadémiai Értesítő. 1920. évf. — U. az: Zrínyi jelszava. Budapesti Szemle. 1921. évf. — Radó Antal: A magyar rím. Budapest, 1921. — Várdai Béla: Katolicizmus és irodalom. Budapest, 1921. — Beöthy Zsolt: Romemlékek. Két kötet. Budapest, 1923. — Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1923. — Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet. 1924. évf. — Lukinich Imre: A Zrínyiek családtörténetéhez. Turul. 1924—1925. évf. — Heller Bernát: A Biblia a költő Zrínyi Miklós műveiben. Magyar-Zsidó Szemle. 1925. évf. — Takáts Sándor: A magyar mult tarlójáról. Budapest, 1926. — U. az: Szegény magyarok. Budapest, 1927. — Harsányi István: Eddig ismeretlen költemények Zrínyiről, a költőről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — Mészöly Gedeon: Gróf Zrínyi Miklós Szigeti Veszedelmének új életrehozása. Napkelet. 1927. évf. — Hajnal István: Az ifjú Zrínyi első csatározásairól. U. o. 1928. évf. — Ferenczy Géza: Zrínyi idilljeinek és életének kapcsolata. Budapest, 1929. — Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. Budapest, 1929.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN.

Gyöngyösi István élete.
Gyöngyösi István verses elbeszélései.
Gyöngyösi István hazafias énekei.
Gyöngyösi István egyéb verses munkái.
A Gyöngyösi-irodalom.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN ÉLETE.

Zrínyi Miklós halála évében lépett fel első kötetével a régi Magyarország legnépszerűbb költője: Gyöngyösi István. Míg Zrínyi Miklós hőskölteménye minden feltűnés nélkül tűnt el kortársainak és a következő nemzedéknek érdeklődése elől, Gyöngyösi István elbeszélő költeményeit örömmel forgatták a XVII. és XVIII. század olvasói. Az országos hírű gömöri poéta nemcsak lelkes elbeszélő volt, hanem termékeny költő is. Munkái számos kéziratban és kiadásban forogtak közkézen.

Gyöngyösi István 1624-ben született a Felvidéken. Egy református vallású földbirtokosnak, nemes Gyöngyösi Jánosnak, volt a fia. A sárospataki latin iskola elvégzése után több felvidéki megyében viselt esküdti hivatalt, amellett gazdálkodott és ügyvédkedett. Kisvagyonú nemes lévén, szívesen kereste a gazdagabb főurak pártfogását. Wesselényi Ferenc nádor fizetéses állást adott neki egyik várában, később maga mellé vette murányi udvarába. Midőn Wesselényi Ferenc 1667-ben meghalt, titkári állását megtartotta az özvegységre jutott Széchy Mária mellett is. Valami szerelmi mendemonda miatt megrendült ugyan helyzete, úgy hogy úrnője áthelyezte udvari szolgálatából a balogvári kapitányságra, de utóbb sikerült magát tisztáznia s visszajutott Széchy Mária mellé. A Wesselényi-

féle összesküvés fölfedezése után fogságba vetették. Ekkor tért át a katolikus vallásra.

Most új pártfogók után nézett. Az Andrássyak jogtanácsosa lett és Gömör megyét szolgálta. Mint ügyvéd messze földön híres volt; a felvidéki előkelő családok szívesen fordultak hozzá. Egyre jobban növekedett tekintélye a gömörmegyei nemesség előtt is. Ismételten megválasztották országgyűlési követnek, megyei alispánnak s minden módon kimutatták, milyen nagyra becsülik. Nem költői érdeme miatt érte a sok kitüntetés, hanem azért, mert éleseszű törvénytudó és használható tisztviselő volt. A nehéz időkben, mikor a Habsburg-háznak és Thököly Imrének csapatai versenyezve szorongatták a Felvidéket, különösen hasznát vették találékony elméjének. Még II. Rákóczi Ferenc fölkelésének idején is ő vitte Gömör megye ügyeit. Tekintélyes vagyont gyüjtött össze, de szorgalmát nem volt oka megbánni, mert tizenkét gyermeke osztozott szerzeményein. Két ízben nősült. Első neje Baranyai Ilona volt, egy felvidéki földbirtokos leánya; második neje Görgei Judit nemeskisasszony, az Andrássy család pártfogoltja. Mint Gömör megye alispánja halt meg, 1704 július 24-én, Csetneken.

Adatok Gyöngyösi István életéhez:

1629. — Gyöngyösi István születésének éve. (A rozsnyói katolikus plébánia ma is meglevő halotti anyakönyvében ez áll: «1704. 24. Julii Dnus Steph. Gyöngyösi vice-Comes annorum 75». Szülőhelye bizonytalan: valószínűleg Ungvár, esetleg az ungmegyei Radvánc község, egyesek szerint Eperjes. Bizonyos, hogy felvidéki nemesfamiliából származott; atyja, Gyöngyösi János, egyideig Eperjesen, majd Ungváron lakott, református vallású földbirtokos és ügyvéd volt.)

1650 körül. — Gyöngyösi István befejezi tanulmányait a sárospataki református kollégiumban. (Ebben az időben Debrecen és Gyulafehérvár mellett Sárospatak a magyar reformátusok leghíresebb iskolája. A felvidéki és tiszavidéki tekintélyesebb nemesurak gyermekei és a papi pályára készülő tehetségesebb jobbágyfiúk egyaránt ide sereglenek. Négy tanár és két segédtanár tanítja az ifjúságot latin, görög és héber nyelvre, poétikára, retorikára, filozófiára és hittudományra; olvassák Vergiliust, Horatiust, Ovidiust, Cicerót, Homerost, Demosthenest, Plutarchost; az iskola elvégzése után a szegényebbek tanítónak és papnak mennek, a tehetősebb nemesifjak otthon gazdálkodnak vagy törvénykezési gyakorlatot szereznek a vármegyénél. Jogot ez időtájt még sehol sem adnak elő a magyarországi protestáns főiskolákban. A latin nyelvnek szóbeli és írásbeli megtanulására nagy gondot fordítanak. Ovidiust itt szerette meg s valószínűleg itt kezdte magyar versekben fordítani a költő. Négy fiútestvére közül vele együtt járt a sárospataki kollégiumba bátyja, László, később az utrechti egyetem egyik legderekabb hallgatója, szép reményeket keltő református teológus. Míg Gyöngyösi László papnak készült, a költő az iskola befejezése után joggyakorlatra ment.)

1653. — Gyöngyösi Istvánt Gömör vármegye esküdtté választja, azaz a törvényes eljárásoknál az egyik szolgabíró segédje lesz. Ekkor már házasember. Felesége, nemes Baranyai Ilona jogán földbirtokos a gömörmegyei Csetnek községben. (Gazdálkodik, ügyvédi megbízásokat vállal s fizetéstelen esküdti állásában a vármegyét szolgálja.)

1658. — Hadbíró Fülek várában, Nógrád vármegyében. Fizetése megfelel egy századosi rangban levő tiszt havidíjának. (Vagyoni helyzete azzal is javult, hogy Ungváron lakó atyja 1656-ban kelt végrendeletében szeretettel gondoskodik testvéreiről és róla, a legkisebb fiúról. Az ungvári atyai házat ő kapja.)

1663. — Wesselényi Ferenc nádor szolgálatába lép. (Címe és rangja a régi értelemben vett komornyik azaz kamarás, titkár, belső szolgálattevő. Mindenesetre nagyobb tisztség volt, mint a hadbíróság. Ideje legnagyobb részét a nádorral tölti; ez terhes szolgálat, mert Wesselényi Ferenc sokat utazik s csak időnkint tér vissza Murány várába.)

1664. — Az év első felében Wesselényi Ferenc nádor oldalán a stubnyai fürdőben időzik. (Itt írja a Murányi Venus ajánlólevelét

Boldogasszony havának azaz január hónak 27. napján. A stubnyai hévvizet csak május hóban hagyják el.)

1666. — Érdemes szolgálataiért birtokot kap a nádortól. (A Habsburg-ház uralmával elégedetlen főurak murányi tanácskozásán nem vesz részt, de ott van a nádor közelében s tudomást szerez a politikai ügyek titkos tárgyalásáról. Sokkal kisebb személy, hogysem belevonhassák a Wesselényi-féle szövetkezés bizalmas dolgaiba.)

1667. — Ez év márciusában meghal Wesselényi Ferenc. A költő megmarad az özvegy szolgálatában, megbízásából Lengyelországba megy, hogy eladja az elhúnyt nádor ottani birtokát. (A Lubomirski Sándor herceggel szeptember havában kötött szerződés ma is megvan az Országos Levéltárban.)

1668. — Ez időtájt hal meg első neje. Négy gyermekét egyelőre az ungmegyei Radváncon nevelteti. Ömaga, mint az özvegy nádorné titkára, Murány várában él, de az udvar népe irigyli kényelmes helyzetét s minden módon fondorkodik ellene. Széchy Mária végre is megneheztel rá, kihelyezi a murányi udvarból s megbízza Balogvár kapitányságával. (Az özvegy nádorné ez év december havában Pozsonyból ezt a rendelkezést adja balogvári tiszttartójának: «volt komornyik Gyöngyösi István bemegyen balogi kapitányságra, azért amely házban ennek előtte a kapitányok laktanak, azon házat tisztíttasd ki, lakjon abban». A besúgók mendemondája a költő személyét egy nőcseléddel hozta kapcsolatba s ez a kósza híresztelés lobbantotta haragra a nádor özvegyét. A kegyvesztett költő később minden módon tiltakozott a gyanúsítás ellen s Széchy Mária megbocsátott neki.)

1669. — Az özvegy nádorné több kisebb birtokot adományoz számára, azonkívül hű szolgálatai jutalmául ráiratja Babaluska falut is. (Az adománylevél megemlíti, hogy előbb mint komornyik, utóbb mint balogvári kapitány anyagi károkat is szenvedett, mert urát és úrnőjét nagy hűséggel szolgálta s nem tekintette a maga hasznát.)

1670. — Csendes életet él a balogvári kapitányságban, de a Wesselényi-féle szövetkezés elárulása után I. Lipót király vizsgáló bírái elfogatják s Fülek várába záratják. Innen folyamodik augusztus havában több társával együtt Szelepcsényi György esztergomi érsekhez. Nemesi szabadságuk védelméért s lefoglalt vagyonuk felszabadításáért könyörögnek. Mivel a füleki várőrség tisztjei tízezer tallér

erejéig kezességet vállalnak azért, hogy a foglyok nem fognak megszökni, néhány hónapi rabság után társaival együtt kibocsátják börtönéből. Bírói kihallgatása nem tudja rábizonyítani az összeesküvésben való részvételét. (Eskü alatt tett vallomásában csak másoktól hallott adatokról ad számot: kik voltak jelen egyes gyüléseken, miről beszéltek egyes emberek magánbeszélgetéseikben. Ellenben helyzete megkönnyítésére ez időtájt tér át református hitéről a katolikus vallásra.)

1671. — Február havában Széchy Máriával együtt Murányból Pozsonyba és innen Bécsbe megy. Itt marad december haváig, ekkor úrnőjét szabadon bocsátják. (Bécsben szorgalmasan eljár az özvegy nádorné minden dolgában s bizalmas értesítéseket küld haza Andrássy Miklós gömöri főispánnak az elfogott magyar urak sorsáról. Levelei igen előzékeny hangúak: «Akartam ez alkalmatossággal is alázatosan bemutatnom írásom által az Kegyelmed szolgálatjára magamat, az hol személyem szerént is kívánnék immár egyszer jelen lenni s udvarolni ... Minthogy már alkalmas időtől fogvást egészségem is csak imígyamúgy szolgál itten: alig várom, hogy felszabadulhatnék az bécsi lakástól s már egyszer Kegyelmednél is udvarolhatnék, az kit el sem mulasztok, Isten innét visszavivén».)

1672. — Egyideig Radváncon időzik, majd Andrássy Miklós gömöri főispán szolgálatába áll. (Az előkelő úr ügyeiben sokat fárad, utazik, ügyvédkedik, birtokpereket intéz; jogtanácsos és jószágigazgató egy személyben; nagy buzgalommal védi ura érdekeit; olykor még kölcsönnel is segíti szorultságában.)

1674. — Nőül veszi Andrássy Miklósné komornáját, nemes Görgei Juditot. A főispáni család Csetneken házat és birtokot ad nekik ajándékul. Itt él Görgei Judittal s első és második házasságából származó gyermekeivel. (A kuruc-labanc harcok, Thököly Imre felkelése, a törökök kiüzésével járó viszontagságok az ő nyugalmát is megmegzavarják, de azért jószágait jelentékenyen gyarapítja, összeköttetéseit egyre jobban kiterjeszti. A törvények magyarázásában és a pörös eljárás szövevényeiben kiválóan jártas. Zrínyi Ilona 1680-ban mint az ország leghíresebb törvénytudóját említi.)

1681.— Gömör megye egyik követe lesz a soproni országgyülésen. Sopronban időzik áprilistól decemberig. (A június havában nádorrá választott Esterházy Pál üdvözlésére ekkor írja Kesergő Nympháját.)

1683. — Gömör megye követül küldi a Thököly Imrétől egybehívott felsőmagyarországi gyűlésre. (Ez időtájt ünnepli egyik költeményében a kuruc fejedelemnek Zrínyi Ilonával kötött házasságát: Az ki régen fegyvert fogott hazájáért.)

1685. — Csetnekről az Andrássyak vára mellé, a gömörmegyei rozsnyói járásban fekvő Krasznahorkaváraljára, költözik. (Prókátori szolgálatait a legelőkelőbb urak is szívesen veszik, jogi tanácsadója többek között gróf Koháry Istvánnak; az Andrássyak több házat és birtokot íratnak nevére, hogy megjutalmazzák hűséges szolgálatait. Alkalmazkodó, szerény, vidám nemesember, földbirtokos-társai szeretik, eleven eszéért és jogi tudásáért általános becsülésben van része.)

1686. — Az elhúnyt báró Andrássy Miklós fia, báró Andrássy Péter gömöri főispán közbenjárására a gömörmegyei nemesség az évi tisztválasztó közgyűlésen Gyöngyösi Istvánt a vármegye első alispánjává választja. (Hét éven keresztül minden évben újra megválasztják s őt küldik országgyűlési követnek az 1687. évi pozsonyi országgyűlésre is.)

1691. — Május havában meghal Krasznahorkaváralján második felesége, Görgei Judit. (A költő ekkor már meghaladta hatvanadik életévét, felesége harminchat éves korában húnyt el, nyolc gyermekük közül a legkisebb három éves.)

1692. — Birtokszerző fáradozásaiban nehéz pörökbe bonyolódik. Nádori adományt nyer a Kubinyiak és Máriássyak számos kisebb birtokára, de az érdekelt családok tiltakoznak az adományozás és birtokbavétel ellen. Kénytelen lemondani az adományról, mert a pör megnyerésére nincs semmi reménye. (Az egyik pör több éven keresztül húzódik, de hiába herceg Esterházy Pál nádor jóakarata, a szepesi káptalan és a jászói konvent közbenjárása, a nádori adománylevélnek ellenmondó nemesfamiliák nem hagyják a jussukat s győznek a nagytapasztalatú alispán-prókátor ellenében.)

1697. — Krasznahorkaváraljáról Csetnekre költözik. (Tizenkét évig élt népes családjával Krasznahorkaváralján, itt fekvő kúriáját és birtokát báró Andrássy Miklóstól zálogjogon kapta, de pártfogójának fia, báró Andrássy Péter, megkezdte a visszaváltási összegek kifizetését s a költőnek távoznia kellett addigi lakóhelyéről. Ennek ellenére sem változik meg jó viszonya a báróval. Charicliáját is neki ajánlva nyomatja ki Löcsén 1700-ban.)

1700. — A gömörmegyei tisztújításon Gyöngyösi Istvánt ismét alispánná választják, de az agg költő, hosszú szolgálatára és törődöttségére hivatkozva, felmentését kéri. A főispán és a megyei rendek ragaszkodnak alispánságához. (A költő ezután évről-évre minden tisztválasztáskor felmentését kéri, de a vármegye nem engedi el az alispánságból. Betegeskedve éldegél csetneki házában. Öreg napjait megyei ügyei és költői munkássága között osztja meg.)

1704 július 24. — Gyöngyösi István halála Csetneken. Mint Gömör megye alispánja hal meg hetvenöt éves korában. (Utolsó hivatalos intézkedése egy nyilt parancs kibocsátása «méltóságos fejedelem, felsővadászi Rákóczi Ferenc kegyelmes urunk őnagysága» azon parancsolatának végrehajtására, hogy a vármegyék fogdossák össze a kuruc táborból elszökött vagy a harcolás alól bármiképen kibúvó jobbágyokat és nemeseket. A Csetnekről 1704 április 18-áról keltezett alispáni irat kezdő sorai: «Én, alább megírt Gyöngyösi István, nemes Gömör vármegyének ordinarius vice ispánja, adom tudtokra mindeneknek, akiknek illik, nevezet szerint pedig azon nemes vármegyebeli városok és faluk bíráinak, esküdt polgárainak és minden egyéb lakosinak, mind nemeseknek, mind nemteleneknek...»)

1767 körül. — Meghal a költő legifjabb fia is, Gyöngyösi György nagyváradi kanonok. A család még élő tagjainak minden kapcsolata megszűnik Gömör vármegyével. Nyoma vész a költő csetneki sírjának is, lakóházát sem tudják bizonyosan megjelölni. (Fiai közül a nagyváradi kanonokon kívül szép pályát futott meg Gyöngyösi Gábor: 1699-ben Gömör vármegye főjegyzője, a szatmári béke után kamarai tisztviselő Kassán, utóbb a magyar királyi udvari kancellária előadó tanácsosa Bécsben; 1746-ban halt meg, előkelő hivatala mellett tekintélyes földbirtokot is szerzett; egyik fiát császári katonatisztnek nevelte, leányai ausztriai német családokkal kerültek rokoni összeköttetésbe.)

Irodalom. — Gyöngyösi István életének adatai két évszázadon keresztül szétszórtan hevertek különböző XVII. századi okiratokban és levelekben s az ezek felhasználása nélkül közreadott későbbi életrajzi vázlatok sajnálatosan hézagosak és feltűnően hibásak voltak. — Czvittinger Dávid meg sem említette költői munkásságát (1711), Bod Péter néhány elismerő szót mondott verselő tehetségéről (1766), a későbbi tudományos írók éppen hogy röviden számbavették életét

és müveit, míg végre Dugonics András hozzáfogott életrajzának megírásához. Adatait Gömör megyéből akként szerezte meg, hogy levelet írt egy ottani földbirtokosnak a régi megyei jegyzőkönyvek Gyöngyösi-adataiért, a földbirtokos szólt az alispánnak, ez viszont megbízta a levéltárnokot a munka elvégzésével. Mivel pedig a Felvidéken sok Gyöngyösi-család élt, a levéltárnok pedig mindent kiírt, ami elébe került a Gyöngyösiekről, Dugonics András sok téves és egymásnak ellentmondó adatot kapott, úgy hogy kénytelen volt «az észnek szerkeztető tudományához» folyamodni azaz megfelelő adatok híján kombinálni. Ilyen módon életrajzát teleszötte kétes hitelességű állításokkal. (Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai. Két kötet. Pozsony és Pest, 1796.) — Ez az életrajz szolgált forrásul a későbbi életíróknak, ehhez igazodott Toldy Ferenc is. (A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876.) — A bántó zavarnak és hézagosságnak Nagy Iván vetett véget azzal, hogy gondos levéltári adatok alapján részletesen megvilágította a költő ismeretlen életviszonyait s helyreigazította a szembeötlőbb hibákat. (Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907. évf.) — Gyöngyösy László az új életrajzi mozzanatok egész tömegét tette közé, ezeket azonban nem használhatjuk, mivel forrásait nem jelölte meg pontosan s a költő személyéhez kapcsolt számos olyan feljegyzést, amelyek egy másik Gyöngyösi Istvánra és több más Gyöngyösi-családra vonatkoznak. A költővel egyidejüleg élt ugyanis egy másik neves Gyöngyösi István is, a hevesmegyei alispán, sőt ugyanebben az időben még két másik Gyöngyösi István is szerepel a megyei jegyzőkönyvek és okiratok során, nem is említve a sok felvidéki Gyöngyösi-családot. (Gyöngyösi István élete és munkái. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. Adatok a Gyöngyösi-család történetéhez. U. o. 1905. évf. Adatok Gyöngyösi István életéhez. U. o. 1908. évf. és 1911. évf. Azonkívül több kiegészítő cikk a Protestáns Szemle 1912. és 1913. évf.-ban: valamennyiben számos ellenőrizhetetlen téves adat.) — Az életrajzi kutató számára nélkülözhetetlen Badics Ferencnek az az értekezése, amelyben rámutat a régebbi tévedésekre s helyreigazítja a legbántóbb hibákat. (Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában. Budapest, 1928.)

GYÖNGYÖSI ISTVÁN VERSES ELBESZÉLÉSEI.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN költői hírnevét első nyomtatásban megjelent elbeszélő költeménye, a *Márssal társalkodó Murányi Venus,* alapította meg. (1664.) Ezt a verses munkáját Wesselényi Ferenc nádor elbeszélése alapján írta. Megtudjuk belőle, miképen foglalta el Wesselényi Ferenc Murány várát és hogyan nyerte el a vár özvegy úrnőjének, Széchy Máriának, kezét. Az esemény 1644-ben történt, amikor Wesselényi Ferenc füleki kapitány volt s I. Rákóczi György erdélyi fejedelem előretört hadával, hogy III. Ferdinánd magyar király ellen vonuljon. Mint a Felvidék nagy része, Murány is az erdélyi fejedelem pártjára állt, Wesselényi Ferenc azonban megmaradt a Habsburg-ház hűségén s megkezdte a bevehetetlennek tartott vár vívását.

Jegyezzék fel mások versekben — kezdi elbeszélését a költő — az istenek ellen harcoló görög óriások tetteit, Jason és Medea történetét, Páris és Helena sorsát, Dido és Aeneas szerelmét, Herkules munkáit és Ulysses szenvedéseit; én nem ezekről énekelek, hanem Murány dolgát öntöm versbe. «Múzsám Parnassusból ki régen távoztál S Pegasus forrástól messzire szakadtál, Ha még valamit tudsz, amit ott tanultál, Láss azért munkádhoz, melyet

felvállaltál. Melyre adj, Apollo, kívánt segedelmet, Énekelje Múzsám úgy ezt a szerelmet, Hogy akik ezáltal vettek győzedelmet, Találjon azoknál jó kedvet s kegyelmet.» I. Rákóczi György erdélyi fejedelem haddal támadt III. Ferdinánd magyar királyra, az ország jórésze az erdélyiek mellé áll, csak néhányan maradnak hívek a királyhoz. Ilyen a magyar! Örökké egyenetlenkedik egymással. «Veszni tért kis hazánk, forgasz mely sok kockán, Hány felé vetett már a szerencse sarkán, Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán, Régi szép épséged, mely miatt áll csonkán. Ó, a régiektől elfajzott nemzetség, Híredben s nevedben korcsosult nemesség, Mióta köztetek nincs az egyenlőség, Ily rútul azóta prédál az ellenség. Ameddig egy szívvel fogtál magyar fegyvert, Volt-é oly nemzetség, mely tégedet megvert? Kardod minden ellen diadalmasan nyert, Sok préda s nyereség lábad előtt hevert.» Ferdinándnak kevés olyan hűséges embere van, mint Wesselényi Ferenc füleki kapitány. Ez a kiváló férfiú minden tekintetben kiemelkedik kortársai közül. «Nem szánja életét, fárad hazájáért, Második Curtius megmaradásáért, Egeket érdemel gyakor próbájáért, Mint régen Hercules sok viselt dolgáért. A lova Pegasus, maga Hector rajta, Mint sas a darvakat, sok pogányt úgy hajta, Földhöz veré tőre, kit el nem szalajta, Sok kötött ellenség kezében óhajta.» Mikor I. Rákóczi György a Felvidék legnagyobb részét hatalmába keríti, Wesselényi Ferenc azt a megbízást kapja, hogy az erdélyiekhez pártolt Murányvárat vegye vissza. A várban Széchy Mária az úrnő. Az olimpusi istenek szerelemre gyulasztják egymás iránt Ferencet és Máriát;

Ferenc levelet ír Máriának, arra kérve őt, hogy jelölje meg azt a helyet, ahol szólhatnak egymással; a levél és Cupido nyila eléri célját; Mária viszonozza Ferenc érzelmeit. Többszöri üzenetváltás után abban egyeznek meg, hogy Mária halászás ürügye alatt lejön a várból, a patak partján találkoznak és minden dolgot megbeszélnek. A találkozáskor Ferenc arra kéri Máriát, adja föl a várat; megígéri neki, hogy nőül fogja venni. «Esküszöm szablyámra: tégedet elveszlek, Özvegy nyoszolyámhoz igaz tűzül teszlek, Holtig tökéletes hűséggel követlek, Amíg meg nem áldasz, hát el nem eresztlek. Hevül most Mária s megakad szavában, A szemérmetesség pozsog orcájában, Erre mit feleljen, forralja magában, Csak ő maga tudós titkos szándékában.» Végre is Mária örömest adja beleegyezését, megtalálja a vár átadásának módját is. Kőre kötött cérnával megméri a vár sziklafalát s hosszú létrákat csináltat, hogy Wesselényi és emberei feljuthassanak a várba. A füleki kapitány a megbeszélt időben válogatott vitézeivel megjelenik a vár alatt s bár a pokoli sötétségben csak nehezen találnak rá a leeresztett létrákra, végül mégis felkapaszkodnak a falakon s III. Ferdinánd király szolgálatára esketik fel a meglepett várbelieket. «Gyönyörködik Venus, hogy ezt végben vitték, E nagy erősséget általa megvették, A két árva szívet örömre emelték S emlékezetessé péntek napját tették.» Megtartják az esküvőt, boldogan élnek. A magyar király nem feledkezik meg hűséges emberéről, nagy tisztségeket ad neki, felvidéki generálisnak nevezi ki, később még nagyobb méltóságokat helyez vállaira. «Magyarországunknak lesz nádor-

ispánja, Hűségét a spanyol király is kívánja, Nagyérdemű arany-gyapjúval kínálja, Amint meg is adta s nyakán függ báránya. Nincsen már több grádics magyar méltóságra, Érdemelt virtusa vitte felső ágra, Honnét figyelmesen vigyáz az országra, Isten nyujtsa éltét kívánt hosszúságra. Igy jutott Vesselén nagy Murány várához, Emeltetvén onnét több méltóságához, Érkezett Múzsám is már feltett céljához, Fáradsága után lát nyugodalmához.»

Gyöngyösi István az eseményt teljes történeti hűséggel szedte versekbe, úgy amint a kaland, húsz évvel azelőtt, valóban megtörtént. De a históriai nyersanyag csak egyik eleme az elbeszélő költeménynek. Másik igen fontos elemét a poétai ékítmények alkotják: nevezetesen a mitológiai díszítmények, a lírai betoldások és a leíró részletek. Ezek a közbeékelt cifrázatok a tulajdonképeni verses krónikától könnyen elválaszthatók. A mese kitalálásában és fölépítésében, a kompozícióban és jellemrajzban nincs a költőnek különösebb érdeme, de a hiányokért kárpótlást nyerünk az eleven megfigyelésekben, hangulatos leírásokban, szokatlan jelzőkben, új szóképekben. A természet szépségeit s a szerelem örömét és búját Gyöngyösi István úgy rajzolja, mint Balassa Bálint óta egy magyar poéta sem. Az eseményeket nem alakítja, de elbeszélni könnyedén tud és nagy az életbölcsessége. Négyesrímű tizenkettős sorai tetszetősen folynak, nyelvében sok a szín és hangzatosság.

Verses szövegét prózai tartalomjelző mondatokkal kíséri, ezeknek már kivonatos egybeállítása is jó be-

pillantást nyujt feldolgozó módszerébe. Mindegyik lapszéli mondatához egy-egy verses részlet fűződik: Harmadik Ferdinánd római császár és magyar király, Rákóczi Györgytől Ferdinánd ellen háborúság indíttatik, A hírnek lakóhelye, A Felföld Rákóczihoz hajol, Magyaroknak egyenetlenségei, Wesselényi Ferenc állhatatossága s dícséreti, Wesselényi Ferenc viselt dolgainak emlékezete, Murány erőssége, Szécsi György Muránynak ura, Szécsi György négy leányának férjhez menetelek, Máriának Erdélyből való veszedelmes visszajövetele, Venus Marssal együtt választtatik Murány megvételére Wesselényi Ferenc mellé, Cupidónak házatája, Cupidó nyilának ereje, Cupidótól Wesselényi Ferencnek szíve Szécsi Mária szerelmére sebesíttetik, A szem a szerelemre való kalauz, A szerelmet az istenek szokták osztani, Wesselényinek törődése: mi úttal jelenthesse meg Szécsi Máriához való nagy szeretetit, Az irígységnek gonosz volta, Nem jó mindennek titkos dolgokot megjelenteni, Wesselényi titkos tüzét levél által jelenti meg Máriának, Búsul: mi módot találjon levele elküldésében, Nagy János Kürti Ferencné szolgája, Nagy Jánosnak hetven tallért igér ha reá bízandó dolgát végben viszi, Nagy János rettegése a levél felvállalásában, Wesselényi biztatása, Nagy Jánost oktatja: mint viselje magát szemben lévén Máriával, Mária szívét Cupido Wesselényi Ferenc szerelmére gerjeszti, Nagy János visszajövetele Murányból Mária levelével, Kádas Márton Máriától Wesselényihez követségben, Wesselényi szíve vágyódása Máriához való menetelére, Wesselényi útja a rendelt hely felé, Marsnak megjelenése Wesselényinek útjában, Mária halá-

szat színe alatt lejön Murány várából, Wesselényi szava Máriához, Murány feladására kéri Máriát, Mária felelete Wesselényi könyörgésére, Wesselényinek Mária csókolására való haszontalan gerjedése, Egymástól való elválásuk, A szerelmesnek és a vitézkedőnek egyenlő állapotja, Mária törődése s búsulása: miképen vigye végbe fogadása szerint Muránynak feladását, Mária szorgalmatossága a létrák készítésében, Wesselényi készülete, Vadász Pál vitézsége, Fekete László dícsérete, Vitézeknek Murány erősségétől való irtózása, Wesselényi elhagyván seregét elölmegyen egynehányad magával, Vizek s kertek között való bujdosásuk, Kazai János érkezik a gyalogokkal, a vár alatt való kertekhez jutnak, a lajtorját keresik, Solymosi szava Wesselényihez: hogy elhagyván Murányt visszamenjenek, Vadászi Pál Kádasra talál: kitől jó hírt hallanak a leeresztett létra felől, Mária készületi Wesselényi bebocsátásához, Szolgáihoz való beszéde, a várták elfogása, A váró szíveknek nyughatatlansága, Mária búsulása Wesselényi késedelme miatt, Mária bátorsága, A létrán felmenetelek, Mária maga házába viszi kézen fogva Wesselényit, A vár kapitányát és a többi várbeli tiszteket Ferdinánd császár és a maguk hívségére esketik, Illésházinénak megijedése, Bolháknak természeti, Illésházinét Wesselényi biztatja, Wesselényinek Máriával leendő házasságáról való jövendölések, Megesküvések és lakodalomtartások, Wesselényi hűségének dícséreti, Máriának dícséreti.

Kemény János emlékezetében (1693) Kemény János erdélyi fejedelem házasságának, lengyelországi harcainak, tatár rabságának, hazatérésének, fejedelemmé való vála-

tásának, török háborújának és hősi halálának históriáját beszélte el. Eddig — úgymond a költő — a murányi hegyek tetején Wesselényi Ferenc és Szécsi Mária szerelméről énekeltem; most szállj le Múzsám a hegyről, menj át a Tiszán a dinnyés Nyirségre, onnan a Szilágyságba és Erdélybe, végül a lengyelek, tatárok, oláhok országába. Három gyönyörű szűz nevelkedik Lónyai Zsigmond úri házában, legszebb a három közül Lónyai Anna. Mikor a hajadonok felserdülnek, sok kérő ostromolja a Lónyai-házat; Anna Wesselényi Istvánhoz megy nőül. A házasság nem szerencsés, Anna férje meghal, az özvegy bánatos szívvel siratja urát. A gyászeset híre elérkezik Kemény János erdélyi nemesúr portájára, ő is özvegy ember, két felnőtt fia van; arra gondol, hogy nőül veszi Lónyai Annát. Igaz, hogy a daliás férfi után egy másik úriasszony is eped s minden áron meg akarja szerezni férjének, de Kemény János Lónyai Annát akarja. Egyik hű szolgájával megüzeni szándékát az özvegynek, ez egyideig elutasítja kérését, de végre jegyet vált vele. Ebben az időben indul II. Rákóczi György erdélyi fejedelem Lengyelország meghódítására s mivel fővezére Kemény János, a vitéz férfiú nem esküdhetik meg Lónyai Annával. Kardot köt, hadba száll, ez a kötelessége. Egyszerre csak szörnyű hír érkezik a lengyel földről: a tatár kán megsemmisítette a magyarok táborát, rabságba hurcolta a magyar nemesurakat, bilincsbe verette Kemény Jánost. A daliás férfi szörnyű módon szenved, a tatár kán egybekötözteti egy férges janicsárral, azután olyan béklyót veret rá, hogy egy lépést sem tud tenni. Feldobják egy szalmás taligára, becsukják

a krimi tatárok egyik várbörtönébe. Innen ír levelet Lónyai Annának: «A kán rabja vagyok, nagy vasat veretett, Amelyet szokatlan lábomra üttetett, A város feliben egy vár épittetett, Némely társaimmal abban rekesztetett. Őriznek bennünket erős vigyázással, Megkülönböztetvén a rendelt szállással, Velem Kornis Ferenc vagyon Nagy Tamással, A második szoba rakodott több mással». A harcban edzett bajnokot nem lehet egykönnyen megtörni. Mikor a tatár vezérek tanácsülése elé idézik, úgy megy le a várból, hogy a pogányok bámulattal tekintenek daliás tartására. «Ilyen tekintetet ritkán láttak rabban, A szabadult ráró sem néz vidámabban, Laususnál a lovat üli módosabban, Jóllehet inai töröttek a vasban.» Százezer tallért követelnek szabadulásáért a tatárok; Anna megüzeni neki, hogyha kell, egész vagyonát odaadja érte, csakhogy hazajöhessen. «Készen vagyok érted mindenemet adnom, Egy köz condorában rongyosan maradnom, Mint tégedet nehéz fogságodban hagynom, S azzal örökképen tőled elszakadnom.» A megkínzott magyar úr megkapja jegyese sorait — egy hű szolga hozza a levelet ezer veszély között a tatárok országába — bánatosan olvassa a vigasztaló üzenetet, már törődött a teste, nincs semmi reménye. Piros szépsége rútságra fordult, haja vállát veri, karjai bágyadtak, ruhái nyűttek. Mit adhat Annának önfeláldozó hűségéért? «Ő pedig egyebet a fehér vénségnél, Orcát halványító sárga betegségnél, Barátság nem tudó komor szegénységnél, Nem hozhat s több ehhez hasonló inségnél.» Anna tudja ezt, de annál kétségbeesettebben dolgozik a szenvedő fogoly kiszabadításán; lótnak-futnak Kemény János fiai

is, hogy megszabadíthassák atyjukat; összeállnak a rokonok és barátok, gyüjtik a pénzt Erdély jövendő reménységének kiváltására. Kegyetlen megsarcolás után így érkezik meg végre hazájába a sokat szenvedett férfiú s az Úr előtt megesküszik Lónyai Annával. Nagy baj van ekkor az országban, égnek az erdélyi városok, a török és tatár kardok csapásai alatt ezrével hull a magyar, beláthatatlan sokaságokat hajt rabszolgaságba a pogány. A nemesurak egy része könyörög Kemény Jánosnak: szánja meg hazáját, vegye át Erdély kormányát, szálljon szembe a törökkel. Kemény János megindul Erdély megmentésére, német csapatok is segítik vállalkozásában, de serege még így is kicsiny a török töméntelen sokaságával szemben. Harci játszás ez, vakmerő próba, kétes végű elszántság. «Mohácsnál Lajost is nem egyéb vesztette, Hanem hogy kis hadát soknak eresztette, Azt a nagy sokaság meg is emésztette, A vakmerőségnek árát így fizette.» A török nem kis ijedtséggel hallja, hogy Kemény János Erdélyben van német segítséggel; annál jobban örül, mikor híre jön, hogy a németek legnagyobb része elhagyta a fejedelmet. Miért is küzd még a fejedelem? Félti a becsületét, szomjazza a hírnevet, bízik a hadiszerencse kiszámíthatatlanságában. Még egyszer találkozik Lónyai Annával, érzékenyen elbúcsúzik tőle, azután készül a döntő ütközetre. Környezetében sokan kicsinylik a törököt, gyülevész népnek tartják, biztosak a győzelemben; de a törökök közt kiváló vitézek vannak s a nagy mérkőzés javukra dől el. Hiába kérleli a fejedelmet egyik híve, hogy ő maga ne vegyen részt a harcban, mert személyének megóvásával a hazának

tesz szolgálatot, búsan felel a fejedelem: A jóhír és a vitézi becsület mindennél nagyobb, magad is hogyan vélekednél rólam, ha követném tanácsodat. Úgy viaskodik a csatában, mint a búsult vadkan, haragos kardjával levagdossa a rárontó törököket, azután lehanyatlik szablyája, sebekkel borított teste a földre roskad. Igy pecsételi meg édes hazája iránt érzett forró szeretetét. «A hír az országot hamar bényargalja, Elhanyatlik Anna, mikor ezt meghallja.»

A tragikus sorsú erdélyi fejedelem történetét időrendi egymásutánban szedte négyesrímű tizenkettősökbe a költő s a históriás énekrészeket buzgón cifrázta megszokott díszítő elemeivel. Szerkesztő és jellemző ereje jobb, mint a Murányi Venusban; költői stílusa ugyanaz. Ovidius hasonlatait, metaforáit és figuráit szinte öntudatlanul használta. Itt is, Murányi Venusában is, egyebütt is feltűnő az ovidiusi hatás; egyik-másik helye szinte terhelve van kedves latin olvasmányaira való visszaemlékezésekkel. Ettől eltekintve gyökeresen magyar szellemű tehetség s olyan egyéni stílusú és ritmusú költő, hogy munkáira neve nélkül is rá lehet ismerni néhány lapjának elolvasása után.

Gyöngyösi István a magyar epikában stílusteremtő mester. A históriás énekmondók nyomán indult el, de ezeknek kezdetleges próbálkozásait össze sem lehet hasonlítani az ő poétai lendületével. Az addig ugyancsak döcögő epikai előadást könnyedebbé tette, a verselésbe dallamosságot vitt. Megküzdött még a négyesrímű tizenkettősök nyügével is, pedig ez a versforma a maga rosszul hangzó

rímkattogásával még az olyan nagy epikus erejét is próbára tette volna, amilyen Arany János volt. Nyelvében sok a szín, verselése zengő. Ha költeményeit a maguk egészében tekintjük, nem találunk bennük művészi fölépítést, eredeti bonyolítást, önálló mesealkotást, de részleteiben sok a szépség. Kompozíciójának kezdetlegességéért és jellemzésének fogyatékosságaiért pompás ritmusérzéke, zamatos magyarsága, képes beszéde eléggé kárpótol. A maga korában igazi nyelvművész volt. Garmadával szórta a köznapi szürke beszédtől eltérő költői kifejezéseket. Nyelvében a régiességek és újítások gazdagon vegyülnek. Magyar költőtársaitól keveset tanult, de az ókori latin irodalom erősen hatott rá. Amint említettük, különösen Ovidius munkáiból kölcsönzött sokat. Annyira ismerte és szerette Ovidiust, hogy mesterének képei és kifejezései még akkor is tolla alá csúsztak, ha nem akarta utánozni a római költőt.

Márssal társalkodó Murányi Venus avagy annak emlékezete, miképen az méltóságos groff hadádi Wesseleni Ferenc, Magyarország palatinusa akkor füleki főkapitány, az tekéntetes és nagyságos groff rimaszécsi Szécsi Mária asszonnyal jövendőbeli házasságukról való titkos végezése által csudálatosképen megvette az híres Murány várat. Iratott ugyan az ő nagyságok komornikja Gyöngyössi István által. Kassa, 1664. (A címlap után következik a Wesselényi Ferencnek és Széchy Máriának szóló ajánlás. Ebben elmondja a költő, milyen fontos szerepe van a történetírásnak az emlékezetre érdemes események megőrzésében. A murányi dologhoz hasonló nagy cselekedeteket nem sokat ismertek a hajdani esztendők. «Igyekeztem azt lassú elmémnek érkezése szerént ezen együgyű históriámnak magyar versekből fűzött tollaival úgy szárnyaznom, hogy... nagyságtok egymás kedvéért való cselekedete is a következendő időnek messze levő határira repülvén, ottan is

híresüljön, ösmértessék, terjedjen s éljen örökké.» Amint az ajánlásban jelzi, jobban is megírhatta volna verses históriáját, de nem volt helye és ideje rá. Nagyobb részt úton és zajos szállásokon verselt. Hogy az igaz történetet poétai leleménnyel is szaporította s a murányi dolgok szerencsés végbemenetelét Vénusnak és Marsnak tulajdonította, erre a régi verscsinálók írásai oktatták. A kötet valószínűleg néhány száz példányban jelent meg, mégpedig Wesselényi Ferenc költségén. A gazdag úr szétküldözte ismerőseinek a házasságát dicsőítő históriát. Eredeti vagy egykorú kézirata nincs a költeménynek, első kiadásából mindössze három példány maradt fenn, újabb kiadása csak 1702-ből való, azontúl azonban elég sűrűn nyomtatták.)

Porábul megéledett phoenix avagy a néhai gyerőmonostori Kemény János erdéli fejedelemnek, Lónyai Anna asszonnyal lévő házasságának, tatárországi rabságának, a török ellen viselt hadi dolgainak és végre hazája mellett vitézül letett életének halála után is élő emlékezete, az melyet a magyar versekben gyönyörködőknek kedvekért ugyan magyar versekkel ennek előtte egynehány esztendővel írt volt és elrongyollott első írásinak töredékibül most újabb leírással kisebb rendben vett nemes Gömör vármegye viceispánja Gyöngyösi István. Lőcse, 1693. (Verses elbeszélésének eseményeit Wesselényi Ferenc nádor udvarában hallotta a költő, jó hasznát vette Kemény János kéziratos önéletrajzának is, így írta meg munkáját 1673 táján. Kézirata csak húsz esztendő mulva jelent meg nyomtatásban. A kötet élén álló ajánlósorait Apor István erdélyi nemesúrhoz intézte: «Az tekéntetes és nagyságos alsótorjai Apor István úrnak, nemes Csík, Györgyő és Kászon székek fő királybírájának és az erdéli harmincadoknak fő administratorának, bizodalmas nagy jó uramnak ajánlom köteles szolgálatomat. Jó hírét-nevét ösmérem, de személyével esméretlen vagyok Nagyságodnak; tartanám nagy szerencsémnek, ha annak is ösmértségében juthatnék, de csak reménységet sem vehetek arrul, nem hogy meglételéhez bízhatnám. Elrepültek már azok a jó idők, amelyek szárnyain kellene ahhoz jutnom és a tántorgó öregség állott helyekben». Nemcsak jó hírét hallottam Nagyságodnak, hanem azt is hírül hozták, hogy gyönyörködik a verses írások olvasásában; ezért kedveskedni akartam már régebben megírt Kemény Jánosommal. Igaz, hogy magáról a nagyhírű Apor-familiáról szóló versekkel kellene Nagyságod

eleibe mennem, de már törődött öreg ember vagyok, kezem keveset győz, elmém fáradékony, sőt elégtelen újabb dolgok írásához. «Az feljebb említett versekbéli dolgok is mindazonáltal ha egyenesen nem illetik is Nagyságodat, de minthogy nagyobb részében Erdélre nézők és annak akkori állapotját adják elé Kemény János dolgaival, annyiban, amennyiben Nagyságod azon haza fia, lehet azokhoz közi Nagyságodnak is. És én is mind erre, mind az versek olvasását örömest gyakorló dicsíretes szokására nézve reménylem: megtekinti örömest és, úgyis mint az én Nagyságod szolgálatjára való kötelességemnek és készségemnek jelét, nem vészi unalmason azon verseket eddig ösméretlen, most azok által ösmérkedni kévánó, magát úri jóakaratjában ajánló és szolgálatjára kötelező szolgájától — költ Krasznahorkaváralján Szent Iván havának 20. napján 1693. esztendőben — Gyöngyösi Istvántul.»)

GYÖNGYÖSI ISTVÁN HAZAFIAS ÉNEKEI.

A XVII. SZÁZAD szorongatott magyarjai közül a viharos időkben igen sokan megváltoztatták — helyzetük könnyítésére — vallásos meggyőződésüket és politikai pártállásukat. A királyi katolikus párt és az erdélyi protestáns párt küzdelmeiben Gyöngyösi István is nem egyszer engedett a körülmények kényszerűségének.

*Kesergő nimfá*ját akkor írta, mikor a magyar rendek az 1681. évi soproni országgyűlésen nádorrá választották a bécsi udvar legbizalmasabb tanácsadóinak egyikét, Esterházy Pált. A költő az új nádor pártfogásába ajánlotta hazáját: a maga gyámoltalanságán kesergő nimfát.

A szegény nimfa — Magyarország megszemélyesítője — a Duna vizénél hullatja könnyeit és siratja átkozott sorsát. Én vagyok az a szép haza, aki azelőtt mindenben bővelkedtem, bimbós tavaszom tele volt illatos füvekkel, kalászos nyaram ontotta a búzaszemeket, földem gazdagsága olyan volt, mintha egész Európa minden kincsét bírtam volna. Fegyver és törvény volt a kezemben. Mezőimen kemény Scipiók, bölcs Catók, ékesen szóló Cicerók éltek; a trójaiak nem voltak vitézebbek, a rómaiak erősebbek, az athéniek okosabbak

nálam. Dicsekedhettem Darius kincsével, Julius Caesar győzelmével, Nagy Sándor szerencséjével. «Valék akkor méltán sokaknak félelme, Nemcsak én magamnak, másnak is védelme, Sok népekre hatván kardom győzedelme, Tárházamnak is jött bőven jövedelme.» De nézd jó sorsom balra fordulását, a bőségből szükségre jutottam, kincses gazdagságom puszta szegénységgé változott. Megtámadott a német Sas, megtámadott a török Hold. «Forogván sok ízben ellenség kezében, Estem a Sasnak is némelykor körmében, Néha tollaimat tépte is mérgében, De hogy mind elrontsa, nem volt erejében.» Gyakran reám öklelt a Hold szarva, forgatott egyéb ellenség fegyvere, most vergődöm s nincsen fiaim közt egyetértés, viszálykodó pártok rontják egymást, az ország népe önmagát pusztítja. Igy kesereg a Nimfa, mikor egyszerre csak megjelenik előtte Mercur s biztató szóval fordul a síró asszonyhoz. Könnyeidre meghasadt az ég, Jupiter engem küldött vigasztalásodra, hallgasd meg szavaimat. Mindjárt itt lesz a Griff, kardot tart kezében, ügyed mellé áll s megfelel ellenségeidnek. Igaz hazai vér ő, eddig is nagy hűséggel szolgált neked, ezután még több jót tesz veled. Törüld le könnyedet, vetkőzzél ki gyászos köntösödből, vigadj. «Egyenesül ága hajlott keresztednek, Kit görbített vala súlya nagy terhednek, Zavara is tisztul négy folyó-vizednek, Akit bővít vala árja sok könnyednek. Megépül meződ is szokott termésével, Telik falu s város visszajött népével, Jár a kereskedő megmaradt pénzével, Nevelvén értékét annak eszközével.» S már itt is a Griff, üdvözli a Nim-

fát, ígéri neki és Istenének, hogy utolsó csepp véréig feláldozza életét hazájáért. Víg zendülés támad erdőkben-völgyekben; Apollo verset mond; Minerva, Mars, Venus örvendeznek; Amphion összegyüjti zenészeit; ki lantját pendíti, ki hegedül, ki dobol, ki sípol. «Triton is felfújta dagadott pofáját, Igen harsogtatja görbe trombitáját, Énekhez készíti Orpheus is száját, Újult örömében mondja is nótáját.» Maga Jupiter is örvend s Junoval együtt dícséri és áldja a Griffet. Nem búsul már az árva Nimfa, bízik benne, hogy jobbra fordul sorsa: «Kit hogy Isten adjon s így szépen csendesen Maradhassunk tovább mind közönségesen, S azonban a Grift is nagy dicsőségesen Éljen s uralkodjon kívánom szívesen». A Griff: Esterházy Pál.

Thököly házasságát a kuruc fejedelem tiszteletére szerzette. Thököly Imre az 1680-as évek elején hatalmának tetőpontján állott; az 1683. évi kassai gyűlésén Gyöngyösi István is megjelent, mint Gömör megye követe. A költő a soproni országgyűlésen a királypárti Esterházy Pálnak bókolt, most a törökökkel szövetkező kuruc vezér előtt mutatta be a nemzet hódolatát. A költeményben Venus megjelenik Thököly Imre előtt s tudtára adja, hogy a haza érdekében házasságra kell lépnie Zrínyi Ilonával.

«Az ki régen fegyvert fogott hazájáért, Küszködik is annak megmaradásáért, Mint amaz nagy Hektor régenten Trójáért, Avagy Horatius Róma váltságáért, Monda Venus annak: Tedd le sisakodat, Töröld meg az harci porból homlokodat, Oldd le oldaladról felkötött kardodat,

Kemény forgatása tágítsa markodat.» Ezekkel a sorokkal zendül meg az ének. A szerelem istenasszonya – Venus – vigasztaló és lelkesítő szavakkal fordul a nemzet választott fejedelméhez: eleget tűrtél már a csaták mezőin, itt az ideje, hogy a rögös táborozó helyet puha nyoszolyával cseréld fel. Van egy kősziklás halom, egy szép özvegy ott a vár ura, az egek őt szánták neked, ő lesz Medeád, Ariadnéd, vezértársad. Ha nőül veszed ezt a tüneményes szépségű asszonyt, hajód egyszerre biztosabban fut a haza tengerén, szerencséd útja egyenesebb lesz, küzdelmed célhoz jut. «Ugyanis az talán célja fegyverednek, Hogy végig űzd felvett ügyét nemzetednek, Melynek nyavalyái most is felesednek, Ha te nem orvosolod, meg is nehezednek.» Milyen ez a szerencsét hozó nagyasszony? «Elmult ugyan immár a tavasz éltében, De nyarának most van legkedvesb színében, Dido lehetett ily akkor-idejében, Mikor Aeneasnak esett volt kedvében. Homloka liliom, az ajaka kláris, Helenán sem talált ennél szebbet Páris, Az melynek hervadni magánosan kár is, Bár csókod harmatja érte volna már is!» Földi istenasszony ez a nő: az orcái rózsák, nyaka alabastrom, maga kelletése szívet győző ostrom; egész teste hattyú, galamb engedelme, gerlicét követő társához szerelme; úgy tetszik amerre lábai indulnak, azok helyén mindjárt virágok újulnak; vidám személyének helyből mozdulása, mint a derült napnak az égen járása. Mások is óhajtják Junonak és Penelopénak ezt a magyar mását, de a tied lesz ő s ha hitvestársad lesz, mindenki rettegni fog hatalmadtól. «A Tiszánál fogják zászlódat felvenni, A Dunán is által

fognak azzal menni, Diadalmas próbát azon túl is tenni, Ha nehéz munkával kell is annak lenni.» A multkor nála voltam hajnalban s beszéltem vele. A magyar haza, szóltam hozzá, hajdanában az Adriáig terjedt széles birodalom volt, mindenki rettegett e híres nemzettől; de nincs oly boldogság, hogy végre össze ne omoljon; annyi ellenség tört rá, hogy idegen nemzetek uralma alá jutott, hiába keltek föl megmentéséért úri bajnokok. Most itt az új megmentő, nemzetéért áldozza életét, hazájáért szenved. Két erősség között kell harcolnia; az egyik a Sas, a német császár ereje; a másik a Hold, a török császár hatalma. Most a Hold a legfélelmesebb planéta; azé a diadal, aki mellé ő áll; még a Sas is csak félve hunyorgatja szemét fénye előtt. Sokan kárhoztatják, hogy párod a Holdat választotta védőjének, de mit csináljon, mikor a Sas nem törődött vele. Boldogítsd a nemzet fejedelmét, ne élj apácaként kőváradban, eleget gyászoltad első férjedet. Igy vitte végbe munkáját Venus, Hiába dúl-fúl a sok irígy, megtörténik az esküvő. Szomorúan hallja a bajnok hitvese, hogy ura máris harcba indul; de örömmel látja, mint siet zászlaja alá az egész magyarság. Megmozdul a szövetséges Hold hada is, hátrál a Sas, a magyar fejedelem győzelmes híre az égig emelkedik. De Hermes egyszer így beszél a bajnokhoz: Vigyáznod kell, mert a Sas még sokat tehet, a mennykövek közt is bátran járkel, sok országot befog kiterjesztett szárnyával; mit gondolsz, ha egyszer szembe száll a Holddal, nem sötétül-e el annak fénye s vele együtt nem borul-e rád az éjszaka? De Venus vigasztalja a fejedelmet: Ne higyj Hermes

rémítgetéseinek, a Hold erejét semmi sem tudja megkisebbíteni, a Hold az egész világ félelme, nem bír vele egy nemzet sem; hiszen jó volna, ha a keresztények közt egyezség volna, de ha nem lehet másképen megmenteni a hazát, a poklot is feszegetni kell, mert ezt kívánja a szükség, ezt követeli a reménység; ha már elkötelezted magad a Hold mellé, el ne hagyd őt, engedelmeskedj neki, járj a kedvében. Eltűnik Venus, elröppen Hermes, a fejedelmi bajnok országos gyűlést hirdet, mindenfelől összesereglenek a rendek s elragadtatással üdvözlik urukat és élete társát. «Akkoron személye a rongyolt Hazának Meghajol s lábához borul új urának S nagy özöne között szemei árjának Ilyen szókkal nyílik ajtaja szájának: Te, mint igaz vére édes nemzetemnek, Jobban érzed kínját sokféle sebemnek, Gondját szívesebben viseled ügyemnek S azzal újulást adsz kívánt reményemnek.» S a rongyolt Haza leborul a fejedelemasszony lábához is: «Te is nemzetemnek drágalátos ága, Szomorú ügyemnek teljes vigassága, Látván mint elnyomott terhek sokasága, Légy segédem elhúnyt napomnak világa!»

Az elbeszélő elem mind a két költeményben háttérbe szorul a költő rendkívül bőven áradó elmélkedő és leíró frazeológiája mellett. A görög-latin vonatkozásokban dúskáló poéta a legjelentéktelenebb mozzanatokat is körülhálózza gazdagon burjánzó képtömegével s kimeríthetetlennek látszó kifejezéskincsével. Igazi tehetség ő: van benne érzelem és gondolat, melegség és szín, nyelvi hajlékonyság és verselő készség. Ha nem a négyesrímű strófák igájába töri mondanivalóit, hanem páros rímeket

használ, ezzel az előadás hangzatossága bizonyára csak nyert volna.

Palinodia Prosopopoeia Hungariae. Azaz maga gyámoltalanságát kesergő és abban a kardos griffnek szárnya alá folyamodó nympha, amellyel Magyarország mostani állapotját példázza. Lőcse, 1695. — Prosopopoeia: megszemélyesítés. A német irodalomban többször feltűnik az az allegorikus jelenet, melynek középpontjában egy kesergő országnak megszemélyesített alakja áll. Gyöngyösi István költeménye több rendbeli egyezést mutat Schottelius György 1640. évi verses panaszlajstromával, melyben a haldokló Germánia fölsorolja pusztulásának okait. — Palinodia: énekismétlés. A szó jelentése egyideig vitás volt, Arany János úgy vélekedett, hogy a rejtelmes szó visszaéneklést jelent és a költő pártállását fejezi ki: Gyöngyösi István 1681-ben labanc volt, de utóbb kuruc lett s 1695-ben, mikor kiadta költeményét, azt akarta kifejezni, hogy visszavonja a labanc Esterházy Pál magasztalását. Utóbb kiderült, hogy ennek a föltevésnek éppen az ellenkezője igaz. A Palinodiával kérésének és bizalmának megismétlését akarta jelezni költő, mert ha közben kuruc érzelmű volt is, Thököly Imre bukása után újra a király pártjához csatlakozott. Esterházy Pál az 1690-es években pártfogója volt, sőt 1699-ben, mikor Csetneken átutazott, meg is láttogatta az agg poétát.

Thököly Házassága kéziratban maradt. Nem volt tanácsos kinyomatni, mert éle a Habsburg-ház ellen irányult. — Először Thaly Kálmán közölt belőle néhány szemelvényt a Magyar Nemzeti Múzeum egykorú kézirata alapján: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. köt. Pest, 1872. — Teljes szövegét Hahn Adolf tette közzé: Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról. Budapest, 1884. (Olcsó Könyvtár.)

GYÖNGYÖSI ISTVÁN EGYÉB VERSES MUNKÁI.

Rózsakoszorúja vallásos költemények összefűzése. A költő, visszatekintve itjúságára, úgy látja, hogy régente a hívságos elme bohóságaival vesztegette idejét, énekelgetett a maga és mások gyönyörűségére, klasszikus színű regékben gyönyörködött. Most más virágokból kíván koszorút fűzni: Szűz Mária dicsőségét szolgálja és Jézus Krisztus életéről mond éneket. Vallásos költeménye katolikus szellemű. A szent olvasó tizenöt titkát tárgyalja; az öröm, keserűség és dicsőség rózsáiról szól. Jól gördülő elmélkedésein szembetűnő Balassa Bálint, Rimay János, Beniczky Péter és Pázmány Péter vallásos munkáinak hatása. Ebben a vers-ciklusában áhítatos katolikus hívőnek mutatkozik.

*Csalárd Cupidó*jának célja az volt, hogy olvasóit a tiszta életre serkentse s elriassza a házasságon kívüli szeretkezéstől. Ez a fennen hangoztatott cél csak óvatos önvédelem. A költő az erkölcsnemesítés hangoztatásával el akarta kerülni a fajtalanság vádját. Amit írt, az olyan, hogy érzékiségben kevés munka közelíti meg a régi irodalom erotikus termékei közül. Erdei bolyongása közben találkozik a parázna vágyak bolondjaival, sorra felvonulnak előtte a testiség áldozatai, látja a görög hit-

regék híres szerelmeseit s a maga kortársainak szomorú eseteit. A szerelmi kicsapongások jeleneteinek olyan buja sorozatát állítja egybe, hogy érthető, ha ezt a munkáját hosszú ideig csak titokban olvasgatták.

Az *Igaz barátságnak tüköre* drámai munka. Ponciánus Históriájának egyik meséjét, a két hű barát történetét, dolgozta fel benne. Egy udvari ember, Philosthenes, szerelemre gyullad Altades király leánya, Florentina, iránt s közbenjáróul legjobb barátját, Hermiás tanácsost, kéri fel. Hermiás maga is vonzódik Florentinához, de azért előmozdítja az ifjú pár találkozását. A szerelmi viszony idővel kitudódik, Altades király bősz haragra lobban s a gyönge Philostenest szembeállítja az erős Severussal, a két jó barát ellenségével. Philosthenes helyett Hermiás áll ki a bajvívásra, csapásai alatt elhull Severus, a szerelmesek egymáséi lesznek. «Ezután vígságos lakásra kelének, Gazdag lakodalmak immár készülének, Fáradságuk után nyugalmat lelének, Egymás személyétől újulást vevének.» Hogy Gyöngyösi István a Ponciánus Históriájának szövegét használta-e vagy más forrásból merített: azt nem lehet biztossággal megállapítani. Hősei hosszadalmasan társalognak, úgy hogy drámája inkább párbeszédekbe tördelt elbeszélő költemény benyomását kelti. A négyesrímű tizenkettősök terjengővé tették a bőbeszédűségre különben is hajló költőt. Annál gondosabb a lírai részletek színezésében, a szerelmes szív indulatainak rajzában, a leírásokban és elmélkedésekben. Nem sikertelenül törekedik hősei lelkiállapotának festésére. Képes beszéde, hasonlatai, jelzői,

inverziói, szókincsének és kifejezéskészletének gazdagsága a hivatott költő tehetségének bizonyságai.

Rózsakoszorú, amelyet a testté lett ige Jézus Krisztusnak és az ő édesanyjának, a szeplőtelen Szűz Máriának, öt rendbéli kiváltságképen való örömének, keserűségének, dicsőségének rózsáiból kötött és a méltóságos gróf Kohári István úrnak ajándékul ajánlott nemes Gömör vármegye viceispánja Gyöngyösi István. Lőcse, 1690. (Az első kiadás költségeit gróf Koháry István fizette. A grófnak Gyöngyösi István nemcsak költőtársa volt, hanem ügyvédje is.)

A csalárd Cupidonak kegyetlenségét megismerő és mérges nyilait kerülő tiszta életnek geniusa. Hely nélkül, 1734. (Az érzékiségtől duzzadó költeményt Koháry Istvánnak ajánlotta a költő, de a jámbor életű főúr nem adott rá nyomdaköltséget, így a költemény jó ideig csak kéziratban terjedt. Megírásának ideje az 1690-es évekre tehető.)

Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre, melyben megírattatik Philostenesnek és Florentinának egymáshoz való hűsége szerelmek, egymásért való nagy szerencse-próbálások, végre sok szenvedések után szerencsés házasságok és összekelések; ismét Hermiásnak ezen dologban való nagy szolgálatja, Philosteneshez való ritka példájú nagy barátsága, mellette serény szorgalmatossága és érette bajvívása, melyet régi írások fragmentumából összeszedegetett Z. Sz. J. Pozsony, 1762. (A kéziratban maradt drámát Zólyomi Szabó János rimaszombati református tanító adta ki.) — A drámára először Szivák Iván hívta fel a figyelmet: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Bayer József szerint a régi magyar irodalomban ez a legérdemesebb drámai termék, amely még Bessenyei György darabjaival is kiállja a versenyt, sőt ezeket itt-ott felül is haladja: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1879. — Z. Sz. J. igazi nevét Schmidt Attila derítette ki: Az Igaz Barátság Tüköréhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. — Badics Ferenc: Gyöngyösi István összes költeményei. I. köt. Budapest, 1914.

Új életre hozatott Chariclia avagy a Chariclia ritka példájú és az olvasásra kedvet adó históriájának némely régi versek rongyából és azoknak sok fogyatkozásaibul újabb és jobb rendben vétele. Lőcse, 1700. (Heliodoros görög regényében egy aethiopiai király-

leánynak, Charicliának, szerelmi történetét olvassuk. A szép szűz beleszeret Theagenesbe, kedvesével megszökik és sok kaland után Theagenes neje lesz. Ezt a történetet 1600 körül Czobor Mihály fordította magyarra, még pedig Johannes Zschorn Aethiopica Historiájából, egy igen elterjedt német népkönyvből. A magyar verses fordítás kéziratban maradt. Közkézen forgó, megromlott szövegét Andrássy Péter kedvéért dolgozta át Gyöngyösi István. Gazdag pártfogója sajnálkozott azon, hogy olyan kuszált a Chariclia históriája, mire az agg költő versszakról-versszakra rendbeszedte a Czobor Mihály-féle fordítást. Munkájának első nyolc részében a Czobor-féle Zschorn-fordítást költötte át, a továbbiakban Zschorntól eltérően szőtte tovább az Aethiopica Historia meséjét. Később Dugonics András prózában dolgozta fel ugyanezt a históriát, de ő nem a Zschorn-fordítást, nem is a két magyar verses átdolgozást, hanem az 1596. évi Commelinus-féle görög-latin Heliodoros-kiadást használta: A szerecsenek. Pozsony és Pest, 1798.

Cuma városában építtetett Daedalus temploma, melybe ment volt Aeneas király Trójából való kibujdosásában és abban mutat önéki az Apollo Sybillája külömb-külömb képeket s azoknak históriájokat renddel megbeszéli. Melyet a históriáknak olvasásában gyönyörködöknek kedvekért magyar versekre fordított egy poéta. Hely nélkül, 1724. (Aeneas, a trójai hős, eljut az itáliai Cumae városába, itt Apollo jóstehetségű papnője, Sybilla, föllebbenti előtte a mult és jövő eseményeit. Az elbeszélő költemény forrása: Ovidius és Vergilius.)

Ifjúkori kísérletei kéziratban maradtak. — Négyesrímű tizenkettősökben fordította Ovidius munkáiból Párisnak Helenához, Helenának Párishoz és Penelopenak Ulysseshez írt leveleit; rímekbe szedte Mars és Bacchus viaskodásának történetét; verses elbeszélést írt Proserpina elrablásáról. Az utóbbi költeményében Ovidius munkáin kívül Claudianus római költőnek Proserpina elrablásáról szóló verses elbeszélése volt a főforrása. Az Jó Vitézeknek Tükörében már nem szorult idegen forrásra, mert mint seregbíró jól tudta, milyen hadi regulákat kell követnie a katonaságnak: a katona imádja Istenét, kímélje a templomokat, ne ontsa ártatlan keresztények vérét, legyen hű a királyhoz, őrizze az ország határát, engedelmeskedjék elöljáróinak, hamis híreket ne koholjon, a hadi titkokat ne adja tovább, kósza hírnek hitelt ne adjon; a tiszt ne bízza el magát, ne háborgassa

a nála erősebb ellenséget, az ellenség közt legyenek jó kémjei, ne hajtsa harcra fáradt legénységét, az elesetteket temettesse el, gondoskodjék a legénység jó élelmezéséről és elszállásolásáról. Tanácsait négyesrímű strófákban mondta el a vitézek okulására. (Mind ezekről alapos felvilágosítást nyujt Badics Ferenc kiadása: Gyöngyösi István összes költeményei. I—II. köt. Budapest, 1914—1921.)

A GYÖNGYÖSI-IRODALOM.

Gyöngyösi Istvánnak már életében sok volt az olvasója, de halála után még jobban megszaporodtak hívei. Népszerű könyveiből a XVIII. századi nyomdászok újabb kiadásokat bocsátottak közre, kiadatlan kéziratait ismételten kinyomtatták. Verses munkáinak közel negyven kiadása forgott közkézen, mikor Dugonics András közrebocsátotta az első gyüjteményes Gyöngyösi-kiadást. (1796.)

Az irodalmi közvélemény a XIX. század elejéig Gyöngyösi Istvánt tartotta a legnagyobb magyar költőnek. Bod Péter ezt írja róla: «Gyöngyösi István gömörmegyei vicé-ispány, aki nevezetesen született volt a magyar versírásra s lehet méltán mondani magyar Ovidiusnak vagy Márónak. Igen kedvesek a versei, annyira el is híresedtek, hogy sem előtte, sem utána mása nem tartatik Gyöngyösinek a versírásban. Irta a Murányi Venust, a Murány várának Szétsi Mária által Vesselényinek feladattatását, Kemény János Históriáját, Karikliát, Magyar Nympha Palinodiáját s egyéb apróságokat». (Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766.) Hogy mennyire szerették az olvasók, ezt munkáinak számos kiadása bizonyítja; hogy milyen nagyra becsülték az írók, erre nézve sok jellemző nyilatkozatot lehetne idézni. Egyesek Homeros, Vergilius és Ovidius mellé állitották. Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Rájnis József, Dugonics András, Gvadányi József és Pápay Sámuel versenyeztek dicséretében. A visszahatás a XIX. század első negyedében következett be. Kazinczy Ferenc Zrínyi Miklóst Gyöngyösi István fölé helyezte s leveleiben és értekezéseiben azt hirdette, hogy Gyöngyösi István szerencsés verselő és szépnyelvű poéta ugyan, de művészi faj-

súlya nem nagy. Ez a vélemény ellenkezett az akkori írók általános meggyőződésével. Nevükben Bacsányi János szólalt fel. Gyöngyösi István költői elsősége, úgymond, kétségbevonhatatlan. «Ez a ritka tehetségű s méltán nagynevű, jeles költő a nemzeti jobb versszerzésnek első kezdője s valóságos atyja volt és magyarságára s verseinek mind külső, mind belső mineműségére nézve nemcsak minden más régi verselőt könnyen meggyőzött s egészben elfelejtetett, hanem magának a Szirénának valóban nagy elmével s igaz poétai tűzzel-lélekkel bíró, de versei gyarlósága miatt már ma nem igen gyönyörködtethető szerzőjét is meghaladta.» (A magyar tudósokhoz. Pest, 1821.)

Gyöngyösi István költészetének méltatásával először Toldy Ferenc foglalkozott behatóbban. Szerinte Gyöngyösi István ereje az előadásban, különösen a lírai és leíró részletekben rejlik, melyektől olykor a magas szépséget sem lehet megtagadni. Gyöngyösi István nyelvben és verstechnikában minden elődét messze túlhaladta, utódai közül pedig sokáig senki sem tudta fölülmúlni, úgy hogy hosszú időn keresztül az egyedüli magyar klasszikus költőnek tekintetett. (A magyar költészet története. Pest, 1854. A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Értékes írói arcképet festett Gyöngyösi Istvánról Arany János: a mai irodalomtörténeti felfogás Gyöngyösi István költészetét illetőleg ezen a tanulmányon alapszik. Arany János szerint Gyöngyösi István a kompozícióban nem vitte tovább az események némi csoportosításánál, a jellemzéshez pedig szintén nem értett. Bőbeszédűen írt olyan dolgokról, melyeket elég lett volna csak érintenie. Benne az epikai tulajdonságok sokkal alantasabbak, hogysem őt kiváló elbeszélő költőnek tarthatnók, ellenben van tehetsége a leírásokra és a lírai elemek kidolgozására. Legszebb helyei azok, melyekben szerelmi vallomásokat ad hősei ajakára. Nagyok az érdemei a költői nyelv és verselés terén. A ritmus eleven érzéke egyik akkori költőben sem volt annyira kifejlődve, mint benne. A tizenkettős nála mutatkozott legmagyarabb formában. «Valahányszor a magyar költészet és nyelv oda jut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez s az irodalomban Gyöngyösihez.» (Gyöngyösi István. Koszorú. 1863. évf. Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879.) — Beöthy Zsolt is kiemelte, hogy Gyöngyösi István epikájában nyoma sincs a művészi alkotásnak.

Jellemei általánosságokban mosódnak el, mesélgetését minduntalan megszakítja mindenféle tárgyról szóló verses értekezésekkel, de nagy előnye, hogy az emlékezetbe szinte benyomuló strófái vannak. Leírásai nem ritkán festőiek, merészek, erővel teljesek; lírai helyei behízelgők, gyengédek, szívhez szólók; magyaros ritmusát Arany Jánosig alig érte utól magyar költő. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond helyesen mutatott rá arra, hogy a régiek Gyöngyösi István hosszas leírásait nem találták annyira unalmasoknak, mint mi. Kazinczy Ferencet és társait már bántotta szavainak határtalan özöne, sok elmélkedése, szószaporító leírása, de a XVII. és XVIII. század megértette játszi lelkét, kedvelte moráljét, örült ritmusainak. Kortársai közül senki sem tudott úgy bánni a nyelvvel, mint ő. Nyelve virágos volt, a szerelmet mosolyogva énekelte meg, egyik-másik lapján gyöngédség, melegség, bensőség ömlött el. Hőseinek igazi belső világát nem tudta kitárni, jellemzése hiányos és felszínes, emberismerete nincs, egyetlen alakja sem domborodik ki és marad meg emlékezetünkben. Ovidiussal annyi helyen és olyan mértékben érintkezik, hogy egyezéseit, mai mértékkel mérve, szinte plágiumnak nevezhetnők, ha nem tudnók, hogy a költő a minden iskolás magyar ember által jól ismert római poétát nem szükségből, hanem a klasszikus hagyományok ápolása végett használta ilyen nagy mértékben. (A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill úgy találta, hogy Gyöngyösi István a deákos magyarok típusából való költő, hőseit a római írók elbeszélő és leíró módján beszélteti, az ovidiusi reminiszcenciák rabja volt, krónikáinak óklasszikus kölcsönzésekkel adott kellemes külsőt. Férfialakjai és nőalakjai egyaránt bábok, nagyon szépre festi őket, maguktól azonban semmit sem cselekednek, ő mozgatja minden lépésüket. Gyöngyösi István mint elbeszélő alig több mesterembernél, mint leíró fölemelkedett a művészetig, mint lírikus kétszáz esztendő alatt sem szűnt meg ihletett költő lenni, mint előadó és mint verselő háromnégy emberöltőt gyönyörködtetett. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Ferenczi Zoltán szerint Zrínyi Miklós és Gyöngyösi István között elbeszélésük módszerében az a különbség, hogy az előbbi Vergiliust és Tassót, az utóbbi Ovidiust követte, ennek következtében Gyöngyösi István megelégedett a mesékkel kevert krónikával, míg

Zrínyi Miklós keresztény hőskölteményt írt. A gömöri poétáról általában azt hirdetik, hogy művei, a nyelv és verselés előnyeit nem számítva, nem egyebek színesebbé tett Tinódi-formájú krónikás munkáknál, holott a költőnek a mese elrendezésében kiváló volt a képessége, csak nem választott eposzhoz méltó mesét és nem dolgozta fel azt eposzi módon. (A régi magyar költészet. I. köt. Budapest, 1904.) — Badics Ferenc szerint Gyöngyösi István kisebb tehetség, mint Zrínyi Miklós, de azért nagyok az érdemei. A költők és tudósok másfél századon keresztül gyönyörködve olvasták és utólérhetetlennek tartották munkáit. Művészi szempontból lehet sok hibája, de lírai helyei, leírásai, nyelve és verselése méltán érdemelnek dicséretet. Költői nyelvünk fejlődésére olyan hatást tett, hogy az irodalomtörténet mindig hálával emlékezhetik meg róla. (Gyöngyösi István munkái. Budapest, 1905.) — Dézsi Lajos a költőnek főként történeti hűségét emelte ki: elbeszélései nem verses regények, hanem a történeti költészet körébe tartoznak. Gyöngyösi István maga is súlyt vetett elbeszéléseinek történeti elemeire, hőseit nevezetes történeti személyiségek közül választotta, regényes házasságukat mitológiával színezte ki. Az elbeszélés történeti hitelességéhez csatlakoznak az író poétai sajátosságai: lírai hangulata, költői nyelve, mitológiai gépezete, elmélkedései és leírásai, gyenge jellemző ereje és henye kitérései. (A magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927.)

Egyesek Gyöngyösi Istvánt barokk költő gyanánt emlegetik s azt hangoztatják, hogy legszembetűnőbben benne virágzott ki a magyarországi barokk stílusú irodalom, mint az egyetemes európai barokkszellem egyik hajtása. A művészettörténet fejlődéséhez kapcsolódó — német forrásból eredő — irodalmi barokk gondolat Riedl Frigyes egyik észrevételével tűnt fel a magyar tudományosságban (A magyar irodalom főirányai. Budapest, 1896.), Horváth János egyik értékes tanulmányában nyert folytatást (Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet, 1924. évf.) s így lett lassankint egy egész csoport irodalomtudományi dogmájává. Ami mérsékelten és megokoltan jelentkezett Riedl Frigyes és Horváth János fejtegetéseiben, kritikátlan túlzással lépett fel néhány újabb írónál. Rá kell mutatnunk arra, hogy a XVII. század magyar irodalmában a barokk jelleg hangoztatása egy mellékjelenségnek kiragadása, uralkodó eszmévé és vezérfordulattá tétele. A barokk stílusra

emlékeztető alapvonások — a stílus cikornyássága, a mondatok ágas-bogas szövése, a mitológiai és metaforás hajlam — már a barokk divatot megelőzően is feltűnnek a XVI. század magyar irodalmában; ezekhez az általános stílus-sajátságokhoz csak erőltetve lehet hozzákeresni a többi barokk vonást (barokk szintézis, barokk marinizmus, déli román stílirány). A Gyöngyösi Istvánnak tulajdonított látszólagos barokk tulajdonságok megvannak minden idők jeles költőiben, másrészt bizonyos közkeletű internacionális frázisoknak az ő magyar-deák költészetéhez való kapcsolása: játék a hangzatos, de — filozófiai pózuk ellenére is — üres szavakkal és divatos kifejezésekkel (formanyelv, hangeffektus, részletformák mozgalmassága, lelki koncentráció, érzéki-formai tendencia, a szimbólum tartalmi spiritualisztikus eleme, platonikus ellensúly, centrális és dekorativ barokk). Mindezekről Riedl Frigyes és Horváth János fejtegetéseiben még nincsen szó, de már utánzóiknál a kisded makk merész sudárba szökkent.

Kiadások. — Márssal társalkodó Murányi Venus. Kassa, 1664. (Második kiadása: Kolozsvár, 1702. A szerző ekkor még élt, de ezt a kiadást nem ő rendezte sajtó alá. Ennek a kötetnek romlott és hézagos szövegét vették át a későbbi kiadók 1905-ig, amikor Badics Ferenc közreadta az 1664. évi hiteles szöveget. A XVIII. és XIX. századi kiadások tehát kivétel nélkül az 1702. évi rossz szövegen alapulnak. A költemény a XVIII. században hétszer jelent meg: 1702, 1725, 1730, 1739, 1751, 1767, 1796. A nyomtatás helye majd mindig Buda és Pest.) — Rózsakoszorú. Lőcse, 1690. (A XVIII. században több kiadása.) — Porábul megéledett phoenix avagy Kemény János emlékezete. Lőcse, 1693. (A XVIII. században nyolc kiadása jelent meg: 1713, 1744, 1748, 1758, 1763, 1768, 1796 és év nélkül. A nyomtatás helye Lőcse, Buda, Sopron, Kolozsvár, Pozsony, Pest.) — Palinodia Prosopopeia Hungariae azaz maga gyámoltalanságát kesergő nympha. Lőcse, 1695. (A XVIII. században hétszer nyomtatták ki: 1743, 1763, 1771, 1775, 1785, 1789, 1796. A nyomtatás helye majd mindig Buda.) — Új életre hozatott Chariclia. Lőcse, 1700. (Ezenkívül még öt kiadása a XVIII. században.) — Cuma városában épittetett Daedalus temploma. Hely nélkül, 1724. (Még három ízben nyomtatták újra a XVIII. században.) — A csalárd Cupidónak kegyetlensége. Hely nélkül, 1734. (Még három kiadása a XVIII. században.) — Igaz barátságnak és

szíves szeretetnek tüköre. Pozsony, 1762. (Új kiadásai a XVIII. században: 1765, 1777, 1785. Valamennyi Budán. Itt még a XIX. században is kinyomtatták kétszer: 1835, 1848.) — Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai, melyeket egybeszedett és a legrégibb nyomtatványok és kézírások szerént hibáiból kimentett Dugonics András. Két kötet. Pozsony és Pest, 1796. (A Landerer Mihály nyomdász költségén megjelent gyüjteményes kiadás tartalma: Chariclia, Murányi Venus, Kesergő Nimfa, Rózsakoszorú, Kemény János, Csalárd Cupido.) — Toldy Ferenc kiadása: Gyöngyösi István válogatott poétai munkái. Két kötet. Pest, 1864—1865. (Murányi Venus, Kesergő Nimfa, Kemény János.) — Hahn Adolf kiadása: Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról. Budapest, 1884. (Olcsó Könyvtár.) — Rupp Kornél kiadása: A csalárd Cupido. Budapest, 1898. (Régi Magyar Könyvtár.) — Ferenczi Zoltán kiadása: A régi magyar költészet. I. köt. Budapest, 1904. (Remekírók Képes Könyvtára. A Murányi Venus hagyományos romlott szövegével.) — Badics Ferenc kiadása: Gyöngyösi István munkái. Budapest, 1905. (Magyar Remekírók. A Murányi Venusnak itt közreadott hiteles szövege megjelent az Olcsó Könyvtárban is: Budapest, 1906.) — Badics Ferenc kiadása: Márssal társalkodó Murányi Venus. Budapest, 1909. (Kritikai kiadás teljes szótárral.) — Badics Ferenc kiadása: Gyöngyösi István összes költeményei. Két kötet. Budapest, 1914—1921. (Régi Magyar Költők Tára. Ez a legjobb Gyöngyösi-kiadás. Befejező kötetének kéziratát a M. T. Akadémia őrzi.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. II. köt. Pest, 1854. — U. az: Összegyüjtött munkái. III. köt. Pest, 1870. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Kárpáti Károly: A Murányi Venus a magyar költészetben. Sopron, 1880. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Acsády Ignácz: Széchy Mária. Budapest, 1885. — Zlinszky Aladár: Heliodoros a magyar irodalomban. Budapest, 1887. — Nagy Sándor: Gyöngyösi István műfordításai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1887. évf. — Marusák Pál: Gyöngyösi. U. o. 1888. évf. — Zlinszky Aladár: Gyöngyösi echói. U. o. 1888. évf. — Acsády Ignác: Gyöngyösi Istvánról: U. o. 1888. évf. —

Fülep Imre: Gyöngyösi. U. o. I. pótkötet. 1888. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Rupp Kornél: Ovidius és Gyöngyösi. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891. évf. — Maurer Mihály: Gyöngyösi Istvánnak Ovidiusból vett hasonlatai. U. o. 1895. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Budapest, 1896. — Jeszenszky István: Széchy Mária a magyar irodalomban. Budapest, 1896. — Rupp Kornél tanulmánya. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt. I. köt. Budapest, 1896. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Nagy Iván: Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1897. évf. — U. az: Oklevelek Gyöngyösi István életéhez. U. o. 1898. évf. — Heinrich Gusztáv: Igaz Barátság Tüköre. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1898. évf. — Ekker Szende: Gyöngyösi István nyelve. Magyar Nyelvőr. 1898. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Schmidt Attila: Az Igaz Barátság Tüköréhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. évf. — Szeremley Barna: Gyöngyösi István Palinodiája. Uránia. 1901. évf. — Csürös Ferenc: Gyöngyösi István műfordításai: Debreceni ref. gimnázium értesítője. 1902. — Dézsi Lajos: A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól. Irodalomtörténeti Közlemények. 1904. évf. — Gyöngyösy László: Gyöngyösi István élete és munkái. U. o. 1904. évf. — Badics Ferenc: Gyöngyösi István munkái. Budapest. 1905. — U. az: Gyöngyösi fő műveinek új kiadása. Budapesti Szemle. 1905. évf. — Rupp Kornél és Badics Ferenc tanulmánya: Gyöngyösi István. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Simai Ödön: Gyöngyösi István nyelvújításához. Magyar Nyelv. 1906. évf. — Csürös Ferenc: Adalékok Gyöngyösi István és a Gyöngyösi-család történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1907. évf. — Badics Ferenc: Jegyzetek Gyöngyösi István életrajzához. Beöthy-emlékkönyv. Budapest, 1908. — Prónai Lajos: Gyöngyösi István Rózsakoszorúja. Selmecbánya, 1909. — Erdélyi Amália: Gyöngyösi István nyelvéről. Budapest, 1911. — Badics Ferenc: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Budapest, 1912. — Rédei Kornél: Gyöngyösi

Charicliája. Kassa, 1912. — Zolnai Béla: Német párhuzam Gyöngyösi Palinodiájához. Irodalomtörténet. 1914. évf. — Király György: A trójai háború régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Rajka László: Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban. Kolozsvár, 1917. — Badics Ferenc: Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeményei. Akadémiai Értesítő. 1919. évf. — Harsányi István: Adalék a Gyöngyösi-irodalomhoz. U. o. 1921. évf. — U. az: Gyöngyösi István és László sárospataki diáksága. Sárospatak, 1921. — Radó Antal: A magyar rím. Budapest, 1921. — Kocsis Lénárd: Egy új Gyöngyösi-kódex. Irodalomtörténeti Közlemények. 1923. évf. — Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet. 1924. évf. — Dézsi Lajos: Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban. Csengery-emlékkönyv. Szeged, 1926. — U. az: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Badics Ferenc: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf. — Ember Ernő: Gyöngyösi István irodalmi útja Toldy Ferencig. Debreceni Szemle. 1929. évf. — Nagy László: Gyöngyösi és a barokk. Budapest, 1929. — Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929.

A XVII. SZÁZAD PRÓZAI ELBESZÉLÉSE.

Kisebb elbeszélő maradványok.
Fortunatus Históriája.
Magelona Históriája.
Rosnyai Dávid Horologium Turcicuma.
Haller János Hármas Históriája.

KISEBB ELBESZÉLŐ MARADVÁNYOK.

A XVII. SZÁZAD prózai elbeszélő irodalma messze elmaradt a líra és epika mögött, sőt még a drámai irodalom színvonalát sem közelítette meg. Mint a XVI. században, most is csupán fordítások elentek meg. Ezek a fordítások megismertették a magyar olvasóközönséget néhány külföldi mesével; ebben voltaképen ki is merült minden érdemük.

A külföldi látomásos irodalomhoz kapcsolódik: *Szécsi János látomása.* (1645.) Hőse elbeszéli, hogy Fogarason halálos álomba szenderült, lelke elhagyta testét, leszállt a pokolba, fölment a mennyországba. A pokolba Lucifer komornyikja vitte le, ott kegyetlen gyötrelmeket látott; a mennyországba Szent Vid kalauzolta, ott Szent Péterrel beszélgetett. Ezután fölriadt holt-eleven állapotából, éppen jókor, mert környezete már temetni akarta. A régies stílusú látomás erkölcsjavító célokat szolgált. Szerzője ugyancsak csigázta fantáziáját, hogy minél nagyobb testi kínszenvedéseket eszeljen ki istenes és istentelen olvasói rémítésére. «Mindazonáltal kétségben senki bűneiért ne essék, mert Krisztus szavai ezek: Élek én, Isten, nem akarom a bűnösnek halálát, hanem hogy megtérjen és éljen.» A vizió számos közös vonást mutat Tundal Lovag Látomásával és Philibertus Látomásával. Ide-

gen eredetű. Forrása valamelyik katolikus szellemű látomás.

Kiadások. — Szécsi Jánosnak mutatott rettenetes dolog 1645. esztendőben. (Szövegét egy XVII. századi kéziratos énekeskönyv őrizte meg: Mihály deák kódexe.) — Tyukodi tartományban támadott, Galliából származandó új próféta, melynek jövendölése, hogy igaz legyen, sok dologból már kitetszett. Kassa, 1624. (Egyleveles nyomtatvány. Találos mesének készült. Együgyű szövege egy pirosra festett kakas képében mutatta be az új prófétát.) — Mesés könyvecske, mely újonnan megékesíttetett rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel. Mostan németből magyarra fordíttatott. Lőcse, 1629. (Az ismeretlen fordítónak a legrégibb német enigmagyüjtemény volt a forrása: a XVI. századi Ratbüchlein, más néven Das Räterische Büchlin. A találós meséknek ez a strassburgi gyüjteménye hosszú időn keresztül igen népszerű volt.) — Magyar Aesopus azaz Aesopusnak egész élete és fabulái, melyet görög nyelvből deákra, deákból németre és németből magyar nyelvre fordítottak és rövid, de hasznos magyarázattal és illendő figurákkal is megékesítettek. Lőcse, 1673. (Az ismeretlen fordító Steinhöwel Henrik német Aesopusa nyomán dolgozott. Ugyanez a szöveg volt Heltai Gáspár főforrása is 1566-ban.) — Az Új Próféta szövege Kemény Lajos közlésében: Egyleveles nyomtatvány 1624-ből. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Szécsi János Látomásának szövege Dézsi Lajos közlésében: Régi magyar verseskönyvek ismertetése. U. o. 1915. évf.

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Kemény Lajos és Dézsi Lajos id. szövegkiadásaihoz fűzött magyarázatok. — Kömíves Nándor Kolos: Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái. Csorna, 1918. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf.

FORTUNATUS HISTÓRIÁJA.

Német eredeti nyomán készült: *Fortunatus históriája.* (1651.) Egy Fortunatus nevű ifjú elbujdosik hazulról, nagy nyomorúságba jut, de a szerencse tündére megmenti: a boldog ifjú olyan erszényt kap a tündértől, melyből a pénz soha ki nem fogy. Utazásainak és kalandjainak végén megszerzi még a bűvös süveget is, azután visszamegy hazájába, Cypria-országba. Halálos ágyán két fiának adja bűvös erszényét és süvegét. Egyik fia vándorútra kel az erszénnyel, rendkívüli kalandokon esik át, míg végül két gróf megöli. Fivére megsemmisíti a süveget és bánatában meghal.

Ez a mese német nyelven jelent meg először. 1509-ben adták ki Augsburgban. Névtelen szerzője, helyesebben szerkesztője, egy keleti eredetű mesét olvasztott benne össze európai mesemotívumokkal. Munkájának olyan sikere volt, hogy tizenkét nyelvre fordították. Az ismeretlen magyar fordító iparkodott a német szöveg értelmének helyes visszaadására, de sok helyen nem értette meg eredetijét. Szórendi hibákat is ejtett, itt-ott germanizmusokat csúsztatott szövegébe. Főleg fordításának elején forgatta nehézkesen tollát, de amikor már sikerült megküzdenie az első ívek lefordításával, folyékonyabban szövegezte mondatait. A szükséghez képest rövidített is. For-

dításában egyébiránt nem az 1509. évi augsburgi szerkezetre támaszkodott, hanem egy későbbi német szöveget használt.

Kiadások. — A Fortunatusról iratott igen szép nyájas beszédű könyvecske, miképen az ő erszényéhez és kívánt kedves süvegecskéjéhez jutván és több történt sok dolgairól, mely most németből magyarra fordíttatott a szép újságokban gyönyörködőknek kedvekért. Lőcse, 1651. — Lázár Béla kiadása: A Fortunatus-mese az irodalomban. Egyetemes Philologiai Közlöny. II. pótkötet. 1890.

Irodalom. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Lázár Béla: A Fortunatus-mese az irodalomban. Egyetemes Philologiai Közlöny. II. pótkötet. 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Négyesy László: A XVII. századi széppróza. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Bleyer Jakab: Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Dézsi Lajos: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

MAGELONA HISTÓRIÁJA.

Az ókori görög regények és a középkori latin regények a tündérmesékhez voltak hasonlatosak, személyeik csodálatos kalandokon mentek keresztül, meséik hihetetlen meglepetésekkel gyönyörködtették az olvasókat míg végül jóra fordult a sok kínszenvedés s a szerelmes hős egyesült a maga szerelmes hősnőjével. Az antik regények közül a reformáció korától kezdve nem egyet feldolgoztak magyar versekben is, de prózai fordításhoz csak a középkori lovagregények jutottak: a XVI. században megjelent a Sándor-regény, a XVII. században a Magelona-regény és Haller János Nagy Sándora.

*Magelona históriájá*ban (1676) Magelona nápolyi királyleány beleszeret Péter provinciai grófba s együtt szöknek a gróf francia szülőföldje felé. Útközben sok szerencsétlenség éri őket, míg végül Magelona Provinciába vetődik, Péter pedig a tengeri rablók kezéből a babiloni szultán udvarába kerül. A történet befejezése megnyugtató. A gróf és szerelmese Provinciában találkoznak és egybekelnek.

A Magelona-história egy középkori francia mondának feldolgozása. Ezt a mondát egy 1480-ban megjelent francia népkönyv tette népszerűvé egész nyugaton. Németre Warbeck Vitus fordította 1527-ben: ezt a szöveget

ültette át magyarra Tesseni Vencel. Mikor a magyar fordítás megjelent, a külföldön már tizenkilenc német kiadása forgott közkézen. A magyar fordítóról nevén kívül alig tudunk egyebet. Fordításában mutatkozik némi stílusérzék, de a finomkodó beszélgetéseket nem tudta sikeresen tolmácsolni. Az eredeti regény a szerelmi helyzeteknek és a szív vergődéseinek színes rajzára törekedett s ezt a hangulati árnyalást és gyöngéd stílust Tesseni Vencel nem vitte bele a maga szövegébe. Germanizmusokkal átszőtt magyar nyelve gyakran megtagadta a szolgálatot. Fordításának vége felé már nem ragaszkodott szorosabban német szövegéhez, hanem a hűség rovására rövidítette és kivonatolta eredetijét.

Tesseni Vencel nevét Toldy Ferenc Tessényi Vencelnek ejtette. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Ezt a feltevést Beöthy Zsolt sem tartotta lehetetlennek, mert a Habsburg-kor elején élt egy ilyen nevű család Komárom megyében. (A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886.) — Szabó Károly szilézíai embernek tartotta a fordítót. Úgy vélte, hogy Tescheni Vencel azonos azzal a Gyirva Vencellel, aki Brewer Lőrinc lőcsei nyomdász számára 1649-ben két vallásos munkát fordított németből magyarra. (Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879.) — Az utóbbi feltevés valószínű.

Kiadások. — Kedves és nyájas história a szép Magelonáról, Neapolis királynak leányáról és egy Péter nevű vitézről az ezüstös kulcsokkal, ki egy Provinciabeli gróf fia volt. Franciai nyelvből német nyelvre megfordíttatott Spalatini György küldött levelével együtt M. Warbeck Vitus által. Mostan pedig németből magyarrá fordította Tesseni Vencel, a magyar olvasók kedvéért. Lőcse, 1676. (A könyv elé Tesseni Vencel rövid elöljáróbeszédet csatolt. Ebben elmondja, hogy ismerősei sokszor unszolták nyájas és szemérmetes német históriák lefordítására. Mivel Magelona története még nem jelent meg magyar

nyelven, ő ezt a históriát választotta: «Annak okáért az én vékony elmém szerint, Istennek segítsége által, mindaddig munkálkodtam, hogy szórul szóra és noha nagy és nehéz munkával kellett hozzájutnom, mindazáltal helyre és végbe vittem». A magyar szöveg az 1598. évi német kiadás nyomán készült: Eine fast kurzweilige Historia von der schönen Magelona eines Königs Tochter von Neaples und einem Ritter genandt Peter mit den silbern Schlüsseln eines Graffen Sohn aus Provincia. Aus Frantzösischer Sprache inn Deutsch verdolmetschet mit einem Sendbrieff Georgij Spalatini durch M. Veiten Warbeck. Lipcse, 1598.) — György Lajos kiadása: Szép Magelona. Kolozsvár, 1911.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Budapest, 1896. — Négyesy László: A XVII. századi szépprózа. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Heinrich Gusztáv: Szép Magelona. Budapesti Szemle. 1911. évf. — György Lajos: Szép Magelona. Kolozsvár, 1911. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922. — Gulyás József: A magyar Szép Magelona kora. Irodalomtörténeti Közlemények. 1924. évf.

ROSNYAI DÁVID HOROLOGIUM TURCICUMA.

A HÍRES INDIAI állatmese-gyüjteménynek, a Pancsatantrának is, készülőben volt egy magyar fordítása. ROSNYAI DÁVID három fejezetet fordított a terjedelmes munkából. Az első részben a ravasz borz addig ármánykodik az oroszlán királyi udvarában, míg végre besúgásaival és mesélgetéseivel sikerül megöletnie a bivalyt; a második részben az intrikus állat rajta veszt cselszövényein s álnokságáért halállal lakol; a befejezetlen harmadik részben a holló, egér, galamb és őz példája tanít épületes életelvekre.

Ezeket a meserészleteket Rosnyai Dávid a Pancsatantrának török szerkezetéből, a Humájun Námé-ból, fordította. A török szöveget Ali Cselebi dolgozta át perzsából törökre. A szanszkrit eredetű könyv világirodalmi elterjedtségét számos fordítása bizonyítja. Kedves olvasmánya volt a keleti népeknek, de a nyugati országokban is szívesen olvasták. A népszerű mesegyüjtemény az uralkodói bölcsesség példatára. Az önkényesen uralkodó indiai fejedelmek számára készült, hogy a kényurak megtanulják a kormányzás mesterségét. Az ismeretlen buddhista szerző állati alakokba bujtatta embereit, mert csak így nyilatkozhatott szabadon.

A magyar fordítás, a *Horologium Turcicum* (1682), kezdetleges állapotban mutatja régi elbeszélő prózánkat. A fordító olyan sajátságos magyar-latin nyelven írt, amilyenre nincs több példa irodalmunkban. Mondatai tele vannak deák szavakkal és kifejezésekkel. E keverék-nyelv megértését az egymásra halmozódó testes körmondatok még nehezebbé teszik. Rosnyai Dávid úgy írt, mintha hivatalos okiratokat fogalmazott volna. Utánozta a maga korának deákos nyelvét, gyönyörködött a kacskaringós mondatokban, nem gondolt a mesék hangulatával. Szabadon fordított, a neki nem tetsző meséket kihagyta, kéziratát számos gyarló versecskével tüzdelte meg. Szóval nem törődött sem a hűséggel, sem a stílussal, sem az eredeti szöveg szépségeinek visszaadásával. Hanyagságáért csekély kárpótlás, hogy hellyelközzel régies tájszókat és ritka mondásokat szőtt elbeszélésének szövegébe.

A magyar prózai stílus hanyatlásának Rosnyai Dávid fogalmazása a legmélyebb pontja. Sem azelőtt, sem azután nem írtak ilyen csekély írói érzékkel magyar elbeszélő szöveget. Heltai Gáspár meséi után száz esztendővel szembetűnően kellett volna emelkednie a prózai elbeszélés könnyedségének és kifejező erejének; ezzel szemben Rosnyai Dávid stílusa lehangoló visszafejlődést mutat. Akárhol üssük fel állatmeséinek szövegét, egymást érik benne az olyan részletek, amelyeknek megértéséhez nem elég a művelt magyar nyelvismeret, sőt a régi szövegek olvasásában való jártasság sem. Csak a latin szótárak állandó forgatása s egyes mondatok

értelmének lassú felfejtése vet világosságot mondatainak zagyvalékába. Ezeket a meséket nemhogy élvezni nem lehet, hanem még megértésük is bosszantó nehézségbe ütközik. Százával lehet idézni efféle részleteket: «Minden Regimennek bomolhatatlan hidgya a Discreta Praevisio, tanullyák meg azt a Királyok, hogy a beszéllőt beszédének svavicolora nem mindenkor tészi hitelessé, valamig azért a benn hallott sugást a kűlső realitas nem denudállya, soha ne subscribállyon... Ha pedig tőrténnék, a mint hogy tőbbször mint nem, hogy a hangok szavát priusquam el hinnék, és Király Uraim incommodumot intentálnának, exorbitantiájokba soha addig sem conscientiájoknak, sem a patienseknek nem satisfacialnak, valamig a gonoszt inveniáló sugoknak talioval nem fizetnek. Mert ugyan is e vólna ám egyik condignum hogy kiki találta tanátsának vatzkorát elsőben is maga kostolná, mint Perillus a Rez Bikánál való fűtőzést. Mert, jobb megoltani, mint sem a pattogo gyertya az Asztalra follyon».

Rosnyai Dávid verseket is szerzett. Egyrészt számos apró rímeléssel tarkította a Horologium Turcicum prózai szövegét, másrészt apró verses jellemrajzokban emlékezett meg több erdélyi fejedelemről. Az utóbbiak voltaképen olyan epigrammák, mint a milyeneket Zrínyi Miklós írt Attiláról, Budáról és több magyar hősről, de gúnyolódás és korholás is van bennük. I. Rákóczi Györgyről szóló megemlékezése igy kezdődik: «Hol vagy pénzgyüjtéssel híres gazdag gazda? Ma is sír miattad sok szomszéd barázda! Kihordád pénzünket Patakra s Mun-

kácsra. Marada rólad ránk csak rongyunk galléra». Igaz hogy elismeri szerencsés békekötéseit is: «Harcolál s jól kötél elsőbben szultánnal, Hasonlót követél a másik császárral: Igy bánál te kétszer mind konttyal, kalappal S mégis jól halál meg szép s csendes regnummal».

Rosnyai Dávid (1641—1718) Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek volt a török deákja azaz törökül beszélő és fogalmazó tisztviselője. Tolmács és fordító volt egy személyben s vagy otthon értelmezgette a török hatóságok leveleit és a török követek beszédét vagy a konstantinápolyi udvarhoz küldött erdélyi követek mellett szerepelt mint tolmács. Nehéz pályáján sok bajjal küzdött, de székely leleményessége a legveszélyesebb pillanatokban sem hagyta cserben. Egy ízben felingerelték ellene a fejedelmet, fogságba került, de évek mulva kiderült ártatlansága s visszanyerte hivatalát. Buzgó református ember volt, körültekintő politikus, a török hűbéri viszony pártolója.

Adatok Rosnyai Dávid életéhez:

1641. — Rosnyai Dávid születésének éve. (Marosvidéki református nemescsaládból származik, szülőhelye valószínűleg Marosvásárhely, iskoláinak egy részét Kolozsvárt végzi, azután otthon él kis földbirtokán.)

1663. — Elhatározza, hogy állást keres. Sógora református püspök, hozzáfordul kérésével. Apafi Mihály erdélyi fejedelem felfogadja török deákjának s elküldi a törökök közé. (Az országnak ebben az időben nincs törökül tudó irnoka, ezért a püspök és egyik tekintélyes barátja rábeszélik a fejedelmet, hogy alkalmazza török tolmácsnak és levelezőnek huszonkét éves rokonukat, hadd legyen a fejedelmi udvarban egy olyan ember, aki a török szultán, tatár kán, konstantinápolyi nagyvezér, budai basa vagy egyéb török-tatár hatalmasságok írásait el tudja olvasni. Igaz, hogy a pártfogolt ifjú egy szót sem tud törökül: nem baj; majd megtanul. Az egyik erdélyi úr éppen akkor viszi az adót a töröknek, Rosnyai Dávid vele megy, Eszéken egy török tisztviselő szolgálatába szegődik, fejét leborotválják, muzulmán ruhába öltöztetik. Gazdájával együtt az I. Lipót király hadai ellen vonuló ozmán hadsereghez csatlakozik, velük együtt megy Érsekújvárig s néhány hónap mulva visszatér Belgrádba.)

1665. — Első útja Konstantinápolyba. (Ekkor már jártas a török nyelvben és a hivatalos stílusban, mert egy török paptól csekély napidíj ellenében órákat vesz. Az erdélyi követ társaságában megjelenik a nagyvezér előtt. Ez dühös felkiáltással támad rájuk: «Hol, ebek, az adó?» Azután kikergeti őket. Megtekinti Konstantinápoly nevezetességeit.)

1669. — Konstantinápolyból jelenti Erdélybe, hogy Zólyomi Miklós bujdosó nemesúr mindent megtesz Apafi Mihálynak a fejedelemségtől való megfosztására s vesztegetéseivel megnyerte a fényes porta jóindulatát. A megriadt erdélyi udvar megparancsolja neki és az erdélyi követnek, hogy mindent tegyenek meg a fejedelemségre vágyódó nemesúr ellenében. (A bátor székely deák a viharos tengerre száll, egy sajkán Kréta szigetére siet, kétezer arany ajándékot visz az ott tartózkodó nagyvezérnek, ezzel meghiúsítja Zólyomi Miklós terveit. Azt a titkos megbizatását azonban, hogy mérgeztesse meg az erdélyi trónkövetelőt, nem teljesíti.)

1672. — További hasznos szolgálatai hazája érdekében a törökök között. (Az Apafi Mihály és Teleki Mihály ellen érkező besúgásokat több ízben elhárítja megvesztegetésekkel; mikor Erdély területén néhány törököt levágnak, a kiküldött török vizsgálóbizottság megvesztegetéséről gondoskodik; a fényes portán rendbe hozza Debrecen városának egyik nehéz ügyét a szultáni kormányzattal; ő az erdélyiek tolmácsa, mikor a törökök a lengyelek ellen vonulnak s Apafi Mihálynak hatszáz szekér élelmiszert kell szállítania a pogány táborba. Élete sokszor forog veszedelemben, de vagyona is szépen gyarapodik. A debreceniektől például ötven aranyat kap a konstantinápolyi kormányhatóságoknál végzett hathatós közbenjárásáért.)

1678. — Ez év októberében Apafi Mihály fejedelem elfogatja és a szamosújvári börtönbe csukatja. (Azzal gyanusítják, hogy Béldi Pál trónrajuttatása érdekében ő is közremunkált. Fogságában eleinte rosszul bánnak vele, később megengedik, hogy olvasson és írogasson. Egy alkalommal elkeseredetten jegyzi föl, hogy átok alatt hagyja meg utódainak, bele ne harapjanak a török deák kenyerébe, inkább menjenek cipellőt tisztítani.)

1682. — Négyévi fogság után kibocsátják rabságából s visszanyeri állását. Számos nemesúr ezer arany erejéig kezességet vállal hűségéért. Kötelezvényt íratnak alá vele, hogy nem tántorodik el

Apafi Mihály fejedelemtől. (Most már ritkábban jár küldetésekbe, inkább csak a levelezést végzi. Évi 125 forint fizetését és természetbeni járandóságait még az Apafi Mihály halála után következő bécsi császári kormányzat is kiadja részére.)

1705. — Fogarasról elindul II. Rákóczi Ferenc táborába. Nyitrán jelentkezik a fejedelem előtt, felajánlja szolgálatait, de a fejedelemnek már van török deákja. (II. Rákóczi Ferenc szívesen fogadja s jóindulatának jeléül mindjárt jelentkezése napján írat vele egy török levelet. A szatmári béke után újból labbanccá lesz az öreg török deák s az erdélyi kormánytól hátralékai és évi járandóságai kiutalását kéri. Folyamodványa szerint: «Az nemes országnak ma legrégibb alázatos vén szolgája, az török deák, az méltóságos Regia Deputatiónak legelsőbben is azon könyörög alázatosan: negyvennyolc esztendős hű szolgálatja méltóztassék fél órai meghallgatásra». Az erdélyi kormány utóbb évi kétszáz forinttal javadalmazza.)

1718. — Március 4-én, hetvenhét éves korában, meghal Fogarason. (Két házasságából két fia és egy leánya maradt. Szorgalmával és ügyességével a tehetősebb nemesurak közé küzdötte fel magát. Évi fizetését és a diplomáciai kiküldetései után járó összegeket félrerakta, mellékjövedelmeit nem költötte el, pénzének egy részét kamatra adta ki, birtokokat szerzett, örökölt, jószágadományokban és külön jutalmakban részesült.)

Kiadások. — Rosnyai Dávid akkor fogott munkájához, mikor hűtlenség gyanujába esett s Apafi Mihály fejedelem fogságba vetette. Hogy kimutassa fejedelméhez való ragaszkodását és rávilágítson az udvari ármányokra, elővette a Humájun Náme kéziratát s belekezdett fordításába. Kéziratának latin címet adott: Horologium Turcicum et speculum continuum de rebus in orbe externis et internis ridiculose interdum tamen observando legendis authore Davide Rosnyai de Marosvásárhely. (A kéziratban maradt fordítást a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.) — A török deák számos kortörténeti és önéletrajzi feljegyzése is eljutott korunkra. Ezeket a kéziratokat Szilágyi Sándor adta ki: Rosnyai Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai. Pest, 1867. (Monumenta Hung. Hist. Script.) — Mesefordítása Dézsi Lajos kiadásában: Rosnyai Dávid: Horologium Turcicum. Budapest, 1926. (Régi Magyar Könyvtár.)

Irodalom. Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Bognár Teofil: Kalilah Va Dimnah. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891. évf. — Perényi József: Rosnyai Dávid. Sátoraljaujhely, 1896. — Elekes Mihály: Rosnyai Dávid élete és művei. Szeged, 1906. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XI. köt. Budapest, 1906. — Gálos Rezső: A Pancsatantram és egyik magyar származéka. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906. évf. — Négyesy László: A XVII. századi szépprózа. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Bittenbinder Miklós: A Humájun Náme első magyar származéka: Rosnyai Dávid Horologium Turcicuma. Budapest, 1908. — Molnár István: Rosnyai Dávid török deák. Budapest, 1909. — Simonfi János: Rosnyai Dávid naptári följegyzései. Kolozsvár, 1914. — Dézsi Lajos: Rosnyai Dávid: Horologium Turcicum. Budapest, 1926.

HALLER JÁNOS HÁRMAS HISTÓRIÁJA.

Az ellenreformáció korában megjelent prózai elbeszélések közül Haller János *Hármas históriá*jának (1695) volt legnagyobb hatása. A gyüjteményes munka a középkor három híres latin könyvét foglalta magában: első részében Nagy Sándor viselt dolgait, második részében a Gesta Romanorumot, harmadik részében a trójai háború történetét.

Az első rész elmondja, milyen csodálatos dolgokat művelt Nagy Sándor Perzsiában és Indiában, míg végre egyik vezére megmérgezte. Ebben a történeti hátterű mesesorozatban sorra felvonulnak a középkori fantázia teremtményei: a griffek, sárkányok, baziliszkusok, óriások, amazonok, mindentudó fák, gyöngytermő szőlőtőkék, légi kocsik és tengeri üveghordók. A Nagy Sándorról szóló elbeszéléseket rendkívül kedvelték a középkori olvasók s különösen a Pseudokallisthenes-féle görög regény latin fordítását forgatták nagy gyönyörűséggel. Haller János a maga Sándor-regényét Pseudokallisthenes latin szövegének 1494. évi strassburgi kiadásából fordította magyarra.

Könyvének középső része, a Gesta Romanorum, az 1508. évi hagenaui latin kiadás fordítása. A középkornak kevés népszerűbb olvasmánya volt ennél a latin mesegyüjteménynél. Számos kéziratban, kiadásban és for-

dításban forgott közkézen. Nem lehet tudni, ki volt a szerzője, sőt még azt sem, vajjon francia, angol vagy német kolostorban keletkezett-e? A domonkosrendi és ferencrendi prédikáló szerzetesek bőven merítettek belőle, mert a római mezbe öltöztetett 181 mese a középkor szellemét híven tükrözte. Mindegyik mese után ott állt az értelem azaz a keresztény vallás-erkölcsi tanulság.

Haller János kötetének harmadik része, a trójai háború története, szintén a középkori ember történeti tájékozatlanságával volt megírva. A trójaiak és görögök jelmezeiben voltaképen középkori urak és úrnők szerepeltek. A regényes történet szerzője, Colonnai Guido messanai bíró, a XIII. században írta munkáját s a középkori olvasók elhitték, hogy kritikai történettel van dolguk: olyan megbízható históriával, mely két ókori vitéznek, a görög Dictysnek és a trójai Dares Phrygiusnak, pontos följegyzései nyomán készült.

A Hármas História stílusa egyszerű, nyelve tiszta. Haller János nem törekedett sem színezésre, sem hangzatosságra. Ritkán értette félre eredetijét, elég pontosan fordított, helyenkint azonban rövidítgette a latin mondatokat. Forrásához való ragaszkodása meggátolta abban, hogy különösebb stiláris készséget mutasson. Nem is prózai előadásával hatott, hanem mesetárgyaival. Főleg a Gesta Romanorum meséi ragadták meg a magyar olvasók érdeklődését. A népies képzelet szívesen foglalkozott az érdekes középkori történetek hőseivel.

Haller János (1626—1697) előkelő erdélyi földbirtokos volt. Apafi Mihály fejedelem mindenható kancellárjának, Teleki Mihálynak,

politikai terveit több társával együtt gátolni igyekezett, ezért a kancellár 1678-ban elfogatta s mint a Béldi Pál-féle összeesküvés részesét fogságba vettette. Később kegyelmet nyert, újból Apafi Mihály tanácsosa lett s a fejedelem halála után sikerült megnyernie a bécsi udvar bizalmát is. Élete végén I. Lipót magyar király kinevezte az erdélyi fejedelemség élére állított főkormányszék tanácsosává.

Adatok Haller János életéhez:

1626. — Haller János születésének éve. (Nemzetsége a XV. század második felében költözik Nürnbergből Budára. A mohácsi csata után Haller Péter Nagyszebenbe megy, idővel a város polgármestere és az erdélyi szászok egyik vezérembere lesz. Családja utóbb rokonságba kerül a legtekintélyesebb erdélyi magyar nemescsaládokkal. Haller János nagyatyja Bocskai István nőtestvéret veszi feleségül, atyja Küküllő megye főispánja és több erdélyi országgyűlés elnöke.)

1663. — Tordai főispán. (Erre az évre esik testvérbátyjának, a naplóíró Haller Gábor erdélyi főgenerálisnak, tragikus halála. A török nagyvezér megparancsolja Apafi Mihály fejedelemnek, hogy jöjjön segítségére I. Lipót magyar király ellen az erdélyi nemességgel, a hadba vonuló fejedelem kíséretében van Haller Gábor is, a nagyvezér valami ok miatt megharagszik a tekintélyes úrra s Budán, minden tárgyalás nélkül, kivégezteti.)

1678. — Börtönbe kerül. (Mivel a Törökországba menekülő Béldi Pállal politikai szövetségben volt, Apafi Mihály fejedelem parancsára Teleki Mihály kancellár több társával együtt elfogatja és Fogaras várába csukatja. Neje, Kornis Katalin, kétségbeesetten könyörög kibocsátásáért. Haller János is levelet ír Teleki Mihálynak: «Édes sógor uram, ki nekem valaha tiszttársam vala, Istenéért, jó szerencséjéért törekedjék kegyelmed szabadulásomban, mert engemet mint halálra való rabot úgy tartanak. Én már élemedett ember lévén, nem szolgálhatnék, ha szabadulnék is, hanem Isten leszen megfizetője kegyelmed keresztyén fáradságának. Kicsiny jószágomon kapdosnak némelyek, kin Isten áldásából még feleségem él hat gyermekimmel együtt. Kegyelmednek rabszolgája Haller János».)

1679. — Veszedelmes helyzete Fogaras várában. (A fejedelmet annyira felbőszítik ellene, hogy egy alkalommal megparancsolja lefejezését, csak Bornemissza Anna fejedelemasszony és néhány tisztes-

ségesebb gondolkodású úr akadályozza meg a kivégzést. Kornis Kata keseregve írja Teleki Mihálynak: «Az élő Istenért, édes apróihoz való szeretetiért kérem kegyelmedet, édes sógor uram, essék meg kegyelmednek szíve az én szegény megesett s elepedett rab uramon, eddig való keserves rabságán s az én sok keserves könnyhullatásomon, mert bizony nem tudom már, hová kell lennem». Teleki Mihály azonban nem az az ember, akinek szíve bárkin is megesnék, legyen az rokon vagy jóbarát. Haller János még négy esztendeig eszi a rabság keserű kenyerét.)

1683. — Kiszabadul börtönéből. (Az Apafi-párti református közvélemény egyre jobban sajnálkozik a «jámbor, istenfélő, kegyes» katolikus nemesúron, a Habsburg-ház hatalmának növekedése is fenyegetni kezdi Erdély függetlenségét, ezért kibocsátják Fogaras várából. A bécsi udvar előtt jó hírben álló katolikus urakra ekkor nagy szükség van. Haller János a következő években a fejedelem és az országgyűlés megbízásából meg-megjelenik Bécsben s buzgón közvetíti a békét.)

1686. — Népszerűtlen békeközvetítései Erdély és a bécsi udvar között. (A bécsi udvar igen kedvező szerződést kínál, de az erdélyi rendek felháborodva fogadják a feltételeket; közben I. Lipót király csapatai Budát visszafoglalják a törököktől s most már szigorú békepontokat szab a Habsburg-ház. Későn látják be, milyen hasznos dolog lett volna az országra a Haller János által hozott császári diploma elfogadása.)

1695. — Kinyomatja Hármas Históriáját. (Öreg ember már, ebben az évben még kincstartói méltóságáról és egyéb tisztségeiről is lemond. Apafi Mihály és Teleki Mihály halála után új világ kezdődik Erdélyben, a török korszakot az osztrák korszak váltja fel, az idősebbek visszavonulnak a közélettől.)

1697. — Február 28-án, hetvenegy éves korában, meghal kisküküllőmegyei kerelőszentpáli kastélyában. (Fia, Haller István, a Habsburg-ház nagybefolyású híve, 1699-ben báróságot nyer s gyermekeit 1713-ban grófi rangra emelik.)

Kiadások. — Haller János fogarasi fogságában dolgozta ki fordítását. Egy ócska latin könyv került a kezébe, a rossz nyomású könyvben jeles dolgokat olvasott, úgy hogy elhatározta lefordítását.

Évekig tartó fogságának unalmát üzte el vele; amellett, mint buzgó katolikus, meg akarta hiúsítani a henyélése miatt körülötte leselkedő sátán veszedelmes cselvetéseit. Fordítását kiszabadulása után tizenkét esztendőre adta ki: Hármas istoria. Kinek első része Nagy Sándornak egynehány nevezetes dolgait illeti. Második jeles példabeszédekből áll. Harmadik a nagy Trója veszedelmének legigazabb istoriája. Kolozsvár, 1695. (A szerző költségén díszesen kinyomtatott kötet Tótfalusi Kis Miklós remeke. A XVIII. században Pozsony, Debrecen, Pest és Buda könyvsajtóin hat kiadása jelent meg, Nagy Sándor Históriáját külön is kinyomtatták.) — Haller János másik könyve: Pais, a békességes türésnek paisa. Isten kegyelméből minden rendbeli embereknek vigasztalásokra, kik e világnak állhatatlansága miatt háborúságok szenvedésire jutottak. Csíki klastrom, 1682. (Korenus Jakab katolikus szellemű vallásos munkájának fordítása latinból. Ez is fogarasi rabságának idejéből való s szintén a maga költségén jelent meg a csíki ferencrendi barátok könyvsajtóján. Előszavában szót emel a magyar nyelv és irodalom művelése mellett s csodálkozik, hogy a tanult emberek annyira pártolják a latint s nem találják elég kifejezőnek a magyart. Megrójja azokat is, akik a magyar beszédet deák szókkal keverik, úgy hogy az ember hirtelenében nem egyszer azt sem tudja, magyarul vagy latinul beszél-e az illető? Dicséretes dolog különféle nyelveken tudni, de szégyen a magyart idegen szókkal elegyíteni. Ma már ott tartunk, hogy tót vidékeken tóttal, német vidékeken némettel tarkázzák a magyar nyelvet; pedig ha felvesszük más népek szójárását, ruházatát és szokásait, akkor bele is olvadunk az idegen népekbe.) — Maradtak még Haller Jánosnak történeti feljegyzései is az 1680-as évekről, ezek azonban nem jelentékeny kéziratos szövegek. (Történelmi Tár. 1878. évf.) — Hármas Istóriájának második részét Katona Lajos adta ki újból: Gesta Romanorum. Fordította Haller János. Budapest, 1900. (Régi Magyar Könyvtár.)

Irodalom. — Greguss Ágost: Haller János. Pesti Napló. 1854. évf. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Váczy János: Haller János és Hármas Istoriája. Budapest, 1885. — Szádeczky Lajos: A Haller-grófok nemzetségkönyve. Turul. 1886. évf. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés. I. köt. Budapest, 1886. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.

IV. köt. Budapest, 1896. — Katona Lajos: Gesta Romanorum. Fordította Haller János. Budapest, 1900. — Saskó Sámuel: Haller János nyelve. Szarvasi ev. gimnázium értesítője. 1904. — Négyesy László: A XVII. századi szépprózа. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Kohányi Menyhért: A Nagy Sándor-monda magyar fordítása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1912. évf. — Király György: A trójai háború régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — U. az: Világbiró Sándor mondája régi irodalmunkban. U. o. 1918. évf. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922.

A XVII. SZÁZAD DRÁMÁJA.

A jezsuita iskolai drámák.
A protestáns iskolai drámák.
A Comico Tragoedia.
Felvinczy György Comico Tragoediája.
Párbeszédes munkák.

A JEZSUITA ISKOLAI DRÁMÁK.

A XVII. SZÁZAD vallási küzdelmei közben megkezdődött a jezsuita iskolai dráma és iskolai színjátszás divata. A jézustársasági tanárok számos latinnyelvű színdarabot írtak s drámáikat nagy közönség előtt játszatták el tanítványaikkal. Céljuk az volt, hogy a latin nyelvet gyakoroltassák, a vallásos érzelmeket erősítsék, a tanulók előadó képességét növeljék. Meg akarták mutatni a szülőknek, hogy gyermekeik milyen jó kezekben vannak és milyen sokoldalú képzést nyernek. Egyik-másik gimnáziumban több darabot is eljátszottak esztendőnkint s az előadások színpadi pompáját különös gonddal készítették elő.

Az ilyen előadás egész látványosság volt; megtekintésére összesereglett a vidék úri közönsége. Maguk a drámák meseszövés és jellemrajzolás tekintetében meglehetősen gyönge színvonalúak voltak, igazi gyermekeknek való darabok. Nőszemélyt nem hozhatott színre a jezsuita drámaíró; a szerelemről sem tehetett említést; a szerelmet a barátság pótolta. Legkedveltebb hőseik voltak a keresztény mártirok, szentéletű hitvallók, jámbor királyok, istenes vezérek, megtérő bűnösök. A bibliai és legendás történeteken kívül görög-latin tárgyú darabokat is írtak, a középkor és újkor nevezetesebb eseményeit szintén feldolgozták. A történeti szomorújátékok mellett farsang

táján a társadalmi vígjátékok is sorra kerültek. Ezekben egy-egy nevetséges alak történetét foglalták párbeszédekbe; az együgyűség, irígység, kapzsiság, torkosság és egyéb vétkek tragikomikus következményeit példázták.

Néhány egykorú följegyzés megőrizte annak emlékét, hogy a jezsuita iskolákban kivételesen magyarnyelvű darabokat is játszottak. Ezek valószínűleg a népszerűbb külföldi drámák fordításai voltak. A nagyszombati jezsuiták 1633-ban magyar színdarabbal mulattatták közönségüket, más helyen népies verseket szőttek a latin szövegbe, néhány darabjuknak magyarnyelvű színlapja is fennmaradt.

Irodalom. — Nagy Sándor: Hazai tanodai drámák. Budapest, 1884. — Rupp Kornél: Némajáték 1695-ből. Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. évf. — Melich János: A legrégibb magyar jezsuitadráma. U. o. 1895. évf. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Naményi Lajos: A nagyváradi jezsuita-drámák. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1897. évf. — Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Két kötet. Budapest, 1899—1902. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Jablonkay Gábor: Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban. Kalocsai érseki gimnázium értesítője. 1928. — Timár Kálmán: Heigl Ambrus, a jezsuita dráma művelője. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1929. évf.

A PROTESTÁNS ISKOLAI DRÁMÁK.

Bár a túlzó református puritánizmus az 1562. évi debreceni zsinaton fölemelte tiltó szavát a színjátszás mindennemű fajtája ellen, számos adatunk van arra, hogy még a református iskolákban sem szüneteltek teljesen az iskolai színielőadások. A protestánsok is elsősorban latin darabokat adtak elő. Latin iskolai drámákat játszott az ifjúság az evangélikusok eperjesi, pozsonyi és soproni liceumaiban s a reformátusok sárospataki, nagyváradi, nagybányai, gyulafehérvári és nagyenyedi kollégiumaiban. A kolozsvári unitárius iskola diákjai is több ízben szövetkeztek latinnyelvű párbeszédes történetek eljátszására.

A magyarnyelvű református iskolai drámák közül fennmaradt a *Jézus Messiás* című ötfelvonásos verses darab. Az első emberpár paradicsomi történetével kezdődik és a Megváltó születésével fejeződik be, e két bibliai mozzanat között foglal helyet a hitvitázó részlet, ebben a makacs zsidó rabbit meggyőzik hite hamisságáról. A vallásos darabot Eszéki István nagybányai iskolamester írta; ugyanő el is játszatta színjátékát tanítványaival Teleki Mihály udvara előtt 1667-ben.

Miskolczi Zsigmond nagyenyedi tanár iskolai drámáját, a *Cyrus komédiáját*, 1698-ban játszották el a nagy-

enyedi református diákok. A kezdetleges párbeszédekből megtudjuk, hogyan került Cyrus Perzsia trónjára. A komoly történethez négy vidámabb játék csatlakozik: az egyikben a hidegtől reszkető cigányok bohóskodnak, a másikban egy katona kötekedik a latinul beszélő tanítóval, a harmadikban egy részeges apa lép föl két fiával, a negyedikben két katona hazudozik Háry János módjára. A költészet határaitól ez a maradvány is messze esik. Verselése nagyon rossz, nyelve ormótlan. A diákos tréfálkozás alacsony színvonalát és a kollégiumok népies-latinos beszédmodorát meg lehet belőlük ismerni.

Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi tanár *Izsák házasságáról* szerzett egy bibliai színdarabot 1703-ban. Az ószövetségi történetet meglehetősen szárazon szedte versekbe. A nagyhírű tudós gróf Teleki Sándor esküvőjére írta színművét s diákjaival bizonyára el is játszatta a darabot a menyegző napján.

Kiadások. — Eszéki István nagybányai református iskolamester: Jesus Messias. Kolozsvár, 1669. (A szerző egyike volt a XVII. század hollandiai egyetemi végzettségű református papjainak. Latin nyelven több vallástudományi munkát adott közre s kinyomtatta egyik Halotti Magyar Oratióját is: Sárospatak, 1668. Az 1670-es évektől kezdve székelyudvarhelyi református lelkipásztor volt.) — Miskolczi Zsigmond nagyenyedi református tanár: Cyrus komédiája. (Kézirat 1698-ból. Hozzácsatolva négy vidámabb játék.) — Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi református tanár: Ábrahám pátriárka fia Izsák és Bathuel leánya Rebeka házasságok alkalmatosságával lett beszélgetés. Marosvásárhely, 1704. (A párbeszédes bibliai játék gróf Teleki Sándor költségén jelent meg.) — Miskolczi Zsigmond párbeszédes szövegeinek közlése Sztripszky Hiadortól: Protestáns iskolai dráma a XVII. századból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf.

Irodalom. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1886. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Bernáth Lajos: Protestáns iskoladrámák. Irodalomtörténeti Közlemények. 1899. évf. — U. az: A protestáns iskoladrámákról. Budapest, 1902. — Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Budapest, 1899. — U. az: Egy protestáns iskoladráma a XVII. századból. Akadémiai Értesítő. 1908. évf. — Sztripszky Hiador: Protestáns iskolai dráma a XVII. századból. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926.

A COMICO TRAGOEDIA.

Az EURÓPASZERTE dívó moralitásoknak egy elkésett magyar példánya jelent meg az ismeretlen szerzőjű *Comico Tragoediá*ban. (1646.) Ez az erkölcsjavító történet a Lázár-drámák népes családjába tartozik. A nyugateurópai drámaírók a XV. század vége óta egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak a dúsgazdag gonosz ember alakja felé s a szegény ember sorsát a bibliai Lázár történetével példázták. Kilenc európai nyelven írtak Lázár-drámákat; ennek a nagy irodalmi családnak egyik tagja a magyar Comico Tragoedia. Ez a verses moralitás négy felvonásban tárgyalja azt a vallásos tanítást, hogy aki a földön nem élt az erénynek, az mindörökre elkárhozik. A Jóságos Cselekedet leszáll az égből, hogy az embereket magához szoktassa, de az Igazság, Mértékletesség és Erősség előre megjósolják kudarcát; a jóslat valóra válik; az egész föld a Véteké és szolgáié lesz, ezek a Jóságos Cselekedetet menekülésre kényszerítik. A Halál először a dőzsölő Gazdagot juttatja a pokol kínjaira; azután rákerül a sor a híres lator Katonára; végül meglakol a Tiszttartó is, mert a parasztokat nyúzta egész életében.

A szívtelen gazdagokat és a hatalmukkal visszaélő irgalmatlanokat hevesen gyűlöli a színmű névtelen szerzője. A gazdagnak még a szolgája is kegyetlen s így för-

med rá Lázárra, az éhező koldusra: «Még ma megrugdoslak, várj csak egy kicsinyét, Meghidd, hogy pofádon hagyom kezem szenyjét». Méltatlankodik a Gazdag felesége is: «Jaj, Isten győzné el a sok szegényt pénzzel!» Javában dorbézolnak a nagyúri házban; hát íme egyszerre csak megjelenik a rút, sárga állat: a Halál. A Gazdag felesége felkiált: «Jaj, hatalmas Isten, micsoda szerzet ez? Jaj, mely utálatos rút undok állat ez! Jaj, szolgák űzzétek, nyilván nem ember ez. Szent asszony veszesse! Uram, mi ördög ez?» A Gazdag látja, hogy immár mindennek vége, meg kell halnia. Felesége ijedten kiáltozik: «Ó gonosz szerencse, hogy értem e napot! Jaj, hatalmas Isten, nem ér ez holnapot. Borbélyt, doktort, gyorsan, jaj hamar a papot! Papot! Nem jő? Igérj neki egy kalapot!» A Gazdag siránkozik: Sohasem hittem volna, hogy pokol is légyen; sohasem gondoltam a jövő élet kínszenvedéseire; csak gyüjtöttem a pénzt, halmoztam a gazdagságot; most érzem, hogy mind ezt hiába tettem. Egy Angyal meg akarja menteni a haldokló ember lelkét, mert hiszen Jézus Krisztus mindenkiért meghalt; de az Ördögök így beszélnek: Igaz, hogy Krisztus mindenkiért meghalt, de csak azok a bűnösök üdvözülnek, akik megtértek és penitenciát tartottak; ez a gazdag a maga életét hasonló latrokkal töltötte, táncolt, tombolt, hejehujázott, nyulászott, madarászott; ha valaki alamizsnát kért tőle, megtagadta; lakoljon hát a lator! Amint az Ördögök a Gazdag lelkével a pokol felé közelednek, a pokol királya, Pluto, gúnyolni és fenyegetni kezdi az elkárhozottat: Várj csak, majd torkodra forr, amit ittál, ettél; jobb lett volna soha nem szü-

letned; most meglakolsz azért, hogy a szegényekre nem gondoltál, a templomra és iskolára gondot nem viseltél s hogy ritkán mentél Isten igéjére; nosza elő a kínzószerszámokat, vessetek neki tövises ágyat, hozzátok elő a tüzes vasfogókat, fúrjátok át agyát vasfúrókkal; kóstolja meg, jó-e az örök tűz lángja. Könyörög a Gazdag: Csak azt engedd meg uram, Pluto, hogy felkiáltsak az égbe irgalomért. Leszól az égből Ábrahám: «Fiam, emlékezzél világon éltedben, A te javaidat elvetted éltedben, Lázár is gonoszit s mostan ő örömben, Te pedig kínlódol nehéz gyötrelemben». Megkezdődik a Gazdag kínzása: ami gyötrelmet ki tud eszelni az emberi fantázia, mindazzal marcangolják, csigázzák, metélik az elkárhozott lelket.

A szívtelen Gazdag mellett a kósza, dicsekedő, részeges katona a társadalom másik ellensége. Javában iszik a lator: «Igyunk vitézek s itt háljunk, Pintes kannát ne utáljunk!» Azt mondja neki a Részegség: «No rokon, jó az ital is, De közeljár a Halál is, Vagy nem gondolsz te azzal is, Még ha szintén ránk talál is?» Nevet a katona: Nem ijedek én meg a haláltól, nagy az én karom ereje, egyedüli gondom az ital. «Tudják hajdan én ki voltam, Sok csatán s harcon forgódtam, Túrnál és Pestnél forgódtam, Magamat csak jól forgattam, Halálig magam nem hagytam, Magam soha meg nem adtam, Sok tatár fejet hullattam, De még jobbra nem akadtam.» Megjelenik a Halál: «Állj! Nem mehetsz el előlem! Szembe kell szállanod velem». A Katona nem száll vele szembe: «Megadtam uram magamat, Kérlek ne bántsd a nyakamat;» legyen tiéd kardom is, csak most az egyszer bocsáss el engem;

még meg is vendégellek. A Halál korholja: Sokat latorkodtál, tolvaj voltál, fosztogattad és nyúztad az embereket, meg fogsz sülni a pokolban. Hiába rimánkodik a Katona, a győzhetetlen kaszás kimondja a szentenciát: «Késő akkor idvezülni, Mikor halál kezd kerülni, Elébb kell vala megtérni, Szent s józan élettel élni». A Katona belátja, hogy meg kell szenvednie addigi lopásaiért, gyilkosságaiért, förtelmeskedéseiért; csak azt kéri, hogy még egyszer ihassék: «Éltem Bacchusnak s Venusnak, Magam ajánlom azoknak».

A tiszttartó úgy jelenik meg, mint maga a Kegyetlenség. Benne a nemesurak zsarnokságát személyesíti meg a szerző. Könyörögnek neki a parasztok: Éhen hal a feleségünk és a gyerekünk, magunk sem ettünk harmad napja, a hatalmas Istenre kérünk, irgalmazz! De a Kegyetlenség rájuk kiált: Sompálcákkal foglak sanyargatni benneteket; úgy megrakatlak titeket, hogy soha ember nem lesz belőletek; szakállatoknál fogva hurcollak mindnyájatokat, azonnal csépet, kapát vegyetek, menjetek és dolgozzatok a földesúr földjén. «Nem gyönyörködöm úgy soha semmiben, Mint emberben való kegyetlenségben, Sokaknak nincs miattam épség testében, Sok embernek iszom én a vérében.» Megáll előtte a Halál s elmagyarázza, ki ő: Császárok és királyok fejet hajtanak nekem, a papok is adófizetőim, senki sem futhat el hatalmam elől, sokak címerét elszaggattam, sok pirospozsgás testet földhöz vertem, sok testből kikergettem a lelket. A Kegyetlenség érezni kezdi testében a világ minden betegségét s könyörögni kezd kínzójának, de a Halál kérlelhetetlen: Lator

te, kegyetlen voltál az adószedésben, üldözted az embereket, éhenhalókká tetted a szegényeket; most meghalsz és tüzes pokolra szállsz; utánad társaid következnek; vagy eszükre hozom őket vagy a pokol fenekére taszítom valamennyit. Hosszas fenyegetés és kegyetlen leckéztetés után a Halál intésével végződik az ijesztő jelenetek sora: «Hát pokolra mi lelkünket ne vessük, Testünket ördögökkel ne veressük, Életünkben a szép virtust szeressük, A jutalmat az Istennél keressük».

A színjáték nem szerves egész. Az előjátékul szolgáló első felvonás után három kép következik: egymásnak másolata valamennyi. A szerző hasonló módszerrel még számos más képet ragaszthatott volna egymás mellé, hogy a bűnök büntetését és a halál hatalmát bemutassa. De ha a cselekvény egysége hiányzik is a darabból, mint olvasmány nem érdektelen. A névtelen szerző egy idejét mult formán belül figyelemreméltó munkát írt. Nyelve gazdag népies fordulatokban és talpraesett mondásokban. Verselése elég gördülékeny. Egyes jelenetei kitűnnek jó humorukkal s eleven oktató részeikkel. A XVII. század drámai termésének ez a verses moralitás a legsikerültebb darabja. Kérdés azonban, eredeti munka-e?

Az ismeretlen szerzőjű Comico Tragoediáról már Toldy Ferenc megemlékezett. (A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854.) — Beható tudományossággal Binder Jenő méltatta a színművet. (Egy magyar Lázár-dráma és rokonai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1898. évf.) — Hogy ez a moralitás különb munka Felvinczi György Comico Tragoediájánál, abban minden irodalomtörténetíró egyetért. — Egyesek, igy Toldy Ferenc és Beöthy Zsolt, azt vélték, hogy megírásának ideje a XVI. századra tehető, de Dézsi Lajos az egyes jelenetek élén álló

nótajelzések segítségével kimutatta XVII. századi keltét. (Comico Tragoedia című moralitásunk koráról. Budapesti Szemle. 1904. évf.) — Alszeghy Zsolt szerint a darab nem eredeti mű, bár pontos forrását ma még nem lehet kimutatni; megjelenése arról tesz bizonyságot, hogy a világirodalomban kedvelt Lázár-dráma hozzánk is eljutott; jelentősége az is, hogy az ismeretlen magyar átdolgozó nyelve hangulatkeltő, stílusa emelkedett, verselése könnyed. (Magyar drámai emlékek Bessenyeiig. Budapest, 1914.) — Kastner Jenő felvetette azt a gondolatot, hogy a mű nem moralitás, hanem valamelyik XVII. századi olasz kisopera szövegkönyve; ez időben ugyanis a moralitások szívesen öltözködtek a zenedráma divatos ruhájába. (Az első magyar opera. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925.)

Kiadások. — Comico tragoedia azaz rész szerént víg, rész szerént szomorú história. Nagyvárad, 1646. (Ennek a kiadásnak csak töredéke maradt fenn, de egészen megvan az 1683. évi lőcsei kiadás és az 1699. évi kolozsvári kiadás. Népszerűségét mutatja az, hogy a XVII. századból kéziratos másolata is maradt, a XVIII. században pedig több ponyvakiadása jelent meg.) — Alszeghy Zsolt szövegkiadása: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Binder Jenő: Egy magyar Lázár-dráma és rokonai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1898. évf. — Dézsi Lajos: Comico Tragoedia című moralitásunk koráról. Budapesti Szemle. 1904. évf. — Négyesy László: A XVII. századi szépprózа és színészet. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Kastner Jenő: Az első magyar opera. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925.

FELVINCZI GYÖRGY COMICO TRAGOEDIÁJA.

Felvinczi György *Comico Tragoediá*ját alig lehet egyébnek tekinteni iskolai drámánál. (1693.) Görög-római mitológikus történet. Pluto, az alvilág ura, az istenek osztozkodása után rászedettnek hiszi magát s fájlalja, hogy kicsiny országot kapott. Alkudozni kezd Jupiterrel, hogy a pokol határait kibővítse, de a főisten elutasító választ ad. Pluto most azon iparkodik, hogy az égbe senki se jusson, hanem a pokol kínjaira kerüljön mindenki. Ezzel be is fejeződik a történet, éppen ott, ahol a bonyodalomnak voltaképen meg kellene kezdődnie.

A felvonást megjelenésnek, a jelenetet cselekedetnek nevezi a szerző. Az első megjelenés első cselekedetében mindössze annyi történik, hogy Pluto panaszkodik Jupiter és Neptunus ellen: «Örökségül nem kívántam én poklot, Mint kárhozott lelkekkel teljes aklot». Öcséim kijátszottak: «Minthogy Jupiter igen fenhéjázott, Az egeket kívánta s néki jutott, Neptunus a tengereken vött sorsot, Pokolban én nálam a királyi bot». Könnyű parancsolni a vizeknek, jó élni az egekben, de mit csináljon a pokol ura? A további cselekedetekben Pluto felesége, Proserpina is siránkozik; majd összegyűlnek a királyi udvar tanácsadói; hosszadalmasan tárgyalják, vajjon jó dolog-e a követküldés Jupiterhez; állandó panaszkodás hangzik min-

denütt, míg végre az alvilág követsége megjelenik Jupiter előtt s előadja Pluto üzenetét: «Mi, felséged szolgái, Lucifernek hívei, Ki más néven Pluto, Nem mimagunktól jöttünk, de másoktól küldettünk, Kit te is vagy tudó: Pluto király azon sír, hogy kicsiny országot bír S csak azon hánykódik, Haját megeresztette s fejét lefüggesztette, Oly igen bánkódik. Nyelvét keresztül falva, könyöklött az asztalra S feje kezén nyugszik, Mind két szeme könnybe ül, hogy sok lélek gyűltön gyűl S nagy sírást cselekszik». Jupiter unja a hosszas beszédet: «No, mit akarsz? Ne mulass, mert minékünk unalmas, Siess, hamar kezd el! Kell-é hát e királyság? Lássam, mi az kívánság, Szívem terhét vesd el». A követek még mondanak egyetmást, de az ég ura megijeszti őket, így térnek vissza az alvilágba. Ott ugyancsak zsibong Pluto népe, maga Pluto is alig akar hinni fülének, mikor követei elmondják küldetésük történetét. Haragra lobban az alvilág ura, most már nem találja erőtlennek a poklok országát; ellenkezőleg, elhatározza, hogy rettenetes hadat indít az emberiség ellen. «Jóllehet most is sokféle népekkel, Teli országom kárhozott lelkekkel, Kiket kínozok tűzzel és férgekkel, Sok beretvákkal vagy tüzes szögekkel, Mindazonáltal, ha annak kell lenni, Bégyőzi számán ő is könnyen venni.»

E mitológiai színjáték érdeme verselésében kereshető: rímelése változatos formáival lep meg. Hogy Felvinczi György előadatta-e darabját vagy csak az olvasók mulattatására szánta könyvét: nem dönthető el. Vallomása szerint bölcs poéták írásaiból szedegette ki s a jókedvű emberek számára bocsátotta közre ritmusait.

Felvinczi György Comico Tragoediájáról általában nincs jó véleménye irodalomtörténetírásunknak. — Toldy Ferenc bonyolódás és kifejlődés nélkül való unalmas darabnak mondja. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Beöthy Zsolt verselésében látja fő érdemét. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Horváth Cyrill szerint népies ritmusán és magyaros nyelvén kívül egyetlen jobb tulajdonsága sincsen. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Bayer József is kezdetleges kísérletnek mondja, de verstörténeti értékéről méltánylással szól. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.) — Négyesy László szerint a változatos ritmikájú, mesterséges rímeléssel díszített, olykor klasszikai szkémákat utánzó verselés sajátságos dikciójával énekelve kellemesebb lehetett, mint szavalva; valószínű, hogy énekesjáték volt; az elevenebb drámaiság hiányát az éneklés pótolta benne. (A XVII. századi szépprózа és színészet. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Kastner Jenő rámutatott arra, hogy a Bécsben előadott látványos zenedrámák között Cesti olasz szerző egyik operája, az Il Pomo D'Oro (1666), hasonló témájú és feldolgozású, mint a Comico Tragoedia; ezt az olasz zenés játékot Felvinczi György Bécsben, mikor udvari tolmácsi szolgálatot teljesített, láthatta is, olvashatta is; az ilyen olasz dalművek hatása alatt ő is valami operafélét akart írni. Eredetileg nem olvasásra szánta tehát darabját, hanem éneklésre. Verselő ügyeskedése és rímhajhászó technikája ezzel a szándékával függ össze. (Az első magyar opera. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925.)

Felvinczi György a XVII. század közepe táján született, az unitáriusok kolozsvári főiskolájában tanult s mint végzett teológus 1672-ben szénior azaz iskolai felügyelő volt. Elöljárói csalódtak benne, mert igen rosszul viselkedett. Kicsapongásai következtében iskolai börtönnel sujtották, innen két ízben is megszökött, de mind a kétszer bilincsbe verve vitték vissza börtönébe. Miután keresztényi életet fogadott, a torockói iskola rektorává tették. Iskolamesterségéből hamar tovább állt. Egyideig mint latin tolmács kereste kenyerét I. Lipót német császár és magyar király udvarában, majd Kolozsváron nyert hivatalt, végül a színészkedéshez folyamodott. 1696-ban feleségével együtt Bécsbe gyalogolt, hogy I. Lipóttól színjátszó engedélyt esz-

közöljön ki. A király teljesítette kérelmét s megadta neki a jogot arra, hogy «költeményeket és rímes verseket mind latin, mind magyar nyelven készíthessen, szerkeszthessen, elrendezhessen, fölszerelhessen és elintézhessen és hogy ezen fölvonásokra és jelenetekre osztott tisztességes és dialogizált comico-tragoediákat és comoediákat Erdélyben és kapcsolt részeiben alkalmazhassa, felhasználhassa és gyakorolhassa oly célból, hogy némi kis remény kecsegtethesse, nemcsak adósságait kifizethetni, hanem magát a szegénység hínárából némileg is kisegíteni». Felvinczi György az 1696 október 23-án kiállított királyi oklevél szerint előadásokat tarthatott Erdély bármely helyén. Hogy csakugyan tartott-e előadásokat, bizonytalan. Világi színtársulat szervezéséről abban az időben szó sem lehetett, legfeljebb egy-egy vándorénekes tengődhetett el ideig-óráig a vásárok és vendéglátó nemesi udvarok népe között. Felvinczi György 1706-ban még élt, azontúl nyoma vesz. — Drámája: Comico Tragoedia azaz valamely dolognak szomorú kimenetelinek nyájas versekkel való kifejezése. E munkában pedig leíratik, miképen Pluto, Neptunus és Jupiter megosztozván az atyjoktól, Saturnustól, maradott országokkal és az osztozás egyenesen nem esvén, Pluto és Jupiter egymás között villonganak. Mely a bölcs poeták írásiból kiszedegettetvén, tragoediai játék rendiben és magyar ritmusokban alkalmaztattatott volt Felvintzi György által. Hely nélkül, 1693. (A dráma szövege előtt megvan a személyek felsorolása: «E munkában egybeszólalkozó személyeknek nevek»; megvan prózában a dráma tartalmának rövid vázlata: «E dolognak rövid summája»; végül van egy distichonokban írt vers is: «Az olvasóhoz». Minden jelenet élére oda van tűzve a szöveg nótája: A Trója Históriájának nótájára, Menj el édes szolgám nótájára, Ad notam Integer vitae és így tovább.) — Még több más munkát is írt, de ezeknek egy része elveszett. Versbe foglalta az irgalmas szamaritánus történetét, az erdélyi kancellária működésének ismertetését, a jó egészség szabályait, a jó gazdasszonyok teendőit, a pokolról való tudnivalókat, az árusok és nyergesek dícséretét. Éneket írt ezzel a címmel: Ritkán kellő hűvös szellő. — Drámáját újból Váli Béla adta ki: Felvinczi György Comico Tragoediája. Egyetemes Philologiai Közlöny. I. pótkötet. Budapest, 1889. — Alszeghy Zsolt szövegkiadása: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Bayer József: A nemzeti játékszín története. II. köt. Budapest, 1887. — Váli Béla: A magyar színészet története. Budapest, 1887. — U. az: Felvinczi György Comico Tragoediája. Egyetemes Philologiai Közlöny. I. pótkötet. Budapest, 1889. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894. — Ferenczi Zoltán: Adatok az iskolai színjáték és Felvinczi György életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1897. évf. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Négyesy László: A XVII. századi széppróza és színészet. Képes magyar irodalomtörténet. I. köt. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. 3. kiad. Budapest, 1906. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Kastner Jenő: Az első magyar opera. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925.

PÁRBESZÉDES MUNKÁK.

A XVII. SZÁZAD két legérdemesebb költője is vonzódott a párbeszédes formához. Zrínyi Miklós kisebb költeményei között a *Tityrus és Viola* párbeszédes pásztori idill; Gyöngyösi István verses drámája, az *Igaz barátságnak tüköre*, szerelmi színjáték. Az utóbbi számottevő emlék a magyar dráma fejlődésében.

A régi stílusú hitvitázó dráma sem veszett ki. Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok a bátai jobbágyokhoz írt *Intő és tanító levelében* úgy lépteti fel a katolikus plébánost és a hitújító prédikátort, mint ahogyan a XVI. században Sztrárai Mihály szerepeltette a maga hitvitázó papjait és bíráit. Veresmarti Mihály munkájában is megvan a bíró alakja, elmondja véleményét az iskolamester is; a papok és a világiak népies magyarsággal vitatkoznak a dogmákról, szertartásokról, szokásokról. A disputa természetesen a katolikusok igazságát mutatja.

Szerelmi tárgyú dráma: *Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmükről írott comoedia.* (1648.) Constantinus, a nemesifjú, szerelmes Victoriába, a thessaliai hercegkisasszonyba, ez szívesen fogadja szerelmét; mivel azonban a leányt szülei máshoz akarják feleségül adni, a szerelmesek megszöknek, elbujdosnak Icaria

szigetére, ott várják meg a szülők haragjának lecsillapodását; a szenvedések vége boldog házasság. A drámai kísérlet szerzője ismeretlen. Párbeszédeiben tősgyökeres magyar mondások és tréfás szójátékok találhatók; azonkívül megismerhetjük prózájából a régi magyar finomabb társalgási nyelvet is.

Maradt néhány történeti és politikai vonatkozású dialógus is. A *Komédia Erdély siralmas állapotjáról* (1668) az erdélyi erkölcsök megromlását iparkodik bemutatni II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után. Az Igazság, az Exul és a Peregrinus szerepelnek benne: beszélgetésükből megtudjuk Erdély szomorú helyzetét. Megjelennek a komédiában a gonosz görög kereskedők, ezeknek visszaélései nagyban hozzájárultak a régi jó világ pusztulásához. A korrajzi és nyelvi tanulságon kívül más érték nincs ebben a paszkvillusszerű drámai próbálkozásban.

Az *Actio curiosa* (1678) Thököly Imre fölkelésének kezdetén készült. Cselekvény nélkül való párbeszédgyüjtemény, közvetlen módon örökíti meg az akkori magyar nemesek társalgó módját, ebben ki is merül érdeme. Politizáló személyei között Gaude uram viszi a szót, egy durvamókájú, élesnyelvű, protestáns kurtanemes. Mindenre akad valami vaskos tréfája, foghegyről odavetett epés ötlete, póriasan szellemeskedő megjegyzése. A vele beszédbe elegyedő személyeket sorra letorkolja, az egy Achastes kivételével. Ezt nagyságos úrnak szólítja s elég szelíden leckézteti, mert ez a gazdag mágnás az ő pártfogója. Achastes kastélyában, a vasmegyei

Sárvár táján, folyik a feleselgetés. Valószínű, hogy Gaude uram élő alak volt s álneve éppen olyan közismert dunántúli szóvivőt takart, mint Achastesé. A szabadszájú nemesúr jól el tudta szórakoztatni főúri pártfogóját és környezetét, aranymondásainak följegyzése mulattató dolognak igérkezett. A magyaros szólásokban és népies humorizálásban bővelkedő párbeszédsorozat a Salamon És Markalf-féle ponyvatermékek stílusára emlékeztet.

Párbeszédes munkák:

A bor és víz dicsérete. — Kéziratban maradt párbeszédes tréfálkozás. Bacchus gárdájának jótorkú tagjai — a katona, a kántor, a poéta, a pap, az asszony, a nemesúr és a vincellér — vetekedve magasztalják a borivás gyönyörűségeit, míg Neptun hívei — a filozófus, a kereskedő, az orvos és mások — a víz jósága mellett emelnek szót. Nem ügyetlen munka. Népies humora és találó megjegyzései bizonyára megnevettették az olvasókat. A katona reszket az ellenség előtt, de ha borhoz jut, egyszerre bátor lesz; a poéta csak akkor tud verset írni, amikor bort iszik; az asszony ezt vallja: «Édes komámuram, míg én leány voltam, Az bor szagától is majd csak meg nem holtam, De minekutána aztán férjhez mentem, Ez nagy irtózástól csak könnyen megmentem, Addig kóstolgattam a bort lassan-lassan: Megtanultam végre inni hatalmassan». — A verses dialógus szövegének jellemzőbb részeit Thaly Kálmán közölte: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Pest, 1864.

A bor és víz vetélkedése. — Dunántúli eredetű kézirat 1658-ból. Európaszerte elterjedt latin eredetijének szerzője Mapes Valter XII. századi angol pap. Magyar fordítója ismeretlen. A dialógusban a megszemélyesített Víz az elsőségért perbe száll a Borral, feleselésük közben egyik jobban dicsekszik, mint a másik, kölcsönösen gyalázzák egymást; az elkeseredett vita azzal végződik, hogy a Bor marad felül: «Végre így kiáltának minden rendek erre: Tegyünk aranykoronát a Bornak fejére». A bor magasztalása nagyon beleillett a dorbézolást fölötte kedvelő régi magyar világba, a közvélemény a víz ellenségeinek adott igazat. — A verses dialógus szövegét Badics Ferenc közölte:

XVII. századi vers a bor és víz vetélkedéséről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf.

Actio Curiosa. — Szövegét báró Palocsay György, a későbbi kuruc tábornok, másolta le. Az egykorú kézirat a Palocsay-levéltárból került elő. — Jellemzőbb részeit Thaly Kálmán közölte: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. — Ugyanő később, Kőszeghy Pál verses munkájának kiadásában, közzétette az egész szöveget: Bercsényi Házassága. Budapest, 1894. — Újabb kiadása Alszeghy Zsolt gyüjteményében: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy Társaság Nemzeti Könyvtára.) — U. az: Az Actio Curiosa ismeretlen kézirata. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf.

Constantinus és Victoria. — Kéziratát a M. T. Akadémia kézirattára őrzi. — Az ismeretlenül lappangó kéziratra Mészöly Gedeon hívta fel a figyelmet. Szerinte a dráma nem fordítás, hanem valamelyik drávavidéki müveltebb magyar úrnak idegen hatások alatt írt munkája: Egy ismeretlen régi magyar dráma. Magyar Nyelv. 1920. évf.

Kara Musztafa. — Ez a kéziratos töredék a Bécset ostromló török nagyvezér bukásáról szól. (1684.) Mondataiban nincs semmi lendület, kifejezéseiben nincs magyar zamat, párbeszédei szintelenek. A Radvánszky-levéltár őrizte meg. — Szövegét Dézsi Lajos adta közre: Egy magyarnyelvü történeti iskoladráma töredéke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906. évf. (Dézsi Lajos gyanítása szerint a darab latin eredetijének szerzője valószínüleg Schwartz János. A neves eperjesi tanár latin iskolai drámáit többször előadták a felvidéki diákok.) — Gragger Róbert rámutatott arra, hogy a töredék nem dráma, hanem párbeszédes formában elmondott ponyvahistória: A Kara Musztafa. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1922. évf. (A magyar töredék szövegének megfelelő egykorú német dialógus közlése. A német párbeszéd címe: Wie die Arbeit, so der Lohn. Abbildung, welcher gestalt der Türkische Gross-Vizir Cara Mustapha Bassa stranguliret und neben 36 Vornehmen Bassen hingerichtet worden in Februario 1684.)

Komédia Erdély siralmas állapotjáról. — Kéziratát a brassói evangélikus gimnázium őrizte meg. — Szövegét Gyárfás Tihamér adta közre: Comoedia Erdély siralmas állapotjáról. Gyoma, 1909. — A közzétevő szerint ez az első magyar jezsuita iskolai dráma, mert

a kézirat végén az 1668-as évjelzés mellé oda van írva egy jézustársasági tanár neve: «Ex societate Jesu Johannes Vilhelmus doctor poeseos». A komédia szövege ellentmond ennek a föltevésnek. Az ismeretlen szerző protestáns ember volt. (Szigetvári Iván bírálata: Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf.)

Irodalom. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — U. az: Adalékok a Thökölyés Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1891. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Bernáth Lajos: A protestáns iskoladrámákról. Budapest, 1902.— Dézsi Lajos: Egy magyarnyelvű történeti iskoladráma töredéke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906. évf. — Gyárfás Tihamér: Comoedia Erdély siralmas állapotjáról. Gyoma, 1909. — Négyesy László: Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Budapest, 1914. — Badics Ferenc: Gyöngyösi István összes költeményei. I. köt. Budapest, 1914. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — U. az: Az Actio Curiosa ismeretlen kézirata. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Mészöly Gedeon: Egy ismeretlen régi magyar dráma. Magyar Nyelv. 1920. évf. — Gragger Róbert: A Kara Musztafa. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1922. évf. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Badics Ferenc: XVII. századi vers a bor és víz vetélkedéséről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf. — Waldapfel József: A bor és víz pántolódása és rokonai. U. o. 1929. évf.

OSZK

A XVII. SZÁZAD LATIN IRODALMA.

A vallásos és bölcselő irodalom.
Pázmány Péter.
Geleji Katona István.
Apáczai Csere János.
A költészet.
A történetírás.
Az irodalomtörténet előzményei.
A nyelvtudomány.

A VALLÁSOS ÉS BÖLCSELŐ IRODALOM.

A XVII. SZÁZADI magyarországi latinnyelvű hitbuzgalmi, hitvitázó és prédikációs irodalom szelleméről és tartalmáról a magyarnyelvű vallásos irodalom elég jó tájékozást nyujt. A deákos teológusok — csakúgy mint magyarul író hittudós-társaik — ékes cicerói stílusban harcoltak egymással, tanították híveiket és szolgálták Isten dicsőségét. A belga katolikus áldozópap és a svájci református lelkipásztor ugyanolyan szellemi fegyverzetben lépett hívei elé, mint a magyar jezsuita vagy az erdélyi kálvinista. Pázmány Péter deákul író teológusnak is kiváló tehetség, Geleji Katona István latin prédikációi éppen úgy duzzadnak a tudás és meggyőződés erejétől, mint magyar egyházi szónoklatai.

A bölcselő elmék nagy kedvvel űzték az egész Európában otthonos aristotelesi filozófiát. Az emberi elme találékonyságára vall, hogy amint a teológiában nem merült ki soha a témák folyton ismétlődő és mégis újnak tetsző sorozata, úgy a filozófiában is mindig találtak megfelelő tárgyat vagy legalább is némi új színt adtak a már régen megvitatott témáknak. Százával lehetne felsorolni a külföldi egyetemeket végző magyar ifjak filozófiai disputátióinak címeit, de ezek a vitaértekezések általában nem egyebek szavakkal dobálódzó, szőrszálhasogató bölcselkedéseknél.

A nagyszombati érseki egyetem már ebben az időben is tűzhelye volt a katolikus tudománynak. Alapos tudású jezsuita tanárok tanítottak benne, szorgalmas diákok tanultak mind filozófiai, mind hittudományi, mind jogi évfolyamaiban.

Vallásos és bölcselő írók:

Balásfy Tamás pécsi püspök. Pályájáról: a magyarnyelvű hitvitázók között. A katolikus álláspont védelmére kibocsátott latinnyelvű munkái nemcsak alapos teológiai és filozófiai, hanem erős történeti és jogtudományi képzettségről is tanuskodnak. — Echo Christiana et catholica. Pozsony, 1616. (Pázmány Péter védelme a luteránusokkal szemben.) — Castigatio libelli calvinistici, cui titulus est: Machiavellizatio. Bécs, 1620. (Viaskodás Alvinczi Péterrel és a kálvinistákkal.) — Apologia pro clero et aliis catholicis Hungariae, sive refutatio libelli, cui titulus est: Quaerela Hungariae. Bécs, 1620. (Vitairat Bethlen Gábor és a protestánsok ellen.) — Repetitio castigationis et destructio destructionum. (Újabb összetűzés Alvinczi Péterrel.) — De fidelitate subditorum erga principes. Bécs, 1620. (A katolikusok felfogása az alattvalói hűségről, ajánlva II. Ferdinánd német-római császárnak és magyar királynak.) — Christiana responsio ad libellum calvinisticum Alberti Molnár Hungari. Bécs, 1621. (Felelet Szenczi Molnár Albertnek abból az alkalomból, hogy a «Paedagogus Oppenheimiensis» átadta II. Ferdinánd király egyik udvari titkárának 1618-ban kinyomtatott Scultetus-fordítását: a Saecularis Concio Evangelicát.)

Bayer János eperjesi születésű evangélikus pap, 1662-től kezdve szülővárosa latin iskolájának igazgatója. Bacon filozófiáját ő ismertette először Magyarországon, átvette az angol bölcselő tanításait, mestere szellemében foglalkozott a logika és metafizika fontosabb tételeivel. Bacon megbecsülésére Comenius-tisztelete vezette, Aristoteles bálványozásától elfordult, a filozófiát meg akarta szabaditani a teológiai vonatkozásoktól. Keresztény bölcselő, de ereje nem merül ki az elvont elmélkedés meddőségében; felhívja a figyelmet a természet megfigyelésének értékére, érezteti az indukció fontosságát. (Ostium vel atrium naturae ichnographice delineatum. Kassa, 1662. Filum labyrinthi. Kassa, 1663.)

Buzinkai Mihály (szül. 1620 körül Zemplén megyében; megh. 1683. Gyulafehérvárt) a sárospataki kollégiumban és Hollandiában készült papi pályájára. 1656-tól kezdve Sárospatakon tanított, 1671-ben innen bujdosott el tanártársaival és a tanulóifjúsággal együtt a császári csapatok és a jezsuiták elől Erdély felé. A bujdosó iskolát Apafi Mihály fejedelem Gyulafehérváron telepítette le. A filozófiában Ramus Péter XVI. századi francia bölcselő tanításait követte, tovább ment Aristotelesnél, de Descartesig még nem érkezett el. — Institutionum rhetoricarum libri duo. Sárospatak, 1658. (Retorika a szónoklás művészetét tanuló ifjak számára. Többször is kinyomtatták.) — Compendium logici libri duo. Sárospatak, 1661. (Ez a logikai kézikönyv is több kiadást ért. A református iskolák tanulói félszázadon keresztül jobbára ebből a kompendiumból tanulták a gondolkodástudomány ramista tételeit.)

Csanaki Máté (szül. 1595.) református teológus, hírneves orvosdoktor. Itthoni tanulmányait elvégezve tíz évig tanult Németországban, Svájcban, Hollandiában és Angliában. Hazatérve sárospataki tanár lett, utóbb I. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvari orvosa. — Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologicae. Leyden, 1625. (Nagyterjedelmű vitatkozó munka, a végén a szerző barátainak latin üdvözlő verseivel. Függelékül: Oratio funebris in obitum fratris germani Andrea Tzanaki: a szerző gyászbeszéde testvéréről, Csanaki András ungvári református papról.) — Matthaei Tzanaki Ungarus: De natura verorum Ungarorum, eorum item, qui se Ungaros metientes per diversa regna mendicando vagantur. (Ez a munkája a magyar becsület védelmére készült s a magyarok igazi természetét jellemzi a külföld előtt, szemben azokkal a szélhámosokkal, akik magyarságukra hivatkozva mint kóborló deákok zsarolták végig idegen hitsorsosaikat. Bod Péter így nyilatkozik erről a könyvéről: «Ajánlotta ezt az írását a helvéciai nagy városokban való magistrátusoknak, polgármestereknek, amelyben azt mutogatja hosszasan sok példákkal, hogy azok a magyar nevezet alatt kolduló deákok, nem magyarok, hanem sclavini generis: Magyarországban született tótok s néha, de ritkábban, erdélyi szászok. A magyar idegen földön készebb szükséget látni, éhezni, hogysem koldulni. A valóságos magyarnak az a természete, hogy a hazájában adakozó, igen bőkezű, könnyen költ, de a hazáján kívül markát bészorító, szűkkezű, hogy másra ne szoruljon. Erre alkalmatos-

ságot szolgáltatott volt, hogy — írja — egy csalárd, istentelen, gaz tót, akivel mind Oksoniumban, mind Leidában s mind most már a helvéciai városokban találkozott, aki hol Samuel Váradinak, hol Sigismundus Válinak, hol Stephanus Vásárhelyinek hazudta magát s mesterségesen kéregetett, mint magyar megszűkült deák. Igazi neve volt Stephanus Rotari. Ezt a szokást ma is csalárdul gyakorolják a tót deákok». Magyar Athenas. 1766.)

Dési Márton (szül. 1630 körül Désen; megh. 1691. Nagyenyeden) a sárospataki kollégiumban és a leideni egyetemen végezte tanulmányait. Hollandiában négy éven keresztül Coccejus János híres református teológiai tanár tanítványa volt, mestere elveit magáévá tette s a coccejanizmust Magyarországon is meg akarta honosítani. Ez a protestáns hittudományi irány egyedül a Szentírásra támaszkodott s ellene mondott minden egyéb tekintélynek. Hazatérése után Dési Márton rövid ideig kézdivásárhelyi református lelkipásztor volt, 1671-ben elnyerte a nagyenyedi kollégium egyik tanszékét, itt a teológiát Coccejus szellemében tanította mindaddig, míg újításáért fel nem jelentették. Vele egyidőben a coccejanizmus híve lett tanártársa, Csernátoni Pál; továbbá Pataki István kolozsvári református tanár. Ügyükkel Apafi Mihály erdélyi fejedelem és az 1673. évi radnóti zsinat behatóan foglalkozott, tanításaikat kárhoztatta, de felfogásukról türelmes szellemben ítélkezett: Csernátoni Pált és Pataki Istvánt meghagyta állásában, Dési Mártont, mint makacsabb hitmagyarázót, tanárságából papságra helyezte át. Utóbb Dési Mártonnak is megbocsátottak, visszahelyezték tanári székébe, csak arra figyelmeztették, hogy társaival együtt óvakodjék botrányt okozó újítások hirdetésétől. A fejedelmi udvarnak egyébiránt az volt a nézete, hogy a bölcselkedés jogától senkit sem lehet megfosztani; akinek nem tetszik valami új nézet, írjon ellene. — Kegyeletesen emlékezik meg az üldözőbe vett hittudósról Bod Péter: «Visszajövén Erdélybe elsőben ugyan kézdivásárhelyi papnak tétetett, de jó híre mindenfelé elterjedvén, 1671-dik eszt. a. theologiát tanító enyedi professorságra állíttatott. Tanította itt az ifjúságnak a Helvétika Konfessiót, Palatina Kátékézist és a Koktzéjus Summa Doctrinae de Foedere et Testamento Dei. Sokan voltanak irígyei, kik őtet vádolták méltatlanul sokféle tévelygésekkel, akik vagy nem értették a tudományát vagy érteni nem

akarták. Végre közönséges sinatban Radnóton 1763-dik eszt. megvizsgáltatott s rosszakaróin erőt vévén, holtig nagy haszonnal tanított s maga után is jó emlékezetet hagyott». (Magyar Athenas. 1766.)

Dobronoki György (szül. 1588. Dobronok, Zala megye; megh. 1649. Nagyszombat) jezsuita áldozópap. Működésének főbb helyei: Zágráb, Nagyszombat, Sopron, Homonna, végül ismét Nagyszombat. Tanított, prédikált, házfőnök volt. Fáradhatatlansága, leleményessége és rábeszélő képessége sok jót hozott a katolikus iskolaügy fejlődésének. Kezébe tette le Pázmány Péter a nagyszombati egyetem alapítására szánt fejedelmi adományát s ő térdre borulva mondott hálát az érsek nagylelkűségéért. Mint a nagyszombati jezsuita rendház főnöke, az 1635-ben alapított egyetem feje is lett; a főiskolát nagy ügybuzgósággal szervezte; s mint az egyetem első rektora (1635—1636) kitörülhetetlenül belevéste nevét Pázmány Péter nagy alkotásának történetébe. Egyháztörténeti tárgyú kéziratait a budapesti egyetemi könyvtár őrzi.

Hevenesi Gábor (szül. 1656. Miske, Vasmegye; megh. 1715. Bécs) jezsuita áldozópap. Működésének főbb helyei: Nagyszombat, Grác, Bécs. Rendjének iskoláiban filozófiai és teológiai tárgyakat tanított, a nagyszombati egyetem bölcseleti karának dékánja volt, egyidőben a bécsi Pazmaneumot igazgatta. Nagy tudományáért és jámbor életéért egyaránt tisztelték. Aszkéta életet élt, testén vasláncot viselt, naponként csak négy órát aludt. Történeti kézirataiból a budapesti egyetemi könyvtár ma is nagyszámú kötetet őriz; ezt a nagy históriai forrásgyűjteményt sokan használták forrásul a későbbi történettudósok közül. Nyomtatott munkáinak száma és terjedelme igen nagy. A katolikus egyházi irodalomnak európai hírű művelője volt. Gonzagai Szent Alajosról és Xaveri Szent Ferencről, az ifjúság védőszentjéről és India apostoláról, írt könyvei nagyra értékelt hitbuzgalmi forrásmunkák voltak. — Philosophia sacra sive questiones philosophicae. Bécs, 1690. (Számos hasonló tartalmú munkája közül a legjellemzőbb.) — Ungaricae sanctitatis indicia. Nagyszombat, 1692. (Könyv a magyar szentekről és a Magyarországon különös tiszteletben álló idegen szentekről.) — Flores Indici sive documenta ex aureis Sancti Indiarum Apostoli Francisci Xaverii S. J. epistolis decerpta et per singulos totius anni dies distributa. Bécs, 1694. (A Xaveri Szent Ferenc emlé-

kének szentelt könyv legalább 14 kiadást ért a XVII. és XVIII. században; lefordították német és holland nyelvre is.) — Ars bonae mortis. Bécs, 1695. (A Boldogságos Szüz Mária tiszteletét szolgáló hitbuzgalmi könyv a XVIII. században több mint 20 kiadást ért; nemcsak Magyarországon, hanem Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Svájcban és Lengyelországban is kinyomtatták: lefordították magyar, német, francia, portugál és lengyel nyelvre.) — Scintillae Ignatianae. Bécs, 1705. (A Loyolai Szent Ignác tiszteletét szolgáló hitbuzgalmi könyv a XVIII. és XIX. században legalább 30 kiadást ért; még Amerikában is megjelent; német fordítása számos kiadásban forgott közkézen; lefordították spanyol és lengyel nyelvre, ezeknek a fordításoknak szintén több kiadása jelent meg.) — Cura habituati. Bécs, 1707. (Hitbuzgalmi könyv Szüz Mária, Loyolai Szent Ignác és Xaveri Szent Ferenc tisztelői számára. A XVIII. században legalább 13 kiadása; azonkívül német, francia és spanyol fordítása.)

Jászberényi Pál erdélyi pedagógus, utóbb londoni iskolaigazga ó Bod Péter a következőket írja róla: «Szorgalmatosan tanult a fejérvári kollégyiomban; azholott dicséretes magaviselésével azt érdemlette, hogy a második Rákóczi György fejedelem egyetlenegy fiát, Ferencet, kezére adná, hogy tanítsa a Keresztúri Pál udvari pap vigyázása alatt. Ment annak utána Angliába tanulni, azholott olyan híres gyermektanító mesterré lett, hogy mindenfelől nagy kedvessége volna és Londinumban igen nagyjövedelmü, szép oskolát tartana. Melyet megirigyelvén a rossz emberek, alattomban béadott méreg által elvesztették. Mely éppen akkor esett, midőn az enyedi kollégyiom kurátori, hallván az ő jó hírét-nevét, Enyedre akarnák hozni professornak». (Magyar Athenas. 1766.) A neves teológus és pedagógus Gyulafehérvárról 1658 táján került Angolországba, nevelői képességeit hamar felismerték, iskoláját az angol király is meglátogatta. A Londonban megforduló magyar ifjak szives fogadtatásra találtak házában. Hogy mikor és hogyan halt meg: bizonytalan. — Examen doctrinae Ariano-Socinianae a quodam Anonymo sub hoc titulo evulgatae: Doctrina de Deo et Christo et Spiritu Sancto. London, 1662. (Az Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek ajánlott könyvbe magyar tudósok irták a szerzőt üdvözlő verseket: Csécsi Miklós, Enyedi Gáspár, Keresztúri Bálint, Köpeczi Bálint, Tolnai István.) — Fax nova Linguae Latinae... A New Torch to the Latine

Tongue. London, 1664. (A terjedelmes latin nyelvkönyv új módszert próbál meghonosítani a grammatikai tanításban. Sikerét az is mutatja, hogy 1670-ben már a negyedik kiadása jelent meg. A szerző Sheldon Gilbert canterburyi érseknek és Tufton Cecilius angol úrnak ajánlotta művét, viszont őt több magyar és külföldi tudós üdvözölte a könyvben, így Csernátoni Pál, Enyedi Gáspár, Köpeczi Bálint, Nadányi János. Angol pártfogóit hálásan magasztalja: segítségükkel lépett az angolok boldog szigetén a köztanítói pályára, mikor hazájából a szerencsétlen viszonyok miatt távoznia kellett; mondjon bármit a rosszakaratú kritika és a mindentudó gúny, eddigi útján bátran halad tovább.)

Kéry János gróf (szül. 1638. Ipolykér, Nógrád megye; megh. 1685. Nagyszombat) pálosrendi szerzetes, utóbb váci püspök. A bécsi egyetemről lépett a pálosok rendjébe, több éven keresztül a római Collegium Germanicum-Hungaricumban hallgatta a hittudományokat, elnyerte a teológiai doktorságot, itthon teljes erővel fáradozott romjaiban heverő szerzetének újjáépítésén. A pálosok ügyének új föllendülése az ő buzgalmának tulajdonítható. Mint előkelő származású s amellett tetterős szerzetest, már harmincegy éves korában a rend generálisává választották. Rendtársai támogatását akkor is folytatta, mikor I. Lipót király 1676-ban szerémi püspökké nevezte ki. Utóbb csanádi püspök, majd váci püspök lett. Részt vett a török ellen viselt nagy felszabadító háborúban, 1684-ben bevonult püspöki székhelyére s ezzel a másfél századon keresztül Nagyszombatban székelő váci püspökök számüzetése véget ért. Mint vallásos író és egyházi szónok igen termékeny volt. — Oratio funebris, qua tristes exequias illustrissimi ac excellentissimi domini, domini Nicolai comitis perpetui a Zrinio, regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae bani, aurei velleris equitis prosecutus est. Nagyszombat, 1664. (Gyászbeszéd Zrínyi Miklósról. Ismerteti a Zrínyi-család történetét, beszámol a váratlanul elhúnyt hős életének dicső mozzanatairól, kiváló görög és római férfiakhoz hasonlítja a nagy férfiút. Zrínyi Miklós a békében, háborúban, ékesszólásban, költészetben olyan volt, mint Solon, Cato, Perikles, Mars, Demosthenes, Horatius, Vergilius. Egész Európa tisztelte őt. Magyarországnak vigasza, Horvátországnak szemefénye, Dalmáciának támasza, a császárnak pajzsa, a pápának gyönyörűsége, a keresztény világnak dicsősége volt.) — Martis Turcici ferocia. Pozsony, 1672. (Az 1664. évi magyar-török

háború történetének elbeszélése. Lelkes hangon magasztalja Zrínyi Miklóst, a téli hadjárat európai hírű hősét, de igazságot szolgáltat Montecuccoli császári hadvezérnek is. Vallásos és hazafias szellemű, a Habsburg-ház rendíthetetlen híve. Nemzetét a feltétlen királyhűség zászlaja alatt összetartásra inti a török szultán és az erdélyi fejedelem ellenében.) — Universae philosophiae scholasticae tomus I—III. Pozsony, 1673. (A katolikus filozófia tanításainak nagyszabású összefoglalása. Főforrása Aristoteles és Aquinói Szent Tamás.) — Panegyres et orationes reverendissimi patris-fratris Joannis Kéry ordinis S. Pauli Primi Eremitae prioris generalis. Bécs, 1674. (Elmélkedő szónoklatainak és főrangú személyekről tartott gyászbeszédeinek gyüjteménye. Mint legtöbb írásában, itt is a körmondatos latin klasszikusok utánzója, szereti a fellengző stílust, szívesen emlegeti a görög mitológia és a római história hőseit.)

Ladiver Illés (szül. 1630 körül Zsolnán, megh. 1686. Eperjesen) tanulói, tanári és papi életpályája a véget nem érő zaklatottság és folytonos helyváltoztatás láncolata. A Felvidék számos városában megfordult, 1668-tól 1673-ig az eperjesi evangélikus kollégiumban tanított, innen a vallási üldözések elől Erdélybe menekült, a segesvári szász gimnáziumot újjáalakította, Thököly Imre győzelmei után visszatért Eperjesre. Bölcselő munkáiban a protestáns skolasztika híve: a filozófia nála a teológia szolgálóleánya. Aristotelest elsősorban azért követi, mert rendszere hűségesen segíti a hittudományt. Metafizikai kérdésekben heves vitája volt a Zabanius írói néven ismert Cabány Izsák nagyszebeni teológussal. Ma már igazán kicsinyesnek tetsző dolgokról folytatott polémiájuk annyira elfajult, hogy a medgyesi evangélikus zsinat külön határozattal vetett véget személyeskedő eszmecseréjüknek.

Komáromi Csipkés György debreceni református pap. Pályájáról: a magyarnyelvű hitvitázók között. Itthon és a külföldön nagyszabású latinnyelvű teológiai munkái jelentek meg. (Concionum sacrarum centuria I—V. Várad, Szeben, Debrecen, 1659—1666.) — A nyelvészetet az akkori tudományosság színvonalán művelte. (Hungaria illustrata. Utrecht, 1655.) — Résztvett korának egyházpolitikai polémiáiban. Mikor Bársony György váradi püspök a Wesselényi-féle szövetkezés elnyomása után kiadta azt a latin röpiratát, mely a felvidéki protestáns papokat a király elárulásával vádolta s a külföld előtt igazolni ipar-

kodott a Habsburg-ház erőszakos intézkedéseinek törvényes alapját (Veritas toti mundo declarata. Kassa, 1671.), Komáromi Csipkés György szólalt fel ellene a református magyarság nevében. (Molimen Sisyphium. Hoc est frustraneitas conatus istius, quod G. B. reformatos in Ungaria non esse confessionis Helveticae probare instar Sisyphi saxum frustra volventis frustra contendit. Kolozsvár, 1672.)

Nádasi János (szül. 1614. Nagyszombat; megh. 1679. Bécs) jezsuita áldozópap. Működésének főbb helyei: Nagyszombat, Róma, Bécs. A nagyszombati egyetemen filozófiai és teológiai tárgyakat tanított, Rómában a Jézus-társaság rendfőnökének titkára volt, a bécsi jezsuita házban mint lelkiatya működött. — Maria mater agonizantium. Grác, 1640. (A haldoklók és Szüz Mária szeretetében boldogan elköltözni készülők vigasztaló könyve. A XVII. században legalább 8 kiadása jelent meg.) — Annus coelestis Jesu regis et Mariae reginae Sanctorum omnium. Bécs, 1648. (Wesselényi Ferencnek és Szécsi Máriának ajánlott áitatos könyv. A XVII. században legalább 11 kiadása jelent meg.) — Hebdomada SS. Ignatii et Xaveri cultui et imitationi sacra. Róma, 1665. (Loyolai Szent Ignác és Xaveri Szent Ferenc tiszteletével kapcsolatos hitbuzgalmi könyv. Több újabb kiadása és német fordítása jelent meg. Ehhez hasonló, rendkívül elterjedt vallásos könyveket nagy számban írt a bámulatosan termékeny szerző.)

Otrokocsi Fóris Ferenc református lelkipásztor, később katolikus pap. Pályájáról: a magyarnyelvü hitvitázók között. — Apocalyptica tuba quinta ortum, progressum et interitum locustarum pandens. Amsterdam, 1690. (Ezt a könyvét még 1683-ban, gyöngyösi papsága idején, írta s Hollandiában III. Vilmos angol királynak ajánlva adta ki. Feltárja benne a magyar protestánsok kegyetlen üldözését, védi hitfeleit, a jezsuitákat az Apokalipszis sáskáival azonosítja. A londoni udvar elismerését fejezte ki a könyv közrebocsátásáért.) — Eirénikon seu pacis consilium. Franeker, 1692. (A protestáns vallásfelekezetek egyesítésének terve, ajánlva a franekeri egyetem tanácsának és a magyarországi ágostai hitvallású és helvét hitvallású rendeknek. A könyv nagy feltünést s részben helyeslést keltett a külföldi protestánsok között.) — Origines Hungaricae. Franeker, 1693. (Isten és a haza dicsőségére vizsgálja könyvében nemzetének eredetét. Eddig csak azt tudtuk, hogy a scythák ivadékai vagyunk, most ki akarja deriteni nyelvünk rokon-

ságát a keleti és nyugati nyelvekkel. Nemcsak a héberhez, de más nyelvek szavaihoz is szívesen hasonlítgatja a magyar szavakat, rokonságot keres mindenfelé.) — Examen reformationis Lutheri et sociorum ejus. Nagyszombat, 1696. (Nagyterjedelmű hitvitázó mű. Cáfolja a protestáns tanítások igazságát, hamis prófétának vallja Luthert és a többi hitújítót, boldog a maga katolikus hitében. Most is szereti, úgymond, régi hitfeleit, de Isten megvilágosította elméjét, vajha a protestánsok is visszatérnének tévelygésükből az igaz egyház kebelére.) — Restitutio Israel futura. Bécs, 1712. (A zsidók eljövendő megtéréséről és az összes keresztény vallásfelekezeteknek velük együtt egy akolba egy pásztor alatt történő egyesüléséről.) — Otrokocsi Fóris Ferencre egykori protestáns hittestvérei nagyon nehezteltek a katolikus vallásra való áttéréséért s mivel közismert jámborsága és becsületessége miatt nem volt okuk kétségbevonni meggyőződésének őszinteségét, többékevésbé megzavarodott embernek tartották. Bod Péter ezt írja róla: «Hazájába jövén, ismét Magyarországba, azzal kezdett álmodozni, hogy Isten őtet választotta volna közbenjárónak, aki megegyeztetné a protestánsokat a római katolikusokkal. Mely igyekezetét mások helyben nem hagyván, általment nyilván a római katolikusokhoz, egy nagy ceremóniával való prédikációt tévén a századik elveszett juhról. És így, minek utána minden nyomorúságot elszenvedett volna az igaz hitért-vallásért, annak utána elhagyta. Confessori nevezetet érdemlett volt s vett is sokaktól, de a maga példájával megbizonyította, hogy csak addig áll az ember, míg Isten tartja. Általmenetele után egyideig úgy mocskolta költött hazugságokkal a reformáta apostoli vallást, mintha azt soha nem tanulta volna, és mit higyjenek nem tudta volna, írása által oly mód nélkül való színekkel festette, melyet azután maga is megszégyenlett». (Magyar Athenas. 1766.)

Pósaházi János sárospataki református tanár. Pályájáról: a magyarnyelvű hitvitázók között. — Latin nyelven 1653-tól kezdve számos filozófiai értekezést adott közre önálló nyomtatványok alakjában. Bár erősen foglalkozott a természettudományokkal, alapjában véve skolasztikus felfogású elmélkedő és vitázó volt, Aristoteles és Comenius követője. Ramusnak, Descartesnak, Coccejusnak hevesen ellene mondott. Különböző forrásokból egybeválogatva, ortodox vallásos szellemben állította egybe a maga filozófiai tanításait. (Ars catholica, vulgo metaphysica, cui

praemittitur Introductorium Philosophicum. Sárospatak, 1662. Philosophia naturalis. Sárospatak, 1667.) — Gyulafehérvári tanársága idején irodalmi harcba bonyolódott Dési Márton nagyenyedi tanárral, a coccejanizmus hirdetőjével. Erről Bod Péter a következőket írja: «Pósaházi János, a Patakról nem régen Erdélybe jött bujdosó kollégyiomnak egyik professora, nevezetesen kikelt volt ellene és írt egy könyvet, melyet nevezett Syllabusnak, melyben akarja mutogatni a Koktzéjus írásiban s tudományában való hibákat, mellyel magát jegyzette meg, mivel nyilván látszik, hogy nem helyesen találta azokat a vétkeket, amelyek nem a Koktzéjus írásiban, hanem inkább a Pósaházi elméjében találtattak. Ezt mind deák, mind magyar nyelven való írásával Dési Márton megmutatta helytelennek lenni. Erről a Syllabusról az a beszéd maradott fenn, hogy mikor Pósaházi Fejérvárról Kolozsvárra küldötte a tipográfiába, a deákok Enyeden betértek a kollégyiomba esmerőjükhöz, ott vendégeskedtek; azonban az enyedi deákok észrevévén, mi vagyon a tarisznyájukban, titkon kivették, egymás között árkusokként felosztván, szaporán leirták; addig mások a fejérvári deákokat, hogy észre ne vegyék, vendégelték; visszatévén titkon, elmentek véle. Ezek pedig Dési Mártonnak általadták s amig a könyv a tipográfiából kijött, addig Dési Márton is az ellene való írást deákul és magyarul elkészítette és helytelen vádoló írásnak a Pósaházi Syllabusát megmutatta». (Magyar Athenas. 1766.) — A szóban forgó vitairat: Syllabus assercionum, thesium et hypothesium illarum e multis, quibus neoterici quidam theologi et philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria et Transsylvania scholas et ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus, cum succincta ad illas animadversione. Authore Johanne Pósaházi. Kolozsvár, 1685. (Dési Márton magyarul és latinul írt válasza nem maradt fenn.)

Sennyey László báró (szül. 1632. Tárkány, Zemplén megye; megh. 1702. Nagyszombat) jezsuita áldozópap. Működésének főbb helyei: Nagyszombat, Bécs, Grác, Sopron. Gráci teológus korából maradt egy igen jellemző magyarnyelvű levele: bizalmas tudósítás nénjéhez, tekintetes és nagyságos Sennyey Örzsébet asszonyhoz. Értesíti nénjét, hogy «most Grécben az sovány Stiriában vonszom életemet, amint lehet»; két esztendeig még itt tanul, azután «misemondó pappá leszek, melyet Istentül megnyervén, akkor kezdek osztán hazámnak szolgálni és fele-

barátimat segíteni». Szívesen kedveskednék nénjének, úgymond, némi ajándékkal, de fölesküdt a szegénységre s nem adhat egyebet atyafiságos szeretetnél; kéri azonban nénjét, írjon legalább egyszer egy esztendőben levelet számára, emlékezzék meg soraival szegény jezsuita atyjafiáról, keresse fel írásával ebben az idegen országban. Az előkelő családból származó férfiú később a legtekintélyesebb jézustársasági atyák egyike lett. Puritán élete és nagy elméje miatt közbecsülésben állott. Mikor Szelepcsényi György esztergomi érsek 1685-ben közeledni érezte halálát, őt ajánlotta utódául Magyarország prímási székébe: «Ha tanult, bölcs embert óhajtotok utódomnak, páter Sennyey Lászlóra tekintsetek, tudományban és bölcsességben hozzá hasonlót az egész országban hiába kerestek». A kiváló jezsuita a nagyszombati egyetem ügyeit szeretettel gondozta; az egyetemnek nagynevű tanára, teológiai és filozófiai karának dékánja, több ízben rektora és kancellárja, az egyetemi nyomdának elöljárója volt. Rendtársai bizalmából háromszor járt Rómában, ez akkor nehéz út volt: hosszantartó, költséges, fárasztó, veszedelmes. Latinnyelvű útinaplója ma is megvan, ugyanígy megmaradt egyetemi rektori naplója is, mind a kettő fölötte becses művelődéstörténelmi kútfő. — Vita et virtutes Roberti Bellarmini e Societate Jesu. Grác, 1675. (A nagy katolikus teológus életének magasztalása.) — Examen Quadripartitum Ordinandorum. Grác, 1686. (Gyakorlati célú teológiai munka. Első kiadásán kívül még 13 kiadását ismerjük.)

Szentiványi Márton (szül. 1633. Szentiván, Liptó megye; megh. 1705. Nagyszombat) jezsuita áldozópap. Működésének főbb helyei: Nagyszombat és Bécs. A nagyszombati egyetemen a hittudományi és bölcselettudományi tárgyakat nagy tudással tanította, egy időben az egyetem rektora volt. Könyvei itthon és a külföldön, ebben a században és a következőben, számos kiadást értek; kézirata is sok maradt. Polihisztor volt, mégis elsősorban hittudós, jogász és történetíró. A katolikus vallás tanításainak igazságát szívósan védte a protestánsok ellenében. — Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Hét kötet. Nagyszombat, 1689—1702. (Enciklopédikus jellegű mű: «Authore Pater Martino Szent-Ivany, Societatis Iesu Sacerdote. Cum facultate Superiorum et Privilegio Sanctae Caesareae Maiestatis speciali. Tyrnaviae, Typis Academicis».) — Quinquaginta rationes et motiva, cur in tanta varietate religionum et confessionum fidei in Christianitate

moderno tempore vigentium sola religio Romano-Catholica sit eligenda et omnibus aliis praeferanda. Nagyszombat, 1702. (Ötven okkal bizonyítja, hogy a keresztény vallások közül egyedül a római katolikusok vallják az igaz hitet. Megjelent magyar, német és francia fordításban is. Ezt a kedvelt témáját több más könyvében újból és újból fejtegette.)

Vörös Lőrinc pozsonymegyei modori származású evangélikus papjelölt a strassburgi egyetemen. Consideratio politica civitatis címmel Strassburgban kiadott tanulmánya (1653) azért érdemel figyelmet, mert igen eredeti gondolatok vannak benne. A világnézeti, politikai és társadalmi kérdések a legfegyelmezettebb korokban is izgatták a kedélyeket, bár az óvatosság legtöbbször hallgatást parancsolt. Vörös Lőrinc kedvetlenül szemléli az előjogaiba beleszületett nemességet; az erények birtokosait tartja igazi nemes embereknek; a papságról megemlíti, hogy a fejedelmek érdekeit legyezgeti, holott az emberi közösség javát kellene szolgálnia mindenkinek; még a szegények eltartása is a társadalom kötelessége. Hogy milyen legyen egy-egy ország kormányformája, azt nem lehet eldönteni okoskodással, az egyik nép gyűlöli a szolgaságot, a másiknak nem való a szabadság. A nép jelleme az ország fekvéséből ered, a vidék természeti helyzete alakítja a lakosság szellemét. A nevelés mindenesetre sokat segít az erkölcsökön és kevesbíti a vétségeket.

Irodalom. — Pauler Tivadar: A budapesti tudomány-egyetem története. I. köt. Budapest, 1880. — Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Budapest, 1885. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Zoványi Jenő: A coccejanizmus története. Budapest, 1890. — Kvacsala János: Egy félszázad a magyarországi filozófia történetéből. Budapesti Szemle. 1891. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. Négy kötet. Budapest, 1896—1898. — Apponyi Sándor: Hungarica. Három kötet. Budapest és München, 1900—1925. — Mitrovics Gyula: A magyar bölcseleti irodalom vázlata. (Schwegler Albert: A bölcselet története. Ford. Mitrovics Gyula. Budapest, 1904.) — Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. IV. köt. Szerk. Erdélyi László. Budapest, 1906. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. —

Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Iványi Béla: Báró Sennyey László nagyszombati rector római utazásai. Budapest, 1929. — Wolkenberg Alajos: A budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem rectorai. Budapest, 1929. — Alszeghy Zsolt: Adalékok a magyarországi iskoláskönyvek történetéhez. Magyar Középiskola. 1930. évf.

PÁZMÁNY PÉTER.

A XVII. SZÁZADNAK Pázmány Péter a legnagyobb, latinul író, katolikus teológusa. Hogy milyen tudományos készültséggel működött tanári pályáján, azt filozófiai és teológiai munkáinak kéziratai mutatják elsősorban. *Dialecticá*ja, *Physicá*ja és *Tractatus*ai a jezsuita főiskolákban előadott filozófiai studiumnak kiváló kézikönyvei. Aristoteles munkáinak fejtegetése kapcsán megelevenítette olvasói előtt kora egész bölcseleti tudását és természettudományi világnézetét. *Theologia scholasticá*ja monumentális alkotás. Ezt a művét mint a gráci egyetem hittudományi tanszékének tanára diktálta tanítványainak. Míg filozófiai fejtegetéseiben Aristoteles könyvei alkották előadásainak gerincét, hittudományi tanításaiban Aquinói Szent Tamás Summa Theologiáját vette alapul s mellette felhasználta valamennyi nevezetesebb katolikus hittudós írását. Munkájában a másfélezer évre terjedő katolikus hittudományi irodalomnak minden kiválóbb művelője felvonul.

Nemcsak hittudományi fejtegetéseiben, hanem a jogtudomány terén és a politikai irodalomban is megmutatta hatalmas érvelő erejét és lendületes stíluskészségét. Az 1608. évi országgyűlésen a jezsuiták őt bízták meg rendjük képviseletével, ekkor terjesztette a magyar

urak elé első nagy feltűnést keltő politikai és jogi emlékiratát. Nem könyörögni akar — úgymond — az országgyűlés előtt, nem rábeszéléssel óhajtja meglágyítani a rendek szívét, hanem az isteni jogrendre, az emberi logikára és Magyarország törvényeire hivatkozik. Micsoda igazságtalanság egyesek vétségéért — bár a vétség hangoztatása csak ráfogás — az egész Jézus-társaságot száműzni és javaitól megfosztani; vajjon ha száz vagy ezer nemesember bűntényt követ el, kiirtják-e azért az összes nemességet? Nem fogják-e a katolikusok felháborodva kérdezni, miért űzik ki az országból a jezsuitákat, mikor gyermekeik oktatására annyi gondot fordítanak? Hiszen ez az eljárás sérelem a vallás szabad gyakorlata ellen, nem is szólva arról, hogy a jezsuiták egy része magyar nemes, már pedig Magyarország törvényei szerint a nemesek szent joga, hogy sem a királyi felség, sem az ország nem száműzheti őket. S bennünket akarnak hazánkból kirekeszteni? «Én az országos szabadságra támaszkodva Isten, a királyi felség, nemes Magyarország és az egész világ előtt óvást emelek, kijelentvén, hogy ebben az ügyben a nemesség jogaitól semmiképp eltérni hajlandó nem vagyok és élve Magyarországot el nem hagyom, hacsak törvényesen vádolva és elmarasztalva nem leszek.» — A jezsuitákat személyük szerint nem is bántotta az országgyűlés, azt azonban kimondotta, hogy ingatlanjavakkal nem bírhatnak az ország területén.

Mikor Bethlen Gábor első támadása idején a felkelők csapatai elől kénytelen volt Ausztriába menekülni

s az 1620. évi országgyűlés kimondta reá az örökös száműzetést, Bécsben kinyomtatott *Vindiciae ecclesiasticae* (1620) kezdetű röpiratában az országgyűlés határozatai ellen a nemzet közvéleményéhez fordult. Méltósággal és bátor szavakkal tiltakozott a katolikus klérus birtokainak elkobzása ellen s visszautasította a főpapokkal szemben emelt vádakat. Az országgyűlés — úgymond — nem törvényesen határozott, mert a király feloszlatta a rendeket, a katolikus egyháziak nem jelentek meg a gyűlésen, így jövedelmeikről legkevésbbé sem hozhattak végzést. Könnyű a papságot rágalmazni, de a ráfogás még nem bizonyíték. Rágalom az is, mikor azt hiresztelik, hogy ő rossz hazafi és az országos zavarok egyik okozója; az sem igaz, hogy bárkit is megsértett volna; s ha igaz volna, akkor is miféle logika: az érsek megsért valakit, tehát gyalázzuk meg a templomokat, forgassuk fel a püspöki székeket, öljük meg a papokat, válasszunk más királyt! «Ha ez a következtetés észszerű, akkor nem tudom, mi az elmebetegek őrjöngése... Lelkiismeretemre mondom, hogy soha — sem tollal, sem tettel — nem törekedtem az ország romlására. Ha azonban ellenállni a lázadóknak annyi; ha felszabadítani szeretett hazámat Bethlen igája alól, védelmezni a törvényes király tekintélyét, visszahelyezni a katolikus egyházat és papságot hajdani állapotába, törvényes önvédelemmel elhárítani a törvénytelen erőszakot: ha mindez Bethlen szemében annyi, mint a haza romlására törni, úgy elismerem, hogy ezt teljes erőmből cselekedtem. Homonnai grófot leveleimmel intettem és buzdítottam,

igyekezzék törvényes eszközökkel a haza elrablott szabadságát visszaállítani, Bethlen kárhozatos törekvéseit meghiúsítani, az ország erőszakos feldúlását megakadályozni. Ezt nem tagadom. De ezzel a haza elnyomott szabadságának visszaállítására, nem pedig vesztére és romlására törtem. Ezt tiszta lélekkel állíthatom.»

Ebben a nevezetes egyházvédelmi iratában az alkotmánytörténeti forrásidézés és a közjogi érvelés bősége egyaránt meglepő. Erős jogászi elmeéllel vitatja, hogy mind a pozsonyi, mind a besztercebányai országgyűlés végzései érvénytelenek, mert a koronás király nem járult hozzá törvényességükhöz, a katolikus papság pedig nem vett részt a határozatok hozatalában. Az egyházi férfiaknak Szent István király óta megvannak a maguk törvényben biztosított jogaik, ezek megtartására a király esküt tesz, sőt megesküdött védelmükre a protestáns nádor is. Bethlen Gábor nem tekinthető törvényesen megválasztott királynak. Nem foglalhatja el Magyarország trónját, mert a magyar király csak a katolikus egyház híve lehet, mert királyválasztó országgyűlést csak a főpapság jelenlétében lehet tartani, mert él a törvényesen megválasztott és megkoronázott magyar király, végül mert az erdélyi fejedelmet nem az ősök szokása szerint választották meg, hanem fenyegető lárma közben; a fegyveres emberekkel körülvett gyűlésen mindenki tudta, hogy ellenmondása esetén halál várakozik reá.

Amilyen bátran emelt szót a koronás király támogatására és a magyar törvények védelmére, éppen olyan erélyesen védte a magyar szent korona jogait a római

pápa jogtudósaival szemben. A királyi főkegyúri jog szerint a magyar szent korona országainak területén minden érseket, püspököt, apátot és prépostot a király nevezett ki; a római Szentszéknek csak az a kötelessége volt, hogy a kinevezettet megerősítse, esetleg, ha nyilvánvalóan méltatlan ember nyert volna kinevezést, a megerősítést megtagadja. Az apostoli királynak ezt a jogát a római kúria jogászai az egyetemes egyházjog korlátai közé akarták szorítani s azt vitatták, hogy, mint a többi uralkodónak, a magyar királynak sincs meg a főpap-választási és javadalom-adományozási joga. A Habsburg-ház Pázmány Péterre bízta apostoli jogainak védelmét s ő egy nagytudományú emlékiratban foglalkozott a vitás kérdéssel. Bebizonyította, hogy a magyar közjogi álláspont nem hátrálhat meg az egyetemes egyházi rendelkezés előtt; a pápát csak a végső hozzájárulás nyilatkozata illeti meg, míg a javadalom adományozásának elhatározása a királyé; a királytól kinevezett püspök azonnal gyakorolhatja jogait, élvezi jövedelmeit, tagja az országgyűlésnek. Mi történnék, ha a római Szentszék meg akarná gátolni a király hagyományos kinevezési jogát? Az egyházi férfiak engedelmeskednének ugyan a pápa intézkedésének, de a világi emberek közül senki sem ismerné el a pápától kinevezett püspököt. A magyar királyt a kinevezési és adományozási jog Erdélyre, sőt azokra a területekre nézve is megilleti, amelyeket a török elszakított az anyaországtól; itt is meg kell őriznie a szent korona számára a régi törvények rendelkezéseit és a Szentszéktől mindig jóváhagyott

állandó gyakorlatot. Ez a nagy elmeéllel, rendíthetetlen törvénytisztelettel és lángoló hazaszeretettel megírt emlékirat olyan hatást keltett Rómában, hogy a Szentszék egyházjogászai hozzájárultak az eddigi gyakorlat fenntartásához: a magyar király kivételes egyházi és országos előjoga a maga régi sértetlenségében továbbra is megmaradt. VIII. Orbán pápának a Habsburg-ház követe előtt nem sok idő mulva tett nyilatkozata szerint: «Az egész világon nincs kegyuraság, mely szilárdabb jogalapon áll, mint a magyar királyé, mivel olyan egyházakra vonatkozik, melyeket egy szent király a saját javaiból alapított».

Pázmány Péter államférfiúi és egyházfői működését a katolikusok lelkesedéssel és bizalommal szemlélték, de a protestáns álláspont még a XIX. és XX. században is keserű érzelmekkel gondolt pályájára. Ennek a kárhoztató felfogásnak Beöthy Ákos adott legélesebben kifejezést. E felfogás szerint Pázmány Péter nem volt tiszteletet parancsoló egyéniség, mert a vallást csak eszközül használta hatalmi célok elérésére, az egyház érdekeit a haza üdve fölé helyezte, az államhatalom támogatását a protestánsok elnyomására használta fel; a vallás ügye miatt még Esterházy Miklóssal, a buzgó katolikus nádorral is, harcban állott, az egyháznak az állam felett való uralmát minden erejével meg akarta szilárdítani; a nemzeti ügy védelmezői ellenében az osztrák udvarral tartott s vele együtt a Habsburg-önkényuralom pártjára álltak a katolikus urak is; ez az egyházpolitika súlyos következményekkel járt a magyar szabadságra nézve. (A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I. köt. Budapest, 1900.) — A kuruc szellemű (Beöthy Ákos), a szabadkőműves (Pulszky Ágost) és a régi sebeket panaszló protestáns (Payr Sándor) nyilatkozatokkal szemben egészen más a békésebb hangú protestáns ítélkezés s még inkább a katolikus álláspont. A katolikusok mélyen fájlalják még Vörösmarty Mihály Pázmány-epigrammját is. «Vörösmarty ismeretes epigrammja, mondja Várdai Béla, valami csodálatos indifferentizmussal, mely éppen nem ritka s igazában nem

is érthetetlen minálunk, Pázmány egész pályáját elhibázottnak, célt tévesztettnek állítja oda s egyébként is méltánytalan Pázmányhoz, mert ez életében éppen elég hazafi is volt s e tekintetben igazán nem szorult rá a halála utáni kioktatásra. E vers mindössze azt tanusítja, hogy igazán nagy géniuszoktól is telik olykor méltánytalanság vagy legalább is bizonyos közkeletü nézeteknek kritikátlan utánamondása.» (Pázmány Péter negyedfélszázad távlatából. A Szent István Akadémia Értesitője. 1920. évf.)

Kiadások. — Pázmány Péter összes latinnyelvü munkáit összegyüjtötte és sajtó alá rendezte a budapesti tudomány-egyetem hittudományi kara: Petri cardinalis Pázmány opera omnia partim e codicibus manuscriptis, partim ex editionibus antiquioribus et castigatioribus edita. Series latina. Hat kötet. Budapest, 1894—1904. (Sajtó alá rendezték: Bita Dezső, Bognár István, Breznay Béla, Demkó György, Kiss János. Az I—III. kötetben van: a Dialectica, Physica, Tractatus; a IV—VI. kötetben: a Theologia scholastica; a VI. kötet második felében hat kisebb mü: az Opera minora.)

Irodalom. — Egybeállítása a Pázmány Péter magyar irodalmi munkásságáról szóló szakaszban. Az ott felsoroltak közül elsősorban említhetők a következők. — Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora. Három kötet. Pest,1868—1872. (Fraknói Vilmos Pázmány-életrajzának első kidolgozása.) — Fraknói Vilmos: Pázmány Péter. Budapest, 1886. (Javitott kiadású, de rövidebb Pázmány-életrajz.) — Pulszky Ágost: Pázmány Péter. Budapest, 1887. — Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I. köt. Budapest, 1900. — Szirmai Erika: Pázmány Péter politikai pályája. Budapest, 1912. — Biró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erdélyi Múzeum. 1914. évf. — Várdai Béla: Pázmány Péter negyedfélszázad távlatából. A Szent István Akadémia Értesitője. 1920. évf. — Timon Ákos: Pázmány Péter a jog és igazság védelmében. Budapest, 1921. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924.

GELEJI KATONA ISTVÁN.

Az erdélyi reformátusok nagytekintélyű vezére és a XVII. század egyik legkiválóbb hittudósa *Praeconium evangelicum*ában (1638—1640) bocsátotta közre latin nyelven kidolgozott prédikációinak legjavát. Ezek a deák egyházi beszédek nemcsak mint vallástudományi fejtegetések és mint szónoki munkák értékesek, hanem művelődéstörténeti forrásoknak is tekinthetők a kor szellemének nyomozásában. A szerzőnek többek között az volt a célja, hogy hasznos könyvet adjon a falusi lelkipásztorok számára; legyen olyan szöveggyüjteményük, amelyből készülhessenek; ne mindig ugyanazokkal a gondolatokkal untassák a népet egész esztendőn keresztül. Ebből a beszédgyüjteményből minden református prédikátor elég anyagot meríthetett, sőt magát a beszédet is megkaphatta, csak magyar nyelvre kellett fordítani a szöveget s megfelelő egyszerűsítésekkel kellett elmondani a püspök fogalmazását a nép előtt.

Mik a magyarság bűnei Erdélyben és a hozzákapcsolt magyarországi tájakon? A hívők nem nagyon szeretnek templomba járni s nem tartják meg igaz keresztyén lélekkel az ünnepeket. Annál nagyobb kedvük telik az istenkáromlásban: ez a förtelmes szokás az igazi bevett vallás a magyarok közt. Bezzeg, ha valaki a fejedelmet szidalmazza, annak elrángatják a nótáját, de aki Isten ellen kél

ki, azt büntetlenül hagyják. Rosszabbak vagyunk erkölcseinkben a törököknél. Ivás és lakmározás, fényűzés és szeretkezés: ez a magyar erkölcs. Az emberek nem azért isznak és esznek, mert szomjasak és éhesek, hanem azért, hogy ínyüket csiklandozzák a sok itallal és étellel. Az öltözködésben a nemesek a nagyurakat, a városok lakói a nemeseket utánozzák; sokan az idegen viseleteket majmolják, az új divaton kapkodnak; az asszonyok kenikfenik magukat — bizonyára nem férjükért, hanem a szeretőjükért — s inkább nem esznek, csakhogy cifrálkodhassanak. Még a temetés is gőg és cicomaság: a tehetősebb emberek vagyont költenek a végső tisztességre, elhunytjaikat gazdagon kiöltöztetik, a temetési menetet díszes felvonulássá változtatják; trombitáltatnak, doboltatnak, búcsúztató verseket mondatnak. Ne a hivalkodás, pipereség, címkórság legyen az ember gondja, hanem az erkölcsös élet. Szidják a törököket, hogy többnejűek, holott nálunk is mennyien élnek baromi szenvedélyeiknek; mennyi feslett életű nő kószál a városokban az emberi lélek örök kárhozatára. Ha azután bajban van a hívő, nem Istenhez fordul, hanem javasokhoz fut, babonaságot űz, segítségül hívja a szenteket, ahelyett hogy tisztes lelkipásztorához menne s Isten szolgájának engedelmeskednék. De legyünk csak ilyen névleges keresztyének: majd elérkezik az Úr büntetése! Végső veszedelemben forgó nemzetünket a mennyei igazságosság elsöpri a föld színéről, a győzelmes ellenség körülvesz bennünket, az öregeket legyilkolják, a fiatalokat rabságba hurcolják, hazánkat pusztasággá teszik.

Tekints a multra, nézd a jelent! Isten a törökkel ostoroz bennünket s legjobban a katolikus bálványozásért haragszik reánk. Vajha valaki megszabadítaná az országot a török zsarnokságtól és a pápista eretnekségtől! A török igát viselnünk kell, mert Isten rendelte megbüntetésünkre és kipróbálásunkra; a pápisták papságát azonban méltán hibáztathatjuk és korholhatjuk, mert a hamisságot szabad szidnunk és gyaláznunk. Nézzétek csak, mit tettek a német királyok a protestánsokkal Magyarországon! Védelmük alatt megjelentek a jezsuiták, igaz hitüktől elcsábították a főurakat, a magyar mágnások és nemesek hitvány anyagi haszonból a pápaság szolgái lettek s ahelyett, hogy a törökök kiűzésén és a végvárak védelmén gondolkodnának, a szegény nyomorult protestáns papok ellen hadakoznak. Íme a kitűnő harcosok, az aranygyapjú szentelt vitézei! Fájdalom, el lehet mondani, hogy az igaz keresztyénségnek nagyobb a szabadsága a török hódoltságban, mint a pápás magyar királyok alatt; bekövetkezett az a szörnyű idő, mikor a török területen szabadabb lelkiismerettel lehet élni, mint a legkatolikusabb királyok által kormányzott Magyarországon.

Geleji Katona István hatalmas prédikációi, csakúgy mint Pázmány Péterei, igazi emberi és történeti dokumentumok arra nézve, hogy a lángoló hitbuzgalom egyforma lelkiséget teremt a keresztény vallások minden hittérítő papjában. Vannak szelíd és nyájas papi lelkek, a villongás minden fajtájától óvakodó lelkipásztorok, de ahol a vallása tanításainak igazságaitól áthatott pap

híveinek lelki üdvösségét félti, ott kérlelhetetlen harcos lesz belőle.

Kiadások.—Geleji Katona István első nevezetesebb latin munkája: De justificatione hominis peccatoris coram Deo. Heidelberg, 1617. (Ezt a hittudományi értekezését Bethlen Gábornak ajánlotta. Előszavában elmondja, hogy a fejedelem Keserüi Dajka János püspök ajánlatára kegyeibe fogadta és a maga költségén külföldön taníttatta őt: legyen áldva jósága! Ime, míg a világ őrjöngve hadakozik, Erdély uralkodója boldoggá teszi országát, bölcsen kormányozza népét, támogatja a vallást. A szent teológiát tanuló ifjak az ő jóságából tanulnak messze idegenben, méhek gyanánt gyüjtik a teuton tudomány kincseit s hazatérve buzgón munkálkodnak az ekklézsiák üdvösségén. Minden igaz keresztény lélek kitárt karokkal esedezik Istenhez a fejedelem szerencsés uralkodásáért.) — Latin prédikációinak gyüjteménye: Praeconium evangelicum. Tomus primus. Gyulafehérvár, 1638. (A kötetnek, az Evangéliumi Hirdetésnek, nagyon hosszú címe van. Az összefoglaló cím elmondja, hogy a közölt egyházi beszédekben az evangéliumok rendszeresen megmagyaráztatnak, a vitás helyek az eretnekek téves magyarázataitól megoltalmaztatnak, a református vallás igazságai a pápisták, unitáriusok, evangélikusok, anabaptisták, zsidózók és más tévelygők ellen megvédelmeztetnek Erdély orthodoxus püspöke és a gyulafehérvári ecclesia elöljárója Geleji Katona István által. A külön kötetcím az első tomus tartalmán kívül arról tájékoztat, hogy Erdélyország orthodoxus magyar püspöke vagy superattendense, egyúttal némely oláh, luteránus szász és unitárius székely egyházközségek felvigyázója, továbbá a gyulafehérvári egyház első lelkipásztora és a hozzácsatolt egyházmegye seniora is. A szerző epigrammája után tisztelőinek üdvözlő költeményei következnek: Alstedius, Piscator, Bisterfeld, Keresztúri Pál és mások latin versei. A nagyalakú vaskos kötetet I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nyolcszáz példányban nyomatta ki, ingyen küldte meg a református papoknak s a pénzért eladott kötetek árát a szegényebb papok segítségére fordította.) — Praeconium evangelicum. Tomus secundus. Gyulafehérvár, 1640. (Míg az első kötet az egyházi évkör téli és tavaszi részét foglalja magában, ez a nyári és őszi prédikációkat közli «Geleji Katona Istvánnak, a gyulafehérvári ecclesiá-

ban az isteni titkok sáfárának és az Erdélyországban szétszórt többi, főként orthodoxus egyházak püspökének vagy főfelvigyázójának munkája és fáradozása által a nagyságos erdélyi fejedelemnek, Rákóczi György úrnak, betüivel és költségén, az ige megtestesülésének 1640. évében». A második kötet még az elsőnél is terjedelmesebb: ismét van benne szerzői előbeszéd, üdvözlő versek gyüjteménye; van benne különféle mutatótábla és sajtóhibák jegyzéke. A szerző a maga életrajzát is elmondja s hálás köszönetet mond a fejedelemnek munkája kinyomtatásáért. A két kötet kétszáznál több prédikációt foglal magában.)

Irodalom. — A Geleji Katona Istvánról szóló munkáknak már egybeállított jegyzékéből elsősorban Brassai Károly tanulmánya: Geleji Katona István élete és munkái. Hajdúnánási ref. gimnázium értesítője. 1902. és 1903.

APÁCZAI CSERE JÁNOS.

A MŰVELŐDÉS-POLITIKAI irodalomban az első magyar kultúrpolitikus, Apáczai Csere János, két latin beszédével vonja magára a figyelmet. — Gyulafehérvári székfoglaló beszéde *(De studio sapientiae,* 1653) izgatott hangú pedagógiai programm. A tudományok tanulásának módját és hasznát fejtegette benne. Figyelmeztette a tanulókat, hogy az ismeretek minden egyes ágába egyforma kedvvel mélyedjenek s rámutatott az általános tudatlanságra, melyet a külföld nem késik felhasználni a magyarság kisebbítésére. Ha akad is a magyarok közt jeles tehetség, az iskolák gyarlósága miatt nem fejlődhetik ki eléggé. — Az iskolák igen nagy szükségéről és a magyar műveltség tátongó hézagairól szólt kolozsvári beköszöntő értekezésében. *(De summa scholarum necessitate,* 1656.) Ez is éppen olyan kíméletet nem ismerő támadó beszéd, mint az előbbi. Meg kell bolygatnunk a régi magyar iskolai rendszert, más alapon kell nevelnünk az ifjúságot, végre kell hajtanunk az iskolázásban időnkint mindig szükséges megújhodást! Tanítványainak szemére veti, hogy nem a tudomány kedvéért jönnek az iskolába, hanem azért, mert menekülni akarnak az otthoni jobbágymunka elől; ha pedig bevégzik iskoláikat, akkor a semmittevésnek élnek s szellemi tétlenséggel gyalázzák meg papi

hivatalukat. A tanulók gyűlölik a tudományt, a tanítók kedvetlenül töltik be állásukat, a papok kevélyek és anyagi érdekeiket hajszolók, az urak műveletlenek.

Apáczai Csere Jánost latin iskolai beszédei igen merész bírálónak és erős alkotó szellemű kezdeményezőnek mutatják. A hagyományok megcsontosodott korszakában s az egyházi és világi tekintélyek félelmes világában olyan élesen bírált, hogy szinte csodálni lehet az akkori feudális papi társadalom elnézését kíméletlen ostorozásaival szemben. Inkább a könny, mint a szónoklat illik hozzám — írja egy helyen — mikor a szégyenletes tudatlanságnak, tehetetlenségnek, nyomorultságnak roppant tengerét látom a magyar nemzet örök gyalázatára. Aluszékonyak, tudatlanok, meztelenek vagyunk, minden az idegenek kezében van, külföldről és idegenektől szerzünk be mindent. Még a mesterségek sincsenek magyar kézben, a szerszámokat is idegen neveiken hívjuk. Gúny tárgyai vagyunk az idegenek előtt, kinevetnek szokásainkért, bárgyúknak és barbároknak tartanak bennünket. Ideje fölébredned álmaidból te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép. Ébredj fel, kutasd nyomorúságod forrását, ne az iszákosságban találd örömödet. Lásd be, hogy gyermekeid a tudatlanság feneketlen mélységében vannak, állíts iskolákat, fogd okos tanulásra a haza jövő reménységeit. Alsó iskolák, középiskolák, felső iskolák kellenek, mert ezek nélkül nem lehet segíteni a nemzet elmaradottságán. Mi még a doktori címért is külföldi főiskolákhoz vagyunk kénytelenek folyamodni s a külföldiek azt mondogatják magukban, hogy

nemzetünk vad, a tudományokat nem becsüli, holott a bölcsesség az istenek adománya és találmánya. Ó, a halandók közt legszerencsétlenebb magyarok, az isteneknek nincs hozzánk semmi köze, mert hiszen közülünk majdnem teljesen száműzve van a bölcsesség. Ha a bölcsesség neveli az embereket az istenfélelemre, igazságosságra, mértékletességre, nem csoda, hogy Magyarország és Erdélyország istentagadással, igazságtalansággal, mértéktelenséggel van tele. Olyan vétkeink vannak, hogy hasonlók csak a szkithák vagy az amerikaiak között ismeretesek. Tele vagyunk gonosz családokkal, rakoncátlan fiúkkal, fortélyos és kegyetlen urakkal, csalárd és hűtlen szolgákkal, a keresztyénség alapelveit sem ismerő papokkal, megvásárolható bírákkal, zsarolásokkal, erőszakosságokkal. Mindenfelé feldúlt falvak, házak, birtokok, silány utak, piszkos utcák, a nép között panasz, sóhajtozás, siránkozás, szóval csupa rosszul kormányzott közügy. Hamarabb érhetné el valaki kezével a csillagokat, hamarabb énekelhetné le az égről a holdat, hamarabb szoríthatná egy kis árokba az óceán hullámait, semmint pallérozottá tegye ezt a nemzetet a tudományok lankadatlan művelése nélkül. Ami a testben a szem, az az országban a főiskola; ami az emberben az okosság, az a társadalomban a tudós férfiak csoportja. Szemek nélkül nincs látás, okosság nélkül oktalan állat az ember, ezért valóban nem igazságtalanul hirdetnek minket a szomszéd népek a halandók közt a legtudatlanabb és legműveletlenebb, buta és tunya, gyermekkortól fogva állati tudatlanságra termett népnek. Csoda-e, ha az ilyen

országban a tanítókat még a papok is lenézik s a rektor nagyon utolsó ember szemükben. S mégis, kétségbe kell-e esnünk ilyen körülmények között, el kell-e hagynunk az iskolát? Nem! Szégyenen és gyalázaton túl az erényre kell törekednünk.

Kiadások. — Oratio de studio sapientiae. Megjelent Apáczai Csere János lexikonában: Magyar encyclopaedia. Utrecht, 1653. — Oratio de summa scholarum necessitate. Kéziratos szövege a kolozsvári református kollégiumnak Apáczai Csere János által ajándékba adott albumában. — Apáczai Cseri János pedagógiai munkái. Összegyüjtötte, a latin beszédeket fordította, jegyzetekkel ellátta Hegedüs István. Budapest, 1899.

Irodalom. — Egybeállítása az Apáczai Csere János magyar irodalmi munkásságáról szóló szakaszban. Az ott felsoroltak közül elsősorban említhetők a következők. — Neményi Imre: Apáczai Csere János mint pedagógus. Budapest, 1893. — Stromp László: Apáczai Cseri János mint pedagógus. Athenaeum. 1897. évf. — Imre Sándor: Apáczai Cseri János. Erdélyi Múzeum. 1907. évf. — Kremmer Dezső: Apáczai Cseri János élete és munkássága. Budapest, 1911. — Schneller István: Apáczai Cseri Jánosról mint a magyar nemzet pedagógusáról. Teológiai Szaklap. 1916. évf. — Neményi Imre: Apáczai Csere János. Budapest, 1925. — Finászy Ernő: Apáczai Csere János emlékezete. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925. — Imre Sándor: Apáczai lelke. Protestáns Szemle. 1925. évf. — Mitrovics Gyula: Apáczai Csere János. U. o. 1925. évf. — Tavaszy Sándor: Apáczai Csere János személyisége és világnézete. Kolozsvár, 1925. — Finászy Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927.

A KÖLTÉSZET.

A TUDOMÁNYOSAN képzett emberek még ebben a korban is csak a római klasszikusokat tartották követésre érdemes íróknak. A latin stílus szépségében minden műveltebb ember gyönyörködött. Az iskolákban a latin nyelv volt a fő stúdium, az ifjakat latinul tanították. A tanárok és tanítványok, a kezdő írók és idősebb tudósok el voltak telve a római prózaírók és költők szeretetével és csodálásával. Horatiust, Vergiliust és Ovidiust követték a költők, Cicerót a szónokok és levélírók. Utánzó volt mindenki: formában és tartalomban egyaránt.

A dicsőítő és gyászoló versek százai jelentek meg nyomtatásban emberöltőről emberöltőre. Ha valamelyik jótékony úr költséget adott egy külföldön tanuló egyetemi hallgatónak hittudományi értekezése kinyomtatására, a hálás papjelölt és barátai hálálkodó költeményekkel üdvözölték a mecénást s a dicsőségére írt verseket a doktori disszertációban is közreadták. A szerény szerző érdemetlennek ítélte magát, hogy neve egy napon emlegettessék jótevője nagy nevével, annál magasabbra emelte pártfogója hatalmának és bölcsességének nagyságát. A bibliai és mitológiai képek és hasonlatok ilyenkor előkelő szerephez jutottak. Az itthon élő papok is szívesen dicsőítették és szívükből gyászolták egyházuk patró-

nusait és a vallásosság védőit; az óda és az elégia, a panegyris és az epitaphium mindenütt felzendült, ahol nagyhatalmú férfiakról volt szó.

A magyarok Ovidiusának nevezték Filiczki Jánost, a sárospataki református kollégium igazgatóját. Neves lírikus volt Túri György református lelkipásztor. Az epigramma-költészetet Karner Egyed pannonhalmi főapát művelte legtermékenyebben.

A sok alkalmi lírikus mellett az epikusok száma kevés volt. Ez annál meglepőbb, mert a hadi eseményekből kimeríthetetlen bőséggel meríthettek volna témákat a költők. A fontosabb történeti mozzanatok és a nevezetesebb históriai személyek ihlető hatása terjedelmes dicsőítő költeményekben és gyászoló versekben nyilvánult meg.

A jézustársasági tanárok eljátszatták tanítványaikkal a sikerültebb külföldi jezsuita drámákat s maguk is dramatizáltak néhány valláserkölcsi históriát. Igy került színre a jezsuiták gimnáziumaiban Szent István, Szent Gellért, Szent László élete, II. Endre szentföldi hadjárata, Mátyás király története. A XVII. század elejétől kezdve zajos sikerek kísérték a jézustársasági diákok színi előadásait s példájuk a katolikus nevelés minden ágában hódított. Magyar tárgyú iskolai drámát adtak elő a pannonhalmi bencés főiskola szerzetesnövendékei 1695-ben: a főapát jelenlétében eljátszották Árpád honfoglalásának történetét.

A református kollégiumok iskolai drámája szintén a latin nyelv gyakorlásának és a hitbuzgalom erősítésének

céljait szolgálta. Fényes külsőségek között adták elő az erdélyi fejedelmi udvar előtt Alstedius János Henrik gyulafehérvári tanár darabját. Ez időtájt I. Rákóczi György fiait több előkelő főúr gyermekével együtt neves prédikátorok tanították s mikor az ifjabb Rákóczi György elvégezte az udvari iskolát, társaival együtt bemutatta Alstedius dialógusait: a *Schola triumphatát*. (1637.) A prózában, hexameterekben és disztichonokban írt mű meggyőzhette a fejedelmi családot és Erdély nemesurait arról, hogy gyermekeiket jó szellemben nevelték. Az ifjak lelkesen szavalták a szerző bölcselkedő párbeszédeit, a fejedelem fia közmegelégedésre szerepelt. «Vesszek el — kiáltott fel a kis Rákóczi György, a tudós szerző szavait hangoztatva — ha életemet véremmel érted, ó Dácia és Pannónia, a legbátrabban kiontani vonakodom.» Három évvel később megismétlődött a búcsúzó ünnepély, ekkor a fejedelem kisebbik fia szerepelt társaival a fejedelmi udvar előtt. A dialógusokat Bisterfeld János Henrik gyulafehérvári tanár írta. Ebben a *Pallas Dacicá*ban (1640) is okosan beszélgettek a serdülő ifjak az iskoláról és az életről, kifejezték hálájukat szüleik és tanáraik iránt, szentírási részleteket mondtak fel. Mese igen kevés van ezekben az alkalmi darabokban, de azért Pallas és Mars, a tudomány és a harc istene, hatásosan lép fel az ifjak között.

Az evangélikusok iskoláiban is előadásra került alkalomadtán egy-egy latinnyelvű színjáték. A felvidéki evangélikus diákok az 1680-as években Schwartz János eperjesi tanár több színdarabját játszották. Említést érde-

mel közöttük a *Hungaria respirans.* (1682.) Ezt a színművet az eperjesi evangélikus diákság annak örömére adta elő, hogy Thököly Imre fejedelem megszállt Eperjes városában s az ottani ágostai hitvallású lakosság lelkes örömmel üdvözölte. A darab hőse megszabadítja hazáját az idegen zsarnok jármától, kivívja a vallás szabadságát s grófi rangjából fejedelmi méltóságra emelkedik. Thököly Imre ez a hős; fölkelésének történetét mutatja be a színmű; megjelennek benne az akkori idők politikai eseményei: a protestánsok üldözése, a gályarabságban sínylődő prédikátorok kiszabadítása, a magyaroknak a Habsburg-ház kényuralmával szemben a törökökhöz való közeledése.

Az unitáriusok szintén kedvelték a latin drámákat. Mikor Bethlen Gábor 1626-ban második nejével, Brandenburgi Katalinnal, átutazott Kolozsváron, különösen sikerült előadást tartottak. A fejedelem kíséretével együtt megnézte a játékot, ott voltak tiszteletére a tekintélyesebb nemesurak is; másnap a városi tanács és a polgárság előtt játszottak a diákok. A kolozsvári unitárius gimnázium tanárai a bibliai történeteket szívesen alakították át erkölcstanító drámákká, de mellettük feldolgoztak egy-egy hatásosabbnak igérkező részletet a görög hősregékből is.

Költők:

Alstedius János Henrik (megh. 1638. Gyulafehérvár) németországi születésű református pap, Herbornban a filozófia és teológia tanára, Bethlen Gábor meghívása után a gyulafehérvári református főiskola egyik újjászervezője. Tanártársaival, Bisterfeld János Henrikkel és Piscator Lajos Fülöppel együtt, 1629-ben érkezett Erdélybe, itt fényes ellátást kaptak, ezért is váltak meg német hazájuktól. Alstedius számos

hittudományi munkát írt s a maga korában szívesen használt nyelvtanokat és lexikonokat állított egybe. — Schola triumphata per illustrem et magnificum dominum Georgium Rakoci, filium illustrissimi Transylvaniae principis primogenitum. Gyulafehérvár, 1638. (A párbeszédes münek kiemelkedő része az ifjú Rákóczi György latin szónoklata: Alstediusnak szép latinsággal megírt bölcselő és lelkesítő szózata.)

Bisterfeld János Henrik (megh. 1655. Gyulafehérvár) németországi születésű református pap Bethlen Gábor meghívására 1629-ben kezdte meg munkásságát Erdélyben. A gyulafehérvári református főiskolán a filozófiát és teológiát tanította. A fejedelmi család bizalmas tanácsadója volt, I. Rákóczi György ki is tüntette magyar nemességgel és jelentékeny földbirtok adományozásával. Hittudományi és bölcseleti tudományi munkái közül különösen logikáját kedvelték. — Pallas Dacica, quam illustrissimus dominus Sigismundus Rakoci, celsissimi Transylvaniae principis secundus filius, praestitit. Gyulafehérvár, 1640. (A tanulságos párbeszédekből felépített jelenetsor középpontjában az ifjú Rákóczi Zsigmond áll.)

Filiczki János (szül. 1580 körül Farkasfalva, Szepes megye; megh. 1622. Sárospatak) már a német egyetemeken feltűnt klasszikus műveltségével, kitűnő latin és görög tudásával, szónoki és verselő tehetségével. Itthon a sárospataki református kollégium tanára, majd igazgatója volt. Mint lírikus különösen latin és görög epigrammái miatt érdemel említést. «A versírásra — úgymond Bod Péter — nagy hajlandósága s tehetsége volt, borostyánkoszorús poétává is tétetett volt. A tudós emberek abban az időben, 1606-ik esztendő tájban, jóakarói voltanak és ékes elméjéért igen szerették. Sok verseit Paréus Dániel abban a könyvében, melyet nevezett Magyar Poéták Gyönyörűségeknek, kinyomtattatta.» (Magyar Athenas. 1766.) — Xenia natalicia Prága, 1604. — Primitiae poeticae. Marburg, év nélkül. — Carminum libri duo. Basel, 1604. — Poemata varia. Basel, 1614.

Karner Egyed (szül. 1662. Győr; megh. 1708. Pozsony) a legkiválóbb pannonhalmi főapátok egyike. A török és kuruc háborúk korában igen erélyesen kormányozta a bencés rendet, úgy hogy szerzetesei egy alkalommal fel is lázadtak ellene. A politikai ellentétek erősen megzavarták a jó egyetértést a bencések között. A főapát I. Lipót és I. József híve volt, a pannonhalmi monostor tagjai II. Rákóczi Ferenc.

ügyét támogatták. Ettől eltekintve Karner Egyed buzgósága nagy mértékben erősítette a reformáció és a török idők idején egészen elpusztult szerzetesrendet. A birtokok egy részét visszaszerezte, az apátság jövedelmét megnégyszerezte, a főiskolára nagy gondot fordított. A magyarországi bencésrend hétszázados jubileuma alkalmából 1701-ben megfesttette az összes főapátok képeit, jubileumi érmeket veretett, kibővítette és megújította a templom és monostor épületét. Négyezer disztichonos verse maradt fenn: csupa könnyen perdülő epigramma és gnóma. (Témái: az erények dicsérete, a bűnök ostorozása, megfigyelések a barátságról, jámborságról, alázatosságról, felfuvalkodottságról, szolgalelkűségről, haragról, részegségről, békéről, háborúról, tudományokról, művészetekről, egészségről, betegségről, női hamisságról.)

Lackner Kristóf (szül. 1571. Sopron; megh. 1631. Sopron) soproni polgármester. Magyarul a sopronmegyei Csepregen tanult meg s a padovai egyetemen fejezte be iskolázását. Bár evangélikus vallású volt, kivételesen mégis jogi doktorrá avatták a katolikus olasz egyetemen. Szülővárosa megbecsülte, korán beválasztották a községi tanácsba, 1613-ban polgármesterré tették. Gyakran járt követségben a Prágában székelő magyar királyi udvarnál, polgártársai képviseletében megjelent a magyar országgyűléseken, Bocskai István és Bethlen Gábor támadásai idején minden erejét a város megvédésére fordította. Az evangélikus Sopron lélekben a magyar protestánsok fölkelő csapataival tartott, de veszélyes helyzete miatt nem volt tanácsos szembeszállnia a Habsburg-házzal sem; a német császári csapatok és az erdélyi fejedelmi hadak pusztításainak tüzében a város sokat rettegett. Lackner Kristóf nemcsak életében szolgálta nagy bölcsességgel szülővárosát, hanem halála után is Sopront tette meg vagyona általános örökösévé. A nagyműveltségű férfiú számos latin munkát írt, ezek sorában három iskolai drámát. — Cura regia seu consultatio paterna. Kassa, 1616. (A helyes nevelés elveit népszerűsítő színművet a soproni evangélikus diákság 1615-ben játszotta el a városháza tanácstermében. Zene és tánc is volt benne. Bocatius János kassai költő ezért a művéért versben ünnepelte a nagytekintélyű jogtudóst.) — Electio Trigoniana. Frankfurt, 1617. (A traui királyválasztás. A soproni evangélikus ifjúság ezt a darabot is eljátszotta.) — Actus oeconomicus. Frankfurt, 1619. (A helyes gazdálkodásról. Ezt a párbeszédes művet szintén előadták Sopronban.)

Schwartz János (szül. 1641. Eperjes; megh. 1728. Eperjes) németországi egyetemi tanulmányainak befejezése után 1682-ben lett az eperjesi evangélikus iskola tanára. Öt év mulva, mikor már Thököly Imre hatalma véget ért, Caraffa Antal császári tábornok parancsára börtönbe vetették. Kiszabadulása után sokat bujdosott, míg végre II. Rákóczi Ferenc diadalai véget vetettek a protestánsok elnyomásának s az eperjesi evangélikus kollégium újra megkezdhette működését. Schwartz Jánost ekkor eperjesi pappá s 1709-ben három vármegye evangélikus szuperintendensévé választották. — Hungaria respirans, sive Constantius exultans, Furentius exulans, in auspicatissimo celsissimi principis domini domini Emerici Thököly, principis ac domini partium Regni Hungariae ex castris Hungaricis reditu et faustissimo in Urbem Fragariam Parnassumque reseratum ingressu, in suavem periculorum exantlatorum recordationem, debitam honorum principalium gratulationem, humillimam studiorum inchoatorum commendationem, praesente celsissima, illustrissima, spectabili, magnifica, nobilissimaque spectatorum corona, in scenam producti a scholastica collegii Eperiensis juventute, autore M. Johanne Schwartz. Lőcse, 1682. (A Thököly Imre felsőmagyarországi fejedelem tiszteletére írt háromfelvonásos színmünek 58 szereplője volt.)

Túri György református pap, 1597-ben a vittenbergai egyetem hallgatója, utóbb heidelbergi egyetemi tanuló. Olyan jó nyelvtehetség volt, hogy az Újszövetség egy részét görögből héberre fordította s munkáját nyomtatásban is közrebocsátotta: Epistolae Pauli apostoli ad Galatas et Ephesios e Graeca in pure Hebraeam linguam translatae. Vittenberga, 1598. (A héber szövegü füzettel a címlap tanusága szerint pártfogójának, Rákóczi Zsigmondnak, kedveskedett, hogy meghálálja a külföldi taníttatására fordított költségeket. A későbbi erdélyi fejedelem egyike volt azoknak a nagylelkü magyar uraknak, akik szivesen áldoztak jövedelmeikből tehetséges magyar ifjak külföldi neveltetésére.) — Számos üdvözlő verset, dicsőítő költeményt, lakodalmas éneket, elégiát és epigrammát írt: Georgii Thurii Pannonii poetae laureati poemata. (Megjelent Pareus német egyetemi tanár antológiájában: Deliciae poetarum Hungarorum. Nunc primum in hac Germania exhibitae a Joh. Philippo Pareo. Frankfurt, 1619. A vaskos kötet a következő magyarországi latin költők verseit közli: Janus

Pannonius, Túri György, Sommer János, Filiczki János.) — Túri Györgyről Bod Péter többek között a következőket írja: «Igen híres a versírásban, abban az időben élt poéták előtt Poeta Laureatus Caesareus: borostyánkoszorús versszerző, amint abban az időben szoktak volt. Ennek a magyar Enniusnak verseit Paréus bétette a maga magyar poétákból gyüjtögetett könyvébe, melyet nevezett: Deliciae poetarum Hungarorum». Magyar Athenas. 1766.)

A maguk korában eléggé emlegetett latin költők: Apponyi Balázs barsmegyei főispán (Dávid király zsoltárainak átdolgozása óklasszikus versformákba a Vulgáta szövege alapján), Balásfy Tamás boszniai püspök (Istvánffy Miklós életrajza versben), Berger Illés pozsonyi iskolamester, később szakolcai birtokos és vámszedő, a Habsburg-ház udvari történetírója (költemények a császári udvar dicsőítésére, kiváló személyek és jeles tettek verses magasztalása, üdvözlő és elmélkedő énekek), Csákányi Imre jezsuita áldozópap (vallásos szellemű elbeszélő költemény), Csernátonyi Miklós szentbenedekrendi apát (hazafias szellemű elbeszélő versek a hún és magyar vezérek történetéről), Enyedi István nagybányai bíró (üdvözlő és elbeszélő versek), Gyöngyösi István szatmármegyei református pap (az üldözőbe vett és gályarabságra hurcolt protestáns papok hangulatát tükröző siralmak), Kaposi Sámuel gyulafehérvári református kollégiumi tanár (tanító költészet, érdemes személyeket dicsőítő versek), Makai Máté nagyszombati református iskolamester (verses megemlékezések néhány korabeli eseményről), Nadányi János nagyenyedi református kollégiumi tanár (üdvözlő versek, epigrammák), Peucker György besztercebányai evangélikus rektor (verses megemlékezések néhány korabeli eseményről), Szatmárnémeti Sámuel kolozsvári református kollégiumi tanár (ünneplő és gyászoló versek), Székely Ferenc jezsuita áldozópap (a Habsburg-ház tagjait, Pázmány Pétert, Esterházy Miklóst és több más nevezetes férfiút magasztaló versek), Váradi Mihály nagyváradi református teológus (költemény Bethlen Gábor haláláról). Néhány száz költőt lehetne még felsorolni, köztük görögül és zsidóul verselő poétákat. A magyar prózaírók közül is sokan tettek próbát a latin verselésben, így: Alvinczi Péter, Apáczai Csere János, Geleji Katona István, Jászberényi Pál, Keresztúri Pál, Komáromi Csipkés György, Otrokocsi Fóris Ferenc, Pápai Páriz Ferenc, Pázmány Péter, Péczeli Király Imre, Pósaházi

János, Szenczi Molnár Albert, Szepsi Csombor Márton, Tótfalusi Kis Miklós. Legkedveltebb műfajuk az egymás tiszteletére írt üdvözlő költemény.

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik. Századok. 1891. évf. — Dankó József: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapest, 1893. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. Két kötet. Budapest, 1896—1898. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Budapest, 1897. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Öt kötet. Budapest, 1904—1905. — Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom. A pannonhalmi főapátság története. IV. köt. Szerk. Erdélyi László. Budapest, 1906. — Hegedüs István: Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. — Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Pozsony, 1910. — Angyal Dávid: Gryphius András magyar színpadon. Heinrich-emlékkönyv. Budapest, 1912. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Hegedüs István: A magyarországi latin coelestis lyra. Akadémiai Értesítő. 1914. évf. — Prónai Antal és Császár Elemér: A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670—1778. előadott drámák jegyzéke. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Hegedüs István: Apponyi Balázs latin zsoltárkönyve. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1918. évf. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Harsányi István: Eddig ismeretlen költemények Zrínyiről, a költőről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. évf. — Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. évf. — Téglás Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. — Timár Kálmán: Heigl Ambrus, a jezsuita dráma művelője. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1929. évf. — Kristóf György: Bethlen Gábor és a magyar irodalom. Budapesti Szemle. 1930. évf.

A TÖRTÉNETÍRÁS.

Révai Péter, a magyar szent korona őre, összegyüjtötte a magyar korona történetére vonatkozó adatokat s ennek kapcsán megírta Magyarország történetét a maga koráig. Számos ismeretlen oklevelet használt; Bocskai István és Bethlen Gábor koráról a jól értesült kortárs tájékozottságával szólt. — Erdély XVII. századi történetéről Bethlen János erdélyi kancellár históriája tájékoztat. Az előkelő történetíró nehéz helyzetben volt, mert kortársainak tetteiről kellett ítéletet mondania, mindamellett nem engedett részrehajlatlanságából. Kortörténete megbízható kútfő a Rákócziak korára nézve. — Erdély XVI. századi történetét Bethlen Farkas erdélyi kancellár írta meg a legjobb kiadott és kiadatlan forrásmunkák alapján. Forrásait lelkiismeretesen felhasználta, adatait az igazság őszinte keresésével csoportosította. — Kocsi Csergő Bálint dunántúli református pap a gályarabságba hurcolt hetven protestáns prédikátor történetét örökítette meg. Hitében való állhatatosságáért ő is a nápolyi gályákra került, de a németalföldiek kiszabadították, egyideig Svájcban vonta meg magát, hazatérve több helyen viselt tanári és papi hivatalt.

Fordulatot jelent a hazai történetírásban Hevenesi Gábor jézustársasági atya munkássága. Míg a régebbi

történetírók kisebb korszakokat dolgoztak fel s adataikat krónikákból állították egybe, a nagytudományú jezsuita tervbe vette az egész magyar politikai és egyháztörténet anyagának egybegyüjtését s elsősorban oklevelek után kutatott. Rendszeres forrásnyomozó munkájához nem elszigetelten fogott, hanem egész kis tudós kört szervezett maga körül. Rendtársai lelkesen támogatták, utánozva a belgiumi bollandistákat, Bolland János antverpeni jezsuita tudóst és barátait. Ebből az ismeretlen történeti forrásokat tartalmazó kéziratos gyüjteményből 127 vaskos kötet ma is megvan, sok szövegnek csak itt találhatjuk meg az egyetlen másolatát, azért is merítettek annyi haszonnal történetíróink két századon keresztül ebből a Collectio Hevenesianából.

Történetírók:

Bethlen Farkas (szül. 1639.; megh. 1679. december 10. Szentmiklós, Bereg megye), II. Rákóczi György fejedelem bizalmas híve, tevékeny részt vett Erdély politikai életében. Apafi Mihály fejedelemsége idején Alsófehér megye főispánja volt s követségben járt a török szultánnál. — Históriájának első használható kiadását Benkő József rendezte sajtó alá: Historia de rebus Transsylvanicis. Hat kötet. Szeben, 1782—1793.

Bethlen János (szül. 1613.; megh. 1678. február 28. Nagyszeben) már II. Rákóczi György fejedelemsége idején tekintélyes tanácsúr volt, 1659-ben Erdélyország kancellárja. Az erdélyi református iskolázás sokat köszön hitbuzgalmának. Ő alapította a székelyudvarhelyi kollégiumot s az ő tanácsára helyezték át a Bethlen-kollégiumot Gyulafehérvárról Nagyenyedre 1662-ben. — Kortörténete: Rerum Transsylvanicarum libri quatuor. Szeben, 1663. (Több kiadása jelent meg. Tröster János szász iskolaigazgató németre is lefordította: Das bedrängte Dacia. Nürnberg, 1666.)

Hevenesi Gábor jézustársasági atya életéről és munkáiról: a latinnyelvű vallásos és bölcselő irodalom művelői között. A hazai

kéziratos történeti források rendszeres felkutatásának és egybeírásának munkáját az 1690-es években szervezte; ezzel megalapította a magyar jezsuiták történeti adatgyüjtő iskoláját s előkészítette a következő évszázad katolikus kritikai történetírásának megindulását. Munkájában különösen gróf Kollonich Lipót esztergomi érsek támogatta megértéssel. A nagyhatalmú bíbornok intézkedésére a jezsuita-kutatók előtt megnyiltak az egyházi levéltárak s Hevenesi Gábor útmutatása nyomán azonos módszerrel folyt mindenütt az oklevélmásolás. Egyik jezsuita még Rómába is elment a vatikáni levéltár kiaknázására. A hatalmas gyüjtemény utóbb a Pázmány Péter egyetem birtokába jutott.

Kocsi Csergő Bálint (szül. 1647. Kocs, Komárom megye) református lelkipásztor, a pápai kollégium tanára. A pozsonyi vértörvényszék 1674-ben prédikátortársaival együtt a nápolyi hajókra hurcoltatta s gályarabságából csak hosszas szenvedés és bujdosás után jutott haza. A magyar történelem e szörnyü fejezetének történetét a szenvedő ember búsongó hangján irta meg: Narratio brevis de opressione libertatis eccl. Hung. (Megjelent a Lampe-féle Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania lapjain. Utrecht, 1728.) — Munkáját Bod Péter 1738-ban magyarra fordította, de ez a fordítás csak a XIX. században jelenhetett meg: Kőszikián épült vár ostroma. Lipcse, 1866. (Szilágyi Sándor jegyzetes kiadása.) — Balog Elemér: Kocsi Csergő Bálint Narratio c. művének X—XII. fejezete. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1902. évf.

Révai Péter báró (szül. 1568. február 2.; megh. 1622. június 4. Trencsén) mint előkelő család gyermeke már harminc éves korában turócmegyei főispán, 1608-ban koronaőr. Mikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619-ben birtokába vette a magyar szent koronát, az evangélikus zászlósúr nem távozott a féltve őrzött kincs mellől, hanem még Ecsed várába is elment a szent koronával s a békekötéskor nagy lelki örömmel hozta vissza II. Ferdinánd királynak az őrizetére bízott ősi hagyatékot. — A koronáról szóló munkájának első kiadása: De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna. Augsburg, 1613. (Ezenkívül még öt kiadása a XVII század közepéig.)

Kortörténeti munkák szerzői: Bojti Gáspár erdélyi fejedelmi udvari ember (Bethlen Gábor uralkodásának története); Esterházy Pál római szentbirodalmi herceg, Magyarország nádora (az 1663—1664. évi magyar-

török háború története); Kéry János gróf pálosrendi szerzetes, váci püspök (a költő Zrínyi Miklós téli hadjáratáról és a vele kapcsolatos hadi eseményekről); Nadányi János nagyenyedi református kollégiumi tanár (a magyarok históriája a XVII. század közepéig).

Irodalom. — Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle. 1858. évf. — U. az: Révai Péter és a szent korona. Budapest, 1875. — Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Balogh Ferenc: A magyar protestáns egyháztörténet irodalma. Debrecen, 1879. — Révész Kálmán: Kocsi Csergő Bálint életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Angyal Dávid: A XVII. század történetirodalma. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom. Szerk. Erdélyi László. IV. köt. Budapest, 1906. — Bathó István: Kéry János élete és művei. Budapest, 1911. — Hóman Bálint: Kishevesi Hevenesi Gábor. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Lukinich Imre: A gróf Bethlen-család története. Budapest, 1927.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ELŐZMÉNYEI.

A KÖZÉPKORBAN jobbára a névtelenség homályába burkolództak az írók, de a XVI. századtól kezdve nem titkolták nevüket, sőt büszkék voltak arra, ha emlegették őket. A középkori vallásos alázat személytelensége így változott át a hírnév szomjazására. Szerénykedtek most is, magukat kicsinyeknek vallották, de valójában örültek könyvük megjelenésének, nevük emlegetésének. Az olvasóközönség is érdeklődött az írók személye iránt s nem tekintette szerénytelenségnek, ha a könyv bevezető vagy befejező részei valamelyes tájékozást nyujtottak a szerző érdemeiről.

A latinnyelvű költői és tudományos munkákban szokásossá vált, hogy a kiadásra kerülő könyv barátai üdvözlő versekben hívták fel az olvasók figyelmét az író személyére és munkája kiválóságára. Ezek a panegírikuszok azaz magasztalások óvakodtak ugyan a kritikától, de olykor mégis rámutattak az író egyik-másik jellemvonására. Az örvendezés és dícséret hangjai annál messzebb hallatszottak, minél többen írtak verseket az új könyvbe vagy minél tekintélyesebb férfiak nyilatkoztak a szerző kiválóságáról. Ilyenkor az író tekintélye öregbedett, a közönség kíváncsisága felébredt, a könyvet szívesebben vásárolták.

A XVII. század írói közül egyesek már olyan megjegyzéseket is szőttek panegirikuszaikba, amelyekből méltán következtethetni, hogy ha a kornak nem is volt világosabb képe az irodalom fejlődéséről, ítélni mégis tudott. Magasztalta egy-egy kedves íróját, munkásságát összehasonlította más neves szerzők működésével, az elismerő szavakhoz itt-ott némi irodalmi ízű megjegyzést is fűzött. A magyar kritikának ezek a dícsérő megjegyzések az első csirái.

A gyászoló versekben még melegebb a méltánylás hangja. Ilyenkor az alkalmi költő őszintébben is nyilatkozhatott; igaz, hogy kegyelete éppen olyan túlzásokra ragadta, mint amilyen hízelgők voltak az üdvözlő versek szerzői. A carmen lugubre, a gyászvers, azonos jellemvonású az oratio funebrissel, a gyászbeszéddel.

A gyászbeszédekben — halotti prédikációkban — a szónok vallásos buzgalommal magasztalta az elhúnyt emberi értékét és közéleti pályáját s olykor tudományosságáért is megdícséri az elköltözöttet.

Önéletrajzi adalékok több munkában találhatók. Az elöljáróbeszéd különösen alkalmasnak kínálkozott arra, hogy az író néhány szót mondjon a maga személyéről és munkáiról.

Az életrajznak is felbukkan egy-egy kezdetlegesebb formája. A biografus megörökítette a néhai író életének emlékezetesebb mozzanatait, esetleg megemlékezett tudományos törekvéseiről.

Feltűntek egyes tudományos szerzők munkáinak címjegyzékei. Ezeket a jegyzékeket vagy maga a szerző

közölte valamelyik munkájában, vagy a nyomdász állította egybe — a szerző segitségével — az újonnan megjelent könyv végén.

Olykor egy-egy könyvben felbukkant némi irodalmi szemle. A szerző visszapillantott a régebben megjelent, hasonló célú munkákra: felsorolta címeiket, szerzőiket megdícsérte, másokról kárhoztatva szólt.

A XVI. század latin irodalmában magyar irodalomtörténeti vonatkozása miatt figyelmet érdemel Skaricza Máté református lelkipásztornak Szegedi Kis Istvánról írt életrajza. Ez az életrajz a sokat szenvedett hitújító prédikátori pályáját, nem pedig írói érdemeit világítja meg, de így is értékes irodalomtudományi adalék. (1585.) — A XVII. század latin irodalmában Kéry János pálosrendi szerzetesnek Zrínyi Miklósról mondott gyászoló beszéde szintén csak távolról érinti a főrangú halott irodalmi érdeklődését, annál melegebben foglalkozik egyéb érdemeivel. (1664.) — Önéletrajzi adaléknak tekinthető egyikmásik írónak az a gondossága és büszkesége, amellyel olvasóik számára könyveik előszavában egybeállítják munkáik sorozatát. Komáromi Csipkés György olyan szeretettel csügg irodalmi működésén, hogy külön nyomtatott katalógusban számol be magyar- és latinnyelvű, kiadott és kiadatlan műveiről, sőt közli be nem fejezett kéziratainak jegyzékét is. (1677.) — A magyarországi írók neveinek gyüjtésében jelentékeny érdemeket szerzett Szentiványi Márton jezsuita áldozópap, a nagyszombati egyetem tanára. Betűrendes katalógusai nem önállóan jelentek meg, hanem nagy szorgalommal ki-

dolgozott latin ismerettárának anyagában foglaltak helyet. Szentiványi Márton az írók neve mellé rövid észrevételeket is fűzött latin nyelven: megjelölte állásukat és munkásságuk irányát. (1702.)

Skaricza Mátéról: a XVI. század közérdekű és vallásos írói között; Kéry Jánosról, Szentiványi Mártonról és Komáromi Csipkés Györgyről a XVII. század magyar és latin vallásos íróit tárgyaló fejezetben.

Kiadások. — Skaricza Máté: Vita Stephani Szegedini. (Megjelent Szegedi Kis István következő munkájának bevezetéséül: Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine. Basel, 1585. Magyar fordítása Faragó Bálinttól: Szegedi István élete. Mezőtúri ref. gimnázium értesítője. 1906.) — Kéry János: Oratio funebris. Nagyszombat, 1664. (Gyászbeszéd Zrínyi Miklósról.) — Komáromi Csipkés György: Catalogus operum editorum et nondum editorum prout erant. Kolozsvár, 1677. (A szerző által írt munkák jegyzékének külön kiadása.) — Szentiványi Márton: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Három decasban s ezen belül kilenc részben. Nagyszombat, 1689—1702. (A hazai írókról szóló jegyzéke még nem írói lexikon, csupán egy írói névtár első kísérlete.)

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. III—IV. köt. Budapest, 1896—1898. — Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva, 1923. évf. — Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. U. o. 1928. évf. — Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Budapest, 1930.

A NYELVTUDOMÁNY.

A XVII. SZÁZAD nyelvtudományi irodalmát Szenczi Molnár Albert indította meg. *Dictionarium*ának azaz latin-magyar és magyar-latin szótárának anyagát az addigi latin-magyar szógyüjteményekből állította össze, de haszonnal forgatta a népszerűbb latin-német és latin-francia szótárakat is. *Grammatica*ját azaz latinnyelvű magyar nyelvtanát a külföldiek használatára írta, hogy megtanulhassanak magyarul, ha szükségét látják. Mind a hangtanban, mind az alaktanban, mind a mondattanban az akkori iskolai latin grammatikák nyomán indult, de azért akadt néhány önálló magyar nyelvi megfigyelése is. — KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY is latin nyelven dolgozta ki magyar grammatikáját. Munkája, a *Hungaria illustrata,* az alaktan tekintetében jelentékeny haladást mutatott Sylvester János és Szenczi Molnár Albert alaktanaihoz mérve, de hangtana rendkívül hézagos volt, mondattana meg éppen hiányzott. Mint általában ennek a korszaknak pap-tudósai, Komáromi Csipkés György is a héber nyelvet vallotta az emberiség összes nyelveinek ősanyjául. Azt hirdette, hogy a magyar nyelv a héber ősnyelv segítségével búvárolható legsikeresebben. — Ugyancsak a magyar-zsidó nyelvrokonság mellett foglalt állást OTROKOCSI FÓRIS FERENC *Origines Hungaricae* című

munkájában. A tudós szerző nemcsak a héberrel vetette egybe a magyart, hanem délibábos szófejtéseket is közölt. Különböző európai és ázsiai helynevek értelmezése kapcsán iparkodott kideríteni, merre jártak és hol laktak hajdanában a magyarok ősei. — A szótárak közül Pápai Páriz Ferenc latin-magyar és magyar-latin *Dictionarium*a emberöltőkre háttérbe szorított minden egyéb szógyüjteményt. Páriz Ferenc a legjobb német, francia és angol forrásokat használta, a magyar nyelv szókincsét kitűnően ismerte s ritka szorgalommal gyüjtött anyagát lelkiismeretesen dolgozta föl. Munkája a hazai szótárirodalom terén új korszakot nyitott.

Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György és Otrokocsi Fóris Ferenc életéről és munkáiról: a magyarnyelvű hitvitázók között és a latinnyelvü vallásos irodalmat tárgyaló fejezetben.

Pápai Páriz Ferenc (szül. 1649. május 10. Dés; megh. 1716. szeptember 10. Nagyenyed) veszprémmegyei eredetü családból származott, atyja II. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvari papja volt, korán árvaságra jutott s a nagyenyedi református kollégium kenyerén nőtt fel. Példás tanulásának megjutalmazására 1672-ben külföldi tanulmányútra küldték. Lipcsében, Frankfurtban, Heidelbergben, Baselben fényes eredménnyel tanulta az orvosi és hittudományokat, a baseli egyetemen 1674-ben orvosdoktorrá avatták s tanárai kitüntető szeretetétől kisérve tért haza 1675 nyarán. Itthon Apafi Mihály erdélyi fejedelem háziorvosa és a nagyenyedi református kollégium tanára volt; a zavaros időkben tanítványaival együtt sokat szenvedett; negyven esztendőn keresztül önfeláldozó buzgalommal támogatta és irányította iskolája ügyét. Tudósnak és írónak egyaránt sokoldalú volt. Magyar, francia, latin, görög alkalmi verseket írt, német és francia vallásos munkákat fordított, kitünő latin-magyar szótárt állított egybe, történettudományi és orvosi munkákat adott ki. — Pax corporis azaz az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről s azoknak orvos-

lásának módjáról való tracta. Kolozsvár, 1690. (A szerző életében négy kiadást, halála után még három kiadást ért. Ez az első rendszeres orvosi könyv magyar nyelven. Igen ügyesen foglalta benne össze a XVII. század gyakorlati belgyógyászatát.) — Ars heraldica. Kolozsvár, 1695. (A címertani tudnivalók összefoglalása latin nyelven.) — Életnek könyve. Kolozsvár, 1702. (Tótfalusi Kis Miklós megsiratása magyar versekben.) — Ábrahám pátriárka fia Izsák és Bathuel leánya Rebeka házasságok alkalmatosságával lett beszélgetés. Marosvásárhely, 1704. (Párbeszédes bibliai történet magyar versekben.) — Dictionarium Latino-Hungaricum. Lőcse, 1708. (Ezt a szótárt, a Páriz-Pápait, a XIX. század közepéig használták a magyar iskolák. Neve fogalom volt. A latin-magyar szótár mellett helyet kapott a hozzákötött magyar-latin szótár is: Dictionarium Hungarico-Latinum. A hatalmas munkának 1801-ig öt kiadása jelent meg, harmadik kiadását Bod Péter 1767-ben igen gondosan átdolgozta. Ugyanő ekképpen emlékezett meg a hírneves férfiúról: «Volt ez jó deák, görög, német, francia, híres poéta, jó filozófus, historikus, theologus, az orvoslás mesterségében merő Eskulapius, igen hasznos ember, kinek szép híre-neve mindenkor fennlészen Erdélyben. Az enyedi kollégyiomnak is megbecsülhetetlen és meghálálhatatlan sokat szolgált». Magyar Athenas. 1766.)

Kiadások. — Molnár Albert: Dictionarium Latino-Ungaricum. Nürnberg, 1604. (Hozzákötve: Dictionarium Ungarico-Latinum.) — U. az: Novae grammaticae Ungaricae libri duo. Hanau. 1610. — Komáromi Csipkés György: Hungaria illustrata. Utrecht, 1655. — Otrokocsi Fóris Ferenc: Origines Hungaricae. Franekerae, 1693. — Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium Latino-Hungaricum, Lőcse, 1708. (Hozzákötve: Dictionarium Hungarico-Latinum.) — Toldy Ferenc: Corpus grammaticorum linguae Hung. veterum. Pest, 1866.

Irodalom. — Jancsó Benedek: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest, 1880. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Budapest, 1897. — U. az: Pápai Páriz Ferenc. Budapest, 1899. — Fallenbüchl Ferenc: Otrokocsi Fóris Ferenc élete és irodalmi működése. Esztergom, 1899. — Melich János: A magyar szótárirodalom. Nyelvtudományi Közlemények. 1906. évf. — Tolnai Vilmos: A szólásokról. Magyar Nyelv. 1909. évf. —

Ságí István: A magyar szótárak és nyelvtanok története. Budapest, 1922. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Harsányi István: Adalék Szenczi Molnár Albert Grammatikájának létrejöveteléhez. Magyar Nyelv. 1926. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VISSZAPILLANTÁS.

A magyar irodalom a XVII. században.
A magyarországi latin irodalom a XVII. században.
A magyarországi német irodalom a XVII. században.
Néhány tanulság.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAR IRODALOM A XVII. SZÁZADBAN.

Az ellenreformáció századában a vallásos érzelmek irányító ereje mellett fejlődik az irodalom; a katolikus és protestáns szembenállás teológiai szelleművé teszi a világi írók jelentékeny részét is. Az írók legnagyobb része pap; az egyházi világfelfogás egyben a katonák és földbirtokosok világfelfogása is; más pálya, más foglalkozás — író számára — nincs ebben az időben. A parasztember vagy a városi polgár gyermeke csak úgy tud kitörni kasztjából, ha pap lesz. És ha pap, akkor már író is lehet: vallásos író.

Pázmány Péter nyomában a katolikus hitvitázók egész sora lép fel, hogy írásaiban megmérkőzzék a protestáns szerzőkkel. A régi protestáns munkakedv — amint Szenczi Molnár Albert és Geleji Katona István példája mutatja — változatlanul erős. Apáczai Csere Jánosban a magyar nevelés ügyének lángolóan lelkes szószólója támad, Zrínyi Miklós megragadó módon ad hangot a nemzeti politika kívánságainak.

Továbbfejlődik a protestáns vallásos líra, újjáéled a katolikus egyházi költészet, az oktató énekek mellett felsorakoznak a szerelmi dalok, a gúnyolódó versek, az életsors gonoszságát panaszló siralmak és az országos közvéleményt tükröző politikai költemények.

A bibliai történetek versbe foglalása már csak keveseket érdekel, a históriás énekek és a széphistóriák mellé nagyobbszabású elbeszélő költemények lépnek. Zrínyi Miklós hősi eposza és Gyöngyösi István verses elbeszélései a fejlődés magasabb fokára emelik a magyar epikát.

A prózai elbeszélés belső értékben alig fejlődik. Elevenebb a törekvés a dráma művelésére és csiszolására. Az iskolai színielőadások az olvasókat és az írókat egyaránt fogékonyabbakká teszik a drámai forma iránt.

A kor szellemét legjobban a vallásos és politikai fejtegetésekből, a magyar tárgyú elbeszélő költeményekből és a világi líra maradványaiból lehet megismerni. A papság felfogása szembeszáll mindennel, ami a valláserkölcsi élet zavartalanságát gátolhatja, de a nemesurak lírája és epikája engedékenyebb szellemű, néhány névtelen lírikus költeményeiben pedig már a szabadabb életkedv hangja is felbukkan.

A műfajok sorába bevonul a hősi eposz, az idill és az epigramm. A verses formák számos új versalakkal bővülnek.

Irodalom. — A XVII. századi magyar irodalom fejlődésének feldolgozásában történeti érdemüek Pápay Sámuel (1808), Toldy Ferenc (1864), Beöthy Zsolt (1877) magyar irodalomtörténetei, továbbá a Beöthy Zsolt és Badics Ferenc által szerkesztett képes magyar irodalomtörténet. (1895.)

A MAGYARORSZÁGI LATIN IRODALOM A XVII. SZÁZADBAN.

Bár a magyarnyelvű írói törekvések az ellenreformáció korában jóval értékesebbek, mint a reformáció századában, a latin nyelvhasználat még mindig rendületlenül erős. Ha valamikor egybegyüjtik és feldolgozzák az ellenreformáció korának kimagaslóbb latinnyelvű szellemi termékeit, a XVII. századi hazai deák irodalom terjedelme, sokoldalúsága és értékessége csodálatot fog kelteni.

Ez az irodalom a maga feldolgozatlanságában ma még olyan, mint egy alig ismert földrész az első vázlatos feltérképezés után: csak a legkiemelkedőbb csúcsokat és a legszembeszökőbb vonalakat ismerjük belőle.

Teológia, filozófia, pedagógia, politika, filológia, história: ez érdekli az ellenreformáció korának tudományos íróit. A prózaírókban és verselőkben egyaránt nagy a becsvágy. A nevesebb szónokokat hírnév övezi; a kiválóbb költőket poeta laureatus — borostyánkoszorús költő — névvel emlegetik: ezt a címet nagylelkű német fejedelmek osztogatják a poétáknak. Az írók — kölcsönös bók gyanánt — hízelgő elnevezésekkel tüntetik ki egymást. A szabályos stilizáló és hibátlan verselő elvárja kortársai magasztalását és szívesen dicsőít másokat.

A tudományos próza három kiválósága: Pázmány

Péter, Geleji Katona István és Apáczai Csere János. Mások is írnak hozzájuk hasonló biztos latin stílussal, tudomány dolgában is vetekedik velük sok magyar ember, mégis kimagaslanak kortársaik közül, mert az egyéniség ereje és eszméik önállósága merészen tör ki minden írásukból. Pázmány Péter, a hittudós és politikus; Geleji Katona István, az erkölcsnevelő és szónok; Apáczai Csere János, a nemzet tanítómestere: pályatársaikat messze maguk mögött hagyó kiváló szellemek.

A történetírás és a költészet a közepes tehetségek dolgozó területe. A kortársak és a közvetlen környezet érdeklik a történetírókat, a személyi kultusz és az általános bölcselkedés ihleti a költők tollát. A vallásos és nemzeti mozzanatok nem egyszer igen erősen kidomborodnak munkáikból, mint ahogyan a nyelvtudósok is szívesen dolgoznak vallásuk és magyarságuk szellemében.

A magyarországi német írók talán még a magyaroknál is jobban kedvelik a latin irodalmi nyelvet. Erdély, a Felvidék és Nyugat-Magyarország német fiai közül sokan szereznek dicsőséget latin műveikkel magyar hazájuknak a külföldön, elsősorban Németországban.

Irodalom. — A magyarországi latin irodalom XVII. századi történetének két áttekintése: Wallaszky Pál latinnyelvű munkája (1785) és Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. (1921.)

A MAGYARORSZÁGI NÉMET IRODALOM A XVII. SZÁZADBAN.

A MAGYARORSZÁGI XVII. századi német irodalom sem értékben, sem termékenységben nem versenyezhet a magyar irodalommal. A hazai németek sokkal kevesebben voltak, mint a magyarok s ha a törököktől védettebb helyeken laktak és nyugalmasabb jólétben éltek is, az a körülmény, hogy Németországból bőven hozathattak mindenféle könyvet, nem túlságosan sarkalta munkakedvüket. Igy is elég szép írói termésük volt: hitbuzgalmi könyvek, hitvitázó iratok, egyházi beszédek, vallásos énekek, oktató versek, alkalmi költemények, tudományos munkák.

A katolikus írók száma fölötte csekély, a legtöbb író ágostai hitvallású evangélikus pap. Polgári szellemű és protestáns jellegű az egész irodalom. Van némi fejlődésbeli párhuzamossága a magyar irodalommal is, de elsősorban mégis csak a külföldi németség hatása alatt áll.

Az erdélyi szászok neves prédikátorai — Zabanius Izsák, Fronius Márk és mások — az egyházi ének kultuszát buzgón támogatták. A hitvitázással kevesebbet foglalkoztak, mint magyarországi fajtestvéreik, mert a református Erdélyben a katolikusok részéről nem fenye-

gette őket semmi veszedelem. Annál feltűnőbb, hogy Gorgias János személyében az érzékcsiklandó szerelmi elbeszélésfajnak is akadt művelője. A világi tárgyú líra színvonala Frank Bálint verses gyüjteményéből, a Rosetum Frankianumból, tükröződik legjellegzetesebben: ez a líra görög-római mitológiai mozzanatokkal átszőtt barokk alkalmi költészet.

A szepesi németek különösen Sziléziával érintkeztek szívesen. Papjaikat és tanítóikat kölcsönösen kicserélték, kéziratait kinyomtatásában felhasználták egymás nyomdáit. Az erdélyi szászok egységesebbek, ők viszont frissebbek, egyénibbek, változatosabbak. A jezsuiták ellen a század második felében elkeseredetten harcolnak, a magyar nemzeti fölkelések ügyét elszántan támogatják s mikor a Habsburg-önkényuralom kiűzi papjaikat, Németországban megteremtik a felvidéki menekültek külföldi telepeit s ezekben az egyházi életet és az exulans irodalmat. Az írói hajlam — amint a Klesch-család, Serpilius-család és Pilarik-család példája mutatja — apáról-fiúra száll. Minden írói törekvés középpontja a vallás és a tudomány, bár a költészet is sokszor beleszövődik a sokoldalú kultúrális törekvésekbe.

Besztercebánya, Selmecbánya, Körmöcbánya és a többi bányaváros, továbbá Pozsony és Sopron irodalmi és tudományos hatás tekintetében közel áll Bécshez, de lelkében a magyarsághoz, elsősorban annak protestáns többségéhez szít. A nyugatmagyarországi német nyelvterület kiváló vezéregyénisége Lang Mátyás soproni evangélikus prédikátor.

Az iskolai színielőadásokat ez a kor is buzgón pártolja. Itt-ott a polgárság is megpróbálkozik népies hangú, vallásos színdarabok eljátszásával.

Néhány nevezetesebb hazai német író a XVII. században, nem említve azokat, akik korán külföldre szakadtak vagy a kik külföldről idekerülve nem gyökeresedtek meg közöttünk:

Auer János Ferdinánd pozsonyi polgárnak igen értékes hadifogoly-naplója maradt a XVII. század második feléből. Mint katona 1663-ban Párkány mellett a törökök rabságába esett s bár tiszt volt, társaival együtt hallatlanul meggyötörték. Naplóját a konstantinápolyi Héttoronyban írta, tíz évig raboskodott itt, vallásosságából merített erőt szenvedéseinek elviseléséhez. Az embereknek e korbeli megingathatatlan hitét semmi sem bizonyítja jobban, mint az a hűség, mellyel még legnagyobb sanyargatásaik közben is ragaszkodtak kereszténységükhöz, holott a muzulmán vallás felvétele megnyitotta volna előttük a szabadulás ajtaját. Auer János önéletrajzi feljegyzéseinek nemcsak művelődéstörténeti forrásértéke van, hanem olvasmánynak is élvezetes mű.

Eisenberg Péter eperjesi evangélikus tanító, az iskolai dráma művelője. A felvidéki német városok protestáns iskoláiban a jezsuita színdarabok sikere buzgó munkára ösztönözte a protestáns latin iskolák tanítóit s a deák iskolai drámákon kívül német színjátékokkal is mulattatták a városi lakosságot. Eisenberg Péter az Üdvözítő születéséről és a három napkeleti királyról írt egy iskolai színművet: Ein zweifacher poetischer Act und geistliches Spiel von den dreien Gaben der Weisen aus Morgenlande. Bártfa, 1651. (A jezsuita drámák látványosságai és hatásos színpadi fogásai mind megvannak a darabban. Zenéjét Plotschius György eperjesi evangélikus kántor szerzette. Meséjében nincs semmi lelemény és mozgalmasság, de a zenekíséret, a magán-énekszámok, a kórus éneklése, a táncok ellejtése, a díszletek cifrasága, az élőképek és a görögtűz bizonyára megelégedést keltettek a nézők soraiban. A dráma menetét a nyomtatott szövegben képek magyarázzák, ezek alapján újratervezhető az egész iskolai színpad.)

Frank Bálint (1643—1697) nagyszebeni királybíró Németországban végezte egyetemi tanulmányait, 1668-ban hazatért Nagy-

szebenbe s fényes közéleti pályát futott be. Szász honfitársai előkelő tisztségekre alkalmazták, Apafi Mihály erdélyi fejedelem titkos tanácsossá nevezte ki. Mint atyja, ő is a szász nemzet grófja lett. (A nagyszebeni szász tartomány élén külön gróf állott, ezt a polgár-grófot a szászok maguk választották.) Mikor Apafi Mihály halála után Erdély a Habsburg-ház birtokába jutott, Frank Bálintot I. Lipót király kormánya szintén megtartotta bizalmában. A szász gróf és nagyszebeni királybíró behatóan foglalkozott történelmi és jogi kérdésekkel; munkáiban óvást emelt a szász őstörténeti elmefuttatások képzelgő feltevései ellen. Alkalmi költeményeinek és a hozzá intézett dicsőítő verseknek gyüjteménye közvetlen bepillantást enged az erdélyi szászok költői világába: Rosetum Frankianum. Bécs, 1692. (Negyvenegy költő ötvenhét költeménye: latin és német versek. Szerzőik evangélikus németek; jobbára papok és tanárok. Az erdélyi szász Helikon poétái a görög-római hitregék világában élnek, virágos képekkel s fellengző stílusban ünneplik a nagyszebeni királybírót. Maga Frank Bálint is ennek a gondolatokat és kifejezéseket cikornyásan ékesítő költői modornak a híve.)

Fronius Márk (szül. 1659. Brassó; megh. 1713. Brassó) evangélikus pap, az erdélyi szászok legkiválóbb egyházi szónoka a XVII. században. Prédikációit még halála után is több ízben kinyomtatták, mert szerették bennük a dogmák és erkölcsi elvek lutheri szellemű fejtegetéseit. A pietizmust ellenző régi nemzedék tagjai közé tartozott, az ortodox ágostai hitvallás híveit az iskola és köznevelés eszközeivel iparkodott megerősíteni. Igazi pedagógus-prédikátor volt, a brassói iskola számára Comenius irányelvei szerint új tantervet dolgozott ki, sürgette a tanítók és tanulók erkölcsi megújhodásának szükségességét.

Frölich Dávid (1600—1648) késmárki születésű evangélikus teológus. Németországi egyetemeken tanult, sokat utazott, 1630-tól kezdve szülővárosának gimnáziumát igazgatta. Csillagászati tudásának hírére jellemző, hogy III. Ferdinánd a «császári matematikus» megtisztelő címmel tüntette ki. Polihisztor volt, sokoldalú tudományos elfoglaltsága mellett híres naptárkészítő is. Kalendáriumai több németországi, magyarországi és erdélyi városban jelentek meg; a naptár mellett az elmult esztendő fontosabb eseményeiről szóló krónika is helyet kapott; volt bennük jóslás, betegek tanácsadója, vásárok jegyzéke.

Mint történetíró a magyarországi németség ősi históriáját nyomozta s elég kalandos föltevésekkel ment vissza fejtegetései során a vízözön koráig: Der uralte Deutsch-Ungarische Zipserische und Siebenbürgerische Landsmann. Lőcse, 1651. (A szepesi és erdélyi szászok eredetének kutatása mellett a német nyelvjárások sajátságait is vizsgálta s megemlítette az osztrák németségnek a magyarországi németség művelt közbeszédére és irodalmi nyelvére tett hatását. Ez a hatás annál meglepőbb, mert a hazai németség műveltebb fiai nem az ausztriai főiskolákban tanultak, hanem a németországi protestáns egyetemeken. Bécs kultúrális erejét így sem kerülhették el. Ez a befolyás később, a törökök kiűzése után, egyre erősödött; a tömegesen ideküldött katolikus német telepesek pedig vallásukban is kettéosztották a XVIII. századig túlnyomó nagy részben evangélikus magyarországi németséget.)

Gorgias János (megh. 1684. Brassó) a brassói evangélikus latin iskola rektora. Hittudományi tanulmányait Vittenbergában végezte, 1659-ben tanító lett szülővárosában, Brassóban, itt működött haláláig. Németországi egyetemi évei alatt több költői társaság tagja volt, munkássága révén megkapta a császári koszorús költő címet. Míg hivatalos működése a jámbor vallásosság jegyében folyt s latin munkái az erdélyi szász evangélikus hitélet és nevelés megerősítését célozták, névtelenül közreadott német könyveiben sikamlós elbeszélésekkel mulattatta németországi olvasóközönségét. Ő volt az a hírhedt Poliandin és Florindo néven ismert pornográf szerző, akinek szerelmi históriáiból szemérmetlenül áradtak az erotikus jelenetek. (Poliandini gestürzter Ehrenpreis des hochlöblichen Frauenzimmers 1663, Veriphantors buhlende Jungfer 1665, Floridans jungferlicher Zeitvertreiber 1665, Veriphantors betrogener Frontalbo 1670, némelyik ezek közül több kiadásban is. (Ez a nőket becsmérlő, trágár irodalmi munkásság merész elfordulás a kor vallásos szellemétől, egyben a hitetlenség lassú terjedését is mutatja. Erre a nem egyedül álló teológus-világiaskodásra következett be azután a vallásos élet elmélyülését követelő pietizmus visszahatása.)

Günther András (1634—1709) szepesmegyei születésű evangélikus lelkipásztor. Itthon és a német egyetemeken tanult. Társai a jenai egyetemen annyira megszerették, hogy mikor 1663-ban, mint káposztafalvi pap, megnősült, egész sorozat üdvözlő verset írtak tisz-

teletére s az egyik alkalmi költő lelkes szavakkal üdvözölte német strófáiban a magyar-német barátságot és a német magyarokat. Tanulmányainak elvégzése után szülőmegyéjében nyert papi hivatalt, de káposztafalvi prédikátorságából a császáriak 1671-ben elűzték. Szászország fogadta be, Lipcsében és Naumburgban lelkészkedett. Följegyezték róla, hogy ötven éves papi pályáján hatodfélezer prédikációt mondott. Híressé lett stralsundi beszéde: Des heiligen Propheten Hosae Christus Hungariae valedicens oder gründlicher Bericht wie und warum Christus aus Ungerland weichet. 1675. (Nemcsak a katolikusok ellen panaszkodik, hanem a szepességi evangélikusok ellen is: a papok és híveik egyformán erkölcstelenek. A lesujtó helyzetrajzot nyujtó vádiratra a következő évben egy névtelen német röpirat keményen válaszolt. A személyeskedés ebben sem maradt el, de az összeütközés mélyebben fekvő oka az ortodox luteranizmus és a pietista irányzat szembenállása volt. A jámbor lemondást követelő pietisták nem tudtak megbékülni a szabadabb életfelfogást valló régebbi evangélikusokkal.)

Hain Gáspár (1632—1687) Kassán született, innen költözött Lőcsére, tanulmányait a vittenbergai egyetemen fejezte be, 1658-tól kezdve a lőcsei evangélikus iskola rektora, utóbb városi tanácsos, 1674-ben s később még többször Lőcse város bírája. Ő írta meg a Szepesség legnagyobb krónikáját, felhasználva benne a tárgyára vonatkozó minden addigi történeti adatot. Jámbor világnézetű munkája kéziratban maradt, de szövegéből sokan merítettek. Középkori részei telve vannak tévedésekkel, XVII. századi följegyzései kútfő-értékűek. A magyarokat nem túlságosan szereti, annál büszkébb németségére.

Klesch Dániel (szül. 1620. Igló; megh. 1697. Berlin) evangélikus pap, igazi típusa a régi világban annyira megszokott vándordiáknak és vándorprédikátornak. Helyét sehol sem találja, jóakarói cserbenhagyják, ellenségei bajba keverik. Miután a vittenbergai egyetemen 1649-ben magisteri címet nyert és borostyánkoszorús költő lett, a soproni latin iskolában vállalt konrektori állást, 1659-ben meghívták Kőszegre evangélikus lelkipásztornak, utóbb elfogadta a pozsonymegyei szentgyörgyi papságot. Itt a bécsi udvar horvát katonái mindenéből kifosztották s mint eretneket elkergették a városból. Szepesváralján kapott prédikátori alkalmazást, innen átment Szepesolaszibа, vallása miatt a császáriak itt is üldözőbe vették, félesztendeig szen-

vedett a kassai börtönben. Kiszabadulása után 1674-ben Németországba költözött, az ottani evangélikusok jó szívvel támogatták, a jenai gimnáziumban tanári állást nyert, másutt is tanított, sőt az egyik egyházkerületben szuperintendenssé is megválasztották, de erről a tisztségéről le kellett mondania, mert sajátságos jövendöléseivel botrányt okozott hívei körében. Végigjárta a német fejedelmek országait, megfordult Angliában, Hollandiában, Dániában, míg végre nyugtalan kóborlásainak halálos szerencsétlenség vetett véget: Berlinben lezuhant egy sötét lépcsőről és meghalt. A szegény embert, úgy látszik, megzavarta elméjében sok szenvedése. Prófétának érezte magát, csodálatos egyházi és politikai eseményeket jósolt, többek között, hogy a lengyel király reformátussá lesz, viszont Dániában és Svédországban az evangélikus vallás összeomlik. Vallásos énekei, prédikációi és rajongó miszticizmusú röpiratai a képzelt lángelméjére büszke tudós és a zabolátlan fantáziájú teológus keresett stílusú alkotásai. Sok könyvet és füzetet adott közre, latinul még többet írt, mint németül. A németországi nyelvművelő társulatok megbecsülték, ha mindjárt képzelődő és önhitt öreg gyermeknek tartották is.

Klesch Kristóf (szül. 1632. Igló; megh. 1706. Erfurt) evangélikus pap, valamivel nyngodtabb életű férfiú volt, mint testvérbátyja, Klesch Dániel. Életének nagy része külföldön folyt le, 1654-től kezdve az 1670-es évek elejéig Szepes megyében volt prédikátor, az ellenreformáció azonban kiüzte szepesszombati papi állásából. Németországba menekült, több helyen tanított, végül erfurti evangélikus lelkész lett. Irodalmi munkássága kisebb terjedelmű, mint bátyjáé, a titkokban gyönyörködő rajongás is hiányzik belőle. Könnyed verselő volt, örömét találta a rímek halmozásában, büszkén hivatkozott német szóművészetére. Prédikációi a pietizmus felé hajló vallásosság termékei.

Labsánszky János katolikus pap, Szelepcsényi György esztergomi érsek titkára. Mikor a császári csapatok az 1670-es években földönfutóvá tették a felvidéki protestáns lelkipásztorokat s ezek Boroszlóban, Drezdában, Halleban, Zittauban s más német városokban találtak menedéket, az egész protestáns külföld felháborodva tárgyalta a magyarországi eseményeket. Az exuláns prédikátorok szószékeken és röpiratokban tárták Németország elé üldöztetésük történetét és a felvidéki evangélikusok szomorú sorsát. A katolikus papság részéről Labsánszky János

válaszolt a panaszokra: Kurzer und wahrhafter Berichts-Auszug, womit Unverholen und Sonnenklar erwiesen wird, dass die im Königreich Hungarn Uncatholische Praedicanten nicht in Ansehen der Religion, sondern der Rebellion und Aufruhr wegen abgesetzt und des Königreichs verwiesen. Türnau, 1675. (Erős vitatkozó tehetséggel iparkodik bebizonyítani, hogy az emigráns papokat nem a vallásuk miatt kínozták meg és üldözték ki az országból, hanem azért, mert lázadók voltak és összeesküvést szítottak az uralkodó ellen; a hazaáruló prédikátorok még a töröknek is ki akarták szolgáltatni az országot, ezért kellett menekülniök. Az ügyesen megírt röpirat nagy feltűnést keltett, többször kinyomtatták, latinul is megjelent. A protestánsok részéről nem maradt válasz nélkül. Különösen egy Krestianszky Jób álnéven megszólaló bujdosó prédikátor felelt rá hatalmas erővel. Ellenfele munkáját újból lenyomatta s párhuzamos fejtegetésekkel pontról-pontra cáfolta. Történeti adatokkal és tárgyára vonatkozó idézetekkel átszőtt könyvének végső megállapítása: Magyarország romlását a jezsuiták okozzák.)

Lang Mátyás (megh. 1682.) soproni evangélikus pap, korának egyik kiváló vitatkozó tehetségű teológusa. Az 1670-es évek vallásüldözései idején őt is perbe fogták s a számkivetéstől csak a bécsi svéd és dán követség szorgos közbenjárása őrizte meg. A jezsuitákkal latin és német nyelven elkeseredett polémiákat folytatott, hite védelmében erős logikával és nagy tudással harcolt, prédikációiban is szívesen foglalkozott dogmatikus kérdésekkel. Hitvitái erősen emlékeztetnek a magyar kálvinistáknak a jezsuiták ellen ugyanebben az időben közreadott támadó és védő írásaira, de hangjuk nem annyira szenvedélyes, a gorombaságot inkább szatírával pótolja.

Lani György (szül. 1646. Trencsén megye; megh. 1688. Lipcse) evangélikus pap, neves hittudós, számos latinnyelvű teológiai mű szerzője. Korponai lelkipásztor volt, mikor a protestáns papokat maga elé idéző pozsonyi törvényszék 1674-ben halálra ítélte; azután vasra verték, várbörtönbe zárták, végül társaival együtt a nápolyi gályákra küldték; Nápoly közelében sikerült megszöknie, egy erdőbe menekült, mint énekes koldus vándorolt Róman és Velencén keresztül hazájába; innen, ügyeinek rendezése után, Lipcsébe költözött. Német röpirataiban nemcsak a maga szerencsétlen sorsáról és protestáns paptársai szenvedé-

seiről számolt be, hanem szembeszállt a katolikus papságnak azzal az állításával is, hogy a pozsonyi törvényszék politikai vétkek miatt ítélte el a protestáns lelkipásztorokat. Lani György és társai röpiratai a külföld részvétét az üldözöttek felé fordították s a Habsburg-házat fölötte népszerűtlenné tették a protestáns Németországban.

Pater Pál (szül. 1656. Ménhárd, Szepes megye; megh. 1724. Danzig) evangélikus pap és tanár. Mint a lengyelországi Thorn német gimnáziumának rektora, iskoláját magas színvonalra emelte s vonzóvá tette a felvidéki evangélikus ifjak számára. Haza nem mehetett, mert Magyarországon az 1670-es évektől kezdve nehéz idők köszöntöttek be a protestáns prédikátorokra. Thornból Danzigba ment, itt a német akadémia gimnáziumában tanított. A teológián és filozófián kívül nagy jártassága volt minden középiskolai tárgyban, elsősorban a nyelvekben és a matematikában. Személye köré az alkalmi szónokok és költők egész serege csoportosult; a felsőmagyarországi latin és német poéták mesterüket tisztelték benne. Tanítványait az alkalmi próza és verselés minden fajában ügyesen gyakorolta, ő maga ritka termékenységgel szónokolt és verselt. Legkedveltebb műfaja a lakodalmi ének és a halotti búcsúztató volt.

Pilarik István (szül. 1615. Ocsova, Zólyom megye; megh. 1690. Neu-Salza, Szászország) eleinte kántortanító volt, utóbb Zólyomban evangélikus pappá avatták, egy időben Madách Gáspár udvari prédikátora és Alsósztregova luteránus lelkipásztora volt, később Forgách Ádám gácsi udvarában prédikált, 1649-ben Liptó megyében lelkészkedett, két évvel később Trencsénbe ment át, végül a szenici magyar, német és tót evangélikusok lelki ügyeit gondozta. Az utóbbi helyen 1672-ben a császár katonái mindenét felprédálták és elrabolták, őt magát, mint eretneket, börtönbe hurcolták. Valahogyan megmenekült, jó emberek segítségével Németországba bujdosott, itt már a felsőmagyarországi evangélikus menekültek egész serege sínylődött nyomorban, ezeknek lelkipásztora lett. A magyarországi exulansok a szász választófejedelem segítségével egy községet alapítottak, Neu-Salzát, itt vonta meg magát családjával együtt. Mint őt, annyi szerencsétlenség érte a többi Pilarikot is, úgy hogy a Pilarikok boldogtalan sorsa közmondásszerű lett. Munkái között legtöbbre becsülték önéletrajzát, szörnyű megpróbáltatásainak Isten magasztalásával átszőtt kalandos történetét.

Radecius Bálint (megh. 1632.) danzigi származású erdélyi unitárius püspök. 1605-ben jött be a kolozsvári szász unitáriusok közé, itt prédikátori tisztet viselt, utóbb unitárius püspökké választották. Latinul jól beszélt, de magyarul nem tudott, ezért az unitárius egyházközségeknek sok káruk volt különben buzgó működéséből. A csekély számú erdélyi német unitáriusság számára szerkesztett énekeskönyve: Geistliche Gesänge. Kolozsvár, 1620. (Ezenkívül több latin hittudományi és hitbuzgalmi munka.)

Serpilius György (szül. 1668. Sopron; megh. 1709. Regensburg) prédikátor-nemzetsége már a XVI. században feltűnik a Szepesség hitújítói között s még a XVIII. században is több író- és szónok-Serpilius szerepel Magyarországon. Serpilius Györgynek az ellenreformáció üldözései elől korán el kellett menekülnie Magyarországból, tanulmányait Németországban végezte, 1695-ben regensburgi prédikátor, utóbb szuperintendens lett. A hagyományos ortodox luteranizmus tanításainak szószólója volt; a világias barokk-cifrálkodástól, a misztikus rajongástól és a bensőséges pietizmustól egyformán távol állott. Vallásának erkölcsi igazságait komoly filozófiával és mély tudással világította meg, Jézus életéről hatalmas munkát írt, a protestáns egyházi énekköltészet történetét gondos kritikával vizsgálta. Tudományos fejtegetéseiben és prédikációiban egyformán észre lehet venni, hogy már közeledik a felvilágosultság eszméihez, anélkül, hogy a régi szellemű ágostai hitvallásból bármit is engedne. Kéziratban maradt munkáin kívül félszáznál több kötete és füzete jelent meg latin és német nyelven.

Sinai György korponai evangélikus kántor, az 1670-es években megindúló magyarországi exulans-irodalom egyik vallásos énekköltője. Áhítatos énekeiben elpanaszolja hazája protestánsainak keserű sorsát s jámbor lélekkel fohászkodik Isten irgalmáért: Christliche Gebetlein so zu der Hochheiligen Dreifaltigkeit in dem itzigen höchstbetrübten Zustande der armen Evangelischen Augsburgischen Confession Christen zugethan und gerichtet sein. Drezda, 1684. (Az exulansok nyomorúságával ebben az időben sok bánkódó költemény és verses fohász foglalkozik; még a röpiratok és prédikációk prózája mellett is fel-felbukkannak a kesergő énekek. A korponai kántor a maga verseihez dallamokat is írt, így vigasztalta bujdosó társait.)

Tröster János (megh. 1670.), a nagykükűllőmegyei Nagysink

község szász evangélikus iskolájának rektora. Nagyszebenben született s az altdorfi egyetemen a papi pályára készült. A német őstörténet kutatásában ugyanolyan irányt követett, mint később a magyarok között Horvát István. Szerinte a németség a világtörténelem folyamán különféle nevek alatt sokszor felbukkan; maguk a magyarok is német származásúak, mert őseik, a húnok, a németektől erednek; német eredetűek a lengyelek és tótok is. Nagy germán lelkesedése a régi és új Erdélyről írt munkájában lángol leginkább: Das alt und neu Teutsche Dacia. Nürnberg, 1666. (Erdély multja és jelene fantasztikus állításokkal és következtetésekkel.)

Thann András szepesszombati születésű evangélikus lelkipásztor, később katolikus pap. Életéről keveset tudunk: a vittenbergai egyetemen tanult, az 1660-as években szepességi prédikátor volt, 1670 után sok más ágostai hitvallású paptársával együtt őt is Németországba kergették, 1680-ban Lipcsében nagyszabású németnyelvű munkát adott ki a luteránus dogmák magyarázására, az 1690-es években már katolikus. Áttérésének okait a világ előtt meg is magyarázta s meggyőződésének őszinteségét a protestánsok ellen intézett támadással igazolta; megrótta Luthert és Kálvint, dicsérte a katolikus egyház igazságait, védte Krisztus földi helytartóját, a római pápát. (Az áttérések ebben az időben nagy feltűnést keltettek, bár éppen nem voltak ritkák. Az 1670-es évek nagy üldözései előtt gyakran előfordult, hogy katolikus pap is protestánssá lett. A pozsonyi születésű Wellingrandt Mihály domonkosrendi szerzetes, a szombathelyi rendház főnöke, Lipcsében tért át az evangélikus vallásra s 1670-ben mindjárt ki is nyomtatta önigazoló beszédét, hálát adva Istennek, hogy lelki sötétségét megvilágosította.)

Zabanius Izsák (szül. 1632. Nyitra megye; megh. 1707. Nagy-Szeben), igazi nevén Cabány Izsák, felvidéki tót családból származott, de, mint annyi más tót prédikátor, német hitszónokká és német vallásos íróvá lett. Ifjabb éveiben — az akkori viszonyok kényszere és a vallási üldözés következtében — sokfelé hányódott-vetődött: Vittenbergában egyetemi hallgató, Breznóbányán iskolaigazgató, Eperjesen teológiai tanár volt; az erdélyi szászok közé menekülve velük érzelemben és gondolkodásban egybeolvadt; nagyszebeni tanári működése után a város első lelkipásztorának is megválasztották. Jól prédikált,

az ágostai hitvallást hevesen védte, Sámbár Mátyás jezsuitával éles hangon polemizált. Fia, Zabanius János, örökölte atyja írói tehetségét, de jámbor életét nem követte.

Zabanius János (szül. 1664. Eperjes; megh. 1703. Nagyszeben) nagyszebeni királybíró, a szászok grófja, Tübingenben fejezte be tanulmányait. Mint a filozófia magistere előadásokat is tartott az egyetemen. Hazatérve a nagyszebeni tanács szolgálatába lépett, csakhamar kitünt tehetségével, 1691-ben már az erdélyi szászok bécsi követe volt, I. Lipót császár és király aranylánccal ajándékozta meg és Sachs von Harteneck előnévvel nemesi rangra emelte, polgártársai is elhalmozták a megbecsülés minden jelével; ezek után mindenkit megdöbbentett, hogy a nagyszebeni tanács halálra ítélte és 1703 decemberében lefejeztette. Szörnyü dolgok derültek ki róla: gyilkosság, mérgezés, szerelmi merénylet, felségsértés és más főbenjáró bünök. Kivégzésekor mindössze negyven esztendős volt. Atyja, a közbecsülésben álló nagyszebeni evangélikus lelkipásztor, még megérte fia tragikus sorsát. Zabanius János eredeti tehetségre valló vallásos énekeket és világi költeményeket irt. A vele egyidőben verselő erdélyi szász lirikusok közül talán a legkiválóbb volt, nem pusztán alkalmi énekmondó, hanem az akkor szokásos frázisokon és versformákkal való játszáson túl is hangulatkeltő és közvetlen poéta.

Irodalom. — A magyarországi német irodalom fejlődésének részletes áttekintése Pukánszky Béla könyvében: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Az idevonatkozó magyar tudományos könyvek és értekezések közül kiemelhetők a következők: Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest. 1885. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Stromp László: II. Pilarik István élete. Protestáns Szemle. 1894. évf. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. III—IV. köt. Budapest. 1896—1898. — Bleyer Jakab: Magyar vonatkozású német ujságlapok a M. N. Múzeum birtokában. Magyar Könyvszemle. 1900. évf. — U. az: Német siralmas énekek Zrínyi Miklós halálára. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. évf. — Melich János: A magyar szótárirodalom. Budapest, 1907. — Adleff Norbert: Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez. Kolozsvár, 1907. — Porsche Rezső: Harteneck alakja a magyar és erdélyi

szász költészetben. Budapest, 1909. — Leffler Béla: Magyar vonatkozású német népénekek 1556—1697. Budapest, 1910. — Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél: Hain Gáspár krónikája. Lőcse, 1910—1913. — Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. — Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. — Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Budapest, 1922. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Lukinich Imre: Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója. Budapest, 1923. — Payr Sándor: Szenczi Fekete István, a hitehagyott püspök. Sopron, 1924. — Pukánszky Béla: A magyarországi protestáns exulánsirodalom a XVII. században. Protestáns Szemle. 1925. évf. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest. 1927. — Emericus: Egy dilingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen példány hasonmás kiadása Szent Imre emlékezetére Budapest, 1930. — Monsberger Ulrik: A hazai német naptárirodalom története 1821-ig. Budapest, 1931.

NÉHÁNY TANULSÁG.

A XVII. SZÁZADBAN még mindig kockán forog az ország léte. A török hatalom félelmes erővel támadja a Habsburg-ház uralma alatt álló királyi Magyarországot s ismételten elpusztítja Erdélyt is, mikor meggondolatlan fejedelmei szembeszállnak a szultán akaratával; de a magyarság még ebben a szorongatott helyzetében sem enged nemzeti öntudatából, szükség esetén bátran szembeszáll alkotmányáért és a protestáns vallásért a királyi udvarral s a török ellenében elszánt erővel védi országának megmaradt részeit. Ebben a korszakban hatalmasabb magyar egyéniségek tűnnek fel, mint a XVI. században: Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György a reformátusok, Thököly Imre az evangélikusok, Pázmány Péter, Esterházy Miklós, Zrínyi Miklós a katolikusok táborában. Még mindig a vallás az emberi cselekedetek irányítója. A társadalmi érintkezést és a politikai állásfoglalást a hitfelekezeti meggyőződés irányítja, az egyéni életben ez az igazi iránytű. A heves hitbuzgalom erőszakossága sok ártatlan embernek szerez borzalmas órákat s ha vérontásra — szorosan vallási kérdések miatt — csak ritkán kerül is a sor, egymás meghajszolása és erőszakos megtérítése bevett szokás. Nem a nép, a nemesség és a városi lakosság támad egymás

ellen — mind a három osztály eléggé türelmes — hanem az uralkodók, a főrangúak és a papság szítják a tüzet. Az irodalomnak is az a legfőbb problémája, hogy ki tudja leghatásosabban bebizonyítani a keresztény hitfelekezetek tanításainak igazságát.

A század utolsó negyedében korszakos történeti esemény köszönt be: a Habsburg-ház felszabadítja Magyarországot a másfélszázados török járom alól. Egészen nem tudja még kiszorítani az izlámot Magyarország területéről, de már Erdélyt is a maga jogara alá vonja. Semmi sem bizonyítja jobban a magyar nemzet megtörhetetlen erejét, mint az, hogy szörnyű elvérzésében is meg tudott állni. Izmait elmetszette a török, testét bilincsbe verte a győzelmes császári had, annyi lakossága sem volt, hogy a felszabadított területeknek csak egy részét is be tudta volna népesíteni, holott mindenki úgyszólván ingyen kapta a földet: mégis összeszedte magát s a század végén már készen állott a támadásra a jogait elkobzó császári uralom ellen.

Méltán csodálhatja az utókor, hogy ilyen keserves helyzetben — örökös hadizaj, szörnyű vérontás és füstölgő romok között — akadtak lelkes emberek, akik elfordultak napi gondjaiktól s tollat ragadva szolgálták nemzetük művelődését. Elsősorban papok az írók, de számos nemesúr is szívesen siet segítségükre: a papság által fenntartott iskolák vallásos tanítványai ők, egyben a magyar irodalomnak a világi szellem és világi témák felé térítői is. Birtokaikon gazdálkodnak, sokszor táborba szállnak, de otthonukban szívesen írnak és olvas-

nak; csakúgy, mint a felvidéki és erdélyi kisvárosok és falvak szószékein működő prédikátorok. Az Alföld török tájainak s a Duna és Tisza alsó mellékének nincsen írója, — népe is alig van.

A hazai német irodalom világfelfogásban és témákban a magyar irodalomhoz hasonló. A latinság itt is olyan erős, mint a magyar írók között, de a németnyelvű célkitűzések és eredmények aránylag kisebb jelentőségűek. Németország irodalma mindent megad a magyarországi németeknek; szinte csodálatos, hogy a külföldi kész termés mellett ők maguk is buzgón dolgoznak, messze túlhaladva a helyi igények követelményeit. Irói alkotásaik a tehetség és lelkesültség derék emlékjelei. Erdélyben, a Szepességen, a felvidéki és nyugatmagyarországi városokban számos kitűnő férfiú él, barátságos összeköttetésben németországi hitfeleikkel, bölcs egyetértésben a magyarsággal.

Az ellenreformáció küzdelmei több buzgó tót papot is írásra serkentenek, vallásos munkáikat azonban cseh nyelven írják s nem a tót nyelvet legtisztábban őrző középső nyelvjárásban: Zólyom, Liptó és Turóc tótjainak nyelvén. Még legközelebb áll az igazi tót nyelvhez Tamási Miklós jezsuita áldozópap és lipótvári katolikus egyházi szónok hitvitázó prédikálása. A katolikusok és evangélikusok között erős az ellenségeskedés; az utóbbiak jóval erősebbek a szellemi versenyben; íróik közül különösen Lani Illés trencsénvidéki superintendens, Pilarik István nyitramegyei pap és Sinapius Dániel zólyomradványi lelkipásztor tűnnek ki. A cseh nyelven író tót

papoknak három fő műfaja: az imádság, a prédikáció és a vallásos ének. A cseh irodalomnak ez a magyarországi kiágazása Tranoscius György liptószentmiklósi evangélikus lelkipásztor költői munkásságában virágzott ki legjobban. A sziléziai származású luteránus pap a XVII. század első felében az ágostai hitvallású tótok számára nagyhatású cseh énekeskönyvet szerkesztett (*Cithara Sanctorum.* Lőcse, 1635.), munkájába átmentette a megelőző emberöltők legszebb egyházi énekeit, latin és német szövegek alapján s részben a maga leleményéből új énekeket alkotott, felhasználta kortársainak tetszetősebb vallásos dalait is. A számos kiadásban megjelent énekeskönyv a magyarországi ágostai hitvallású evangélikus tótság körében olyan jelentőségű volt, mint Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása a református magyarság körében.

A hazai román irodalom az erdélyi görög keleti papság legelemibb egyházi szükségleteinek kielégítésére szorítkozott. Bethlen Gábor, a két Rákóczi György és Apafi Mihály erdélyi fejedelmek szívesen pártolták oláh alattvalóik vallásos törekvéseit; költségükön több vallásos fordítás jelenik meg; ezek között a teljes Újszövetség is. Az I. Rákóczi György idejében kinyomtatott románnyelvű református katekizmusra Moldva görög keleti érseke bosszúsan válaszol, de vitairatát az erdélyi fejedelmi udvar románul tudó papjai nem hagyják felelet nélkül. Erdélyben egyébiránt az oláh papság érdeklődése még a hivatalos egyházi szövegek iránt is fölötte csekély, nem úgy, mint Havasalföldön és Moldvában, ahol egyes

helyeken már figyelmet érdemlő vallásos könyveket és krónikákat írnak.

A XVII. század utolsó évtizedében helyezkedtek el a Délvidéken és néhány északibb fekvésű városban — Budán, Pesten, Egerben, Komáromban, Szentendrén — a törökök elől menekülő görög-keleti szerbek. Mivel a Balkán szerb lakói I. Lipót és a fényes porta küzdelmeiben a Habsburg-ház javára fogtak fegyvert mohamedán uraik ellen, méltán rettegtek az ozmánok bosszújától s patriarkájuk vezetése alatt nagy számmal vándoroltak be Magyarországba. Bár az idemenekülő rácok ősi hazájuk legtekintélyesebb szülöttei voltak, írni és olvasni csak papságuk tudott s a következő évszázadban ez a szerény tudású egyházi rend is a Kievből ideküldött orosz szerzetesek szellemi és nyelvi befolyása alá került.

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — A osztrák-magyar-monarchia írásban és képben. Magyarország. Nyolc kötet. Budapest, 1888—1901. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. III—VI. köt. Budapest, 1896—1898. — Moldován Gergely: A románság. Két kötet. Nagybecskerek, 1896. — Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. Két kötet. Budapest, 1896—1899. — Heinrich Gusztáv: Egyetemes irodalomtörténet. II—IV. köt. Budapest, 1905—1911. — Veress Endre: Erdélyi és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok. Kolozsvár, 1910. — Szabó Oreszt: Nemzetiségi ismertető könyvtár. Hét kötet. Budapest, 1913. — Bitay Árpád: A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése. Gyulafehérvár, 1922. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Benedek Marcell: Irodalmi lexikon. Budapest, 1927. — Dézsi Lajos: Világirodalmi lexikon. Budapest, 1930.

MUTATÓ.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MUTATÓ.

A Kiadások és Irodalom nélkül.

Aáchs Mihály. 160, 226.
Actio Curiosa. 530, 532.
Alstedius János Henrik. 33, 569, 570.
Alszeghy Zsolt. 523, 527, 532.
Alvinczi Énok. 247.
Alvinczi Péter. 40, 41, 59, 60, 76, 77, 93, 107, 122, 127—134, 140, 184, 304, 310, 538, 574.
Andrássy Miklós. 451, 452.
Andrássy Péter. 452, 478.
Andreades Mihály. 147.
Angyal Dávid. 191.
Apafi Mihály. 134, 135, 136, 155, 293, 311, 501, 502, 503, 506, 507, 508, 540, 542, 585, 598, 611.
Apafi Mihályné Bornemissza Anna. 181.
Apáczai Csere János. 165—177, 185, 201, 209, 210, 563—566, 574, 591, 594.
Apor István. 337, 466.
Apostagi-graduál. 337.
Apponyi Balázs. 574.
Aquinói Szent Tamás. 75, 551.
Arany János. 434, 436, 465, 481.
Ariosto. 420.
Aristoteles. 170, 538, 551.
Arndt János. 299, 300.
Auer János Ferdinánd. 597.
Aventinus. 121, 122, 149.
Ács Mihály. 226.
Ághy Orsolya. 305.
Ágoston Péter. 108.

Babócsay Izsák. 195.
Bacon. 538.
Bacsányi János. 481.
Badics Ferenc. 371, 477, 479, 483, 531.
Bajza József. 297.
Baksai György. 335.
Baksay Ábrahám. 349.
Balassa Bálint báró. 42, 199, 201, 230, 233, 280—308, 325, 393, 394, 436, 458, 475.
Balassa Bálint gróf. 287, 288.
Balassa Imre. 306.
Balassa Judit. 292, 294.
Balásfy Tamás. 92, 93, 159, 538, 574.
Balduinus Frigyes. 60.
Balla Károly. 325.
Balog Elemér. 578.

Balog István. 15, 156, 316.
Balogh Zsigmond. 277.
Balogi-cancionale. 337.
Barakonyi Ferenc. 287, 288, 353.
Baranyai Ilona. 448, 449.
Barcsai Ákos. 174.
Barkóczy Ferenc. 144.
Baróti Miklós. 108.
Baróti Szabó Dávid. 480.
Bartha Boldizsár. 195.
Bartók György. 135.
Bartók István. 289.
Basire Izsák. 173.
Batizi András. 230.
Batthyány Ádám. 382, 387, 388.
Batthyány Ferenc. 239.
Batthyány Orbán. 230.
Bayer János. 538.
Bayer József. 477, 526.
Bánffy Dénes. 365.
Báróczi Sándor. 208.
Bársony György. 544.
Bátai György. 160.
Báthori Gábor. 362.
Báthory Erzsébet. 148, 150, 151, 159.
Báthory Zsófia. 155.
Bátori Mihály. 160.
Bátorkeszi István. 316.
Bátorkeszi Szegi Lajos. 108.
Beccanus Márton. 102.
Bedegi Nyári Ferenc. 193.
Bellaágh Aladár. 97.
Bellarmin Róbert. 64, 74, 75, 76, 102.
Benczédi Székely István. 198, 230.
Beniczky Péter. 282, 289, 475.
Beöthy Ákos. 556.
Beöthy Zsolt. 70, 148, 170, 233, 481, 434, 436, 522, 526.
Bercsényi Miklós. 356, 359.
Beregszászi Pál. 355, 357.
Bessenyei György. 477.
Bethlen Elek. 194.
Bethlen Farkas. 182, 576, 577.
Bethlen Gábor. 33, 36, 77, 78, 95, 98, 107, 128, 131, 132, 133, 137, 139, 140, 154, 182, 188, 190, 234, 240, 249, 305, 309, 310, 312, 346, 363, 379, 385, 552, 554, 570, 571, 572, 578, 608, 611.
Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsánna l. Károlyi Zsuzsánna.
Bethlen János. 182, 185, 576, 577.
Bethlen Kata. 182.
Bethlen Miklós. 143, 169, 174, 180, 182, 185, 193, 202.
Beust Joachim. 147, 150.
Beythe István. 150, 198.
Bezerédi Zsigmond. 193.
Béldi Pál. 365.
Béllyei-graduál.
Béza Tivadar. 231, 236.
Bibliai históriák. 343—344.
Bihari János. 325.
Binder Jenő. 522.
Bisterfeld János Henrik. 33, 173, 569, 570, 571.

Bocatius János. 239, 572.
Bocskai István. 130, 131, 181, 190, 249, 304, 572, 608.
Bod Péter. 127, 129, 135, 146, 157, 169, 191, 193, 210, 480, 539, 540, 546, 547, 571, 574, 578, 586.
Bod Péter graduálja. 337.
Bodnár Zsigmond. 70, 148, 233, 435, 436, 482.
Bodolai-graduál. 337.
Bodor Gellért. 160, 200.
Bodó János. 255, 343, 344.
Bogáti Fazekas-kódex. 337.
Bojti Gáspár. 578.
Bolland János. 577.
Borbély-kódex. 337.
Bornemissza Anna. 181, 507.
Bornemisza Péter. 64, 198, 230.
Borsos Tamás. 193, 195.
Bor és víz dícsérete. 531.
Bor és víz vetélkedése. 531.
Boyssardus János. 421.
Bökényi János. 247.
Brandenburgi Katalin. 140, 312, 313, 570.
Brassai-kódex. 337.
Brebiriek. 383.
Brewer Lőrinc. 35, 496.
Brewer Sámuel. 35.
Brodarics István. 348.
Brunczvik Tóbiás. 347, 363.
Budina Sámuel. 421.
Buga Jakab éneke. 321.
Busbequius. 426.
Bussaeus Mihály. 131, 132, 133.
Buzinkai Mihály. 155, 539.

Cabány Izsák. 544, 605.
Campianus. 203.
Cantus catholici. 215.
Caraffa Antal. 573.
Cato. 281.
Cenzura. 37.
Cesti. 526.
Cicero. 567.
Claudianus. 478.
Coccejus János. 540.
Colonnai Guido. 506.
Comenius. 33, 145, 165, 171, 478, 538.
Comico tragoedia. 518.
Constantinus és Victoria. 529, 532.
Czegei Vass György. 195.
Czeglédi István. 99, 101, 135, 136, 203, 353, 364.
Czobor Erzsébet. 181, 291.
Czobor Mihály. 478.
Csanaki Máté. 539.
Csanádi Pál. 139, 160.
Csákányi Imre. 574.
Csáky István. 312.
Csáti-graduál. 337.
Cseh Jakab. 160.
Csepreg Romlása. 345, 363.
Csepregi Turkovics Mihály. 160, 202.
Csere János. 165–177, 185, 201, 209, 210, 563—566, 574, 591, 594.

Csergő Bálint. 576, 578.
Csernátoni Pál. 540, 543.
Csernátonyi Miklós. 357, 574.
Csete István. 108.
Csécsi Miklós. 542.
Csiba Márton. 160.
Csíkcsobotfalvi Kájoni-kézirat. 337.
Csipkés György. 41, 143, 161, 544, 545, 574, 582, 584.
Csoma István. 335.
Csoma-kódex. 335.
Csombor Márton. 161, 182, 191, 575.
Csulai György. 160. 173.
Csulyak István. 160.
Csurgói-graduál. 337.
Csuzi Cseh Jakab. 160.

Dajka János. 11, 141, 160, 224.
Dares Phrygius. 506.
Darholcz Ferenc. 241.
Dáli János. 152, 153, 161, 201.
Dániel Polixena. 300.
Dávid Ferenc. 124, 137, 246.
Deák Ferenc. 358.
Debreczeni Ember Pál. 160.
Debreczeni Kalocsa János. 160.
Debreczeni Péter. 161.
Decsi István. 335.
Decsi-kódex. 335.
Dengelegi Péter. 96, 160.
Derecskei Ambrus. 160.
Descartes. 165, 170, 172.
Dezső-kódex. 337.
Dési Márton. 540, 547.
Dézsi Lajos. 148, 194, 233, 363, 483, 522, 532, 435.
Dictys. 506.
Diószegi István. 160.
Divény megvétele. 364.
Dobokay Sándor. 108, 203.
Dobronoki György. 541.
Dobronoki Mihály. 105.
Draskovich Eusebia. 380, 387, 393.
Dráma fejlődése. 511—533.
Dugonics András. 208, 478, 480.
Duló Gábor. 306.

Egyetem. 32, 80, 81.
Egyházi szónoklat. 55—164.
Eisenberg Péter. 597.
Ember Pál. 160.
Endrei Ákos. 436.
Enyedi Gáspár. 542, 543.
Enyedi István. 160, 202, 574.
Enyedi János. 160.
Eőssi András. 246, 247, 249.
Ephemerides Latinae. 43.
Erdélyi-graduál. 337.
Erdélyi János. 170.
Erdélyi Pál. 289, 358.
Erdődy Gábor. 144.
Esterházy Miklós. 78, 79, 80, 81, 93, 134, 182, 186, 188, 189, 191, 218, 219, 346, 386, 387, 556, 608.
Esterházy Pál. 38, 92, 93, 189, 302, 451, 452, 468—470, 474, 578.
Esterházy Tamás. 161.

Esterházy tabulatúrás könyv. 337.
Eszéki István. 515.
Evlia Cselebi. 382.
Énekeskönyvek. 334—340.
Énekköltés. 261.
Érsekújvári Orbán. 160.

Faludi Ferenc. 208.
Farkas Fábián. 318.
Farkas János. 351, 357.
Fazekas Miklós. 230.
Fekete István. 156.
Felvinczi György. 43, 343, 524.
Felvinczi Sándor. 160.
Ferenczi Zoltán. 148, 149, 358, 437, 482.
Ferinari Kunigunda. 239.
Fényes István. 357.
Filiczki János. 568, 571, 574.
Finászy Ernő. 170.
Florindo. 599.
Fodor Pál. 277.
Foktövi János. 160.
Forgách Ferenc. 55, 73, 75, 76, 102, 103, 104, 107, 421.
Forró György. 81, 108.
Fortunatus históriája. 493.
Fóris Ferenc. 99, 100, 545, 574, 584.
Fraknói Vilmos. 70, 92.
Frangepán Ferenc. 391.
Frangepán Katalin. 383, 387, 390, 391.
Frank Bálint. 596, 597.
Fronius Márk. 595, 598.
Frölich Dávid. 598.
Fűsűs János. 160.

Gaál Mózes. 391.
Gálszécsi István. 230.
Geleji Katona István. 11, 41, 124, 125, 136—142, 153, 172, 173, 200, 208, 211, 224, 225, 310, 329, 330, 537, 558—562, 574, 591, 594.
Gerhard János. 161,
Gesta Romanorum. 505.
Gorgias János. 596, 599.
Gosztonyi István. 335.
Gosztonyi-kódex. 335.
Göncz Miklós. 147, 160.
Gönczi György. 220, 225.
Görgei Judit. 448, 451, 452.
Gragger Róbert. 532.
Greksa Kázmér. 436.
Grodecz Menyhért. 132.
Gulyás József. 300, 365, 368.
Günther András. 599.
Gvadányi József. 480.
Gyalui Farkas. 194, 195, 367.
Gyarmathi Miklós. 58.
Gyárfás Tihamér. 532.
Gyirva Vencel. 256, 257, 496,
Gyöngyösi Gábor. 453.
Gyöngyösi György. 453.
Gyöngyösi István. 48, 49, 181, 210, 296, 325, 355, 356, 364, 371, 433, 434, 445—487, 529, 592.
Gyöngyösi János. 447, 448.

Gyöngyösi László. 449.
Gyöngyösi-toldalék. 337.

Hafenreffer Mátyás. 158.
Hahn Adolf. 474.
Hain Gáspár. 600.
Hajnal István. 187.
Hajnal Márton. 436.
Hajnal Mátyás. 108, 143, 218, 220.
Haller Gábor. 193, 195, 507.
Haller János. 312, 505.
Harsányi Ferenc. 357.
Harsányi György. 318.
Harsányi István. 300, 368.
Hármas História. 505.
Hegedüs János. 161.
Heliodoros. 477, 478.
Heller Bernát. 436, 438.
Heltai Gáspár. 36, 230, 498.
Herkó Páter. 157.
Hevenesi Gábor. 541, 576, 577.
Hidvégi Mikó Ferenc. 27, 195.
Hírlap. 43.
Históriás énekek. 345—369.
Hitvitázó irodalom. 55—164.
Hodászi Lukács. 160.
Homeros. 420, 423, 480.
Horatius. 281, 567.
Horvát István. 605.
Horváth Cyrill. 71, 149, 170, 233, 435, 436, 482, 526.
Horváth János. 483, 483.
Hölischer-kódex. 337.
Hubay-kódex. 337.
Humajun Námé. 498.
Hunnius. 122, 149, 161.
Hutter Illés. 238.
Hutter Leonhard. 145.

Illésházi Gáspár. 150.
Illésházy István. 181, 304.
Illyefalvi István. 108.
Illyés András. 94, 95.
Illyés István. 108, 216, 219.
Imre Sándor. 171.
Ipolyi Arnold. 92, 102, 303.
Irodalomtörténet előzményei. 198, 580.
Iskolai drámák. 513, 515, 568—569.
Iskolázás. 32.
Istvánffy Miklós. 574.

Jacobinus János. 367.
Jaklin Balázs. 108.
Jancsó Benedek-kódex. 337.
Jancsó-kódex. 337.
Janus Pannonius. 574.
Jászberényi Pál. 542, 574.
Jezsuita iskolai drámák. 513, 568.
Jezsuiták. 32.
Jósika Miklós. 391.

Kabai Bodor Gellért. 160, 200.
Kalocsa János. 160.
Kanizsai Pálfi János. 144, 160.
Kanyaró Ferenc. 437.
Kaposi Sámuel. 574.
Kara Musztafa. 532.
Karnarutics Bernát. 421.

Karner Egyed. 568, 571.
Kastner Jenő. 523, 526.
Katona István. 11, 41, 124, 125, 136—142, 153, 172, 173, 200, 208, 211, 224, 225, 310, 329, 330, 537, 558—562, 574, 591, 594.
Kazay-kódex. 337.
Kazinczy András. 287, 290.
Kazinczy Ferenc. 291, 434, 480.
Kádár István. 351.
Kádár-énekeskönyv. 337.
Kájoni János. 216, 219.
Kájoni-kódex. 337.
Káldi György. 42, 91, 95, 96, 97, 98, 183, 203.
Kállai Fényes István. 357.
Kálmáncsai-graduál. 337.
Kálnoki Sámuel. 190.
Kálvin János. 123, 231, 236.
Károlyi Gáspár. 69, 96, 123, 143, 144, 194, 203, 225, 235, 343.
Károlyi Zsuzsánna. 128, 140, 181, 183, 240.
Keczer Menyhért. 318.
Keczer Sándor. 365.
Kecskeméti János. 160.
Kecskeméti-graduál. 338.
Kegel Fülöp. 161.
Keglevich Miklós. 157, 287, 291.
Kemény János. 179, 181, 187, 202, 460, 461, 462, 463, 466.
Kemény Jánosné Lónyai Anna. 181.
Kemény Zsigmond. 191.
Kempis Tamás. 208.
Kende Gábor. 318.
Kepler. 238.
Keresszegi István. 160.
Keresztesi Máté. 104.
Keresztúri Bálint. 542.
Keresztúri Pál. 142, 143, 146, 219, 542, 574.
Kertész Ábrahám. 35, 36.
Keserüi Dajka János. 11, 141, 160, 224.
Kéry János. 543, 579, 582.
Kéziratos énekeskönyvek. 261, 334—340.
Király Imre. 574.
Kis István. 200, 582.
Kis Miklós. 36, 180, 193, 202, 211, 367, 575, 586.
Kiss Imre. 99, 136, 155.
Kisdi Benedek. 216, 220.
Kisfaludy László. 276.
Kiskomáromi István. 200.
Kisztei Péter. 160.
Klesch Dániel. 600.
Klesch Kristóf. 601.
Klesch-család. 596.
Klösz Jakab. 35.
Knauz Nándor. 81.
Kocsi Csergő Bálint. 576, 578.
Koháry István. 181, 284, 291, 452, 477.
Kollonich Lipót. 97, 578.
Kolosi Török István. 255, 343.
Komáromi István. 316.
Komáromi János. 193.
Komáromi Csipkés György. 41,

143, 161, 544, 545, 574, 582, 584.
Komáromy András. 360, 362.
Komáromi énekeskönyv. 335.
Komáromi-kódex. 335.
Komédia Erdélyről. 530, 532.
Komjátszegi-graduál. 338.
Koncz József. 363.
Kopcsányi Pap Márton. 100.
Kornis Katalin. 507, 508.
Korocz György. 161.
Kovács József. 278.
Kovács Pál. 195.
Kóburg-Kohárý. 298.
Kónyi János. 433.
Ködi Farkas János. 351, 357.
Köleséri Sámuel. 136, 160, 201.
Könyvek. 34.
Könyvesboltok. 40.
Könyvnyomtatás. 34.
Könyvtárak. 40.
Köpeczi Bálint. 542, 543.
Körmendi-kódex. 335.
Köröspataki János. 350, 358.
Körtvélyesi János. 333.
Kőrösi Márk. 131.
Kőrösi Sándor. 437, 438.
Kőrösi Radó István verseskönyve. 337.
Kőszeghy Pál. 356, 358, 532.
Kőszeghy Zsuzsánna. 359.
Közoktatás. 32.
Krestianszky Jób. 602.
Kristóf György. 135.
Krónikások. 178.
Kubelik János. 336.
Kulcsár György. 198, 199.
Kuruc költészet. 314—328.
Kuun Géza. 335.
Kuun-kódex. 335.

Labsánszky János. 601.
Lackner Kristóf. 43, 572.
Laczkó Géza. 391.
Laczkó Máté. 195.
Ladiver Illés. 544.
Landovics István. 108.
Lang Mátyás. 596, 602.
Lani György. 602.
Lani Illés. 610.
Laskai János. 49, 160.
Latin irodalom. 535—587.
Lázár-drámák. 518.
Lessius Lénárd. 102.
Lethenyei István. 12, 144, 145, 160, 161.
Leukippe históriája. 370, 372.
Leunclavius János. 421.
Levélírók. 178.
Lépes Bálint. 42, 76, 108.
Lipcsei-kódex. 336.
Lipóczi Keczer Sándor. 365.
Listius Ferenc. 361.
Listius János. 361.
Listius László. 42, 348, 359, 433.
Listius Sebestyén. 361.
Lisznyai Kovács Pál. 195.
Lobwasser Ambrus. 231, 232.
Lobkowitz Poppel Éva. 239, 380, 385.
Lorántfy Zsuzsánna. 35, 138,

145, 152, 155, 174, 181, 187, 190, 311.
Lotz Károly. 81.
Lovász István. 161.
Lónyai Anna. 181, 461, 462, 463, 466.
Lónyai Zsigmond. 186.
Löbl Mária Zsófia. 380, 388, 390.
Lugossy József. 336.
Lugossy-kódex. 336.
Lupuj vajda. 350, 363.

Machiavelli Miklós. 431.
Madarász Miklós. 148, 160.
Madách Gáspár. 287, 298.
Madách Imre. 298.
Magelona históriája. 495.
Magyari István. 55, 57, 75, 111—122, 147—151, 159, 171.
Magyari Péter. 247.
Makai Máté. 574.
Malomfalvi Gergely. 42, 108.
Manlius János. 147, 148.
Mapes Valter. 531.
Margalits Ede. 436.
Margitai Péter. 160.
Marino. 394, 437.
Marot Kelemen. 231.
Martonfalvi György. 151, 200, 201.
Matkó István. 101, 152.
Mayer János. 299.
Mágócsy Ferenc. 130.
Mátéfi János énekeskönyve. 338.
Mátéfi Pál énekeskönyve. 338.
Mátray Ernő. 358.
Mátray Gábor. 336.
Mátray-kódex. 261, 336.
Medgyesi Pál. 125, 138, 152, 153, 201.
Mészöly Gedeon. 434, 532.
Mihál Farkas gyüjteménye. 338.
Mihály deák kódexe. 336.
Mihálykó János. 161.
Mikes Kelemen. 359.
Mikó Ferenc. 27, 195.
Mikolai Hegedüs János. 160.
Milotai Nyilas István. 140, 154.
Miskolczi Csulyak István. 160.
Miskolczi Pásztor István. 363.
Miskolczi Zsigmond. 515.
Misztótfalusi l. Tótfalusi.
Molnár Albert. 96, 107, 123, 124, 156, 161, 166, 182, 198, 203, 211, 216, 219, 225, 227, 230—245, 305, 332, 538, 575, 584, 591, 611.
Molnár Ferenc. 344.
Molnár Gergely. 127, 130.
Molnár János. 241.
Monoszlai András. 41, 58.
Montecuccoli Rajmund. 389, 390, 432.
Móric fejedelem. 238.
Musculus András. 161.
Müller Henrik. 156.

Nadányi János. 543, 574, 579.
Nagy Benedek. 59, 93, 158, 160.
Nagy Péter. 276.

Nagy Sándor. 334, 505.
Nagy Tamás. 336.
Nagy Martonfalvi György. 151.
Nagy Szabó Ferenc. 195.
Nagyari József. 160.
Nádasdi János. 42.
Nádasdy Ferenc. 42, 112, 113, 116, 146—151, 159, 181, 186, 188.
Nádasdy Pál. 160.
Nádasi János. 545.
Nánási Lovász István. 160.
Náray György. 216, 221.
Neményi Imre. 170, 171, 172.
Négyesy László. 435, 436, 437, 526.
Népköltészet. 329—331.
Novella fejlődése. 489—510.
Nógrádi Mátyás. 160.
Nyári Ferenc. 193.
Nyáry Krisztina. 131, 219.
Nyelvújító kísérletek. 207.
Nyéki Vörös Mátyás. 217, 221.
Nyilas István. 140, 154.
Nyomdák. 34.
Nyúl éneke. 255.

Oktatás. 32.
Oktató költészet. 251.
Ompolyi Mátray Ernő. 358.
Otrokocsi Fóris Ferenc. 99, 100, 545, 574, 584.
Opera. 523, 526.
Orbán pápa. 79.
Osiander András. 159.
Ovidius. 281, 464, 465, 478, 480, 567.
Óvári-graduál. 338.

Önéletírók. 178.
Öreg-graduál. 224.
Örvéndi Molnár Ferenc. 344.

Palinodia. 474.
Palocsay György. 532.
Pancsatantra. 498.
Pankotai Tamás. 247.
Pap Károly. 358.
Pap Márton. 100.
Paskó Kristóf. 365.
Patai István. 160.
Patai János. 126.
Pataki István. 540.
Pataki Fűsűs János. 160.
Patay-graduál. 338.
Pater Pál. 603.
Payr Sándor. 148, 149, 158, 363, 556.
Pazmaneum. 78.
Pál András énekeskönyve. 338.
Pálfi János. 144, 160.
Pálffy Mór. 325.
Pálházi Göncz Miklós. 147, 160.
Pápai Páriz Ferenc. 36, 160, 161, 193, 200, 202, 299, 516, 574, 585.
Pápai Páriz Imre. 160.
Pápay Sámuel. 480.
Páriz Ferenc. 36, 160, 161, 193, 200, 202, 299, 516, 574, 585.
Páriz Imre. 160.

Pásztor István. 363.
Pázmány Miklós. 287, 298.
Pázmány Péter. 32, 34, 41, 42, 48, 50, 55—89, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 102, 105, 106, 107, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 148, 149, 158, 159, 170, 182, 188, 191, 208, 211, 215, 220, 282, 298, 329, 379, 380, 384, 385, 386, 475, 537, 538, 541, 551—557, 560, 574, 591, 593, 608.
Pekry Lőrinc. 299, 300, 301, 302.
Pekry Lőrincné l. Petrőczy Kata Szidónia.
Petheő Gergely. 42, 178, 189, 190.
Petkó János. 161, 203.
Petkó Zsigmond. 315.
Petneházy Dávid. 318.
Petrarca. 185.
Petrovay Miklós. 336.
Petrovay-kódex. 336.
Petrőczy István. 300.
Petrőczy Kata Szidónia. 154, 161, 202, 286, 299, 337.
Peucker György. 574.
Péczeli Király Imre. 574.
Pécsi Simon. 141, 246, 248.
Pécsváradi Péter. 160.
Pilarik István. 603, 610.
Pilarik-család. 596.
Pintér Jenő. 362.
Piscator Lajos Fülöp. 33, 570.
Plotschius György. 597.
Polemikus irodalom. 55—164.
Poliandin. 599.
Politikai költészet. 309—313.
Pongrácz István. 131.
Ponori Thewrewk József. 367.
Pozsonyi-kézirat. 338.
Pósaházi János. 99, 101, 155, 156, 546, 574.
Prágai András. 160.
Prépostvári Zsigmond. 313.
Prosopopoeia. 474.
Protestáns iskolai drámák. 515, 569.
Prózai elbeszélés fejlődése. 489—510.
Pseudokallisthenes. 505.
Puha Pál. 105, 106.
Pulszky Ágost. 556.
Pyramus históriája. 370, 371.

Rabutin. 301.
Radecius Bálint. 604.
Radnai Béla. 81.
Radvánszky Béla. 298, 303.
Radvánszky-kódex. 337.
Ragyóczi Péter. 220.
Ramus Péter. 165, 539.
Ravasz László. 71, 129, 138.
Ráby István. 276.
Rácz Lajos. 171.
Ráday Gedeon. 433, 434.
Ráday-graduál. 338.
Rájnis József. 480.
Rákóczi Erzsébet. 287, 302.
Rákóczi Ferenc. 291, 296, 301, 302, 448, 453, 455, 503.

Rákóczi György. 79, 80, 137, 138, 141, 142, 143, 145, 146, 152, 153, 154, 155, 156, 171, 173, 174, 182, 186, 187, 190, 224, 225, 240, 248, 249, 310, 311, 350, 351, 364, 381, 387, 388, 389, 456, 461, 500, 530, 542, 569, 571, 608, 611.
Rákóczi Zsigmond. 571, 573.
Regény fejlődése. 489—510.
Reuchlin. 344.
Reusner Miklós. 421.
Rédei László. 193.
Révai Miklós. 480.
Révai Péter. 576, 578.
Révész Imre. 357.
Rheda Péter. 154.
Riedl Frigyes. 49, 483, 484.
Rimay János. 42, 181, 199, 201, 239, 282, 302, 475.
Rittershausen Konrád. 237, 238.
Rodericus Alfonsus. 95.
Rosnyai Dávid. 193, 195, 490.
Rotterdami Erazmus. 122, 149, 161.
Rozsnyai János. 36.
Rómer Flóris. 359.
Rónai Horváth Jenő. 437.
Rudics-kódex. 338.
Rumy Károly. 187.
Ruyter Mihály. 15, 16, 156.

Sachs von Harteneck. 606.
Salamon Ferenc. 434.
Salánki György. 161.
Sallai István. 42, 108.
Samarjai János. 144, 145, 161.
Sámbár Mátyás. 99, 101, 144, 152, 155, 606.
Sándor János. 247.
Sándor Pál. 193.
Sándor-regény. 505.
Sárkány István. 278.
Sárospataki passionalis. 338.
Sárospataki verseskönyv töredéke. 337.
Sárpataki Mihály. 161.
Schesaeus Keresztély. 421.
Schmidt Attila. 477.
Schwartz János. 532, 569, 573.
Scultetus Ábrahám. 123.
Sebesi Ferenc. 193.
Sellyei Balog István. 15, 156, 316.
Sennyey László. 547.
Sepsi Laczkó Máté. 195.
Seregély-Kájoni-kódex. 338.
Serpilius György. 604.
Serpilius-család. 596.
Sik Sándor. 391.
Siklósi Mihály. 230.
Simor János. 81.
Sinai György. 604.
Sinapius Dániel. 610.
Sinka György. 247.
Sirola Ferenc. 434.
Skaricza Máté. 103, 230, 582.
Sommer János. 574.
Somogyi Pál. 336.
Somogyi-kódex. 337.
Somosi Petkó János. 161, 203.
Spangár András. 190.

Spáczay-graduál. 338.
Stankovics János. 108.
Stier Teofil. 434.
Stromp László. 170.
Subicsok. 383.
Sylvester János. 207, 333, 584.

Szabó Ferenc. 195.
Szabó János. 477.
Szabó Károly. 496.
Szamosközy István. 27, 183, 363.
Szamota István. 193.
Szalay László. 169, 185, 187.
Szalárdi János. 146, 178, 191, 358.
Szatmárnémeti Mihály. 161, 202.
Szatmárnémeti Sámuel. 574.
Szádeczky Lajos. 362.
Szántó István. 72, 74.
Szász Károly. 391.
Szegedi Ferenc. 216, 220, 221.
Szegedi Gergely. 198, 230.
Szegedi Kis István. 200, 582.
Szegedi Lajos. 108.
Szegedy Rezső. 436.
Szekfü Gyula. 18.
Szelepcsényi György. 37, 38, 81, 450, 548.
Szeles János. 371.
Szencsey György. 336.
Szencsey-daloskönyv. 336.
Szencsey-kódex. 261, 336.
Szenczi Pál. 161.
Szenczi Fekete István. 156.
Szenczi Kertész Ábrahám. 35, 36.
Szenczi Molnár Albert. 96, 107, 123, 124, 156, 161, 166, 182, 198, 203, 211, 216, 219, 225, 227, 230—245, 305, 332, 538, 575, 584, 591, 611.
Szendrey Zsigmond. 331.
Szent Ágoston. 179, 185.
Szent Bernát. 217.
Szentiványi Márton. 37, 38, 43, 548, 582.
Szentmártoni Bodó János. 255, 343, 344.
Szentpéteri István. 127, 161.
Szepesy Ignác. 96.
Szepessy Pál. 317, 318.
Szepsi Csombor Márton. 161, 182, 191, 575.
Szepsi Korocz György. 261.
Széchenyi György. 146.
Széchenyi István. 82, 437.
Széchy Károly. 435, 436, 437.
Széchy Mária. 447, 450, 451, 455—466.
Szécsi János látomása. 491.
Székely Ferenc. 574.
Székely István. 198, 230.
Széll Farkas. 336, 357.
Széll-kódex. 336.
Szilágyi Sándor. 170, 172, 184, 190, 578.
Szily András. 108.
Szily Kálmán. 170.
Színészet. 43.
Szinyei Merse-kódex. 337.
Szivák Iván. 477.
Szombatosok. 141, 246.

Szónoklat. 55—164.
Szőlősi István. 366.
Szőnyi Nagy István. 157.
Sztárai Mihály. 198, 216, 230, 529.
Sztrakos Albert. 291.

Takáts Sándor. 438.
Tamási Miklós. 610.
Tanítás. 32.
Tarnóczy István. 108.
Tasi Gáspár. 108.
Tasso. 394, 420, 437.
Tatrosy György. 337.
Tatrosy György verseskönyve. 337.
Tárkányi Béla. 96.
Telegdi Miklós. 34, 42, 69, 198, 203.
Teleki Jánosné Bornemissza Anna. 181.
Teleki Mihály. 181, 300, 301, 312, 365, 502, 506, 507, 508.
Teleki-énekeskönyv. 337.
Tesla Mihály. 278.
Tescheni Vencel. 496.
Tesseni Vencel. 496.
Thaly Kálmán. 300, 302, 313, 325, 357, 358, 359, 363, 364, 365, 474, 531, 532.
Thann András. 605.
Thewrewk József. 367.
Thoroczkai Máté graduálja. 338.
Thoroczkai Zsigmond daloskönyve. 337.
Thököly Erzsébet. 300.
Thököly Imre. 24, 181, 195, 291, 292, 293, 294, 295, 300, 317, 319, 320, 325, 392, 448, 451, 452, 470—474, 570, 573.
Thököly Imréné l. Zrínyi Ilona.
Thököly haditanácsa. 316.
Thurzó Ádám. 13.
Thurzó György. 59, 76, 181, 239, 305.
Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet. 181.
Thurzó Imre. 219, 131.
Thurzó Mária. 290.
Thury József. 436.
Tilly. 240.
Tinódi Sebestyén. 345, 356.
Tofeus Mihály. 161.
Tokaji veszedelem. 365.
Toldalagi Mihály. 195.
Toldy Ferenc. 70, 148, 158, 170, 186, 194, 233, 288, 306, 362, 434, 436, 437, 481, 496, 522, 526.
Tolnai István. 161, 247, 542.
Tolnai Mihály. 161.
Tolnai Dáli János. 152, 153, 161, 201.
Tompa Mihály. 434.
Tordai Benedek. 230.
Tordai János. 106, 227, 338.
Toroczkai János. 141.
Toroczkai Máté. 141.
Tóth Ernő. 135.
Tóth István. 433.

Tótfalusi Kis Miklós. 36, 180, 193, 202, 211, 367, 575, 586.
Török István. 255, 343.
Tranoscius György. 611.
Trostler József. 149.
Tröster János. 577, 604.
Tudománypártoló társaság. 43.
Tunyogi Sámuel. 278.
Turkovics Mihály. 160, 202.
Turóczi-Trostler József. 149.
Túri György. 568, 573, 574.
Tyukodi György. 108.
Tyukodi Márton. 161.

Udvarhelyi Miklós. 325.
Ujfalusi Imre. 203.
Ürményi József. 360.

Vallásos énekköltés. 215, 224, 246.
Vallásos irodalom. 55—164.
Varázséji Gusztáv. 291.
Varsóczy István. 344.
Vasady Gyula. 337.
Vasady-kódex. 337.
Vass György. 195.
Vathay Ferenc. 195, 275, 367.
Válaszúti György. 103.
Váli Béla. 527.
Váradi Mátyás. 161.
Váradi Mihály. 574.
Várdai Béla. 72, 556.
Vásárhelyi Gergely. 42, 108.
Vásárhelyi daloskönyv. 261, 337.
Vásárhelyi-kódex. 337.
Vedelius Miklós. 49.
Verbőczy István. 255.
Veres Ferenc. 174.
Veresmarti Mihály. 41, 42, 91, 92, 101—108, 179, 195, 202, 240, 528.
Veress Endre. 189.
Vergilius. 420, 423, 478, 480, 567,
Verselés fejlődése. 332.
Veszelin Pál. 161.
Végkecskeméti Mihály. 230.
Vékony Antal. 434.
Világi énekköltés. 261.
Vinkovics Benkő. 12.
Vinnai Erzsébet. 291.
Visio Philiberti. 217.
Vitairatok. 55—164.
Vitnyédi István. 181, 189.
Vörös Lőrinc. 549.
Vörös Mátyás. 217, 221.
Vörösmarty Mihály. 556.

Wallenstein. 78.
Warbeck Vitus. 493.
Wellingrandt Mihály. 605.
Wendelinus. 135.
Wesselényi Ferenc. 314, 388, 390, 447, 449, 450, 455—466.
Wesselényi Pál. 318.
Wollebb János. 144.

Zabanius. 544.
Zabanius Izsák. 595, 605, 606.
Zader Jakab. 161.

Zichy Péter. 287, 306.
Zilahi János. 367.
Zimmermann Zsigmond. 43.
Zoltai Lajos. 358.
Zólyomi Boldizsár. 161.
Zólyomi Dávid. 276, 313.
Zólyomi Szabó János. 477.
Zrínyi Ádám. 382, 389, 390, 391.
Zrínyi Ilona. 181, 294, 325, 383, 390, 391, 451, 470—474.
Zrínyi János. 391.
Zrínyi Miklós. 29, 42, 43, 48, 122, 170, 181, 182, 185, 189, 190, 210, 277, 288, 325, 349, 352, 353, 364, 377—444, 447, 480, 529, 543, 579, 582, 591, 592, 608.
Zrínyi Péter. 382, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 423, 424.
Zschorn. 478.
Zubriczky Aladár. 81.
Zvonarics György. 158.
Zvonarics Imre. 11, 59, 93, 158, 161.
Zvonarics Mihály. 159, 161.
Zsámboki János. 349, 421.
Zsidózó magyarok. 246.
Zsoltárfordítás. 230.

TARTALOM.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

Bevezetés.

Lap

Történeti mozzanatok ... 7
Általános műveltség ... 32
Irói törekvések ... 46

A XVII. század közérdekű irodalma.

Pázmány Péter ... 55
A katolikus vallásos irodalom és egyházi szónoklat ... 90
A protestáns vallásos irodalom és egyházi szónoklat ... 111
Apáczai Csere János ... 165
Krónikások, önéletírók, levélírók ... 178
Az irodalomtörténet előzményei ... 198
Nyelvújító kísérletek ... 207

A XVII. század lírája.

A katolikusok vallásos énekköltése ... 215
A protestánsok vallásos énekköltése ... 224
Szenczi Molnár Albert ... 230
A szombatosok vallásos énekköltése ... 246
Az oktató költészet ... 251
A világi énekköltés ... 261
Balassa Bálint költői iskolája ... 280
A politikai költészet ... 309
A kuruc költészet ... 314

Lap
A népköltészet ... 329
A verselés fejlődése ... 332
Kéziratos énekeskönyvek ... 334

A XVII. század verses elbeszélése.

Bibliai históriák ... 343
Históriás énekek ... 345
Széphistóriák ... 370
Kisebb elbeszélő versek ... 373

Zrínyi Miklós.

Zrínyi Miklós élete ... 379
Zrínyi Miklós lírája ... 393
Zrínyi Miklós eposza ... 402
Zrínyi Miklós prózai munkái ... 425
A Zrínyi-irodalom ... 433

Gyöngyösi István.

Gyöngyösi István élete ... 447
Gyöngyösi István verses elbeszélései ... 455
Gyöngyösi István hazafias énekei ... 468
A Gyöngyösi-irodalom ... 480

A XVII. század prózai elbeszélése.

Kisebb elbeszélő maradványok ... 491
Fortunatus Históriája ... 493
Magelona Históriája ... 495
Rosnyai Dávid Horologium Turcicuma ... 498
Haller János Hármas Históriája ... 505

A XVII. század drámája.

Lap
A jezsuita iskolai drámák ... 513
A protestáns iskolai drámák ... 515
A Comico Tragoedia ... 518
Felvinczi György Comico Tragoediája ... 524
Párbeszédes munkák ... 529

A XVII. század latin irodalma.

A vallásos és bölcselő irodalom ... 537
Pázmány Péter ... 551
Geleji Katona István ... 558
Apáczai Csere János ... 563
A költészet ... 567
A történetírás ... 576
Az irodalomtörténet előzményei ... 580
A nyelvtudomány ... 584

Visszapillantás.

A magyar irodalom a XVII. században ... 591
A magyarországi latin irodalom a XVII. században ... 593
A magyarországi német irodalom a XVII. században ... 595
Néhány tanulság ... 608

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár